

90833

8

9097

CU

1000

Београдски универзитет
у предрајном периоду,
народноослободилачком рату
и револуцији
књига 1.

YU ISBN 86-7143-004-9

Едиција
ПРИЛОЗИ ЗА ИСТОРИЈУ
БЕОГРАДСКОГ УНИВЕРЗИТЕТА 2

- 8. IX. 1936

Д-90833

(13638) 378.4(497.111)(091)(082)
940.53/.54(497.111)(082)

Београдски универзитет
у предрајном периоду,
народноослободилачком рату
и револуцији

(Саопштења и прилози са Симпозијума одржаног
у Београду 16--18. децембра 1985. године)

КЊИГА ПРВА

За издавача
Владимир Штамбук

Уредник
Добрица Вуловић

Графички уредник
Дејан Ђуровић

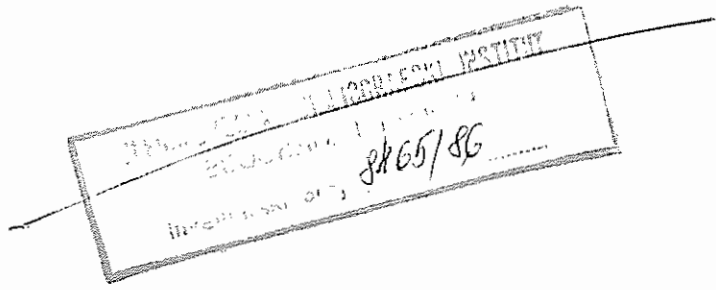
Ликовно решење корица
Ђорђе Живковић

Лектор
Анђелка Милојковић

Тираж
1000

Издаје
Центар за марксизам
Универзитета у Београду
Студентски трг 1/II
11000 Београд

Штампа и коректура
Београдски издавачко-графички завод
Војводе Мишића 17
11000 Београд
YU ISSN 86-7143-004-9

Београд, 1986.

(1842970) ✓

Редакција

Божиновић Неда
 Бугарчић Милић
 Вуловић Добрица
 Ђурић Душан-Зинаја
 Јовић Никола
 Лончаревић Ђуро
 Митровић Момчило
 Момчиловић Владимир
 Прибићевић Огњен
 Станковић Ђорђе
 Стојановић-Недељковић Нада

У оквиру обележавања 40-годишњице деловања и рада КПЈ/СКЈ на Београдском универзитету у социјалистичкој Југославији, Центар за марксизам Универзитета у Београду организовао је Симпозијум на тему БЕОГРАДСКИ УНИВЕРЗИТЕТ У ПРЕДРАТНОМ ПЕРИОДУ, НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОМ РАТУ И РЕВОЛУЦИЈИ И СОЦИЈАЛИСТИЧКОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ. Циљ симпозијума је био да научни радници и учесници револуционарног покрета изнесу научно релевантне прилоге и сећања у циљу осветљавања развоја Универзитета и улоге напредног студентског покрета у предратном покрету, устанку, НОР-у и револуцији и обнови деловања и рада Универзитета и партијске и омладинске организације на њему. Симпозијум је истовремено и наставак Симпозијума одржаног на исту тему децембра 1982. године, у Центру за марксизам Универзитета.

Припреме Симпозијума су трајале више од годину дана, јер се желела шира анимација учесника предратног револуционарног покрета и нова истраживања која би на целовитији начин обрадила назначену проблематику. И поред настојања организатора због изузетности проблематике и сложености истраживања, и поред тога што је Симпозијум дао значајан допринос изучавању револуционарног покрета на Београдском универзитету, остала су необрађена многа кључна питања револуционарне борбе. Симпозијум је истовремено отворио истраживање послератног развоја и улоге КПЈ на Београдском универзитету и дао прве пионерске подстицаје за наставак истраживања.

У припремама Симпозијума Центар је окупио више стотина учесника револуционарног покрета, двадесетак историчара и студената основних и последипломских студија историје, филозофије и политичких наука, који се баве истраживањем ове проблематике, што је допринело да се у тродневном раду (16, 17 и 18 децембра 1985. године, кроз 4 седнице) поднесе 60 реферата, прилога и сећања уз учешће око 250 позваних.

Симпозијуму је претходила седница Универзитетског комитета СК којој је присуствовало преко хиљаду учесника револуционарног студентског покрета, историчара, студената и истакнутих научних, јавних и друштвено-политичких радника.

Одбор за припрему Симпозијума који је истовремено обавио дужност редакционог одбора у припреми овог Зборника сусрео се са

више проблема, пре свега због разноврсности тема, прилога и приступа, немогућности кохерентног конципирања зборника, неутемељености неких прилога и др. Редакција је после више састанака донела одлуку да се у едицији Прилози за историју Београдског универзитета прилози објаве у двотомној књизи под називом Београдски универзитет у предратном периоду, народноослободилачком рату и револуцији књига I и II.

Као што смо нагласили, Симпозијум је започео расправом о деловању КПЈ на Београдском универзитету и улози Београдског универзитета у обнови и изградњи социјалистичке Југославије па су и ови прилози укључени у зборник. Став Редакције је био да се не штампају радови који су већ објављени, фотографије и документа, већ да се настави рад на њиховом прикупљању и, касније, објављивању. Извештај Редакције разматран је и усвојен на седници Одбора за обележавање 40. годишњице деловања и рада КПЈ/СКЈ на Београдском универзитету 31. марта 1986. године.

У првој књизи објављени су поред реферата, прилога, сећања и ауторизованих дискусија и реч Николе Љубичића, члана Председништва СФРЈ, реч Зорана Пјанића, ректора Универзитета у Београду и реферат Слободана Унковича са свечане седнице УК СК одржане 16. децембра 1986. године, којом приликом је уручен орден Југословенске заставе са лентом.

У другој књизи објављени су реферати и прилози који се односе на послератни развој Универзитета и деловање КПЈ/СКЈ на Београдском универзитету као и прилози уз књигу I и прилози уз књигу II. Представљањем Зборника широј научној и друштвеној јавности уверени смо да ће историјска наука, студентска и шира универзитетска и друштвена јавност обогатити своја сазнања о револуционарној улози Београдског универзитета те да ће се подстаћи даље истраживање револуционарних традиција напредног студентског покрета.

Редакција се посебно захваљује свим сарадницима на изради овог Зборника као и већем броју учесника студентског покрета чији су предлози умногоме допринели његовом квалитету.

Р е д а к ц и ј а

НИКОЛА ЉУБИЧИЋ

*Друзе ректоре, друзе председнице, другарице и другови**

Част ми је и велико задовољство што Београдском универзитету могу да уручим ово високо одликовање — Орден југословенске заставе са лентом. Председништво СФРЈ додјелило је Београдском универзитету овај Орден за велики допринос развоју социјалистичког самоуправног друштва, за образовање научних и стручних кадрова, за развој научне, прогресивне друштвене мисли, као и за богату међународну сарадњу. Увјерен сам да ће ово заслужено друштвено признање поводом 80-годишњице проглашења Београдског универзитета и 40-годишњице дјеловања КПЈ — СКЈ на Универзитету у социјалистичкој Југославији — представљати снажан допринос за нова прегнућа и нове успјехе садашњих генерација универзитетског кадра и студената.

Београдски универзитет има свегао, изузетно плодан развојни пут. Овдје су створане генерације учених људи, стручњака, педагога и хуманиста, стварана су велика имена научника и умјетника чија су дјела надживјела њихова вријемена и обогатила културну баштину Србије и Југославије. У новој социјалистичкој Југославији Београдски универзитет је имао врло динамичан развој. Освајане су нове научне дисциплине, отворани нови факултети, институти, регрутовани научници и професори за многе високошколске и научне институције у земљи. Од ослобођења до данас овдје је дипломирало око 200 хиљада студената, док је звање доктора наука стекло близу шест хиљада научних радника. Све то говори да је Београдски универзитет, са својим кадровима и друштвено-политичким снагама, пратио потребе социјалистичког развоја земље дајући свој велики допринос том развоју.

Београдски универзитет увјек је био не само највиша образовна и васпитна институција, већ и снажно врело прогресивне друштвене мисли која је зрачила далеко изван Београда и Србије. Социјалистичке и комунистичке идеје, марксистички поглед на свијет — опстајали су овдје и ширили се и у најтежим условима прогона од буржоаског режима, као и у годинама окупације и фашистичког терора.

* Реч Николе Љубичића, члана Председништва СФРЈ приликом предаје Ордена Југословенске заставе са лентом РЕКТОРУ Београдског универзитета.

Данас се обиљежава 40 година дјеловања КПЈ — СКЈ на Београдском универзитету у социјалистичкој Југославији, али историја дјеловања КПЈ овдје — много је дужа. Она сеже у вријеме самих почетака организованог ширења социјалистичких и комунистичких идеја на тлу Југославије, од оснивања Клуба студената — комуниста 1919. године, на даље. Континуитет тог дјеловања између два рата омогућије организационо учвршћивање и сталан раст утјецаја напредног омладинског и комунистичког покрета. О континуитету борбе за идеале националне и социјалне слободе, за прогрес и комунистичке идеје — свједоче и многобројне акције и демонстрације напредне студентске омладине против неправди и репресалија буржоаског режима. Широко учешће београдских студената у Шпанском грађанском рату представља неизбрисиву епопеју храбрости, интернационализма и жртвовања за идеале слободе и прогреса.

На позив Тита и Партије на устанак против окупатора јула 1941. године — одавале су се стотине прекаљених комуниста, хиљаде СКОЈ-еваца и патриота са Београдског универзитета. У историји борбе за нову, социјалистичку Југославију увјек ће остати свјетлим словима записано, да је са Београдског универзитета потекло 218 народних хероја и преко хиљаду носилаца Партизанске споменице 1941.

Социјалистичка револуција којој су студенти и професори Београдског универзитета дали неизмјеран допринос траје и данас. Београдски универзитет, данашње генерације његових студената, професора и научника имају велике одговорности да допринесе даљем несметаном социјалистичком развоју. Али, имају и велике могућности које им пружа систем социјалистичког самоуправљања да своје велике научне, идејно-политичке и интелектуалне потенцијале мобилишу за добробит друштвеног развоја, за нове продоре и домете како у материјалном тако и у духовном преображају.

Овај Универзитет увјек је у својој дугој и богатој историји круним корацима корачао напријед и у свим досадашњим биткама пружао драгоцјен допринос друштвеном прогресу. И данас, када социјалистичке снаге, на челу са Савезом комуниста, када радничка класа и сви радни људи чине огромне напоре за стабилизацију друштвено-економског развоја, за превазилажење крупних проблема — оба универзитета у Београду дају значајан допринос тим напорима. Имајући у виду ваше заиста велике потенцијале — треба очекивати да ће тај допринос у годинама пред нама бити још већи и ефикаснији. То свакако зависи и од односа друштва према образовању и науци, али ништа мање и од организовања унутрашњих снага, њиховог обједињавања и усклађивања напора са основним циљевима друштвеног развоја. На том курсу Савез комуниста и омладинска организација на Универзитету имају велике одговорности.

Другарице и другови,

Живимо у свијету и вријемени у коме се води беспопштедна утакмица на свим подручјима људског ума и развоја. Сви погледи и сва пажња човјечанства усмјерени су ка науци, ка људима од науке и способности, ка новим остварењима

Техничко-технолошка револуција већ је довела на сцену нове научне дисциплине и отворила неслућене могућности развоја. Према томе, свијет никада у својој историји није у толикој мјери зависио од доприноса научног стваралаштва и образовања. Постаје сасвим јасно да онај ко не прати достигнућа у свијету и не развија сопствено знање и науку — ризикује да закасни и застане. Поставља се питање у којој мјери ми прагимо сав тај развој у свијету науке и технологије, у којој мјери се оспособљавамо да правовремено заузмемо своје мјесто у том развоју и такмичењу.

Са својим научним и образовним потенцијалима Београдски универзитет може и треба да доприноси изналажењу правих путева за укључивање наше земље у научно-технолошки прогрес у свијету.

Економске и друге противурјечности у савременом свијету, трендови јачања протекционизма развијених земаља, све израженија полинизација области финансија, технологије, науке и других — део су реалности и општих услова у којима наша земља тражи путеве сопственог развоја. Проблеми са којима смо суочени тиме су већи, а обавезе и задаци много тежи. Све то захтјева огромне напоре, знање, јединство и упорност у остваривању прихваћене политике. Нема никакве помоћи од оних који покушавају да драматизују стање и проблеме, или од оних који непрекидно шире и намећу само црне тонове и безизлаз. Излаз и рјешења су у јасним одлукама и јединству на њиховој реализацији. Ову битку можемо добити ако чим брже покренемо све друштвене механизме и све снаге на извршавање задатака. То је сложен подухват, јер је неопходно, поред осталог, измјенити многе старе навике и угодан начине понашања. Ипак, одређеног напретка има. Он ће бити већи и стабилнији са разрадом и дјеловањем већ усвојених системских рјешења, са доношењем нових планских и других докумената. На том курсу Савез комуниста мобилише и покреће све субјективне снаге са основним захтјевом — да свако ради одговорно своје послове.

У припремама за предстојећи 13. конгрес СКЈ морамо још много тога усагласити и постићи како би то заиста био конгрес пуног јединства и оспособљености за отварање хоризонта даљег свестраног развоја. На том курсу не можемо и нећемо дозволити да нас било ко омета, било ширењем национализма, разних варијанти грађанске идеологије или некаквих, назови алтернатива, социјалистичкој, несврстаној и независној Југославији.

Сложена економска ситуација погађа све друштвене делатности. Она погађа и наше универзитета. Сви бисмо жељели да створимо бољу материјалну основу за развој образовања и науке, за боље награђивање научног и наставног рада. Сви бисмо жељели да и студентски стандард буде на већој висини. Но, и у садашњим условима може се и мора у том погледу више учинити, јер улагања у науку и образовање нису обична потрошња, већ инвестиције у развој да се друштво сутра не би нашло у већим тешкоћама. При томе, наука и образовање, са своје стране, морају још више узвраћати својим конкретним доприносима друштвеном развоју и рационалним коришћењем друштвених средстава.

Нашем друштву је потребно још више образованих кадрова, али таквих профила и способности са којима ће спремно прихватити изазове развоја на прагу ХХI вјека. Наш социјалистички развој захтјева стручњаке наоружане најновијим достигнућима у технологији, природним и друштвеним наукама, интелектуалце идејно и политички опредељене за прогрес, за социјалистичку самоуправну Југославију, за равноправност и братство и јединство. Идејни и политички неутрализам нису прихватљиви ни у науци, ни у образовању и васпитању, као ни у сфери надградње уопште. Наш Универзитет треба и даље да даје ствараоце, креативне личности, које своје мјесто и улогу, своју перспективу виде у даљем крчењу путева социјалистичког самоуправљања, социјалистичке демократије и власти радничке класе. Са овог Универзитета треба и у будуће, још снажније, да зрачи прогресивна, револуционарна, југословенска мисао.

У том смислу, организација Савеза комуниста на Универзитету, која данас има 30 хиљада чланова, представља незамењиву снагу и гарант настављања револуционарних традиција. Садашње активности на организационом и идејно-политичком јачању Савеза комуниста на универзитетима, свакако ће оснажити његов утјецај, допринјети даљој демократизацији односа, његовању стваралачке атмосфере и сталном подизању квалитета студија и научног рада.

Београдски универзитет може бити поносан на своју историју и достигнућа. Његова будућност може и треба да буде у даљем јачању његовог утјецаја и удјела у прогресу земље. Повезујући своја усмјерења и напоре са стратешким правцима друштвеног развоја, организујући још боље своје унутрашње снаге и тешке их повезујући са снагама удруженог рада — он ће тим путем све потпуније извршавати своје одговорности према друштву.

Увјерен сам да ће вам ово високо одликовање дати нове снаге да, с још више елана и ентузијазма, остварујете своје садашње и будуће задатке. У то име вам честитам на овом друштвеном признању и желим још успјешнији рад за добробит читаве наше социјалистичке заједнице.

ЗОРАН ПЈАНИЋ

*Поштовани друже Љубичићу**

Молим Вас да пренесете нашу захвалност Председништву СФРЈ што је доделило Универзитету у Београду ово високо признање.

У тако дугом веку једне установе, какав има Универзитет у Београду и то од скоро сто педесет година, увек је било слабости у раду, па их има и данас. Али ипак можемо слободно рећи да је нарочито од оснивања Велике школе (1863), Универзитет у Београду био непрекидно средиште научне мисли, најзначајнија школа и носилац великог дела културног стваралаштва у Србији. У тешким ратовима 1912—18. његови студенти и наставници испољили су свој високи патриотизам. Између два велика рата имао је такву студентску омладину, пуне револуционарног полета, какве, мирне савести се може рећи, није имао ни један други универзитет у свету. Зато се и догодило да је међу 1.303 народна хероја било 218 наших студената. Ту бројку данас ћемо чути више пута, али је треба увек понављати. Поменули сте 200.000 дипломираних после рата. Најзад, у овом кратком подсећању многи наши студенти, асистенти, доценти и професори добили су и такве награде као што су Октобарске, Седмојулске и Авнојске. Сви ордени народног хероја и све награде јесу одликовања самог Универзитета у Београду.

Живимо у тешким економским, социјалним, па и политичким временима. Молим Вас, друже Љубичићу, да пренесете Председништву СФРЈ, да је наш Универзитет, иако се сам налази у великим материјалним неприликама, спреман да помогне да се у наметнутој беспопштедној утакмици на светском тржишту, научним сазнањима и технолошким иновацијама, откривањем нових поља за рад и стваралаштво људи, обезбеди несметани материјални и социјални развој наше заједнице. Хоћемо да према нашем знању допринесемо изградњи таквог привредног система који ће подстицати да се боље ради, да се довољно штеди и да се рационално употребе расположива средства, да се одабере прикладна економска политика и развојна стратегија. Осећамо нашом дужношћу да учествујемо у општем напору да се наш политички систем употпуни ефикасним системом одлучивања, уз пуно поштовања и јачања демократских и самоуправних права.

Данас школујемо поколење које ће у пуној мери сазрети тек после 2.000 године. Шта ће у овом врло променљивом свету издржати

* Реч Зорана Пјанића, ректора Универзитета у Београду, приликом примања Ордена Југословенске заставе са лентом.

проверу стварности, какви ће бити материјални, технички и научни токови, то се тешко може предвидети. Искуства са футуролошким истраживањима Кана и осталих нису сасвим повољна. Но, нешто је извесно. Таква опредељења, као што су: социјализам, пуна економска и политичка демократија, поштовање сваког народа и његових суверених права, у нашем случају братство и јединство југословенских народа, нису ништа друго него судбински човеков ангажман. Зато, високе моралне вредности и норме морамо неговати и развијати, свесни неких постојећих ограничених решења, па и промашаја. То ће нас надживети, а тако ћемо најбоље одговорити нашој, универзитетској мисији да образујемо младе људе који ће бити способни да понесу и доведу развитак друштва до највишег нивоа који буде допуштало њихово време.

СЛОБОДАН УНКОВИЋ

*Революционарни континуитет у деловању КПЈ/СКЈ на Београдском универзитету**

Другарице и другови,

Данас смо се окупили у Сали хероја која оживљава сећања на легендарне генерације, наше омладине и студената, које су учењем, радом и истрајном револуционарном борбом стварале услове за нову и бољу сутрашњицу. Революционарни покрет на Београдском универзитету има изузетно значајно место у историји револуционарног покрета Београда, Србије и Југославије, у историји наше омладинске и партијске организације. У борби против буржоаског режима, у оружаној борби против окупатора, у социјалистичкој и самоуправној обнови и изградњи, студенти Београдског универзитета стварали су историју којом се поносимо.

Њраћамо се и овом приликом предрагном студентском покрету, не само зато што су резултати њиховог револуционарног рада били успешни и значајни за раднички покрет, народноослободилачки рат и социјалистичку револуцију, већ пре свега зато што су нам и данас потребна искуства револуционарне прошлости.

Још од времена Светозара Марковића, Универзитет је био жариште социјалистичке и напредне мисли у Србији. Младе генерације високошколаца наставиле су социјалистичку, демократску и слободарску традицију и крајем прошлог века почеле су систематски да проучавају и објављују марксистичку литературу, уносећи у раднички покрет Србије идеје научног социјализма. Међу њима најдубље трагове су оставили Димитрије Туцовић, Душан Поповић и Филип Филиповић.

Студенти и професори социјалистичке и комунистичке оријентације, на Конгресу уједињења у Београду, априла 1919. године, непосредно су учествовали у стварању Социјалистичке радничке партије Југославије (комуниста), а после Конгреса уједињења основан је и Клуб студената комуниста у Београду. Сматра се да је то уједно била и прва комунистичка омладинска организација у земљи. Значај овог Клуба је утолико већи што је, заједно са Клубом студената комуниста из Загреба, постао главни иницијатор за одржавање конференције на којој је 10. октобра 1919. године основан СКОЈ. Ставови и резолуције, које су студенти комунисти у то време

* Говор Слободана Унковића, председника Универзитетског комитета СК, на Спецаној седници УК СК поводом 40 година деловања КПЈ/СКЈ на Београдском универзитету у социјалистичкој Југославији, 16. децембра 1985. године у Београду.

објављивали, представљали су значајан део програма пролетерске борбе КПЈ. То је био израз њиховог јасног марксистичког опредељења и политичке зрелости. Легални облик деловања студената комуниста био је убрзо прекинут доношењем Закона о заштити државе, августа 1921. године. Уместо забрањеног Клуба студената створена је нова, по садржини и циљевима иста, полулегална организација — Удружење студената марксиста, у чијој позадини је био СКОЈ. У тим годинама услови за политички рад били су изузетно неповољни. Међутим, напредни студентски покрет показао је неуништиву снагу и способност деловања у најтежим условима рада. Организовањем протестних зборова и демонстрација против режима, укључивањем својих чланова у разна студентска удружења, Партија и СКОЈ имали су веома јак утицај на револуционарне активности и расположење студентске омладине.

Ни режим злогласне Шестојануарске диктатуре, који је све безобзирније гушио основне грађанске слободе, претећи целој земљи и њеним народима, да их завије у ропство мрака и безнађа, није успео да сломи слободарски дух и револуционарно вреће међу студентима. Партија у то време још смелије преузима руковођење акцијама на Универзитету Партијске и скојевске ћелије временом се формирају и делују на свим факултетима.

Средином 1932. године формира се на Универзитету централно партијско руководство — Комунистичка студентска фракција. Њен задатак је био да ради на стварању јединствене политичке платформе за окупљање свих антифашистичких и демократски оријентисаних студената.

У строгој илегалности, пред полицијским прогонима, 1934. године на Београдском универзитету одржава се Прва конференција КПЈ и формира први Универзитетски комитет; за секретара је изабран Ђоко Ковачевић, студент права.

Партија на Универзитету учвршћује своје редове, али и притисци режима на аутономију Универзитета све су чешћи и агресивнији. Универзитетски комитет КПЈ одлучно брани аутономију Универзитета, у чему има масовну подршку студената. Четвртог априла 1936. године, у нападу припадника малобројне прорезимске организације на студенте, штрајкаче, Медицинског факултета, гине Жарко Мариновић. Студентски штрајк се наставља до коначног успеха, 28. априла 1936. године, када режим прихвата студентске захтеве. То је била велика победа у историји студентског и омладинског покрета Југославије. Она је дала нови подстицај за ширење утицаја Партије и СКОЈ-а на Универзитету и омасовила је њихове редове. Њу је изнела нова генерација стасалих студената — оних који су у тренуцима Шестојануарске диктатуре тек постали комунисти и скојевци, или су се у току демонстрација нашли на идејној позицији КПЈ и СКОЈ-а.

Говорећи о тој генерацији револуционарних студената Београдског универзитета друг Тито је рекао: „Код нас је студентска омладина стајала још прије рата у првим редовима антифашистичког покрета, у борби против фашистичке опасности и реакције. Још одавно прије рата био је нарочито Београдски универзитет познат по својим напредним акцијама. Он је, такође, давао импулс и карактер читавој борби омладине у Југославији“.

Од 1936. године, напредни студенти, већином чланови КПЈ и СКОЈ-а, делују под именом Народни студенти, са јаким утицајем

на Универзитету, али и ван њега. У то време покренут је и лист „Студент“ који је као гласило револуционарног покрета на Београдском универзитету високо подигао заставу историјске борбе младих студената — комуниста и скојеваца. Његови сарадници били су многи познати револуционари, међу којима и Иво Лола Рибар као стални уводничар листа.

Студенти Београдског универзитета у предратним годинама дали су и свој историјски допринос борби међународног радничког покрета. Када се фашизам надвио над Европом, комунисти и скојевци са Универзитета, заједно са многим другим добровољцима из земље и света, похитали су у Шпанију да бране демократију и слободу. Као чланови интер-бригада студенти Београдског универзитета показали су велико херојство. Они који су остали заувек у рововима Шпаније постали су симбол борбе за идеале мира, слободе и демократије, залог и наговештај нове будућности и стремљења ка њој. У годинама пред рат, Комунистичка партија на Универзитету постаје све бројнија и јача. Посебно снажно делује преко организације Уједињене студентске омладине која обједињује рад студентских политичких група, удружења и организација. Пред најездом фашизма главна активност била је усмерена на припреми за одбрану земље. Формира се Студентски одбор за одбрану земље, који припређује масовне демонстрације, упућује прогласе и упозорава на све већу опасност од фашизма.

На дан 14. децембра 1939. године, КПЈ је извела једну од својих највећих акција уочи рата, у знак солидарности београдског пролетаријата и студентске омладине са читавом радничком класом Југославије, у борби за остварење људских права и одбрану независности земље, а против њеног увлачења у нови светски рат. Демонстрације су се претвориле у крвопролиће, али су истовремено снажно одјекнуле, не само у Београду, него и у многим местима широм земље. Била је то потврда расућет револуционарно-демократског расположења радничке класе и широких народних маса, непосредно пред рат и револуцију.

Двадесетседмартовске демонстрације у Београду 1941. године, у чијим су првим редовима били и напредни студенти Београдског универзитета, недвосмислено су показале револуционарно расположење народних маса. Са поносом, достојанством и одлучношћу учесника ових демонстрација, ориле су се речи студената „боље рат него пакт“.

У припремама које је вршила КПЈ за општенородни устанак против фашистичког окупатора, комунисти Универзитета су се налазили међу главним организаторима и руководиоцима тих припрема и акција.

Четвртојулски позив Партије, на челу са другом Титом, за борбу против фашистичке окупације земље, наишао је на велики одзив комуниста, скојеваца и осталих напредних студената са Београдског универзитета. Многи од њих остали су на бојиштима и стражиштима широм наше земље. У народноослободилачком рату, у аутентичној револуционарној историјској епопеји јунаштва и одлучности Партије и наших народа да истрају, са вером у сопствене снаге и праведност циља, у борби за националну слободу и ново друштво, Београдски универзитет је дао 218 народних хероја и преко хиљаду првобораца.

И док су студенти наставили да полажу своје испите на бојиштима широм наше земље, на „универзитету револуције“, квислиншке власти у периоду од 1941—1944 године, настојале су да реорганизују и поново отворе Универзитет што им практично није успело.

Одмах након ослобођења Београда, већ почетком децембра одржан је на Коларчевом Народном Универзитету, први скуп студената и професора Универзитета. Он је истовремено означио и нову етапу у његовој историји. Том приликом, на свечаности која је била посвећена жртвама Универзитета за слободу земље, речено је: „Београдски универзитет може да стане ведром челом пред суд историје“. Након рада Комисије за обнову Универзитета у мају 1945. године, почело се са првим предавањима.

Основни задатак КПЈ на Универзитету одмах после рата, поред обнове рада Универзитета, било је организационо, кадровско и акционо јачање и оспособљавање чланства. Почело се у пролеће 1945. године, са стотинак чланова, партијским ћелијама на факултетима и Универзитетског бироа (као највишег организационог тела) који је већ новембра 1945. године прерастао у Универзитетски комитет.

У првим послератним годинама Београдски универзитет је ангажовао све расположиве снаге на свом обнављању: од материјалног и научно-образовног до кадровског. Те године остаће, не само у историји Београдског универзитета, већ и читавог друштва, као године великог ентузијазма, високо развијеног осећања солидарности и другарства и идентификације личних и друштвених интереса. Студентска омладина била је носилац тог духа својим односом према обнављању готово потпуно разрушеног Универзитета, према учењу и образовању, односом према другим људима и марљивим радом. Допринос студентске омладине Београдског универзитета и развоју друштва био је на најлепши начин изражен њиховим учешћем на радним акцијама, које су снажно и трајно обележиле читав послератни развој. При том се Универзитет и даље развија као институција, која негује дух братства и јединства, настављајући најбоље традиције своје прошлости. Та димензија његовог бића остала је сачувана до данас.

Као и у револуцији, тако су и у послератном периоду, студенти и наставници Београдског универзитета, показали пуну зрелост и одлучност у одбрани револуције и пута у социјализам. Године 1948, 30. јуна, Партијски актив Београдског универзитета донео је Резолуцију, којом је одлучно одбацио све оптужбе и клевете Информбироа против ЦК КПЈ и његовог руководства. Комунисти Београдског универзитета су и овом приликом показали своју револуционарну одлучност и доследност, дајући пуну подршку руководству КПЈ на челу са другом Титом.

У изузетно тешким међународним и унутрашњим приликама у земљи која је тек изашла из рата, са огромним људским и материјалним губицима, комунисти Београдског универзитета одговорили су историјском позиву на начин који се од њих и очекивао. Неуморно су радили и пружали помоћ у обнови и изградњи земље и при том стизали знања потребна за што бржи развој социјалистичког друштва.

У процесу самог настајања социјалистичког самоуправљања, као новог производног и друштвеног односа, велики идејно-политички

и теоријски допринос дали су и комунисти Београдског универзитета. Доношењем Програма СКЈ, преласком на већу демократизацију друштвено-политичког и економског живота, створена је драгоцена основа за даљи теоријски и практичан развој идеје самоуправљања. Јуна 1968. године, студентска омладина Београдског универзитета бурно је реаговала на деформације у друштву, на социјалну поларизацију и неједнакост. Њиховим говором друга Тита од 09. јуна 1968. године, и касније донетим Смерницама Председништва и Извршног комитета ЦК СКЈ, дата је политичка платформа којом се подржавају оправдани захтеви и предлози студената усмерени на убрзавање развоја друштва, у правцу самоуправљања и непосредне социјалистичке демократије. Студенти и комунисти на Универзитету су, и овом приликом, показали своју доследност у захтевима за отклањање свега онога што успорава наш социјалистички самоуправни развој. Истовремено, јасно су рекли да неће дозволити покушаје њиховог одвајања од радничке класе и њених интереса и СКЈ као њене авангарде. Сви они који су желели да искористе ову прилику у реакционарне сврхе, доживели су пораз. Савез комуниста на Универзитету је и овом приликом остао доследан својим револуционарним традицијама.

Догађаје из 70-тих година, појаву национализма, анархолиберализма и технократизма, комунисти Београдског универзитета, студенти и професори, оштро су осудили, а њихови носиоци нису добили подршку ни у једној средини на Универзитету.

Од тих година па до данас протекао је период плодне научне, образовне и друштвено-политичке активности на Универзитету. Помињемо период даљег развоја социјалистичке самоуправне демократије инициран доношењем Устава и ЗУР-а, што је утицало и на активност СК у нашој средини. Истичемо и велики креативни допринос Универзитета у овом периоду, као и афирмацију самоуправљања у његовом сопственом бићу. Широка је активност СК у борби за већи квалитет научног и уметничког рада и високог образовања, као и афирмацији марксизма као погледа на свет. Међутим, и поред неоспорних резултата, свесни смо и одређених слабости. О њима отворено говоримо у Савезу комуниста и предузимамо мере за њихово отклањање кроз самоуправни механизам факултета, других институција и Универзитета. Конструктивност и садржајност дискусија на Београдском универзитету нарочито је дошла до изражаја током општепартијске расправе о закључцима XIII седнице ЦК СКЈ. Спремност да се истраје у борби за социјалистичко самоуправљање, за излазак из економске и друштвене кризе, снажно се испољила и испољава у свим универзитетским срединама. На Универзитету доследно спроводимо програм идејне борбе за социјалистичко самоуправљање, о чему имамо и конкретне закључке ЦК СК Србије и ГК СК Београда, као и непосредне задатке које смо сами утврдили. У извршавању свих ових задатака потребна нам је и шира друштвена подршка. Материјални услови на нашим универзитетима не задовољавају. То је сметња за још већу афирмацију научног, уметничког и наставничког стваралаштва као и повећање квалитета наших студија. Незаменљива је улога Београдског универзитета у даљој афирмацији марксизма као наше идеологије и њене примене у научној, уметничкој, образовној и васпитној активности. Огромни интелектуални и стваралачки потенцијали на Универзитету укључују се у решавање проблема нашег

привредног и друштвеног развоја. Ову снагу треба далеко више користити на организован и систематски начин Интелигенција са Београдског универзитета је у Савезу комуниста и са Савезом комуниста Програм и политика СК има на Београдском универзитету своје чврсто упориште.

Економска и друштвена криза са којом се суочавамо последњих година одражава се на стање и на самом Универзитету. Расправе које су вођене у последње време на бази иницијативе ЦК СКЈ показале су одлучност Организације СК да идејно-политички и акцијно мобилише целокупно своје чланство у циљу савладавања тешкоћа у даљем социјалистичком самоуправном развоју и развоју наше средине. Ове расправе су, истовремено, указале и на нужност да се на превазилажењу застоја у развоју самоуправљања одлучно ангажују све организоване снаге нашег друштва, на челу са Савезом комуниста.

Једнодушан став свих комуниста са Универзитета јесте, да је једина алтернатива изласка из садашње економске и друштвене кризе, још демократскији пут развоја социјалистичког самоуправљања.

Озбиљности економског стања, у коме се наше друштво налази, захтева радикалне мере и активности кроз одлучну и јединствену акцију Савеза комуниста, у правцу остваривања Дугорочног програма економске стабилизације. Зато комунисти са Универзитета траже да се онемогуће даље расправе о већ заузетим ставовима из Програма, које стварају забуну и незадовољство, да се идентификују и елиминишу носиоци отпора и приђе његовом одлучном спровођењу.

Застој у развоју самоуправљања и појачани државни интервенционизам довео је у питање и само функционисање нашег политичког система.

Наши ставови су да политички систем треба мењати тако да он буде ефикаснији и рационалнији, али изнад свега у функцији интереса радничке класе — у функцији бржег изласка из кризе у развоју социјалистичког самоуправљања.

Комунисти на Универзитету увек су изражавали значај идејног и акцијног јединства у Савезу комуниста. У том погледу предузете су мере да се далеко више ојача организационо, идејно и акцијно јединство наше велике и снажне организације СК од око 30 хиљада комуниста. Али истовремено, за нас су неприхватљиве појаве федерализације у СК и непримењивање принципа демократског централизма. Према мишљењу чланства доследна примена демократског централизма, пре свега у нашој средини али и у СК у целини, представља најважнији предуслов постизања јединства у Савезу комуниста Србије и Савезу комуниста Југославије.

Све док позивање на јединство буде само део устаљеног партијског речника, а не и стварне спремности да се револуционарном акцијом мења постојеће, СК неће бити у стању да конкретном идејном борбом за социјалистичко самоуправљање гради јединство Југославије. На Београдском универзитету, који је кроз читаву своју историју био и југословенски, снажно је присутно уверење да без братства и јединства на овом простору нема будућности за генерације које данас живе, ни за оне које долазе.

Изузетно важна претпоставка за реализацију свих ових задатака је храбрије отварање према младим, стручним и образовним кадро-

вима. Извесни резултати у подмлађивању кадрова већ су постигнути, али они ни изблиза не задовољавају, а још мање одговарају садашњим потребама. Много више младих људи мора да буде на свим одговорним местима, у привреди и друштву. Наша средина се налази у кризи кад је у питању научни подмладак и ово стање морамо што пре превазићи.

Још увек две трећине незапослених су људи млађи од 30 година. Дакле, они са најквалитетнијим добрим, физичким и умним претпоставкама за рад. Све је нижа граница година када се стичу знања, дипломе, магистерији, уче језици, барата компјутерима, а граница када се прелази праг запослености све је виша. Отуда одговорном кадровском политиком ми не решавамо само садашње него и будуће проблеме. Овај проблем тражи решења без одлагања и то је снажна порука коју истичемо и овом приликом. Она посебно обавезује СК.

Допринос који радни људи и комунисти универзитета могу дати развоју СР Србије и нашег друштва у целини одвија се пре свега кроз развој науке и стручно образовање младе генерације и формирање њеног марксистичког погледа на свет.

Опредељење за највиши научни, уметнички и стручни рад на Универзитету није било озбиљно доведено у питање ни крупним материјалним тешкоћама које последњих година нарочито погађају Универзитет. У нашим настојањима да одржимо корак са процесом научно-технолошке револуције, Универзитет мора имати средишње место, јер економски и друштвени развој земље у великој мери зависи и од способности и могућности Универзитета.

Истовремено, борба за све ове циљеве није и не може бити идејно неутрална. Формирање марксистичког погледа на свет младе генерације једнако је важан образовни задатак, од огромног значаја за развој друштва. Социјалистичко самоуправно друштво не могу да граде било који стручњаци, већ пре свега они који су социјалистички и самоуправно одређени и који су способни да се за то одређење изборе. Зато је марксистичка заснованост читавог научног и образовног рада на Универзитету првенствено не само образовни, него и васпитни, а у крајњој линији и политички задатак свих комуниста Београдског универзитета.

Због великог значаја и утицаја Универзитета стално смо предмет најжње одређених опозиционих схватања и њихових протагониста, који верују да уколико за своје идеје придобију свест младих људи, добијају велики део битке против социјализма. Зато је на марксистичком образовању и политичком раду Савеза комуниста и омладине на Универзитету огромна одговорност за формирање свести младе генерације, која ће, својим теоријским знањима и идејно-политичким одређењима, креативно и активно доприносити социјалистичком и самоуправном развоју нашег друштва.

Другарице и другови,

У свеукупном предратном, ратном и послератном периоду КПЈ односно СКЈ је међу студентима и професорима Београдског универзитета имао чврст ослонац у својој револуционарној борби. У својој дугој и богатој историји, а нарочито у периоду кога данас обележавамо, комунисти Београдског универзитета су стекли огромно искуство и дали свој незаменљив допринос развоју наше заједнице. Досадашњи велики резултати, постигнути за све ове године рево-

луционарне борбе и активног деловања КПЈ, односно, СКЈ на Београдском универзитету, за слободан и хуманији живот свих радних људи и грађана наше земље, као и светли примери бораца — револуционара који су свој живот уткали у тековине које ми данас уживамо — обавезују нас на још веће прегалаштво и одлучност у борби за настављање њихових дела, за срећнију будућност генерација које долазе.

САОПШТЕЊА, РЕФЕРАТИ И ПРИЛОЗИ

Уводна реч

Овај Симпозијум посвећен је Београдском универзитету у пред-ратном периоду, народноослободилачком рату и револуцији, и социјалистичкој изградњи земље. Ово је други скуп који расправља о доприносу и значају студентског покрета Београдског универзитета, Србије и Југославије. Овај наш скуп данас почињемо након величанственог састанка који смо југос имали везаног за прославу 40-то годишњице деловања КПЈ то јест Савез комуниста Југославије у социјалистичкој изградњи на Београдском универзитету. Жеља нам је и намера свих нас који смо учествовали у припреми а и вас који ћете учествовати на самом скупу да овај скуп не буде крај него стварни и озбиљни радни почетак систематског проучавања историје студентског и напредног покрета на Београдском универзитету.

У оквиру тих напора једна група наших млађих, али истакнутих историчара је направила и припремила записнике са састанака Универзитетског комитета КПС од 1945—1947. године. То ће такође бити један од доприноса систематском истраживању и проучавању напредног студентског покрета на Београдском универзитету, у Србији и Југославији. Но ми би желели да поред реферата чију окосницу чине један део наших историјских посленика у знатно већој мери чине и другарице и другови револуционари — непосредни учесници догађаја о којима ће бити речи. Желели би да резултат овог нашег скупа не буду само расправе и дијалози иако су они пожељни и представљају наш задатак наредна три дана, већ, да овај разговор послужи као основица за формирање и конципирање дугорочнијег, садржајнијег и друштвено много више подржаног пројекта истраживања о револуционарној улози студентског покрета и Универзитета и његових професора и студената. То је дуг према нашој револуционарној традицији али и према нашој револуционарној будућности.

Развој Београдског универзитета од 1905—1985. године

Плодовима несумњиво богата прошлост Универзитета у Београду није још увек на прави начин и довољно широко истражена и научним аршинима премерена и оцењена. И поред тога што постоји не мали број радова, писаних разним поводима и с различитим степеном фактографске и историјске критичности, немамо још увек целовите студије о Универзитету у Београду, која би — уз уверљиве материјалне чињенице — садржавала и нужне вредносне судове о овој највишој наставној и научној установи. Другим речима, немамо још увек књига или књиге које би имале обележје синтетичког представљања свега онога што је од истинског значаја за објективно виђење и праведну процену живота и рада ове наше школе. Пут до таквих (синтетичких) сазнања, као што се зна, нужно претпоставља ослањање на мноштво посебних радова, којих у нас сигурно има, какви су на пример, они који се тичу политичко револуционарног рада студената или они монографског и споменичког карактера, чија је особена вредност у конкретној документарности, сакупљеној и систематизованој грађи о појединим факултетима (одељењима, одсецима, катедрама) Универзитета у Београду.

Остаје, према томе, потребно да се продужава жеља и истрајава у започетим напорима, како би се што пре дошло до потпуније историје Београдског универзитета, која би истинито и аутентично сведочила о његовом развојном ходу, путевима и раскршћима његовог живота и плодовима његовог укупног научног, наставног, педагошког, културног и друштвено-политичког рада.

Било би, стога, упутно, ако би се — слично овоме скупу — припремили и скупови о другим, такође недовољно истраженим и недовољно проученим тематским комплексима, који би свакако доприносили непосреднијем сагледавању одређених питања, а самим тим и много помогли стварању и изграђивању свестраније историјске слике о Универзитету као целини.

2

Тема о којој треба да говорим спада у ред тзв. општих и у сваком случају незахвалних тема, због тога што обавезује да се саопшти пре свега и можда само оно што чини садржински конструкт теме, а не стигне да каже и нешто изван тога, тј. оно што чини саставни

и нераздвојни део општег, из чега то што је опште произилази или га у извесном смислу илуструје и поткрепљује.

Свесно занемарујући многе чињенице без којих је заиста тешко схватити, градити и успоставити верну хронолошко-историјску реконструкцију Универзитета у Београду, не може се избећи а да се не каже да је обнародовањем Закона о Универзитету 27. фебруара 1905. године у суштини завршен последњи лук у развојном процесу високошколске наставе у Србији, чији се почетак везује за 16. јуни 1838. године, када је Попечитељство просвештенија предложило, а кнез Милош, после извештаја специјалне комисије, одобрио „да се место војене школе досадашња Гимназија на степен Лицеума узвиси“.

Основан са изричитим задатком да што веће число отечествене јуности воспитава и пристојно предуговљава за све струке земаљски(х) чиновника, Лицеј је ову своју функцију за све време свога 25-годишњег рада у граници својих кадровских и других могућности обављао и сам се изнутра постепено мењајући и прилагођавајући стално новим државним и друштвеним захтевима и потребама.

Разумљиво је, отуда, што је у склопу опсежних школских реформи непосредно после свргавања уставобранитељског режима донет Закон о устројству велике школе (академије) 24. септембра 1863. године, којом је Лицеј укинут и претворен у Велику школу (академију) — научно заведење за вишу и стручну израженост односно у школу са задатком да оспособљава довољно спремне правослове (правнике) за судску струку, способне техничаре за грађевинску и финансијску службу и довољно образоване раднике за свеколику просветну струку.

Са овим називом, али уз непрестано законско дограђивање унутрашње организације, Велика школа је за нешто више од четири деценије свога живота оставила сјајне и часне трагове о себи, дајући Србији генерације „спремних и вештих службеника на свим пољима државне управе и јавног живота

3

Временом су, међутим, законски оквири Велике школе — и поред сталног помицања и прилагођавања — постали тесни за даљи озбиљнији, шири и свестранији развој наука и стварање научних кадрова у Србији, што је, у ствари, и непосредно иницирало захтеве (нарочито у последњих неколико година прошлог века) за њену коренистију измену, тј. такву измену која треба да доведе до њеног претварања у Универзитет.

У написима изузетно цењених професора Велике школе (др Вој Бакића, др Свет. Радовановића и др М. Јовановића-Батута) којима су у јавности оглашавани и образлагани захтеви о нужности прерастања Велике школе у Универзитет, спомињани су и као најважнији истицани, пре свега, научни разлози, тј. да новом организацијом рада у настави треба отворити шири простор за развој наука, јер је — како је писао Бакић — неодложна потреба „о којој српска држава, као модерна држава, мора водити рачуна, а коју српски народ, као културан народ, мора подмиривати ... неговање науке“¹

¹ Др Војислав Бакић: О српском универзитету, Просветни гласник, Београд, 1899, 433.

и да је, стога, неминовно нужно проширити и превазићи задатке које је имала Велика школа (која је припремала „чиновнике за судску, административну, просветну и инжењерску службу“)² новим задацима у погледу стварања *научне интелигенције*, што је практично једино могуће само на Универзитету.

Иspoљени страх од *вишка* такве интелигенције је неоснован, јер — по њему — „од праве интелигенције, од учених и потпуно образованих људи, не може бити опасности за државу и друштво, а њих никад нема сувише. За друштво су опасни недоучени, полуобразовани. Наука не квари људе, него их усавршује и облагоућује“³, а за такво образовање најпогоднији је Универзитет „где професори предају науку слободно, по свом уверењу, и где слушаоци проучавају науку слободно, по свом избору“⁴.

Речима *неговане науке* исказивана је, у суштини, тежња за одлучном променом начина (метода) рада у настави, при чему се указивало на битно квалитативне разлике у настави Велике школе и наставе на Универзитету. Док је, наиме, у Великој школи пажња у настави *поглавито била усмерена на саопштавање научних резултата слушаоцима, а врло мало на увођење слушаоца у самосталан научни и стручни рад*⁵; док су у њој слушаоци били највише у положају *простих рецептора и пасивних пријемника наставног материјала*, који су им преносили или саопштавали наставници (уместо да буду „сарадници својих наставника у објашњавању овог или оног спорног питања и саучесници њихови у изналагању и утврђивању истине“), докле универзитетски начин рада имплицитно подразумева — како је писао проф. др М. Јовановић-Батут — *научну обраду питања одређене струке, критичко излагање познатих научних резултата и самостално истраживање спорних чињеница у науци, па, према томе, у универзитетској настави се не саопштавају само готове истине у предметима који се предају, већ се и усменим разлагањем и претресањем, и практичним радовима упознају слушаоци са путевима и методима, којима се долази до научних истина уопште*⁶.

Само применом оваквог метода у настави слушаоци се могу оспособити да у *практичном животу* одлазе као *радници, који су спремни да самостално и на свој начин своју струку обделавају; да самостално и на свој начин испитују и решавају научна и практична питања из њене области*⁷, или, речено друкчије, они ће бити довољно припремљени да своју стручну област не само прате, већ и да је усавршавају и богате⁸.

4

У најнепосреднијој вези са разлозима научне природе, којима се указивало на предност универзитетског начина рада, наглашавани су и *важнији* (педагошки) разлози, које је језгровито али врло убедљиво образложио ректор Велике школе др М. Јовановић-Батут у својој расправи: *Је ли за Србију Универзитет прека потреба* (Бео-

² Исто, 433

³ Исто, 435

⁴ Исто, 435

⁵ Др М. Јовановић-Батут: *Је ли за Србију Универзитет прека потреба*, Београд, 1902, 9

⁶ Исто, 9

⁷ Исто, 9

⁸ Исто, 10

град, 1902), са мотоом на насловној страни корица: „Vivat, floreat, crescat univerzitas scientiarum et litterarum regis Alexandri I“.

По њему, наиме, *васпитање младих је основно питање или, како је сам рекао, право тежиште целокупног универзитетског питања*, јер од тога како се *васпитава, припрема будућа народна интелигенција* — која је позвана да *заузме најважнија и најодговорнија места у држави и друштву* — зависи будућност земље и судбина народа „Ако је та интелигенција за време свога школовања научила да само рецептивно прима, што год јој се с катедре каже; што год у књизи нађе; ако њу школа није научила, да све у својој струци (па и обичне појаве око себе) сама проматра, тачно испитује и савесно оцењује: онда ће она и у каснијем животу бити без иницијативе и праве воље за рад; без својих погледа и назора; без дисциплине у мишљењу и оцењивању; — дакле неактивна, несамостална, непоуздана и површна. Јер омладина која је свикла, да је увек неко за руку води; да јој непрестано пут показује; да је непрестано контролише — само да како не погреша; омладина, која се под школским заптом и нехотице, не из младалачког несташлука, него из потребе, морала вежбати и извежбати, како би законске одредбе што боље изиграла, како би се испод домашаја својих власти извукла, и њихову контролу обилази: — така се омладина ни касније неће знати служити грађанским слободама као што треба; така омладина ни касније неће бити у себи дисциплинована, чврста и поуздана, да не греша и онда, кад нема над собом старијег и контроле — Омладина, која најпосле у школи, по самој уредби, осети, да је цело школовање само један мучан пут, којим се до хлеба долази; која зарана стече уверење, да из науке и струке, којој се одаје, вреди само оно, што се одмах и непосредно може с коришћу применити; с неким личним добитком употребити, или баш и у новац претворити: — така омладина мислиће и касније при сваком свом послу на своју личну корист, а ретко ће кад показати осећаја за више циљеве живота, и за опште интересе друштва, у ком живи. С интелигенцијом без дисциплиноване воље и идеалних погледа не могу се извршити значајна и велика дела, каква су у прошлости народи и скромних особина са својом, право универзитетски образованом, интелигенцијом вршили“⁹.

Овим речима ректор Велике школе је свакако желео да скрене пажњу на основну методолошку грешку у васпитању младих, који у Велику школу долазе с признатим испитом зрелости, али у којој им се призната зрелост постојећим школским режимом и субјективним погледима извесних професора стварно оспорава и осујећује, у којој млади немају правих прилика за самостално и слободно испољавање

5

Осим научних и васпитних разлога, у прилог претварања Велике школе у Универзитет истинити су и *привредни* (економски) разлози, али не са становишта да би се решавале актуелне дневне (тренутне) привредне потребе, већ у смислу оспособљавања добрих стручњака за пројектовање и решавање теоријско-научних питања у области привреде, јер је евидентно „да се у чисто практичним струкама људскога рада показао јачи напредак тек онда, кад се почела на-

⁹ Исто, 12—13

пуштати проста емпирија, па се прешло на поље ексактног научног испитивања и примењивања научних истина¹⁰, чиме се очигледно тело рећи да су најбоље, најекономичније и најисплативије инвестиције у науку и оспособљавање научних кадрова.

6

Најзад, збиру важнијих разлога којима се образлагала и објашњавала потреба отварања Универзитета, припадају и национално-политички, чији је смисао био у томе да укажу на улогу Универзитета у изграђивању домаће (народне) интелигенције и очувању народне индивидуалности и уопште обезбеђења националног престижа и уважења Србије као државе. Разлози за ову тврдњу заснивали су се на чињеници да Србија као држава *није у забаченом буџету света*,¹¹ да се она налази „у самом срцу Европе... на најживљој раскрсници многих супротних струја“;¹² да то није више земља — „о којој се само из ретких путописа што дознаје“,¹³ већ земља која је „ушла у ред модерних европских држава, па мора с њима, ма је то сгало и великих жртава“¹⁴ и да је таквој Србији — као средиште за највишу наставу и стожер најпоузданије народне снаге — Универзитет прека и неодложна потреба, да би стала у исти ред с другим европским државама и ослободила се научне и културне зависности од других народа.

7

Доношењем Закона о Универзитету (27. фебруара 1905), према коме је Универзитет постао *највише самоуправно тело за вишу наставу и за обрађивање наука*, отпочело је истински ново раздобље у развоју ове наше највише школе, која је — у догађајима који су потом следили — буквално делила судбину народа, јер Универзитет у Београду није имао срећу да своје научне аспирације и интелектуалне моћи испољава у благотворном миру. Његова прошлост је у дисконтинуитету сиваралачких прегнућа његових професора и студената; у међама које су наметали ратови са свим својим рушилачким последицама; у неминовним поновним почецима. Али, исто тако, његова је прошлост и у његовој великој и несаломљивој моралној снази, захваљујући којој се брзо опорављао и стизао своје време, потврђујући то практичним чином својим: неизмерним резултатима научног рада и школовањем разноврсних стручњака, који су својим богатим знањем градили ратовима непрестано рушену нашу земљу. По овоме закону Универзитет су чинили следећи факултети: Богословски, Филозофски, Правни(чки), Медицински и Технички, с тим што је Богословски факултет требало да буде организован „као самостална Духовна Академија, по нарочитом закону“, и што је у оквиру Филозофског факултета требало установити *пољопривредни одсек и апотекарски курс* (на које би се примали ученици, „који су свршили најмање шест разреда гимназије“).

Овим законом је било предвиђено да се у циљу оснивања Медицинског факултета сваке године одвајају у државни буџет одређена

¹⁰ Исто, 26

¹¹ Исто, 27

¹² Исто, 27

¹³ Исто, 27

¹⁴ Исто, 27

средства и да се формира специјални одбор који би се старао око свих припремних послова: прикупљања „анатомског и другог наставног материјала из наших болница и других завода, припремања „болничких одељења, подесних за клинике, изашиљања питомаца за специјално изучавање појединих медицинских струка итд.“

Њиме су била обухваћена и правно регулисана сва значајна питања која су се тичала животога и рада Универзитета, као што су: управљање (универзитетске власти и канцеларијско особље), категорије и избор наставника и њихова материјална примања, упис, стипендирање и владање слушаца (студената), настава и испити. У њему је изричито стајало да је *универзитетска настава слободна, да су наставници слободни у излагању своје струке, а слушаоци (студенти) у избору предавања које ће слушати*.

На темељу овога закона донета је 1. октобра 1905. године Општа уредба Универзитета, у којој су потпуније израђене и протумачене законске одредбе. У њој је, на пример, речено да су *факултети у наставном погледу самостални и да су наставници слободни у излагању и тумачењу наука*; да слушаоци имају право да се удружују само „у циљу унапређења у наукама, књижевности, као и у циљу узајамнога материјалнога помагања и физичкога развијања... ради неговања и ширења српске мисли“, али да је свако такво удруживање морао да одобри Универзитетски савет, а дневни ред сваког састанка морао је претходно да буде достављен ректору на одобрење и није се смео мењати на састанку. Уредбом је, такође, било наглашено да су слушаоци били дужни да се у јавним иступима и говорима на јавним местима придржавају прописа Дисциплинске уредбе о понашању универзитетских ученика, а политичке листове нису могли издавати — „као органе одобрених ученичких удружења“.

Рецимо одмах да је у овом духу сачињена Општа уредба Универзитета била неприхватљива за слушаоце (студенте), па је због ње дошло до штрајка непосредно по њеном објављивању (октобра 1905), због чега је морала бити замењена новом — Општом уредбом Универзитета од 23. јула 1906. године, у којој су дате нешто веће слободе слушаоцима (студентима).

На основу Закона о Универзитету и Опште уредбе Универзитета, донете су 1. фебруара 1906. године посебне факултетске уредбе: Уредба Филозофског факултета, Уредба Правничког факултета и Уредба Техничког факултета, у којима су била конкретно израђена сва важнија питања која су произилазила из природе наука (дисциплина) које су обрађиване и специфичних начина наставног рада.

Тако је Филозофски факултет имао задатак да *обрађује науку и спрема раднике у њој и да спрема наставнике за поједине њене гране*; Правнички — да својим слушаоцима даје *стручну спрему за поједине гране државне службе и слободна занимања и да их упућује у систематско изучавање правних и економско-политичких (државних) наука*, а Технички — да онима који се одају *техничком позиву даје што потпунију вишу теоријску, а у колико је у школи могуће и практичну спрему, као и да негује науке и вештине у колико долазе у круг техничке наставе*.

Мада је Законом о Универзитету било предвиђено оснивање Медицинског факултета и пољопривредног одсека (при Филозофском факултету), до 1914. године практично је мало урађено. Истина,

1910. године био је израђен Предрачун за уређење Пољопривредног факултета, а што се тиче Медицинског факултета, у извештају ректора за школску 1910/11. годину је речено да се у државни буџет не уносе средства неопходна за подизање зграде лабораторије — „иако се по закону то морало чинити“.

Када је реч о броју слушаца на Универзитету до 1914. године, скромни статистички подаци говоре да је, на пример, школске 1910/11. године било на Универзитету у Београду укупно 1015 редовних и 14 ванредних слушаца, од којих на Филозофском факултету 235 редовних и 9 ванредних, Правничком 1502 редовна и 5 ванредних и Техничком 278 редовних.

8

Изразито обележје укупних збивања на Универзитету до првог светског рата — дакле у време када су у Србији бујале политичке и партијске борбе — чиниле су политичке акције слушаца Универзитета, који су имали своје страначки обележене политичке клубове, од којих су се више од других истицали Клуб „Словенски југ“ (старијих радикала) и Клуб студената социјалдемократа. Своје живо интересовање за политику они су исказивали на различите начине, а највише одржавањем сасанака и предавања, приређивањем забавних вечери, организовањем штрајкова и демонстрација (1905. и 1908. године).

До које су мере слушаоци (студенти) Универзитета у овом периоду били заокупљени политичко-партијским радом, какву је и колику ширину имала њихова општа политизација, више него уверљиво сведоче запажања проф др Јована Цвијића, која је као ректор Универзитета саопштио у своје светосавском говору 1907. године, посвећеном теми: *О научном раду и о нашем Универзитету* (Београд, Државна штампарија Краљевине Србије, 1907)

У обилу заиста умних рефлексија, својствених његовој личности и његовој научној снази, посебно су акцентоване оне које, по њему, представљају основни узрок и *главну сметњу* успешнијем наставном и научном раду на Универзитету („што Универзитет не може да да праве резултате“),¹⁴ а то је политика („ђачко партизанство“),¹⁵ која је узела великог маха, која за већину слушаца значи најважнију тренутну преокупацију, апсорбујући „готово све њихово интересовање“.

У овом смислу он је, између осталог, рекао:

„Наши ученици, у својој маси, стоје још од првих семестара под потпуним утицајима партијске политике и партијског начина мишљења. Само се неки, интелектуално и морално врло јаки, отму од тога скоро неодољивог утицаја средине и мисле и о политици чисто и објективно, без страсти и партијских предубеђења. Друге опет ученике поједини професори отргну од партизанске вреве и привуку науци. И тако се срећом ипак ствара одабрана група, која представља с научног и стручног гледишта праве ученике нашег Универзитета. Има, напоследку, ученика, који озбиљно уче и ваљано полагају испите. Али изгледа да сви они ипак чине мањину

¹⁴ Др Јован Цвијић: *О научном раду и о нашем Универзитету* (Светосавски говор 1907), Београд, 1907, 50

¹⁵ Исто, 50

Остали ученици, већина, иду за оним што наша средина још и ипак на првом месту тражи. Од њих се не може очекивати да помогну да у нашој земљи превлада онај правац, у коме највише оскудевамо: правац озбиљне стручности и стварнога рада. Ти су ученици образовали познате партијске клубове. Каквих политичких партија има изван Универзитета, истих таквих партијских клубова има и на Универзитету. Нама је познато да су неки клубови на Универзитету и основани због политичких утицаја, дакле са стране и да се партијска ревност код наших ученика и даље са стране подржава. Готово сав интерес тих ученика везан је за клубове, за огорчене борбе које се воде у клубовима и међу клубовима, затим за разноврсне партијске догађаје. Не превиђам да има и међу овима и таквих даровитијих и енергичнијих ученика, који се огимљу и труде да на обе стране стигну, и на партизанство и на науку; али да треба да буду уверени, да су изгубљени за прави научни рад“.¹⁶

Ове речи веома угледног професора и ректора Универзитета у суштини потврђују оно што је за Србију уопште, па, према томе, и за Универзитет било карактеристично у периоду који је непосредно претходио првом светском рату. Треба, наравно, разумети његову нескривену бојазан да претерана заузимљивост студената политичко-партијским радом може у великом степену препречавати пут учењу и правој стручности, а још више науци, јер, по његовом мишљењу „партизанска преокупација деструктивно утиче на спрему и формирање ученика и на научни рад на Универзитету“.¹⁷ Трошећи немилице време и снаге у празним и не много смисленим партијским делатностима, студенти управо пропуштају „најбоље доба у животоу“,¹⁸ тј оно доба „у коме се може озбиљно учити и добити основа стручне и научне спреме“,¹⁹ јер ко пропусти то доба и не искористи прилике које му пружа Универзитет — „махом их не може никад и ничим у животоу надокнадити“.²⁰

У вези с овим и истине ради треба рећи да Цвијић начелно није био прогив политике и политичког васпитања, али је — како је рекао — одвајао *праву политику* од партизанства (партијског организовања), сматрајући да студенти *не треба да буду одбојни према правој политици, према политичким погледима, принципима и многобројним тешким питањима свога народа*,²¹ али да у сваком случају *треба да буду индиферентни у односу на политичку ларму, коју слушају сваки дан и која држи у затпу знатан део нашег друштва, јер се таква политика и права наука искључују*.²²

Ове Цвијићеве мисли свакако треба довести у везу и с његовим уверењем да *наше племе нема особитих предиспозиција*²³ за истрајнији рад, тј такав рад који претпоставља поседовање одговарајуће (упорне, издржљиве, јаке) воље и да је то једна од особености духовне структуре и менталитета нашег народа, јер — писао је Цвијић — „Ми несразмерно више говоримо, него што радимо. Многи имају ту особину да мисле да су урадили, кад су говорили“,²⁴ да

¹⁶ Исто, 51—52

¹⁷ Исто, 52

¹⁸ Исто, 52

¹⁹ Исто, 53

²⁰ Исто, 53

²¹ Исто, 44

²² Исто, 44

²³ Исто, 39

²⁴ Исто, 57

„махом више полагају право да говоре но на право да раде“, да се не мисли озбиљно о акцијама, које су управо све, јер су речи без ових беспослица и да на Универзитету треба да наступи генерација која ће говор и говорништво у политичком животу — без праве и осмишљене акције — сматрати блебетањем.²⁵

Може се, наравно, сматрати спорном његова тврдња да су политичке акције и партијска надметања студената главни узрок што Универзитет не постиже боље резултате у науци и настави, али је ван сваке сумње била констатација да је на Универзитету пламтео политички живог и владала стално узбуркана и мобилна политичка атмосфера, а то је, управо, оно што се у овој прилици хтело пре свега да каже.

Политичко-друштвени рад студената у овом периоду испољавао се у раду *Побратимства* (општег удружења ученика Универзитета), затим Академског певачког друштва „Обилић“ и посебних факултетских *дружина*: Дружине ученика Филозофског факултета („који уче филолошко-историјске науке“) — „Даничић“, Дружине ученика Филозофског факултета („који уче природно-математичке науке“) — „Панчић“, Техничког друштва (Удружења ученика Техничког факултета), Правничког друштва (Удружења ученика Правничког факултета), Удружења студената хемичара, Академског педагошког друштва итд.

9

У току рата 1914—1918. године Универзитет није радио. Напори који су по завршетку рата чињени с циљем да Универзитет што пре отпочне с радом, имали су два битна обележја: (1) односили су се на стварање неопходних материјалних и кадровских услова за обнављање и настављање рада на раније отвореним факултетима (Филозофском, Правном и Техничком) и (2) били су усмерени на отварање и организовање рада нових факултета (Медицинског, Пољопривредног и Богословског)

Потребе у стручним кадровима биле су велике и нису дозвољавале оклевање. И поред тога што су ратним пустошењима великим делом биле оштећене школске зграде и просторије, уништен школски намештај и учила, опљачкане библиотеке и збирке, настава на Филозофском, Правном и Техничком факултету — после прекида од неколико година — отпочела је школске 1919/20. године. Истовремено ужурбано су вршене припреме и за отварање Медицинског, Пољопривредног и Богословског факултета, тако да су и ови факултети — о чијем је оснивању већ раније била донета одлука — могли да упишу прве генерације студената школске 1920/21. године. Обнова Универзитета и организација рада на његовим факултетима у првим послератним годинама вршена је, пре свега, на темељу *Пројекта закона о Универзитету* (који је на седници Универзитетског савета од 11 јуна и 9. септембра 1913. године био прихваћен и препоручен министру просвете), према коме је Универзитет представљао *највише самоуправно тело за вишу стручну наставу и обрађивање наука* (у оквиру кога је требало да раде пет факултета: Богословски, Филозофски, Правни, Медицински и Технички), а затим и посебним прописима, какав је, на пример, био *Правилник о*

²⁵ Исто, 57

регулисању школског рада у појединим факултетима Универзитета у Београду од 29. маја 1919. године.

О томе у коме је правцу уопште требало усмерити организацију и функцију универзитета у новоствореној југословенској држави (Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца) најречитије можда говори напис др Александра Белића: *Универзитети као националне установе* (Загреб, 1919), у коме је истакнуто да „Универзитети имају да утичу на стварање у нашој земљи научнога духа и научног мишљења уопште“; да својим *васпитаницима* („који треба да су све многобројнији“) ²⁶ предају *љубав према истини*²⁷ и да их оспособљавају за *разумевање научних метода рада*;²⁸ да представљају *праве научне радионице*,²⁹ у којима ће покољења добијати истински научну спрему и тиме доприносити *прошкретњу и демократизацији научности*.³⁰

Упоредо с овим сви универзитети заједно и сваки посебно треба своју духовну радиност да усмере према *непристрасном испитивању целокупности нашег народа*,³¹ како би се утврдила *стварна сродност која међу нама постоји*³² и на тај начин подстакло *осећање народног јединства*,³³ које је неопходно за будући развој наше државне заједнице („Јер ако се територија нашег духовног рада ма и за време, ма и насилно, ма и по инерцији или по навици ... буде делила на три поља, гада ће и наше уједињење, донети само трећину користи. Оно ће, у ствари, бити само привидно“).³⁴

Као „разум и савест нашег друштва“,³⁵ универзитети морају проучавати „целину нашег народа и наше земље“,³⁶ али у првом реду они морају бринути о *неговању науке и стварању трајне научне атмосфере*,³⁷ у њима мора бити већи број научних радника и они морају бити аутономне установе, при чему „носиоци аутономије морају свакога тренутка бити свесни велике одговорности пред својим народом“,³⁸ јер од народа поверена им самоуправа обавезује и „само је разлог више да моралне особине носилаца тога поверења морају бити исто тако на висини као и њихова стручна спрема“.³⁹

Уз ово, универзитети морају целином свога рада да буду окренути према *јавном животу* и да својим интелектуалним снагама доприносе решавању практичних друштвених потреба, јер „за државну управу може бити и врло корисно и врло потребно да велике стручњаке крене из њихових института и лабораторија и стави на чело практичним пословима, да за организаторе извесних грана узме људе који јој унапред пружају гаранције да ће општенародни посао добро урадити“,⁴⁰ али да то никако не сме бити на *уштрб њиховог рада у школи са омладином*,⁴¹ (да непосредно помажући државну управу сами због тога не *храмљу*). А да би универзитети могли у овом

²⁶ Др Александар Белић: *Универзитети као националне установе*, Загреб, 1919, 2

²⁷ Исто, 4

²⁸ Исто, 4

²⁹ Исто, 4

³⁰ Исто, 4—5

³¹ Исто, 9

³² Исто, 10

³³ Исто, 10

³⁴ Исто, 10

³⁵ Исто, 13

³⁶ Исто, 13

³⁷ Исто, 14

³⁸ Исто, 17

³⁹ Исто, 18

⁴⁰ Исто, 21

⁴¹ Исто, 21

смислу да делују, нужно је обезбедити независан материјални положај универзитетских професора и створити уопште такве материјалне услове живота, којима ће се подстицати одабирање ваљаних снага за универзитетски рад и осигуравати њихово остајање у универзитетима.⁴²

Питање је, разуме се, да ли су оваква размишљања о задацима и функцији универзитета у тек створеној Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца била примерена објективној историјској ситуацији и да ли је било правог разумевања за њихово уграђивање у законске формуле. Чињеница је, међутим, да се њима исказивало схватање о несумњиво широкој и друштвено веома одговорној улози универзитета као установа које својим програмима рада треба да обухватају укупну (духовну и материјалну) стварност државне и народне заједнице и да генерације младих интелектуалаца систематски уведу у научне методе рада и негују у њих дух научног мишљења.

10

Најважнији званични акт на основу кога је организован рад на Универзитету у Београду између два рата, био је Закон о универзитету од 28. јуна 1930. године, према коме су универзитети значиди највише аутономне просветне установе за стручну спрему, обрађивање наука и изграђивање југословенске националне културе. Овим законом било је предвиђено да се универзитети налазе у Београду, Загребу и Љубљани. Универзитет у Београду је, по овом Закону, имао шест факултета: Филозофски, Правни, Богословски (православни), Медицински с фармацеутским одсеком, Технички и Пољопривредно-шумарски. Њиме је, такође, потврђена Уредба о Филозофском факултету у Скопљу и Правном факултету у Суботици од 2. фебруара 1920. године — као засебним факултетима (огранцима) Универзитета у Београду.

По овоме Закону, редовно учење на свим факултетима није могло бити мање од осам семестара, а за наставнике је речено да су потпуно слободни у свом научном раду и да их нико због њиховог научног излагања не може позвати на одговорност. Законом су, такође, регулисана права и обавезе школских власти (ректора, декана, универзитетског већа, универзитетског савета, универзитетске управе, факултетских савета и вишег дисциплинског суда и суда за слушаоце), звања наставника и помоћног наставног особља и општа мерила за њихов избор, административног и техничког особља, слушалаца (студената), наставе и испита и универзитетске библиотеке.

У најтешњој вези с овим законом била је Општа уредба Универзитета (од 31. децембра 1931), у којој су опширно разрађена сва питања која су била од значаја за рад Универзитета и свих факултета. Осим тога, у циљу формалног регулисања владања (понашања) слушалаца (студената) утврђени су посебни дисциплински прописи: Дисциплинска уредба за слушаоце Универзитета од 6. априла 1906, која је унеколико измењена 7. марта 1933. и 2. априла 1934. године, а 1935. године био је израђен Пројект Дисциплинске уредбе за слушаоце Универзитета.

⁴² Исто, 22

Организација рада на факултетима непосредно је вршена на основу факултетских уредаба, којима су — у оквиру одредаба Закона о Универзитету — даље разрађена сва питања која су се тичала појединих факултета и у одређеном смислу представљала њихову наставну и научну специфичност.

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ — Све до почетка школске 1924/25. године рад на Филозофском факултету организован је према Уредби Филозофског факултета од 1. фебруара 1906. године (са изменама од 25. фебруара 1911. године).

И овом Уредбом, као и њеним изменама и допунама од 17. јула 1927. године и Пројектом Уредбе Филозофског факултета из 1932. године, задатак Филозофског факултета био је да обрађује науку и спрема стручне раднике на њој и да спрема наставнике за поједине њене гране.

Наставни рад се простирао на предавања великог броја наука и научних грана, постојао је велики број семинара и научних завода. Иако су од почетка школске 1921/22. године вођене расправе о подели Филозофског факултета на Филозофски и Природно-математички, закључено је (31. октобра 1924) „да се због проширења полова подели рад у две секције под горњим именом (историјско-филолошка и природно-математичка), али да заједница буде очувана, која ће решавати сва општа и заједничка питања“.

ПРАВНИ ФАКУЛТЕТ — I на Правном факултету рад је најпре био организован на основу Уредбе Правничког факултета од 1. фебруара 1906. године, односно њеним изменама и допунама од 19. марта 1914, 8. маја 1925. и 30. маја 1930. године. Као и свим претходним, тако је Уредбом Правног факултета Универзитета у Београду од 5. августа 1928. године, Правни факултет имао задатак да својим слушаоцима да стручну спрему за поједине гране државне службе и слободна занимања и да их упућује у самостално изучавање правних и економско-политичких (државних) наука. Ова Уредба важила је до 20. децембра 1938. године, када је замењена Уредбом правних факултета у Београду, Загребу и Љубљани, којом су ови факултети имали задатак да раде на правним, друштвеним и економским наукама, да својим слушаоцима дају општу стручну спрему из тих наука и да их упућују у њихово изучавање.

Њоме су и на Правном факултету наставне дисциплине распоређене у више катедара, а настава је имала два основна курса: општи и докторски. Све науке биле су распоређене по годинама. Њоме је, такође, било предвиђено да на Правном факултету постоји и неколико института (за упоредно право, социологију, економију и статистику и међународне студије), затим неколико семинара за докторанде и више семинара за редовне слушаоце.

ТЕХНИЧКИ ФАКУЛТЕТ — До 16. новембра 1925. године рад на Техничком факултету обављан је на темељу Уредбе Техничког факултета од 1. фебруара 1906. године, којом је Технички факултет обухватао целокупну вишу техничку наставу и имао задатак да оцима који се одају техничком позиву, даје што потпунију вишу

теоријску, а колико је у школи могуће и практичку спрему, као и да негује науке и вештине, уколико улазе у круг техничке наставе. Изменама и допунама ове Уредбе од 16. новембра 1925. године, уместо три одсека (Одсека за грађевинске инжењере, Одсека за архитекте и Одсека за машинске инжењере), колико их је имао до тада, Технички факултет добио још један, тако да их је било четири: Одсек за грађевинске инжењере, Одсек за архитекте, Одсек електротехничке и машинске инжењере и Одсек за инжењере технологе. Са оваквом организацијом Технички факултет је радио до доношења Уредбе техничких факултета у Београду, Загребу и Љубљани од 17. априла 1935. године, којом су технички факултети имали задатак да обрађују техничке науке и да спремају научне и стручне раднике за све гране технике.

Према овој Уредби Технички факултет у Београду имао је следеће одсеке: архитектонски, грађевински, културно-технички и геодетски, машинско-електротехнички (са машинском, ваздухопловном, техничком јаке струје и техничком телекомуникација) и хемијски, а настава на сваком од ових одсека требало је да буде тако организована да представља заокружену целину и да даје могућност за дубље специјално проучавање појединих грана из дотичне области.

Наставној сврси требало је да служи већи број завода, лабораторија, кабинета и семинара, музеја и библиотеке („да омогуће очигледну наставу, да упуте студенте на научни и стручни рад и да научним испитивањима развијају и унапређују науку“).

Уз одређене измене и допуне (од 16. јуна 1937, 25. марта 1938. и 23. маја 1940) ова Уредба је важила до почетка априлског рата 1941. године.

МЕДИЦИНСКИ ФАКУЛТЕТ — Иако је Законом о Универзитету од 27. фебруара 1905. године било предвиђено оснивање Медицинског факултета, до његовог отварања није дошло до почетка школске 1919/20. године, када су изабрани први професори овог факултета (др Милан Јовановић-Батут и др Војислав Суботић).

Почетком школске 1920/21. године уписана је прва генерација од 286 студената. Од тога рад на Медицинском факултегу непрестано се развијао, добијао у ширини и у организованости, завођењем нових наставних и научних дисциплина, катедара, завода и клиника.

Најранији пропис на основу кога је отпочео да ради Медицински факултет била је Привремена Уредба Медицинског факултета (за прва четири семестра) од 23. јануара 1921. године, којом је Медицински факултет имао задатак да на научној основи својим слушаоцима да стручну спрему из свих грана лекарства и да негује медицинску науку, а која је већ јула исте године замењена Прелазном Уредбом Медицинског факултета Универзитета у Београду.

Уз одређене допуне (Привремени правилник за полагање испита на Медицинском факултегу, донет школске 1924/25. године, Правилник о нострификацији страних диплома Медицинског факултета од 3. септембра 1928, Правилник о начину издржавања клиника Медицинског факултета од 6. октобра 1928, Уредба о клиничким болницама медицинских факултета у Београду и Загребу од 15. децембра 1933) Прелазна Уредба Медицинског факултета Универзитета у Београду важила је до 26. децембра 1936. године, када је

донета Уредба Медицинског факултета Универзитета у Београду, Загребу и Љубљани, којом су медицински факултети имали задатак да обрађују медицинску науку, да стручно спремају и васпитавају будуће лекаре, да проучавају медицинске и здравствене прилике у земљи, а Медицински факултет у Београду, осим тога, да обрађује фармацеутску науку и даје стручну спрему и васпитава будуће апотекаре.

Према овој Уредби Медицински факултет у Београду имао је два одсека: медицински и фармацеутски. Предвиђено је да студије на медицинском одсеку трају пет година (десет семестара), а на фармацеутском одсеку четири године (осам семестара).

Наставне (научне) дисциплине разврстане су у већи број катедара. Теоријском и практичном оспособљавању лекара и научних радника у области медицине служили су институти и клинике.

Ова Уредба у коју су уношене извесне измене и допуне (12. јуна 1937, 20. децембра 1938 и 25. јула 1940) важила је до 6. априла 1941. године.

ПОЉОПРИВРЕДНО-ШУМАРСКИ ФАКУЛТЕТ — И поред тога што је Законом о Универзитету од 27. фебруара 1927. године било предвиђено да се у оквиру Филозофског факултета установи пољопривредни одсек и захтева који су постављани у смислу отварања Пољопривредног факултета, до почетка 1919. године практично ништа није учињено.

Пошто је на седници Универзитетског савета од 28. марта 1919. године саопштена одлука министра просвете о отварању Пољопривредног факултета (са два одсека: пољопривредним и шумарским), убрзано су извршене све нужне припреме за почетак рада, тако да је септембра 1920. године уписана прва генерација од 45 студената (од којих 36 на пољопривредни и 9 на шумарски одсек). Настава је отпочела 5. децембра 1920. године.

Рад је најпре био организован на основу Уредбе Пољопривредног факултета од 11. фебруара 1911. године, којом је Пољопривредни факултет добио задатак да обрађује пољопривредне и шумарске науке, да проучава природне, привредне и социјалне прилике наше земље, да научне резултате примењује на нашу привреду и да теоријски и практички спрема пољопривреднике и шумаре по свим гранама.

Према овој Уредби Пољопривредни факултет имао је два одсека: пољопривредни и шумарски, а наставни предмети у оба одсека распоређени су у три групе: основних, стручних и помоћних предмета. Њоме је, такође, било предвиђено да у оквиру факултета има више института и економија (у Топчидеру).

Ова Уредба важила је до 21. децембра 1921. године, када је донета нова Уредба Пољопривредног факултета, којом скоро ништа битније није измењено ни у погледу основне стручне и научне оријентације факултета нити у погледу организације наставе.

На основу ове Уредбе радио је факултет до 12. децембра 1932. године, када је — у складу са Законом о Универзитету од 28. јуна 1930. године — донета Уредба Пољопривредно-шумарског факултета, којом је овај факултет (са седиштем у Земуну) имао задатак да теоријски и практички образује пољопривредне и шумарске стручњаке са највишом школском спремом и да обрађује све гране пољопривредне и шумарске науке, с нарочитим погледом на при-

родне, привредне и друштvene прилике и потребе целе наше државе.

Уредбом је било предвиђено постојање два одсека: пољопривредног и шумарског, с тим што је настава требало да буде организована тако да извесни предмети буду заједнички за оба одсека. Све наставне и научне дисциплине сврстане су у више катедара, а наставним и научним потребама требало је да служе заводи, кабинети и огледна добра (Школски врт са топлом стакларом уз главну факултетску зграду у Земуну, Огледно добро у Земуну и Огледно добро на универзитетској домени у Дебелом Лугу код Мајданпекa) и Институт за научна шумарска исграживања.

Најзад и ова Уредба замењена је Уредбом Пољопривредно-шумарских факултета универзитета у Београду и Загребу од 19. маја 1939. године, којом су пољопривредно-шумарски факултети одређени као највише просветне установе у којима се теоријски и практички образују пољопривредни и шумарски стручњаци са највишом спремом. На њима се обрађују све гране пољопривредне и шумарске науке уопште, а нарочито с погледом на природне, привредне и друштvene прилике и потребе државе

ВЕТЕРИНАРСКИ ФАКУЛТЕТ — Ветеринарски факултет отпочео је с радом 25 септембра 1936. године (на основу Финансијског плана за школску 1936/37. годину) — Настава је организована према Уредби Ветеринарског факултета Универзитета у Београду (и Загребу) од 23. јула 1936. године, у којој је стајало да је Ветеринарском факултету задатак да обрађује ветеринарску науку, да стручно спрема и васпитава будуће ветеринаре и да проучава проблеме из подручја ветеринарства уопште.

Уредбом је било предвиђено да студије трају пет година (десет семестара). Прву генерацију чинило је 149 студената.

ЕКОНОМСКО-КОМЕРЦИЈАЛНА ВИСОКА ШКОЛА — У Београду је 31. марта 1937. године основана Економско-комерцијална висока школа — „у рангу универзитетског факултета“. Њен задатак је био да спрема стручњаке у области економских, финансијских и комерцијалних наука, да својим слушаоцима даје теоретску, научну и стручну спрему за државну (самоуправну) службу и слободна академска звања и да оспособљава кандидате за наставничку службу из економско-комерцијалних и привредно-правних наука. Студије у ЕКВШ су трајале четири године (осам семестара). Прва група студената дипломирала је школске 1940/41. године.

БОГОСЛОВСКИ ФАКУЛТЕТ — Богословски факултет отпочео је с радом убрзо по завршетку рата (1918). Радио је најпре према Уредби од 11. фебруара 1921. године, али је 25. октобра 1923. године ова Уредба замењена новом, према којој је Богословски (Православни) факултет имао задатак да обрађује богословску науку и спрема стручне раднике на њој и да даје духовне пастире са вишом спремом, наставнике за богословске предмете у стручним и средњим школама и особље за судску и административну црквену службу.

Ова Уредба је важила до 17. маја 1935. године, када је одобрена Уредба Православно-богословског факултета Универзитета у Београду, којом ништа у суштини није измењено у погледу задатака и основне функције овога факултета.

Из постојећих званичних штампаних извештаја о раду Универзитета (којих, на жалост, нема за све године) могуће је извести и утврдити општу историјску слику о скоро свим значајнијим странама његове делатности (у времену од 1918 до 1941. године).

Руководећи се, међутим, мерилима у вези с карактером овога написа, тежиште ће бити на саопштавању извесних података и то у првом реду оних који се односе на оне видове живота и рада Универзитета, који се не могу — уз сва нужна и неопходна сужавања занемарити или избећи.

Тако је у првом штампаном извештају ректора Универзитета (Павла Поповића) за школску 1924/25. годину, истакнуто, између осталог, следеће:

(1) да су многи редовни послови у вези с научним и наставним радом, као и многи врло сложени ванредни послови (питања аутономије Универзитета, студентских демонстрација и штрајкова) свршавани у корист школе и да је Универзитет и ове године (као и претходних) „показао да је потпуно дораслао аутономији која му је дата, и да је њу употребљавао само на развијање и напредак ове високе школске установе“;⁴¹

(2) да је почетком школске 1924/25. године било на Универзитету (укључујући Филозофски факултет у Скопљу и Правни факултет у Суботици) укупно 204 наставника (од којих 80 редовних и 39 ванредних професора, 27 доцента, 55 хонорарних наставника, 2 лектора, 2 учитеља и 171 асистент) и да су сви они своје часове предавања и вежбања држали уредно и да случајева неуредности — „којих је раније било у јачем степењу — а који су и тада били по свему изузетни — нема више“, да се сваки од њих („у својој сфери“) бринуо о напретку и угледу Универзитета;

(3) да се велики број професора мимо својих редовних дужности („Као продужење свога наставничког рада“) непосредно ангажовао у оснивању и раду научних и стручних друштава, чија су „седништа на Универзитету“: Лингвистичко друштво (председник А. Велић), Друштво за српски језик и књижевност (председник П. Поповић), Друштво пријатеља класичних студија (председник В. Чајкановић), Друштво за живе језике и књижевност (председник М. Тривунац), Географско друштво (председник Ј. Цвијић), Историјско друштво (председник Н. Вулић), Геолошко друштво (председник Ј. Жујовић), Биолошко друштво (председник Ж. Ђорђевић), Педагошко друштво (председник М. Шевић), Скопско научно друштво (председник Р. Грујић) и да, такође, велики број њих уређује („и својим радовима држе и воде“) научне часописе (гласила ових друштава, појединих факултета или семинара), као што су: Јужно-словенски филолог, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Архив за арбанску филологију, Гласник Географског друштва, Архив за правне и друштvene науке, Гласник скопског научног друштва;

(4) да је („на Богојављење 1925. године) основано Удружење универзитетских наставника, с циљем „да у јавности представља наставнички рад и да његове интересе заступа пред свима властима

⁴¹ Универзитет у Београду у 1924—25. години (Годишњи извештај ректора Универзитета министру просвете са извештајима декана и неколиким посебним извештајима), Београд, 1926, 3.

и у свима приликама“ и уопште „Да се стара о поправци материјалног стања универзитетских наставника и да предузима погодне мере за олакшање живота наставника“;⁴¹

(5) да је у оквиру Универзитета постојао Народни универзитет, основан („пре четири године“) са задатком да ради на народном просвећивању, „популарише науку, књижевност и уметност“;⁴² јер је — поред званичних дужности (неговања и унапређења чисте науке и припремања слушалаца за државне службе) дужност универзитета и народно просвећивање, а за протекле четири године Универзитет у Београду постигао је успехе достојне сваке похвале.⁴³

Из оног дела извештаја у коме су дати исцрпни подаци о слушаоцима (студентима), види се да их је — према главној (иматрикулационој) књизи ректора било (почетком школске 1924/25. године) укупно 5645 (од којих мушких 4300, женских 1345) и то на Филозофском факултету 1412 (619 мушких, 793 женских), Правном 1527 (1340 мушких, 148 женских), Пољопривредном 200 (191 мушких, 9 женских), Медицинском 830 (593 мушких и 237 женских), Богословском 77 (75 мушких и 2 женске) и Техничком 1389 (1320 мушких и 69 женских). Ако се поменутом укупном броју студената (5645), додају студенти уписани на Филозофском факултету у Скопљу, а њих је било 143 (74 мушких и 69 женских) и Правни факултет у Суботици, којих је било 234 (216 мушких и 18 женских), излази да је на Универзитету у Београду (почетком 1924/25. школске године) било укупно 6022 студента

О њиховом успеху речено је да уопште заслужује похвалу,⁴⁴ јер је приметна њихова воља за рад и жудња за науком,⁴⁵ што се види из њиховог односа према предавањима. Међутим, сметњу бољем успеху, по мишљењу ректора, чинило је то што ђаци из гимназије немају довољно претходног знања, нити извешаности за рад,⁴⁶ што се извесно број не удубљује довољно у своје студије,⁴⁷ нити труди да стекне шири стручна и научна знања из литературе.⁴⁸ Али разлози који препречавају бољи успех и оскудици уџбеника и сиромаштву библиотеке, као и слабом материјалном стању слушалаца, јер је међу студентима „врло велики број случајева крајње сиротиње, коју ни државно благодјејање, ни сва настојања Фонда за потпомагање сиромашних студената, ни друга настојања других чинилаца нису били кадри да олакшају“⁴⁹ и да је, стога, питање побољшања материјалног положаја студената одиста једно од најважнијих⁵⁰ и то не само због побољшања услова за учење, већ и због њиховог веома лошег здравственог стања (скоро половина студената тражило је лекарску помоћ, њихова обољења су често врло озбиљна, највише је оних који имају туберкулозу).

Не може се рећи да нису чињени одређени напори да се до извесне мере побољша тежак материјални положај студената и то, пре свега, путем државних стипендија (377 студената примало је стипендију Министарства просвете, 41 стипендију Министарства народног здрав-

ља), а затим и на друге начине, али је, очигледно, све то било недовољно да се значајније поправе услови њиховог студирања. Унутрашњи (самоуправни) живот студената најпопуније се испољавао у раду њихових (стручних, културних, спортских, националних и др.) удружења, којих је школске 1924/25. године било укупно 34, и то: Фонд за потпомагање сиромашних универзитетских ученика, Удружење студенткиња, Јадранска стража, Удружење студената Југословенске матице, Друштво св. Ђирила и Методија, Академско апстинентско друштво „Истина“, Свесловенско коло, Удружење студената за Лигу народа, Академско певачко друштво „Обилић“, Академско позориште, Спорт клуб, Друштво за српскохрватски језик и југословенску књижевност, Студентско географско друштво, Студентско етнолошко друштво, Удружење студената историчара, Удружење студената математичара, Удружење студената геолога, Удружење студената биолога, Удружење студената хемичара, Удружење студената „Руђер Бошковић“, Правничко друштво, Техничко друштво, Удружење студената архитеката, Удружење студената машинара, Хемиско-техничко друштво, Друштво студената агронома, Удружење студената шумара, Удружење студената југословенских медицинара, Удружење студената богослова, Удружење руских студената, Удружење Руса студената истори(ј)ско-филолошких група, Удружење студената Руса техничара, Удружење Руса медицинара, Удружење студената Руса богослова. — Осим ових, на Филозофском факултету у Скопљу постојало је Друштво студената „Његош“ и Кружок напредних студената, а на Правном факултету у Суботици — Студентска трезвењачка ложа будућности, Јадранска стража, Удружење за Лигу народа, Светлост и Војвођански студентски клуб

Чињеница је, свакако, да је и у овом периоду бујао политички живот студената и да је — по оцени универзитетских власти — партијска политика представљала зло, „које се одавна укоренило међу нашим ђацима“,⁵¹ која је „ушла не само у политичке клубове него местимично и у призната студентска удружења“⁵² и да је, стога, са стране универзитетске власти чињено највише што се могло да се партијска политика одстрани (јер је то „у интересу самих студената и за њихово највеће добро“),⁵³ у коме је циљу забрањено политичким клубовима да своја обавештења истичу на таблама (панонама) признатих студентских удружења, престао је (привремено) рад Побратимства — које је представљало поприште партијске политике,⁵⁴ а предузете су и извесне мере да се из Фонда за потпомагање сиромашних универзитетских ученика („у којем владају... партијски утицаји“) елиминише политика. Уз све ово ректор Универзитета је „имао по један или више састанака са петорицом партијских шефова и угледних људи“ (Н. Пашићем, Љ. Давидовићем, Св. Прибићевићем, Јов. Јовановићем и Јашом Продановићем) и из разговора са њима уверио се да су „ове његове идеје наишле код њих на симпатију и добар пријем“.⁵⁷

Своје супротстављање партијској политици универзитетске власти заснивале су на уверењу да је партијска политика посве штетна и за науку и за наставу, истичући да „Нико не брани студентима

⁴¹ Исто, 17

⁴² Исто, 29

⁴³ Исто, 28

⁴⁴ Исто, 20

⁴⁵ Исто, 30

⁴⁶ Исто, 17

⁴⁷ Исто (Посебан извештај Н. Вулића), 99

⁴⁸ Исто, 19

⁴⁹ Исто, 20

⁵⁰ Исто, 21

⁵¹ Исто, 22

⁵² Исто, 22

⁵³ Исто, 23

⁵⁴ Исто, 23

да се баве политиком уопште, али је несумњиво за осуду што су они под непосредним утицајем и у пуној организацији данашњих политичких партија у земљи. То је опште мишљење целог Универзитета, и он је увек радио и трудио се да се то зло искорени.⁵⁸ Међутим, упркос настојањима универзитетских власти да спречавају ово „зло“, на Универзитету је непрестано искрила политичка ватра, која се, по правилу, скоро сваке године у одређеном тренутку разбуктавала и претварала у озбиљне политичке немире (демонстрације, штрајкове), који су осетно угрожавали уобичајени ритам рада и доводили у извесним ситуацијама до политички драматичног стања.

О томе какав је однос универзитетских власти био према овим збивањима уверљиво говоре њихова званична саопштења (извештаји), из којих се види да узроке и кривце за све што се у овом смислу догађало на Универзитету нису налазили искључиво у студентима и њиховим (за политичке режиме) неприхватаљивим политичким и партијским ђудима, већ и у другим факторима и околностима (посебно у агресивном и изазивачком понашању полиције, чије су интервенције у неким случајевима доводиле чак до крвопролића). Тако је, на пример, у опсежном и веома документованом извештају *О студентском збору државом на Ваведње 4. децембра 1924. на Универзитету, и ономе што је збору следовало*, који је ректор (Павле Поповић) упутио министру просвете 20. децембра 1924. године и у *Одлуци Универзитетског савета поводом њега*, која је истога дана такође достављена министру просвете, речено између осталог, да је збор студената *правилно сазван, са дневним редом који је ректор одобрио*⁵⁹ и да је *текао мирно и у реду* („као и сваки други студентски збор“),⁶⁰ али да је полиција „неочекивано предузела такве мере као да је у питању једна велика политичка манифестација из које могу произићи озбиљнији нереди“;⁶¹ да је полиција „својим држањем оружја у приправности“⁶² — а уз околност да су дошли пуцњи од стране жандарма или агената провокатора из публике — изазвала „панику међу студентима“;⁶³ да полиција „није смела да гони и гуче студенте“, да „није имала повода за улазак у аулу (зграде Универзитета — прим. ВТ), где су се студенти склањали само од њенога беса“;⁶⁴ да се у бруталним насртајима полиције испољила њена мржња према студентима и непоштовање Универзитета — што заслужује нарочиту осуду⁶⁵ и да, стога, „Универзитет тражи да се одговорни полицијски органи казне *примерно* због повређе неприкосновености Универзитета и због неизвињивог злостављања студената“⁶⁶ — јер је *крв проливена и за то неко мора бити кажњен* и да — енергично протествујући против свега овога — Универзитет тражи да се „у будуће, полицији забрани свако брутално поступање за све сличне случајеве, ако их по несрећи буде било, и да се даду поуздане гаранције да тога поступања неће више никад бити“;⁶⁷ да

⁵⁸ Исто, 27

⁵⁹ О студентском збору државом на Ваведње, 4. децембра 1924. на Универзитету, и ономе што је збору следовало (Извештај ректора Павла Поповића министру просвете), Београд, 1925, 1

⁶⁰ Исто, 13

⁶¹ Исто, 13

⁶² Исто, 13

⁶³ Исто, 13

⁶⁴ Исто, 13

⁶⁵ Исто, 13—14

⁶⁶ Исто, 14

⁶⁷ Исто, 14

Универзитетски савет „улаже енергичан протест што је полициска власт не само без потребе брутално злостављала студенте, и нарочито, што је она тешко повредила законом гарантовану неприкосновеност Универзитета“.⁶⁸

А у извештају ректора Универзитета (Владимира Ђоровића) за школску 1934/35. годину, у вези са немирима студената у овој години, написано је следеће:

„Већ од јесени 1931. год почели су ђачки штрајкови и немири, који су се понављали у већој или мањој мери, скоро сваке године. Мотиви су им били с почетка чисто политички, али су се после компликовали. Ђаци су се тужили на доиста сувише велике и несразмерне таксе и школгарине; било је много питања која су у вези са њиховим тешким социјалним стањем, а за која није било увек решења; протествовали су против ограничавања и својих личних и академских слобода; бунили су се против извесних наставника. Њихови протести добијали су понекад ружан облик и извржавали се у тешке демонстрације, које су ишле чак докле да ограничавају туђу слободу и руше универзитетско добро. Ове школске године дошло је до веома жалосног сукоба 1. фебруара. Због интернирања извесног броја студената у Вишеград ђаци су одржали један протестни збор. Затворили су се били у новој згради Универзитета и ту се, после извесног времена, забарикадирали; на позиве универзитетских власти и ректора, иако су се ови залагали за њихове затворене другове и пошши чак у Вишеград да виде шта је с њима, нису се хтели одазвати и напустити зграду, а декана Правног факултета нису уопште хтели пустити у зграду. Универзитетски сенат је скренуо пажњу ђацима на тешке последице због непокорности, али је његова писмена опомена била јавно поцепана. Позвата је тад полиција да испразни зграду. Приликом уласка полиције дошло је до погибије студента Мирка Срзентића, што је тешко пало и ђацима и универзитетским властима. После тога дошле су нове интернације, привремено затварање школе и опште студентске мензе и оставке ректора г. Ђаје. Нови ректор са Сенатом настојао је свом енергијом да се интернирани ђаци ослободе и предају за евангуалне кривице универзитетским властима, да се отвори менза ради прехране ђака и да се у школи поврати ред. Доиста, интернирани ђаци били су наскоро враћени, менза је прорадила под надзором универзитетских власти и школска година завршила се у реду“.⁶⁹

Овакви или слични догађаји (немири, демонстрације, штрајкови) нужно су доводили до прекида рада и наставе, али су — како се најчешће види из службених извештаја — и студенти и професори настојали да изгубљено и пропуштено време надокнаде ванредним часовима и појачаним учењем.

Свему што је речено нужно је додати и следеће: (1) да је Универзитет скоро све ово време радио у изузетно неповољним просторним условима; да су у посебно тешком положају били Филозофски и Правни факултет, у којима — с обзиром на стално повећање броја студената — није било ни приближно довољно учионица, слушаоница и лабораторија; да је у исто тако тешком положају био

⁶⁸ Исто, 15

⁶⁹ Универзитет у 1934—35. години (Годинњи извештај ректора министру просвете из извештајима декана и неколиким посебним извештајима), Београд, 1935, 25—26

Медицински факултет и наравно Ветеринарски факултет (који је привремено био смештен у просторије Медицинског факултета) и да су, стога, били упадљиво приметни стални и упорни захтеви универзитетских власти у смислу обезбеђивања неопходних финансијских средстава за поправку постојећих и подизање нових школских зграда (зграде Правног факултета, Дечје клинике, Машинске лабораторије, Ветеринарског факултета); (2) да је материјални положај великог броја студената био крајње незадовољавајући и да све оно што су предузимале универзитетске власти с циљем да бар донекле олакшају живот и студирање многих (стипендије, позајмице, студентске мензе и др.) ни изблиза није било довољно да значајније поправи животне услове сиромашних, који су били принуђени да плаћају високе уписне и друге таксе за школовање; (3) да је здравствено стање већег броја студената било забрињавајуће (јер је — због тешких услова живота и слабе исхране — највише здравствено угрожених студената боловало од туберкулозе); (4) да је — с обзиром на стални пораст броја студената и развој наставних и научних дисциплина — било недовољно наставника и да подмлађивање наставног особља (због ограничених буџетских кредита) није текло у складу са потребама (и да је у овом погледу, судећи по званичним исказима, у посебно тешком положају био Филозофски факултет) итд.

Али и поред не много повољних и не нарочито подстицајних околности, Универзитет у Београду је постепено растао и развијао се, стасавалући сигурно у добро организовану школу, у којој су примењивана призната и прихваћена мерила најпознатијих европских универзитета. На многим катедрама његових факултета били су професори истински широког знања и културе, који су на најбољи начин репрезентовали своју струку и својим укупним радом доприносили угледу, општем поштовању и ауторитету ове наше највише школе. Из његових учионица, лабораторија и клиника излазили су дипломама добро припремљени и за многе струке практично оспособљени кадрови. Под његовим кровом, у аулама и слушаоницама његових факултета, организовано је деловало мноштво стручних, културних спортских и других удружења;⁷⁰ отворено и смело казивала брижка кривичка политичка реч и непрестано борило како за доследно и трајно чување традицијом и законима утврђене аутономије Универзитета, тако и за право на политичке слободе, слободу мисли и речи, договора и акције. Управо са оваквим својим слободарским знамењима Универзитет у Београду био је ковница не само добрих стручњака, већ и смелих политичких бораца, који су у оштрој конфронтацији за политичким (и школским) режимом и сталним сударима и окрцајима са полицијом, развијали, проверавали и калнили своју слободарску свест и стицали драгоцено борбено искуство, које ће у народном устанку и ослободилачком рату (1941—1945) добити у правом смислу своју практичну потврду и животно осведочење.

⁷⁰ Према извештају ректора Универзитета за школску 1935/36. годину на Универзитету у Београду било је школске 1935/36. године укупно 45 студентских удружења, од којих 31 опште (не рачунајући у ова „репрезентативно удружење Побратимство и потпорни фонд за потпомагање сиромашних студената“, о којима је речено да „већ дуги низ година немају своје управе те стога и не функционисају“) и 24 стручна (факултетска), од којих 13 на Филозофском факултету, 4 на Техничком, 3 на Полуприпадном, 1 на Медицинском, 2 на Богословском и 1 на Правном факултету). — Види: Универзитет у школској 1935/36. години, Београд, 1936, 17—18

У току рата (1941—1944) Универзитет није у правом смислу радио, иако су чињени покушаји од стране окупаторских и квислиншких власти да почне са радом. О томе — поред местимично одржаваних испита — говоре извесни званични акти у вези са Универзитетом, међу којима су најзначајнији следећи:

(1) Основна Уредба о Универзитету од 16. октобра 1941. године, према којој је Универзитет у Београду представљен као највиша просветна установа у Србији за изграђивање националне културе помоћу стручно-научног образовања и обрађивања науке и (2) Општа Уредба Универзитета од 16. фебруара 1942. године (са потписом министра просвете Велибора Јонића), у којој је у вези са организацијом и задацима Универзитета на прво место истакнут национални и културни значај Универзитета, који треба да служи циљевима српске народне заједнице, да преданим радом својих наставника и савесним похађањем (предавања) слушаца негује и васпитава национално одговорне и стручно спремне људе, који ће своја научна истраживања стављати у службу српске народне заједнице. Није, наравно пропуштено а да се истовремено посебно не нагласи и то да стари слушаоци (раније уписани студенти) — „ако су припадали покрету који поткопава темеље националног и државног јединства или су у том смислу активни, не могу се уписати на Универзитет“

Уз ово, сасвим се поуздано зна да је на већи број професора Универзитета вршен политички, морални и полицијски притисак да потпишу обавезу о грађанској лојалности и подржавању квислиншке просветне и националне политике (и да многи од њих то нису хтели и да су због тога хапшени и одвођени у логоре) Посебним прописом (од 6. марта 1942) донета је одлука о укидању Економско високе комерцијалне школе као посебне установе, уместо које је отворен Економски одсек на Правном факултету и укидању Више педагошке школе у Београду, с тим да се њени професори придодују Филозофском факултету, а имовина преда филозофско-педагошкој групи овог факултета

Непосредно по ослобођењу Београда (октобра 1944) отпочеле су организационе, техничке, кадровске и друге припреме за почетак рада Универзитета. На најбржи начин оспособљаване су факултетске зграде (учионице, лабораторије, библиотеке, клинике), тако да су школске 1945/46. године уписане прве генерације послератних студената на свим факултетима који су постојали до априлског рата 1941. године.

У периоду обнове и изградње земље текао је веома простран организациони и политички смишљен рад на Универзитету, карактеристичан по невиђеном и непоновљивом одушевљењу свих: и студената и наставника, који су се у највишој мери трудили да за ратом опустошену и разорену привреду, болнице, школе и др. припреме што пре и што више неопходних висококвалификованих стручњака. Управо у тим годинама — које су забележене и запамћене као године највишег домета општег радног ентузијазма — Универзитет у Београду је дао разрушеној и дубоко осиромашеној земљи највише

што је могао: до краја предан и пожртвован рад свих својих субјеката — повезаних међусобно јединственим интересима у погледу обнове и социјалистичке изградње слободне домовине — и сам се, при том, непрестано мењајући и трансформишући.

Промене које су неминовно вршене биле су најчешће и највише у вези с режимом студија, затим у сфери наставе и њене организације, утврђивања наставних планова и наставних програма, избора и (према новим друштвено политичким меридима) избора наставника, обезбеђења смештаја и других животних потреба студената (стипендија, домовна).

Доношењем одређених законских аката, као што су: Закон о Универзитету (1956), Општи закон о факултетима и Универзитету (1960), Резолуција Савезне Народне скупштине о образовању стручних кадрова (1960), Закон о високом школству (1963) итд, очигледно се тежило да се функција Универзитета доведе у најтешњи склад са потребама и перспективама социјалистичког и самоуправног развоја наше земље, уз то њима се, такође, желело да се практично решава увек актуална друштвена антиномија: како обезбедити поштовање и примену принципа демократичности (у смислу стварних могућности да се свако уписује на факултет по сопственом избору и да студира науке које жели) и реалних друштвених потреба и објективних (просторних, кадровских и других) могућности.

У трагању за новим развојним путевима — у условима сталног осегнијег прилива и повећања броја студената — политичка решења су тражена, с једне стране, у увећавању уписне квоте нових студената, а с друге стране, у настојању да се уписивање нових студената усмерава на оне факултете који су спремали стручњаке којих није било довољно и за којима се осећала изразитија друштвена потреба.

Упоредо са интензивним општим друштвено привредним развојем земље гранао се и развијао Универзитет у Београду, у чијем се окриљу релативно брзо нашло и под чијим је именом радило и ради велики број факултета (међу којима и више новооснованих): Филозофски, Филолошки, Природно-математички, Правни, Економски, Медицински, Фармацеутски, Пољопривредни, Шумарски, Архитектонски, Грађевински, Машински, Електротехнички, Технолошко-металуршки, Рударско-геолошки, Саобраћајни, Факултет политичких наука, Факултет организационих наука, Факултет народне одбране, Дефектолошки (од којих су неки имали или имају своја посебна одељења у другим местима у Србији), тако да се с правом може говорити о веома разуђеној и разноврсној мрежи посебних факултета који су организационо везани и припадају Универзитету у Београду.

Сваки од њих представља посебну самоуправну организацију удруженог рада и у сваком од њих остварују се одређени наставни (педагошки) и научни задаци.

Ако се, поред овога, узме у обзир и чињеница да је Универзитет у Београду — захваљујући томе што је представљао (и представља) снажан центар научних снага и кадрoвске моћи — својим организационим искуством и решењима и наставничким особљем неопредно помагање, стварање и осамостаљивање нових универзитета (у Новом Саду, Нишу, Приштини, Крагујевцу, Титограду) може се тачније и праведније проценити укупна његова функција и стварни

допринос социјалистичком привредном и друштвеном развоју наше земље.

Не саопштавајући у овој прилици било какве друге конкретне чињенице, ниги се позивајући на обилне статистичке податке, сигурно је да се сме рећи да је пређени пут у његовом послератном животу богат резултатима, и то како оним који се тичу његове наставне делатности, тако и оним који се односе на његов огроман удео у неговању наука (јер су ове две врсте његове делатности биле увек тесно спојене и чиниле нераздвојно јединство), не занемарујући, при том, и његове опште заслуге у стварању народне интелигенције и подизању културе у нашој земљи.

*Економисти Београдског универзитета
после 1905. године*

Као Ваш велики обожавалац, и
ако могу себи да поласкам, као
Ваш ученик из Србије, био бих
срећан, ако бих Вас могао видети,
и ако бих могао да Вас поздравим.

Мита Ракић (1846—1890.) отац пес-
ника Милана Ракића у писму
Марксу из Лондона 20. 12. 1870.

I

ЕКОНОМСКА МИСАО НА ВЕЛИКОЈ ШКОЛИ 1808—1905.

Предавања из области економије држана су на Универзитету у Београду још од 1808. године, када је основана Велика школа која представља, несумњиво, једну од најзначајнијих институција у историји образовања у Србији и са којом започиње универзитетска настава у Србији. Ова високошколска образовна установа била је организована као камерално-политички студиј по утледу на наставу и образовне институције у суседној Аустрији и посебно Угарској, одакле је водила порекло већина наставника Велике школе, који су своја схватања формирали под утицајем чувеног аустријског камералисте Јозефа фон Зоненфелса.¹ Под утицајем камералистичких концепција своја економска схватања формира Доситеј Обрадовић (1740—1811), оснивач Велике школе, Божидар Грујовић (1778—1807), професор Универзитета у Харкову и касније први секретар Правитељствујућег Совјета, Иван Југовић (1772—1813) секретар Правитељствујућег Совјета и професор Велике школе, попечитељ просвете после Доситеја Обрадовића и Павле Соларић (1779—1821), по чијем уџбенику „*Ново Гражданско Земљеописаније...*“ (Венеција, 1804) се изводи настава политичке географије и економије. Слична схватања заступали су и каснији професори Београдског

¹ Јозеф в. Зоненфелс (Sönnenfels, 1732—1817.), био је правник и економиста, представник просветитељске филозофије и рационализма у Аустрији, присталица просвећеног апсолутизма и главни саветник Марије Терезије и Јозефа II у њиховим реформама. Његово просветитељство, рационализам и залагање за протекционизам нашло је велики број присталица међу југословенским камералистима.—

Лицеја: Димитрије Исаиловић (1783—1853) у свом уџбенику „Историја трговине“ (1816), Јован Рајић, пореклом из Новог Сада у свом уџбенику „Начални основи уоправословне и положитељне Политије“, (Београд, 1841) и Урош Миланковић (1800—1849) у свом делу „Наше време“ (Београд, 1847). Сви они залажу се за позитиван платни и спољнотрговински биланс, развој индустрије и мануфактуре и економски напредак, који би требало да обезбеди материјално благостање земљи, јер се без њега не може остварити ни политичка независност југословенских земаља. За разлику од њих Вук Стефановић-Караџић, у свом познатом писму Кнезу Милошу Обреновићу из 1832 године и другим радовима, истиче потребу слободне трговине, јер се само укидањем феудалних монопола, принуда и баријера, могу остварити коначни циљеви буржоаских револуција: правна сигурност, законитост, неоспорно право приватне својине, неопходни услови за развој капиталистичког начина производње.

Британски класици нису имали директног утицаја на економске писце код Срба.²

Концепције о слободној трговини као предуслову економског развоја, економисти Велике школе у Београду преузимају су углавном од вулгарне политичке економије, кроз радове Мек Кулоха, Џона Стјуарта Мила, Бастија, Сеја и других енглеских, француских и немачких економиста, а нарочито Карла Хајнриха Рауа, по чијем делу „Lehrbuch der Politischen Ökonomie“ (1826—1837), пише Коста Цукић своју чувену „Државну економију“, прво систематско економско дело код југословенских народа.³ Коста Цукић предавао је на Великој школи, по повратку из Хајделберга, где је докторирао, народну економију од 1848—1851. године, а затим и 1856—58. Основао је Управу фондова (1862), која се касније претвара у Државну хипотекарну банку, ради нискокаматних кредита за сељаке. Као министар просвете претворио је Лицеј у Велику школу (1862), формирао државну статистику и увео модеран систем школовања — четири разреда основне, четири ниже гимназије, четири више гимназије, а затим Велику школу са три факултета (правни, филозофски и технички). Пресудно је утицао да се поново отворе рудници у Мајданпеку и у Кучају, припремао је отварање и уређење српске банке, исковао је српски бакарни новац и тако поставио темеље новом новчаном систему који ће се утврдити 1873. године, за време владе Јована Маринковића, залагањем његовог министра финансија, такође познатог економисте и професора народне економије на Великој школи: Чедомиља Мијатовића (1842—1932). Цукић је успешно уводио ред и законитост у тадашње финансије Србије и у финансијску администрацију, а Друштво српске словесности претворио је у Српско учено друштво. Као професор био је високо цењен, а као стручњак и политичар спадао је у најобразованије људе тога времена, али конзервативних схватања. Са њим започиње ера вулгарне политичке економије и модерне европске наставе XIX столећа у Београду.

Важнији професор био је у то време још и Милован Јанковић (1828—1929), либерал, хајделбершки ђак, политичар и књижевник,

² Под утицајем Смита, Карловчанин Јосип Шинус написао је 1786. године, дело: „Темељи житне трговине“ у коме се залаже за слободну трговину житом и укидање царинских баријера у трговини Хрватске са Аустријом.

³ К. Цукић: „Државна економија“ (I-III), Београд, 1851—63. I део, 1851, II део, 1862., III део, 1853.—

познати присталица слободне трговине. У својим предавањима 1856—57. држао се истих начела као и Цукић, али није оставио ни књигу ни предавања, сем више чланака у „Српским новинама“ (1855—56). Програм наставе који је поднео управи Лицеја за школску 1856/57. годину био је по концепцијама близак Цукићевом, али много сиромашнији и мањи по обиму. Други занимљив наставник био је у овом периоду Владимир Јовановић (1833—1922) противник Светозара Марковића и председник Уједињене омладине Српске. Наставу из политичке економије држао је на Великој школи 1863/64. године по Рошеру, чији је ђак био у Лајпцигу и чије је дело „Начела народне привреде“ превео за потребе студената.⁴ Као министар финансија у владама Стевче Михаиловића и Јована Ристића (1876—1881) залагао се за царински рат са Аустријом и национални привредни развој под заштитом царина, руководио је српском државном статистиком и био председник Српског ученог друштва (1884—86. године).

Јовановић је сматрао да су најзначајнији фактори привредног развоја подела рада и развијена индустрија, при чему подела рада зависи од развијености тржишта и слободне трговине.⁵ Истицао је значај рада, капитала и природе као фактора производње и значај развоја становништва, пораста националног богатства, индустрије, саобраћаја и занатства, трговине и пољопривреде за привредни развој.⁶ Развој индустрије морао је да буде праћен развојем пољопривреде, која индустрији обезбеђује неопходну сировинску базу. Истицао је предности међународне поделе рада у условима слободног и несметаног развоја сваког народа и залагао се за царински протекционизам и економску еманципацију од Аустро-Угарске. У позним годинама приближио се напредним схватањима и до извесне мере удаљио од погледа историјске школе.⁷

Коста Јовановић (1832—1895.) је био ђак Велике школе, затим студира у Немачкој, предаје политичку економију на Великој школи, а једно време је и министар просвете. У својим важнијим радовима залагао се за пореске реформе, које је, као министар финансија, покушао и да спроведе.⁸ Истицао је потребу напуштања неправедног начина опорезовања по глави и извођења пропорционалног система пореза, који би равномерније распоредио пореске обавезе између богатих и сиромашних. За разлику од њега оснивач статистике у Србији Владимир Јакшић (1824—1899), предавао је народну економију (1850—52) по застарелим начелима камерализма, али је као стручњак за статистику постигао значајне резултате. Најконтрарверзнија личност овог периода био је, међутим, Чедомиљ Мијатовић, који је крајем шездесетих година предавао народну економију на Великој школи, поред осталих и Светозару Марковићу (в.), Николи Пашићу (1846—1926), Драгиши Станојевићу (в.) и другим, касније познатим личностима, а посебно социјалистима. Био је конзервативац, а у унутрашњој политици династички опредељен за Обре-

⁴ Београд, 1863. године, стр. XVI+707+12/—

⁵ В. Јовановић: „Еволуција човечанства“, Историјски архив Београда, ЗПО, К-ХVIII/3, рукопис, стр. 221.—

⁶ В. Јовановић: „Услови напредка и услови напредка пољске привреде у Србији“, Београд, 1858, стр. 1.—

⁷ Видети ипр. његов рукопис: „Покрет економске мисли“, Историјски архив Београда, ЗПО-К-XX, преко 630 стр.—

⁸ Од његових радова видети: „Популарна народна економија“, Београд, 1862; „Народна економија за сваког“, 1872, „О пренацрту и уређењу наше пореске системе“, 1860, и др.—

новића и близак пријатељ Милана Обреновића. Заслужан је за увођење динарског система, унификацију валуте у Србији, увођење јединственог метарског система, а био је и потписник чувене *Тајне конвенције*, коју је Милан Обреновић потписао са Аустро-Угарском. Уместо путем царинског протекционизма сматрао је да се путем јевтиних концесија може, у условима слободне конкуренције, форсирати домаћа индустрија. Обезбедио је приступање Србије тзв. Латинској Унији, новчаној коалицији Италије, Француске и Белгије из 1865. године, па је динар у паритету са валутама ових земаља био у односу 1:1. Тако је у Србији кован златни новац и поред протеста Турске (према којој је Србија до 1878. године била вазална држава), што је донело велике користи услед прилива страног златног новца, а тиме су уштеђена знатна средства.

У књижици „О условима успеха“⁹ написаној према моделу типичном за идеологију грађанског друштва и намењеној трговачкој омладини, иступио је са идејом да свако носи у себи могућност успеха, ако своје таленте искористи на то да постане крупни предузетник, трговац, индустријалац или богаташ, ако искористи своје способности, а посебно врлине, међу којима су најважније: моралност, штедљивост, марљивост, избор посла, тачност, метод рада, избор друштва, образовање и знање, поштење, тактичност и радна енергија, одговорност и редовно испуњавање свих дужности. То су услови успеха у животу.

Ако насупрот његовим гледиштима изнесеним још и у делима „Извод из политичке економије“ (Београд, 1870), „Наука о финансији“ (Београд, 1869) и „Наука о финансијама“ (Београд, 1869) посматрамо радове Светозара Марковића (1846—75), најзначајнијег социјалистичког писца и мислиоца у XIX веку, студента Велике школе у Београду, видимо да је његово систематско социјалистичко економско дело „Начела народне економије“¹⁰ било замисљено као критика грађанске политичке економије, пре свега Џона Стјуарта Мила, али и Мијатовића, коју је Марковић заснивао на ставовима Маркса, Чернишевског и других социјалистичких писаца. Несумњиво су Мијатовић и Јовановић својим ставовима подстакли Марковића на критику грађанске политичке економије и капитализма. На тај начин, Марковић се, полазећи од теорије радне вредности, супротставља грађанској политичкој економији у Србији и капиталистичкој експлоатацији радничке класе, при чему се у доказивању својих ставова обилато служи Марксовим „Капиталом“ (I том), како у „Начелима народне економије“, тако и у другим радовима.

Светозар Марковић уноси у Србију идеје социјализма и води борбу против националне романтике и грађанског омладинског либерализма (Владимир Јовановић и Глишта Гершић) и тадашњих представника грађанске политичке економије Чедомиља Мијатовића, Владимира Јовановића и других. Други објекат његовог напада јесте бирократски систем у Србији, створен за владе кнеза Александра Карађорђевића и одржаван за време кнеза Михаила Обреновића (1861—1868. године).

Марковић нарочито подвлачи економску експлоатацију широких народних маса, коју је спроводио бирократски систем у Србији и

залаже се за широке друштвене и економске реформе ка социјализму. Основну производну ћелију социјалистичког друштва, представљала би, по њему, задруга организована на социјалистичким друштвеним принципима. Стога је утицај његове друштвене критике и предлога био у Србији изузетно велики, а читава плејада социјалистичких мислилаца и бораца за права радничке класе васпитава се на његовим концепцијама (од студената Велике школе: Мита Ракић, Пера Ђорђевић, Мита Ценић, Димитрије Туцовић и др.) и формира своје ставове полазећи од Марковића и постепено усвајајући основне концепције марксизма.

Михајло Вујић (1853—1913.), уз Светозара Марковића најпознатији економски писац и професор народне економије и филозофије на Великој школи, написао је међу немарксистима, једино оригинално, систематско економско дело код нас у XIX веку: „Начела народне економије“ (I—III, Београд, 1895—98. године), у коме даје синтезу Визерове субјективистичке, и Енгелсове теорије радне вредности. Вујићеве радове представљали су својом оригиналношћу изузетак у економској мисли Србије XIX века, а велики таленат и темељна спрема из политичке економије донели су му леп успех на почетку каријере, када је, уз извесна одступања, предавао по методу историјске школе. Неокантовац филозофски изузетно образован, он је био у предности у односу на друге економисте тога времена. У својим радовима „Наша економна политика“ (1883) и „Најновији обрт у економској политици“ (Глас САНУ, 1903) истицао је потребу политике индустријског развоја и економске еманципације Србије од Аустро-Угарске. То је било немогуће услед повластица, које је Аустро-Угарска добила кроз Трговински уговор са Србијом из 1881. године, па је Вујић, као министар финансија (1887), спроводио политику концепција и повластица за домаћу индустрију. Вујић је, такође, био и први историчар економске мисли југословенских народа и открио нашој научној јавности дела Бенка Котруљића („Прво научно дело о трговини Дубровчанина Бенка Котруљића“, 1908), Јурја Крижанића („Крижанићева политика“, 1896), Николе Вида Гучетића („Економско-политички погледи Дубровчанина Николе Вида Гучетића“, 1900), као и физиократске погледе чувеног дубровачког филозофа и природњака Рудера Бошковића.

II. ПРАВЦИ РАЗВОЈА ЕКОНОМСКЕ МИСЛИ НА УНИВЕРЗИТЕТУ, ПОСЛЕ ПРЕТВАРАЊА ВЕЛИКЕ ШКОЛЕ У УНИВЕРЗИТЕТ 1905. ГОДИНЕ

Крајем XIX и почетком XX века долази у Србију до наглог индустријског развоја, па то утиче и на даље промене концепције економских писаца, политичара и политичких странака, што је све дошло до изражаја и на Универзитету, а посебно на Правном факултету, који је за област економских наука имао водећу Катедру све до 1937. године, када је основан Економски факултет, односно, ЕКВШ. Од посебног значаја била је и појава Српске социјалдемократске странке и њених представника Димитрија Туцовића (1882—1914), Радована Драговића (1878—1906), Душана Поповића (1884—1918), Драгише Лапчевића (1864—1939) и других. Међу младим наставницима Правног факултета јача утицај младе историјске школе и тзв. Катедар-социјалиста (Лудвига Брентана и Адолфа

⁹ Београд, 1893.—

¹⁰ Видети: С. Марковић: „Начела народне економије“, I свеска, Београд, 1874. стр. 200; II свеска: „Расподела“, Београд, 1875. стр. 254.—

Вагнера), што се нарочито испољава у првим радовима др Велимира Бајкића (1876—1952), који је у два маха био професор Универзитета, при чему је најважнији други период (1919—20) и Милана Стојадиновића (1888—1961), који је докторирао на Правном факултету 1912. („Немачки буџет“), а као ванредни професор предавао 1920—21. године. Ови аутори у међуратном периоду иступали су као заштитници интереса крупног капитала и крупних банака.

И Александар Борисављевић (1858—1913) заступао је, као професор науке о финансијама, на Правном факултету, концепције историјске школе, што је подразумевало економску еманципацију Србије од Аустроугарске и сређивање домаћих економских прилика. И Милић Радовановић (1860—1936), професор Правног факултета и једно време министар финансија и председник Главног савеза Српских земљорадничких задруга, сматрао је да држава треба да интервенише у привреди, посебно у области индустријализације. Иако је био присталица задругарства, био је дубоко конзервативан нарочито са тезом да би се Србија брже развијала у заједници са Аустро-Угарском у оквиру концепта тзв. тројне монархије. Можда најуспешнији министар финансија у овом периоду др Лазар Пачу, (1855—1915), који је у младости био следбеник Светозара Марковића и први после њега савладао Марксов „Капитал“. Он није био студент Велике школе, студирао је у Цириху. На предлог др Михајла Вујића почео је да се бави финансијама, реорганизовао Државно рачуноводство и склопио повољне зајмове са Француском ради изградње железница и наоружања и других привредних пројеката. Финансијски је спремио Србију за балканске и први светски рат. Заједно са Костом Стојановићем (1868—1921), министром привреде, у више наврата, био је један од креатора економске политике Србије за време царинског рата 1906—1911. године. Допrineо је развоју концепција о привредном развоју Србији и својим теоријским и практичним радом.

Коста Стојановић је до 1907, када га је на катедри за небеску механику заменио Милутин Миланковић, био професор Универзитета у Београду и претеча кибернетике у нашој друштвеној мисли.¹¹ Као министар привреде залагао се за унапређење индустрије, за ширење тржишта и повећање извоза у оквиру економске преоријентације Србије на нова тржишта, где други купци смењују Аустрију. Његове идеје о националном индустријском развоју обезбеђују му место југословенског Фридриха Листа, када се ради о развоју, о интервенцији царинском протекционизму и привредном и индустријском развоју, а у области кибернетике на његове идеје подсећају радови америчког економисте Георгеску—Ригена.

Велимир Бајкић се истицао још 1903. године, када је са групом млађих економиста покренуо часопис „Српски економист“, први теоријски економски часопис у Србији, док је касније, између два рата уређивао часопис „Народно благостање“, (1929—41), у коме су већином радили марксисти (Огон Крстановић, Веселин Маслеша, Драго Крндија, Бранко Вујић, Отокар Кершовани и др). Овај, најомиљенији ученик Лудвига Брентана, залагао се за развој индустрије и заштитну трговинску, односно (царинску, увозну и извозну) политику, као основу културног развоја једног народа.

¹¹ Видети његову студију: „Теорија економских предности“, Београд, 1910., стр. 193+4; „Тумачење физичких и социјалних појава“, Дело, 1909—1910, и др.—

Сматрао је да не треба водити меркантилистичку политику у развоју индустрије на рачун пољопривреде, већ њеног развоја уз помагање и развитак пољопривреде путем разних мера економске политике. И он је ослобађање од економског тугорства Аустро-Угарске сматрао као „sine qua non“ сваке политике.

Други економиста овог времена био је Милан Стојадиновић, припадник тзв. „Бајкићеве школе“¹², који се, такође, залаже за индустријализацију Србије, стабилну финансијску политику и царински протекционизам. У својим радовима из овог периода¹³ он је детаљно разматрао буџетско питање, које је за тадашњу Србију било од велике важности, услед дугогодишњих финансијских тешкоћа, царинског рата са Аустро-Угарском и припрема за балкански рат. Залагао се и за развој и уређење поштанских штедионица, ради прикупљања новчане акумулације од становништва, која би се преко банкарског система трансформисала у инвестиције.

Овакве ставове Стојадиновић је заступао и касније, као професор Правног факултета 1920—21. године, у својим предавањима и књизи „Наука о финансијама“. Промена настаје када је постао министар финансија, у периоду 1922—24. и 1924—26. године. Својом дефлационистичком политиком поправљања динара (1922—26.) он је утицао на прераспodelу националног дохотка у корист крупног финансијског капитала и на настанак сељачког дуга, који није био решен све до победе социјалистичке револуције 1945. године. Као министар финансија 1934—35 и председник владе 1935—39. године, он је наставио са политиком форсирања крупних индустријских предузећа и заступао и даље интересе крупног финансијског капитала. Такве погледе заступали су још и други економисти, који већином нису били са Универзитета у Београду, као др Иво Белин (1891—1977), др Љубомир Косијер, др Славко Шећеров, др Милорад Ђорђевић и многи други. Радови ових писаца нису се одликовали нарочитом оригиналношћу и они следе економску мисао развијених европских земаља. Као добри познаваоци практичне привредне политике, ови економисти имали су утицаја на економску политику бивше Југославије.

Као професори народне економије и финансија имали су одређени утицај на млађе генерације студената и професори Милан Тодоровић (1879—1950), шеф катедре за народну привреду на Правном факултету, али помало старомодних концепција, по моделу историјске школе; др Александар Јовановић (1896—1977), професор Правног факултета и први ректор Високе економско-комерцијалне школе у Београду, као и млади и талентовани напреднооријентисани економиста др Љубомир Дуканац (1912—1950), писац бројних радова, нарочито из области науке о финансијама, који први у своја предавања, у већем обиму, уноси идеје пост-маршалијанске и кејнзијанске економије, напуштајући тада већ традиционалну оријентацију на немачку и француску економску литературу. Од млађих наставника Високе економско-комерцијалне школе истичу се још и др Мијо Мирковић (1898—1963), др Сава Обрадовић (1900—1972), др Гојко Грдић (1907—1979), и други који своју делатност настав-

¹² Поред Стојадиновића овде спада још др Душан Панчић (1879—1955), др Милорад Недељковић (1883—1961) и Никола Станаревић (1883—1976).

¹³ Видети: др. М. Стојадиновић: „Борба против скупоће“, Београд, 1921; „Наше валутне невоље“, 1921; „Немачки буџет“, 1912; „Поштанске штедионице, Дело, 1911, књ. 58, 59.

љају и у новој социјалистичкој Југославији, а аграрним проблемима бави се, на Пољопривредном факултету, др Милан Влаинац, док др Коста Јовановић, (1875—1930) социјалиста до сукоба са Димитријем Туцовићем (в), предаје до смрти, на Пољопривредном факултету, народну економију.

Од професора Правног факултета на предметима из области економске теорије, поред Тодоровића, требало би поменути нарочито проф. др Јована Ловчевића (1895—1984), који предаје науку о финансијама, а и др Драгољуба Јовановића (1895—1977), који напушта катедру за аграрну политику, бави се политиком и иступа као изразити идеолог ситног поседа, једно време сарађује у Народном фронту и бива кооптиран у АВНОЈ. Међутим, он убрзо бива осуђен због непријатељског рада на вишегодишњи затвор. Пред сам почетак рата појавио се један број младих и талентованих прогресивних економиста: др Никола Вучо (1901), др Драгољуб Тодоровић (1909—1964), др Милош Вучковић (1902—1977), др Михаило Вучковић (1908—1978) и др. Они у низу различитих области иступају са прогресивним схватањима (нарочито у часопису „Правна мисао“), а у то време у часопису „Економско-финансијски живот“ више занимљивих чланака из области финансија пише и каснији професор „Анализе биланса“ на Економском факултету, др Коста Васиљевић (1911—1983).

Продор марксистичких идеја на Универзитету, у периоду до 1914, а и касније, све до победе социјалистичке револуције 1945, зависио је од низа историјских околности. Као што је већ речено, још седамдесетих година прошлог века јавили су се први мислиоци (Светозар Марковић, Лазар Пачу, Андра Николић и др.), који су дали свој допринос разради, ширењу, популаризацији и продору марксистичких идеја код нас. У њиховим радовима јављале су се појединачне идеје прихваћене или узете из Марксових дела, које они уклапају у своје економске и друге концепције, а затим долази до једног дужег периода када у области марксистичке литературе преводи Марксових, Енгелсових и радова пост-марксистичких писаца (О. Вауер, К. Кауцки, Лењин и други) доминирају у јавности. Почетком века, међутим, у превођењу марксистичке литературе нарочито су активни др Драгиша Станојевић, Димитрије Туцовић, Душан Поповић, Драгиша Лапчевић, Радован Драговић и др., који превode марксистичке радове у настојању да прошире и примене марксистичке идеје у свом практичном деловању и да обезбеде научну подлогу за класну борбу радничке класе.

Од студената Београдског универзитета из тог периода, Туцовић је као марксиста, несумњиво, најзначајнији и као вођа социјалистичког покрета у Србији (1903—1914), и као економски писац. Школовао се у Ужицу, Београду и Берлину. Под утицајем Радована Драговића интересовао се за марксистичку литературу. Борио се за доследну оријентацију марксистичког покрета ССДС и захваљујући њему странка је стекла велики углед у међународном радничком покрету. Залагао се за економску и политичку борбу радничке класе, борио се против капиталистичке експлоатације и истицао потребу изучавања политичке економије, као једног од најважнијих елемената образовања и политичког рада радничке класе. Дао је критичку анализу империјализма, са свим његовим карактеристикама, као и Лењин, али у већем броју чланака, а не у једном систематском делу. Посебно је критиковао монополе, финансијски капи-

тал, извоз капитала и аустријску империјалистичку политику према Србији. У његовим „Сабраним делима“ (десет томова, Београд, 1981), садржани су многобројни радови од изузетног значаја за развој марксистичке економске мисли код нас, који су имали велики утицај на београдску студентску омладину.

Иако је објављивање марксистичке економске литературе у периоду између два светска рата наилазило код нас на много сметњи, појавио се читав низ веома успешних превода изворних марксистичких дела, међу којима сигурно најзначајније место заузима превод Марксовог „Капитала“ (I и II том), који су припремили Моша Пијаде и Родољуб Чолаковић, затим превод „Беде филозофије“, Лењиновог „Империјализма као највишег стадијума капитализма“ и других дела. Поред преводне литературе, која служи ширењу и изучавању марксистичке економске мисли у целини, јавља се већи број покушаја, које чине марксиста, било професори, било ранији студенти Универзитета, да се на бази марксистичке политичке економије обраде различити економски проблеми из области привредног живота тадашње Југославије, мада се аутори претежно баве теоријском проблематиком. Посебно занимљиви били су они радови, који имају за предмет анализе проблеме криза, нарочито Велике економске кризе 1929—33, која је Југославију захватила у периоду 1930—34. године и проблеме слома капиталистичког начина производње.

Марксистички писци били су свесни тешког положаја радника и ситних сељака, што их је подстицало на расправљање о проблематички криза, сељачког дуга, незапослености, опадања реалних најамнина и другим проблемима. Познатији марксистички економисти са Београдског универзитета у овом периоду су били: Филип Филиповић (1878—1938), који је започео студије у Београду и довршио их у Петрограду, а у научно-популарној расправи „Сељачки покрет и национално питање у Југославији“ (1929) анализирао аграрне проблеме бивше Југославије на основу историјског материјализма и указао да је југословенска привреда, због своје неразвијености, потпадала у зависност од домаћег и иностраног финансијског капитала.¹⁴ Он је сматрао да неуспех аграрне реформе и пауперизација сељачког поседа, јачају револуционарни дух сељачких маса, које су биле незадовољне својим положајем, који су оптерећивали још и високи и неуједначени порези, скуп бирократски и полицијски апарат, остаци феудализма, притисак бирократије, милитаризма и аграрна криза. Све је то утицало на стварање револуционарне ситуације у којој је сеоски пролетаријат иступао као радничка класа. Сима Марковић (1888—1937) који је објавио књигу „Основи појмови политичке економије“ (1936) у којој је дао кеспект Марксовог „Капитала“, односно један од најобимнијих уџбеника марксистичке политичке економије уз настојање да Марксов систем изложи у систематском облику. Овај математичар, филозоф, публициста и професор математике написао је више чланака, а поред осталог и брошуру „Валутно питање“ (1920) у којој истиче да је валутно питање у Европи двадесетих година било резултат ратних прилика, али и укидања златног важења и нестанка критерија за мерење вредности. Пошто је валутни проблем део општег привредног хаоса у капитализму, може се решити само у социјализму, јер у капитализму влада потпуна анархија у производњи и промету, па отуда и на монетарном

¹⁴ Видети: Ф. Филиповић: „Сабрани списи“, Београд, 1962. године.

плану. Како се залагао за планску привреду сматрао је да у таквим условима новац неће више постојати нити бити потребан.

Један број марксиста који је објавио више радова у Београду студирао је на другим универзитетима, нпр. Бранко Бујић (1901—41) у Загребу, Веселин Маслеша (1906—1943) у Загребу, Немачкој и Француској, Луција Пијаде у Франкфурту код Хенрика Гросмана, и др. Један број марксиста писао је у Бајкићевом часопису „Народно благостање“ у ком се често иступало са марксистичких позиција (в.). Марксизам, међутим, није у предратном периоду имао право грађанства на Универзитету, па је отуда стварање образованог марксистичког кадра било више предмет партијско-револуционарног рада у радничком и студентском покрету или, понекад, индивидуални рад појединаца. Млада марксистички образована генерација, створена на овај начин (Веселин Маслеша, Бранко Бујић, Луција Пијаде, Отокар Кершовани, Огњен Прица, Божидар Адија и др.), претрпела је у току рата велике губитке. Ови губици осетили су се нарочито непосредно после победе социјализма у Југославији, када је требало приступити извођењу наставе марксистичких друштвених наука на нашим универзитетима, све док није била створена нова генерација научника и економиста. С друге стране, део преосталог кадра био је заузет обављањем друштвено-политичких и државних функција, па је тако био одвојен од научно-економске делатности, што је представљало одређену тешкоћу, иако се баш у овом периоду јавља велики број значајних студија које се баве актуелним питањима даљег развоја социјалистичке привреде у Југославији и у оквиру којих су сигурно најзначајнији радови Бориса Кидрича (1912—1953), Едварда Кардеља (1910—1979), Владимира Бакарића (1912—1983) и Милентија Поповића (1913—1917).

Међу најзначајније радове из овог периода у домену критике капиталистичког начина производње спадају и радови Јосипа Броза Тита (1892—1980), председника СКЈ и вође југословенских народа у револуцији и изградњи социјализма, почасног доктора Универзитета у Београду. У својим бројним чланцима из двадесетих и тридесетих година („Сабрана дела“, књ. I—X, 1979), друг Тито указује на тежак положај радничке класе у бившој Југославији и класне разлике буржоазије и радника. Истиче да буржоазија није схватила потребу за побољшањем положаја радничке класе, која мора сама да се бори за своју будућност кроз штрајкове и свим другим средствима. Критиковао је различите методе обарања надница и непостојање социјалне заштите и организоване помоћи радницима, као и чињеницу да је привредна криза и завођење рационализације за коју су се залагали буржоаски економисти довела до избацивања хиљада радника са посла, чему је допринело и продужење радног времена. Значајну пажњу друг Тито је посвећивао и критици економске политике тадашњих буржоаских влада, посебно владе Милана Стојадиновића, која је подстицала јачање крупног капитала и тиме утицала на повећање профита и експлоатације. Кроз концепт индустријализације, ова влада повећавала је порезе, а кроз пораст трошкова живота и намирница обарала је стандард радника, сузбијајући штрајкове законским мерама. Све је то јасно потврђивало да се ослобођење радничке класе може постићи само рушењем капитализма. Све то показује да је друг Тито широко критички разматрао друштвено-економске проблеме капитализма, одакле је

извлачио револуционарне закључке о потреби промене друштвено-економског система и изградње социјализма. Из овог критичког дела његовог опуса произашао је конструктивни, стваралачки део у коме развија концепције о изградњи самоуправног социјалистичког друштва са његовим највећим вредностима: самоуправљањем, независношћу, несврстаношћу и братством и јединством, што показује да читаву његову мисао треба посматрати у континуитету од настанка кроз развој у револуционарној борби, према изградњи самоуправног социјалистичког друштва.

III

ЕКОНОМСКА МИСАО НА БЕОГРАДСКОМ УНИВЕРЗИТЕТУ ПОСЛЕ ПОБЕДЕ СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ РЕВОЛУЦИЈЕ

Буран развој економске науке у Југославији, после 1945. године захватио је све области економске мисли, заснивајући се на развоју теорије и праксе самоуправног привредног система, што се огледа кроз радове економиста са Универзитета у Београду, кроз њихов број и квалитет, доприносе који су у овим радовима садржани и примену различитих сазнања. Полазећи од актуелних економских проблема, последњих година, нарочито је било расправљано о проблемима економске стабилизације (у Крајгеровој комисији узео је учешћа велики број економиста из Београда), затим проблемима економске политике, самоуправног планирања, привредног система, теорије и политике цена, запослености, расподеле, развоја економске мисли и облика организовања удруженог рада, нарочито у великим, интегрисаним целинама.

Победа социјализма ставила је пред нашу економску науку задатак да се развије низ теоријских економских дисциплина, без којих се није могао замислити развој високошколског економског образовања, односно решавање низа практичних проблема наше привреде. С друге стране, развој друштвено-економских односа поставио је пред југословенску економску науку бројне нове проблеме произашле из текућих питања привредног живота, што је утицало и на развој економске теорије у чему су професори економских предмета са Универзитета у Београду дали значајан допринос.

Развој друштвено-економских односа упућивао је нашу марксистичку економску науку да, у тражењу новог социјалистичког пута развоја, пође од дела оснивача научног социјализма, дотадашњих сазнања економске науке о путевима социјалистичког развоја и од развоја друштвено-економских односа и потреба привредног развоја код нас. Специфичности овог развоја нису дозвољавале ослањање само на претходна достигнућа економске науке, већ су захтевале нова истраживања. С друге стране, марксистичка мисао се у периоду између два рата бавила, претежно, економским проблемима капиталистичког начина производње и критиком немарксистичке економске мисли, слома капитализма, економских криза и капитализма, што је био део изграђивања класне свести у револуционарној борби, док је сада требало да се развије научно-економска основа за потребе привредног развоја и изградњу нових социјалистичких друштвено-економских односа. Са развојем друштвено-економског система изграђивао се истовремено и нови марксистички економски кадар, који ће у наредним деценијама дати низ значајних резултата.

По завршетку периода обнове, када доминирају проблеми планског руковођења привредом, појава радничког самоуправљања доводи до суштинских промена друштвено-економског система. Даљи развој самоуправљања и његово прерастање у друштвено самоуправљање, односно систем самоуправног социјализма доводи до отварања низа нових подручја истраживања, а посебно питања робне производње у социјализму, тржишта и цена, расподеле, односа плана и тржишта, економске политике, запослености и привредног развоја; све више се развијају микро-економске дисциплине, а нарочито економика предузећа, организација, теорија и пракса рачуноводства, као и друге дисциплине. Посебан предмет анализе су и основна обележја и карактеристике привредног система самоуправног социјализма (друштвена својина као основни друштвено-економски однос, удружени рад, удруживање рада и средстава, удруживање рада, минули рад, расподела према раду и резултатима рада, доходак и доходовни односи, као и стицање, расподела и политика доходака и цена). Потребе економске стабилизације доводе, нарочито последњих година, до све јачег интересовања за макро-економску анализу проблема проширене друштвене репродукције, запослености, укупних инвестиција, монетарно-кредитне, фискалне и других видова стабилизационе политике, а нарочито политике запослености, личних доходака и цена.

Пошто је Б. Кидрич још 1946. истакао значај деловања закона вредности у југословенској привреди, овим проблемом се баве многи аутори из Београда (Р. Увалић, М. Самарџија, З. Пјанић, С. Јанков, Д. Жарковић, и др.), да би у време дискусије о нормалној цени, почев од шездесетих година, као присталице специфичне цене производње иступали (З. Пјанић, И. Максимовић, В. Ракић, Р. Давидовић, Ј. Пејић, Ђ. Шуваковић и др.), док су се за доходну цену залагали М. Кораћ, Т. Влашкалић, М. Павловић и др. О релативним ценама писали су Ђ. Шуваковић, С. Бабић и М. Лабус, а о олигополским ценама и структурама И. Стојановић. На основу дискусије о теорији и пракси самоуправног привредног система о значају робне привреде и деловању тржишног механизма писали су З. Пјанић, Б. Шошкић, И. Максимовић, М. Кораћ, Т. Влашкалић, М. Павловић, Д. Драгишић и др.), нарочито у време привредне реформе шездесетих година. Тада су били одбачени ставови о свемогућности тржишта у социјализму, као и о његовом потпуном негирању, и већина економиста истакла је потребу комбиновања планирања, тржишта и стабилизационе политике у обезбеђењу пуне запослености без инфлације (Б. Шошкић, М. Ђировић, З. Пјанић и др.), али је у погледу избора мера економске политике, дат велики број различитих предлога. При томе је о проблемима писао већи број професора више факултета Универзитета посебно: Р. Стојановић, Д. Чобелић, И. Максимовић, З. Ракочевећ, К. Глигоров, Д. Марсенић, Љ. Маџар, З. Папић и др. Концепције планирања развијале су се од разматрања административно централистичког модела, преко планирања глобалних пропорција и планирања привредног развоја, до концепта самоуправног и сусредног планирања, односно планирања и развојне политике ОУР-а (М. Милисављевић), као домена микро-економских истраживања.

Проблеми економске стабилизације нашли су своје место у „Дугорочном програму економске стабилизације (1982)“ у чијој је изради учествовао велики број економиста на челу са Киrom Глигоровим, између осталих и Б. Шошкић, З. Пјанић, М. Ђировић, С. Новаковић,

З. Ракочевећ и др., а у овом домену пишу своје радове још и бројни други економисти. Проблеми сузбијања инфлације налазе своје место у многобројним радовима из области монетарно-кредитне политике (М. Ђировић, М. Вучковић и др.), финансијске теорије и политике (А. Перић, Ј. Ловчевић, М. Петровић и др.) и запослености (Б. Шошкић). Теоријским проблемима макро-економске анализе баве се Б. Шошкић и Ј. Пејић, а у последње време и М. Јакшић.

Као фундаментална економско-теоријска дисциплина, политичка економија је доживела интензиван развој од студија о политичкој економији прелазног периода (Р. Увалић), односно политичке економије капитализма и социјализма педесетих година, до бројних радова о привредном систему и привредном развоју (М. Кораћ, З. Пјанић, Р. Стојановић, Т. Влашкалић, И. Максимовић, Х. Хадиомеровић (дипломирао на Економском факултету у Београду и био асистент), док се теоријским проблемима баве још и Р. Давидовић, В. Пилић, Ж. Ракочевећ, М. Павловић и др. Поред идеја да економска наука представља интегралну целину (Б. Шошкић) јавиле су се и расправе да ли треба користити систем наслеђених категорија или развијати нови (М. Кораћ, М. Павловић) и да ли политичка економија треба да се бави критиком економске теорије, или актуелним питањима самоуправног привредног система, за што се залаже већина економиста.

Значајни доприноси дају су у области метода анализе, посебно Марксовог (И. Максимовић, Р. Давидовић, З. Пјанић, В. Пилић и др.), иако није довољно учињено на примени квантитативних метода у овој области. Развијан је и развој економске мисли као научна дисциплина (Б. Шошкић), као и анализа југословенске економске мисли (О. Благојевић, Ј. Пејић), анализа проблема савременог капитализма (Б. Шошкић, З. Пјанић, С. Јанков, И. Стојановић и др.), савремене економске мисли (нарочито, поред поменутих још и И. Максимовић, Ж. Ракочевећ, В. Пилић и др.).

У последње време посвећује се велика пажња квантитативним дисциплинама, математичким методима (Б. Ивановић, Д. Стојановић, В. Тричковић, Т. Зечевић), статистичким методима у економији (Б. Ивановић, Т. Зечевић, С. Обрадовић, Г. Грђић, и др.) и квантитативним, посебно економетријским, моделима (Љ. Маџар и већи број млађих економиста).

Проблемима теорије и политике привредног развоја, бави се посебно проф. др Радмила Стојановић, затим Никола Чобелић, Коста Михајловић, Драгутин Марсенић, Љубомир Маџар и др., а повезивањем привредног система и привредног развоја Д. Марсенић. Међу тзв. „трансним“ економијама развијала се економика индустрије (Д. Мишић, В. Зековић, Б. Пилић и др.) са анализом концепта индустријализације, као стратешког опредељења земље, економика пољопривреде (М. Вучковић), међународни економски односи, Љ. Адамовић, С. Обрадовић, З. Мркушић, М. Хубени, О. Ковач, М. Ковачевић и др., економика саобраћаја (С. Новаковић), унутрашње трговине (С. Обрадовић, Д. Радуновић), туризма (М. Мази и С. Унковић), регионалног развоја (К. Михајловић), комуналне економије (Д. Стефановић, А. Пиха, Љ. Пјанић, Г. Михаљевић) и др.

Од посебног значаја је и анализа микро-економске проблематике од економике и организације државних предузећа, преко економике и организације привредних предузећа којима управљају радни колективи и економике и организације предузећа, до економике и ор-

ганизације радних организација, односно организација удруженог рада (С. Куколеча, Ж. Костић и др). Развој самоуправног друштвено-економског система диктирао је и развој домена рачуноводства и финансија радних организација у складу са потребама привреде. У овој области појавио се знатан број аутора међу којима су најзначајнији К. Васиљевић, Ј. Ранковић, Д. Красуља, М. Ковачевић, Н. Стевановић, Р. Николајевић и др.

Све су то доприноси које развоју југословенске економске мисли дају економски писци Универзитета у Београду и који захтевају посебну и систематску анализу и проучавање и показују да је Београдски универзитет играо у послератном периоду једну од најважнијих улога у развоју наше економске мисли и креирању различитих решења у самоуправном привредном систему, економској политици и планирању. Због тога су резултати рада ових економиста још један доказ високог места које у развоју југословенске науке игра Универзитет у Београду и посебно економска мисао наставника и сарадника факултета, посебно Економског, у његовом саставу. Нема никакве сумње да ови доприноси, заједно са оним, које су дали економисти из наших осталих универзитетских и других средина, већ сада захтевају научну оцену у светским размерама.

ЉУБИНКА ТРГОВЧЕВИЋ

Професори Београдског универзитета у првом светском рату

На почетку рата, у лето 1914. године, на три факултета Београдског универзитета, Филозофском, Правном и Техничком, радио је 71 наставник у звању редовног или ванредног професора и доцента.¹ Крај рата нису дочекали њих четворица: током 1915. умрли су Миленко Турудић, ванредни професор Техничког факултета и његов колега доцент Димитрије Клидис, као и доцент Филозофског факултета Урош Петровић, а крајем 1918, такође, доцент истог факултета Јефто Дедијер. Професоре Милутина Миланковића, Ивана Арновљевића, Никољу Несторовића и доценте Ивана Ђају и Недељка Кошанина почетак рата је затекао у непријатељским државама те су до његовог краја остали интернирани у различитим градовима Аустро-Угарске, док се професор Чedomиљ Митровић, после краће интернације, успео да врати у Србију. Када је крајем 1915. године Србија била окупирана од стране аустроугарских и бугарских трупа, већина професора се са војском и делом народа повукла и отишла у избеглиштво, а само њих дванаесторица је, углавном због поодмаклих година или болести, остала у земљи. На крају рата десет професора је било именовано за експерте при делегацији Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на Конференцији мира у Паризу;²

¹ Архив Србије, Министарство просвете Краљевине Србије, 1914, ф. 1: платни списак Универзитета од 1. јануара 1914. По опоз. списку на сва три факултета радила су 73 наставника, али су Јован Скерлић и Милорад Рувидић умрли пре избијања рата. Редовни професори су били: Филозофски факултет — Сима Лозанић, Сава Урошевић, Драгољуб Николић, Светозар Радовановић, Јован Цвијић, Ђорђе Станојевић, Михаило Петровић и Богдан Поповић; Правни факултет — Светозар Зорић, Андреја Стефановић, Јефта Стефановић, Богдан Гавриловић и Иван Арновљевић. Ванредни професори: Филозофски — Милан Недељковић, Павле Поповић, Живојин Ђорђевић, Никола Вулић, Бранислав Петровић, Александар Белнић, Станоје Станојевић, Василије Ђерић, Јован Радонић и Милутин Миланковић; Правни: Чedomиљ Митровић, Божидар Марковић, Коста Кумануди и Момчило Ницић; Технички — Драгутин Ђорђевић, Стеван Марковић, Драгољуб Спасић, Никола Несторовић, Миленко Турудић, Аћим Стевовић, Владимир Митровић и Душан Томић. Доценти: Филозофски — Тихомир Ђорђевић, Милоје Васић, Радован Кошутић, Владимир Петковић, Милош Трифунац, Милоје Стојиљковић, Драгиша Ђурић, Јован Ердељановић, Милорад Поповић, Драгутин Анастасијевић, Недељко Кошанин, Милан Ђурчић, Павле Вујенић, Урош Петровић, Веселин Чајкановић, Иван Ђаја, Миливоје Лозанић, Јефта Дедијер, Војислав Јовановић и Вићентије Ракић; Правни — Милета Понаковић, Тома Живановић, Лазар Марковић, Велизар Митровић, Ђорђе Ђурић и Живојин Спасојевић; Технички — Коста Тодоровић, Бранко Таназевић, Драгутин Андоновић, Петар Бајаловић, Ђорђе Мијовић, Димитрије Клидис и Драгомир Јовановић.

² То су били: Јован Цвијић, Тихомир Ђорђевић, Слободан Јовановић, Павле Поповић, Јован Радонић, Станоје Станојевић, Божидар Марковић, Александар Белнић, Милета Новаковић и Лазар Марковић.

још неколико других је тамо повремено било позивано,³ а тројица су била и шефови појединих тела делегација: географ Јован Цвијић водио је етнографско-историјску секцију, правник Слободан Јовановић секцију за међународно право, а историчар књижевности Павле Поповић био је на челу секције за штампу.

Већ на основу изнетих података приметно је активно учешће наставника Београдског универзитета у рату. У лето 1914. године у војне јединице су били укључени, као и у два претходна балканска рата, углавном млађи наставници и део старијих као добровољци. Резервни капетани били су математичар Михаило Петровић, филозоф Драгиша Ђурић, класични филолог Веселин Чајкановић, сеизмолог Јеленко Михаиловић. Хемичар Миливоје Лозанић био је наредник, а доцент на катедри за физичку хемију Милоје Стојиљковић поручник. И наставници Техничког факултета Владимир Митровић, Драгомир Јовановић, Ђорђе Мијовић и Бранко Поповић били су војне старешине. Поред њих на војним дужностима били су и историчар Станоје Станојевић, етнолог Тихомир Р. Ђорђевић, као добровољац Павле Поповић и други. Шеф Ратног пресбирора био је Слободан Јовановић, а његов заменик филозоф Бранислав Петронијевић. Шеф главне војне цензуре у Нишу био је историчар Јован Радонић, а на истим пословима радили су и Живојин Спасојевић и Милош Трифунац.

Сви поменути професори нису до краја рата остали на својим војним задацима. Први је већ крајем новембра 1914. био повучен добровољац Павле Поповић. Он је отишао у Рим ради успостављања веза с тамо избеглим југословенским емигрантима, са којима ће касније, по оснивању Југословенског одбора, остати у Лондону све до краја рата.⁴ Током наредних месеци повучен је из војне службе читав низ других наставника да би били упућени на друге, ратом наметнуте, задатке. Међу онима који су у војсци најдуже остали треба поменути тада ванредног професора Правног факултета Косту Куманудија који је, као судски капетан у I српској добровољачкој дивизији у Русији био ослобођен у марту 1917. године, доцента Филозофског факултета Веселина Чајкановића који је у униформи остао до лета 1918. (демонилсан је као шеф српске штампарије у Бизерти), доценте Техничког факултета Петра Бајаловића и Драгомира Јовановића и неке друге.

Значајна скупина професора била је током рата ангажована на политичко-пропагандним задацима. Ова врста задатака настала је из тада устаљене сарадње српске владе и њених врхунских интелектуалаца на питањима од општег интереса и националног значаја. Реч је у првом реду о ослањању политичких чинилаца земље на знања и углед који су представници науке имали, а што је, у одређеним историјским тренуцима, било вишеструко корисно; са своје стране, научници су помоћ влади на опште националним задацима сматрали својом патриотском дужношћу. Тако је у лето 1914. године српска влада окупила један број зналаца ради прикупљања података, формулисања а затим и упознавања јавности с основним

³ Међу њима су били Михаило Петровић, Живојин Спасојевић, Сусетник Радовановић. О овоме, као и о другим подацима из овог рада вид. Љ. Трговчевић, Научници Србије и стварање Југословенске државе 1914—1920. Докторска дисертација, Филозофски факултет 1984.

⁴ Вид. Д. Јанковић, Професор Павле Поповић и југословенско питање у првом светском рату. Летопис Матице српске, септембар 1975, 219—223.

циљем рата — уједињењем југословенских народа у заједничку државу. Ова тежња није била пре рата ни приближно теоријски припремљена (иако је управо међу студентима и професорима Београдског универзитета имала најјаче упориште), те је научницима било поверено да изнесу своје виђење будуће заједнице југословенских народа и чињенице које би ову тежњу подржавале. У овај посао су се од професора одмах укључили Јован Цвијић, Александар Велић, Станоје Станојевић, Божидар Марковић, Слободан Јовановић и неки други. Они су већ крајем 1914. и почетком 1915. године објавили и своје прве радове: Цвијић расправу „Јединство Југословена“⁵, Станојевић „Шта хоће Србија?“⁶, а Велић „Србија и југословенско питање“⁷.

Пропагирање уједињења југословенских народа је било вишеструко разгранат посао. Професори Београдског универзитета обављали су га писаном речју (монографијама, расправама, чланцима), путем јавних предавања или у посебним политичко-пропагандним мисијама у савезничким земљама. Од великог броја писаних радова, довољно је поменути да су током рата излазиле и специјализоване библиотеке. Станоје Станојевић је у лето 1915. покренуо у Нишу библиотеку „Савремена питања“; слична серија излазила је и у Паризу током 1918. године („Questions balkaniques contemporaines“), а њених 16 књижица написали су професори Београдског универзитета.⁸ У библиотеци Срба, Хрвата и Словенаца „Југославија“, као и у библиотеци коју је покренула српско-хрватско-словеначка универзитетска лига, највећи број радова био је из пера београдских професора.⁹ Нису од мањег значаја били ни њихови научни радови; они су, с једне стране, сведочили о тадашњем развоју науке у нас а многи од њих, с друге стране, посредно исказивали тежњу за стварањем југословенске државе. Не могу се у овом набрајању заобићи у рату настала монографија Јована Цвијића „Балканско полуострво“,¹⁰ филозофски радови Бранислава Петронијевића,¹¹ расправе из кривичног права Томе Живановића или неки од радова Михаила Петровића. О обиму публицистичке делатности професора Београдског универзитета сведочи и податак да је ратна библиографија Павла Поповића имала 146 јединица, а многе савезничке новине и научни часописи су међу своје сараднике убројали избегле наставнике ове високошколске институције.

Професори су, такође, били на челу српских пропагандних пунктова у иностранству: Божидар Марковић као шеф Српског новинарског бироа у Женеви, а његов колега са Правног факултета, Лазар Марковић, радио је као уредник листа „La Serbie“ изданог од 1916. исто у Женеви. Сличним послом бавио се Павле Поповић у Лондону: састављао је и уређивао „The Press Extrats“ и учествовао у издавању билтена Југословенског одбора

Попут књига и чланака, а предавања су била један од начина саоп-

⁵ Dinićević J. Цвијић, Јединство Југословена. Прва половина (са једном картицом), Ниш 1915.

⁶ Ст. Станојевић, Шта хоће Србија? Савремена питања, 1, Ниш 1915.

⁷ А. Велић, Србија и југословенско питање, Ниш 1915.

⁸ Поменуто само неке: А. Велић, Ami Boué et la Question macédonienne, No. 1, Paris 1918; St. Stanoyevitch, Les Relations serbo-grecques, No. 7, Paris 1918; Y. Joulovitch — A. Belitch — J. Djordjevitich, Rapprochement intellectuel franco-yougoslave, No. 11, Paris 1919.

⁹ Вид. нап. 3.

¹⁰ J. Cvijić, La Péninsule balkanique, Géographie humaine, Paris 1918.

¹¹ B. Petronijević, Slav Achievement in Advanced Science, American Book Supply, London 1917. и др.

штавања тадашњих тежњи српског и других југословенских народа. Скоро свакодневно у неком од центара југословенске емиграције било је организовано неко предавање. Значајно је поменути да је неколико београдских професора током рата држало курсеве на страним универзитетима из својих научних области. Тако су на Сорбони неколико семестара француским студентима предавали Јован Цвијић, Тома Живановић, Бранислав Петронијевић, Коста Кумануди и Станоје Станојевић. Станојевић је са Александром Белићем био током 1916/1917. гост-професор Универзитета у Петрограду, а 1918. и на Кингс колеџу у Лондону. У Лондону је југословенску књижевност предавао Павле Поповић, у Клермон-Ферану француске и југословенске студенте историји је подучавао Никола Булић и др.

Одлазак у мисије по савезничким земљама била је још једна група политичко-пропагандних задатака које су професори Београдског универзитета током рата обављали с циљем да инострану јавност и политичке чиниоце упознају са југословенским питањем. Тешко је потпуно проценити успех сваке од ових акција, али сигурно да су, судећи по страним изворима, постигли да шира међународна јавност потпуније сагледа југословенски проблем о коме су ранија знања била крајње оскудна. Поменућемо само најважније мисије: у јануару 1915. године српска влада је послала Јована Цвијића у Лондон где су му се, током пролећа исте године, придружили и браћа Богдан и Павле Поповић;¹² од краја априла до јуна 1915. године у Русији су боравили Александар Белић и бивши професор Велике школе Љубомир Стојановић¹³. Белић је поново, али овога пута заједно са Станојем Станојевићем, у овој земљи боравио од јуна 1916. до октобра 1917. године. У пролеће 1915. године историчара Јована Радонића је српска влада послала у Букурешт ради изношења чињеница о српској припадности Баната, а правник Милета Новакковић је у исто време отпутовао у Париз због рада на српској пропаганди. Од 1917. доцент Филозофског факултета Милош Трифунац радио је у Сједињеним Америчким Државама на окупљању југословенских исељеника; у истој земљи је са званичном српском делегацијом на прелазу из ратне 1917. у 1918. годину боравио и Сима Лозанић, док је његов син Миливоје, такође хемичар, од почетка 1915. био у Лондону при Међусавезничкој мисији за слабдевање.

Професори Београдског универзитета су током рата активно помагали у организовању школовање избеглих српских ђака и студената чији број још увек није поуздано утврђен. Сигурно је да се на француским школама и универзитетима током рата нашло преко 3000 српских младића и девојака, у Енглеској је школовање наставило њих приближно 300,¹⁴ колико их је било и у Швајцарској,¹⁵ а изван број школовао се у Италији и Русији Њиховим образовањем у Француској руководио је некадашњи професор Велике

школе и тадашњи председник Академије наука Јован Жујовић, коме су помагали ректор Београдског универзитета Ђорђе Станојевић и професор Филозофског факултета Сава Урошевић. И читав низ других професора који су избегличко уочиште нашли у Француској учествовао је у овом послу; неки су били шефови група, наставници националне групе предмета, чланови матурских или других испитних комисија, или пак прости помагачи при савлађивању градива. Просветним одељењем у Лондону руководио је Павле Поповић уз помоћ неколицине млађих универзитетских и средњошколских наставника, док је група наставника Техничког факултета водила Просветно одељење у Риму где је, углавном студентима архитектуре, било омогућено настављање школовања.

Током тешких ратних година није била заборављена ни матична установа. Од првих ратних разарања универзитетски професори су организовали спасавање библиотека и осталог наставног материјала из оштећених објеката Универзитета. Међу првима је још у августу 1914. овај посао започео Павле Поповић, а крајем 1914. је Сима Лозанић захтевао да се сви управници одељења ослободе војне обавезе и упуте у Београд, те је у првим данима 1915. било запакано и отпремљено у Ниш оно што је остало након аустроугарских бомбардовања. О разореном Капетан-Мишином здању је ректор Ђорђе Станојевић прикупио и објавио у Паризу 1915. године албум фотографија под насловом „Le Bombardement de l'Université de Belgrade“.¹⁶ Брига за наставак рада на универзитету трајала је и током избеглиштва, те су у више наврата професори захтевали, и добијали, средства за набавку књига и друге опреме потребне за обнављање рада Универзитета.

У неколико наврата у годинама рата Београдски универзитет се придружио, или сам огласио, апелима савезничкој јавности. Први пут се у новембру 1914. прикључио апелу француских универзитета против рата; у јануару 1918. његови професори су упутили апел својим колегама са савезничких универзитета молећи за подршку око стварања заједничке југословенске државе; крајем исте године Српска универзитетска лига је стајала иза прогласа сачињеног од стране више избегличких организација са насловом „Југославија Југословенима“, и сл.

На основу ових, укратко изнетих, података о ангажовању професора Београдског универзитета током рата приметно је да су се у највећем броју укључили у неки од видова одбране земље. Међу њима било је политичких разлика, од крајњих конзервативаца до социјалиста, али су скоро сви, дакле с ретким изузецима, прихватили и следили основни политички циљ у рату — стварање заједничке државе југословенских народа. Наравно, приметне су разлике у концепцијама унутрашњег уређења те жељене нове државе. Тако, било је оних који су њену будућност видели само у централистичкој монархији (Лазар Марковић), али и оних који су Југославију разумевали само као федеративну државу (Јован Цвијић) или, чак, балканску конфедерацију (Недељко Кошанин). Једини који није заговарао самосталну југословенску државу био је професор Правног факултета Живојин Перић који је до краја рата сматрао да је за Србију најбоље, да поред Аустрије и Угарске, постане трећи део Хабзбуршке монархије.

¹⁶ G. M. Stanojević, Le Bombardement de l'Université de Belgrade. Avec préface de Lucien Poincaré, Paris 1915.

¹² Вид. Љ. Трговчевић, Јован Цвијић у првом светском рату, Историјски часопис, XXII, 1975, 173—231.

¹³ Вид. D. Sepić, O misliji Lj. Stojanovića i A. Bellča u Petrogradu 1915. godine, Zbornik Historijskog Instituta Jugoslavenske akademije, vol. 13, Zagreb 1960, 449—497.

¹⁴ Вид. Љ. Трговчевић, Два документа о школовању српске омладине 1917. године, Историјски гласник 1—2, 1983, 99—107.

¹⁵ М. Митровић, Организације југословенских студената у Швајцарској 1917. године, Историјски часопис, XXVII, 1980, 209—232; исти, Југословенски студенти у Швајцарској и уједињење (1917—1918), Историјски гласник, 1—2 1981, 127—138.

Српски студенти у концентрационим логорима Аустро-Угарске (1914—1918. године)

Први светски рат почео је 28. јула 1914. године аустро-угарском објавом рата Србији. Са објавом рата отпочело је бомбардовање Београда тешким артиљеријским оруђима, са Божанијске косе и монитора на Сави и Дунаву. Ратне операције распламсале су се половином августа 1914. године, после продора аустро-угарске војске у Србију из источне Босне. Већ током првог продора на српску територију, окупатор је починио велика злодела у Мачви, масовно убијајући цивилно становништво, оба пола и свих узраста. Београдски универзитет био је тешко оштећен већ на самом почетку ратних операција. Само у току једног дана, 19. августа 1914. године, на капетан Мишино здање (данас Ректорат Универзитета) пало је 17 разорних и 50 шрапнелских граната, које су разориле лево крило зграде са два последња спрата. Били су готово потпуно уништени Српски семинар, Геолошки и Географски завод. У таквим условима, Београдски универзитет није могао да ради и био је затворен до краја првог светског рата. Приликом прве окупације Београда, почетком децембра 1914. године и посебно у време друге окупације, од краја 1915. до краја 1918. године, непријатељ је опљачкао многе семинаре и библиотеке, одневши велики број књига, часописа и збирки. Да би што више понизио народ који се тако грчевито и срчано борио за свој опстанак, окупатор је Универзитет (Капетан Мишино здање), који је деценијама био најјачи центар за пропагирање националних, југословенских и прогресивних идеја, претворио у коњушницу и складиште муниције. Плашећи се оружаног устанка, Беч је, такође, на територији Монархије, установио читав један систем репресије према словенском становништву, а посебно према Србима, с обзиром да је рат почео управо аустроугарско-српским сукобом и због угледа Србије после победоносних балканских ратова. Репресивне мере предузимане су такође и према осталим Јужним Словенима који су исказивали своје антихабзбуршко и југословенско опредељење. Због тога су већ почетком рата, августа и септембра 1914. године, почела масовна хапшења и интернирање пројугословенски или просрпски оријентисаних политичара, културних и јавних радника, као и „непоузданих елемената“ других слојева и класа. С обзиром на јако радикализоване пројугословенске идеје код омладине, хапшење студената и њака је била учестала појава. У ствари, на удару репресивног режима били су они људи који су својим знањима и политичким

опредељењима могли да организују оружани отпор, или устанак унутар Монархије.

Тежња за војним поразом Србије подударала се са акцијом унутар Монархије која је имала за циљ да пропагандом, репресијом и интернирањем непоузданих слома самоодбрамени механизам српске нације у целини и онемогући реализацију југословенске идеје. Истог дана када је била проглашена мобилизација, 26. јула 1914. године, биле су затворене све српске школе у Босни и Херцеговини, Хрватској и Славонији, а највећи број учитеља отпуштен или интерниран, забрањена је употреба српске заставе и грба, укинуте су „крсне славе у дотадашњој традицији“. Посебном уредбом од 4. октобра била је забрањена употреба ћирилице у Хрватској, у основним школама, а 13. октобра и у средњим школама, да би 5. новембра био замењен и дотадашњи назив за матерњи језик „хрватски или српски“ у „хрватски“. Најзад, 3. јануара 1915. године укинута је ћирилица и код „свих земаљских области и уреда“. Владин повереник за Босну и Херцеговину 6. августа 1915. године забранио је чак ношење „србијанске шубаре“ с мотивацијом да је ово ношење „без двојбе политичке нарави“. У Босни и Херцеговини ћирилица је била искључена из јавног и службеног саобраћаја наредбом од 11. новембра 1915. године.

Највећи број српских листова и друштава на територији Аустро-Угарске био је забрањен већ првих дана рата, ухапшено је на стотине највиђенијих српских политичара, међу њима и десетак народних посланика. Полузванични „Боснише Пост“ („Bosnische Post“) отворено је писао да „велики део српске интелигенције седи данас на оптуженичкој клупи“. Од првог дана рата полиција је ревносно претраживала кућу по кућу у српским селима и хапсила све који су имали било какав „србијански симбол“ (делови одеће и постељине у бојама српске заставе, фотографије или слике личности из српске историје, чланова српске династичке куће, политичара, књижевника, књиге, новине, итд.). Из дана у дан спискови забрањених књига штампаних ћирилицом, или оних које су пролапирале југословенску идеју, био је све већи. Уведена је цензура писама, ограничено је кретање становништва, предузето је темељито претраживање кућа у циљу одузимања оружја, уведена је реквизиција стоке и пољопривредних производа, а такође и присилни јавни рад (кулук). Посебне полицијске и обавештајне службе контролисале су примену свих ових прописа са посебном строгашћу. Изграђен је такође и читав један систем денунцирања „непоузданих особа“ које је било посебно изражено у национално мешовитим подручјима. Видну улогу у томе играли су локални чиновници и католичко свештенство.

Масовнији облик интернације предузет је већ првих месеци рата у пограничним деловима према Србији, а посебно у рејонима непосредних ратних операција — источна Босна, Срем и јужни Банат. Непоуздано становништво, углавном српског порекла, било је интернирано најпре у прихватне логоре у Добоју, Плетерници, Тењу и др., а затим, после провере, у логоре у Мађарској, Аустрији и Немачкој. У прихватним логорима углавном су остајали сељаци и радници, а политички, јавни и културни радници, свештенство и богатији трговци били су интернирани у познате логоре Аустро-Угарске — Сент Михаљ, Балдогасањ, Нежидер, Браунау, Мат-

хаузен, Арад, Нађмеђер, Цеглед, Ашах, Рабс, итд. Интернирци сељачког и радничког порекла, у току 1915. године, када је наступио раздобље десетомесечног затишја, без већих ратних операција против Србије, делимично су пуштани кућама, а већи део упућиван је на велепоседе и у фабрике на рад, док је један део остао у логорима до коначног војног слома Србије под крај 1915. године. Међутим, највећи број интернираних српских интелектуалаца, међу њима и студенти, остао је у логорима до краја првог светског рата. Међу интернираним у првим месецима рата било је и српских студената који су студирали на универзитетима у Аустро-Угарској и Немачкој, било да се радило о поданицима Двојне монархије или Србије и Црне Горе. Ових других је било мање с обзиром да су се они у току лета 1914. године налазили на распусту код куће (у Србији и Црној Гори). Свим овим студентима било је забрањено да наставе започете студије на универзитетима Аустро-Угарске и Немачке. Међу ухапшеним, већ првих дана рата, било је највише студената чланова разних омладинских и академских друштава која су пропагирала српско-хрватску слогу и јединство или југословенску идеју (на пр: Иво Андрић у мариборском затвору, чланови бечке „Зоре“, итд.). Један део српских студената, поданика Двојне монархије, био је мобилисан и послат на фронт. Неке од њих налазимо касније као добровољце у Русији и Србији, пошто су дезертирали из „ћесарске војске“. Према њима и њиховим породицама, аустро-угарске власти биле су посебно драстичне — обично су кажњавали одузимањем земље и целокупног иметка, а породице интерниране у логор. Тако је поступљено и према свим оним студентима других националности или вера (муслимани) који су прешли у „српско поданство“ (напр. породица студента из Мостара Мехмеда Ђишића, затим Шукрије Куртовића и осталих).

Војним сломом Србије, под крај 1915. године, хапшење и интернирање у концентрационе логоре проширило се и на њену територију, као и на подручје Црне Горе која је капитулирала јануара 1916. године. Према сачуваним документима и сећањима учесника у догађајима, Београдски универзитет је 1914. године имао око 1500 редовних и ванредних студената и 120 професора и асистената. На разним универзитетима и вишим школама Аустро-Угарске и Немачке у то време студирало је око 500 српских студената из Србије, Црне Горе и југословенских земаља Аустро-Угарске. Многи професори и асистенти борили су се као активни официри и подофицири још од почетка балканских ратова 1912. године. У операцијама до војног слома погинула су њих седморица. После војног слома најзначајнији универзитетски професори повукли су се са владом у емиграцију и ту наставили делатност на пропаганди за стварање југословенске државе, у савезничким и неутралним државама. И студенти су показали изузетно пожртвовање и патриотизам својим бројним учешћем у ратовима као подофицири, војници и добровољци, посебно у чети 1300 каплара. Спомен плоче у аули Ректората, са 298 имена поинулих студената у балканским ратовима и првом светском рату, о томе речито говоре.

Многи студенти успели су, такође, да се повуку из земље са владом и војском и наставе студије у савезничким и неутралним државама. Мањи део је остао у оперативној војсци на Солунском фронту или повучен у полуилегално животање у окупираној земљи. Само на француским универзитетима већ 1916. године студирао је 431

студент, а пред крај рата 1918. године око 1200 студената, у Швајцарској 1916. године око 80 студената, а пред крај рата око 300. Док су у Француској студирали искључиво српски студенти, (у тај број улазе и студенти затечени на студијама 1914. године), у Швајцарској је студирало и 112 студената из југословенских земаља Аустро-Угарске које је помагала српска влада. Један део студената регрутовао се и из бројне ђачке колоније у савезничким и неутралним државама (око 5000 ђака из Србије и Црне Горе је било у емиграцији за време првог светског рата). У Швајцарској је студирало и 159 црногорских студената, материјално помаганих од црногорске и српске владе.

Од почетка балканских ратова Аустро-Угарска је будно мотрила на политичко расположење студената и професора Београдског универзитета. Увидевши с колико су пожртвовања и патриотизма прихватили да бране своју домовину и пропагирају југословенску идеју, окупационе власти су одмах предузеле најенергичније мере да се највећи број студената и ђака завршних разреда средњих школа, који нису успели да се повуку из земље, ухапси и интернира у концентрационе логоре. Исте мере предузете су и против студената и ђака Срба у југословенским земљама Аустро-Угарске с обзиром на велики број добровољаца који се регрутовао из њихових редова у балканским ратовима и на почетку првог светског рата и борио се у српској и црногорској војсци.

Тако се у концентрационим логорима Аустро-Угарске нашло у раздобљу 1914—1918. године око 1000 српских студената и ђака. Према непотпуним подацима „Југословенског академског удружења замагање српских интернираних и заробљених студената“ из Женева, у 1916. години било је интернирано око 100, 1917. године 504, а половином 1918. године 890 студената и ђака. У тај број „улазе интернирани и заробљени студенти Универзитета из Србије и Црне Горе, ђаци гимназија, стручних и професионалних школа“. С обзиром да су ови бројеви изведени само из прикупљених адреса интернираца којима је располагао Међународни црвени крст, број стварно интернираних студената и ђака био је сигурно већи. Наиме, радило се о студентима и ђацима интернираним у двадесетак већих логора на подручју Аустрије и Мађарске, око 30 колико је било у Аустро-Угарској и Немачкој. То су: Ашах на Дунаву (Аустрија), Балдогасањ (Мађарска), Рабс (Аустрија), Нађмеђер (Мађарска), Нежидер (Мађарска), Браунау (Аустрија), Цеглед (Мађарска), Дрозендорф (Аустрија), Карлштајн (Аустрија), Арад (Мађарска), Пакс (Мађарска), Лопрон (Мађарска) Шобошло (Мађарска), Гросау (Аустрија), Милчин (Аустрија), Пошоњ (Мађарска), Демеђер (Мађарска), Добој (Мађарска), Сент Михаљ (Мађарска). Међутим, српски студенти били су заточени као интернирци или заробљеници и у немачким логорима: Кенигсбрик, Золгау, Матхаузен, Тројерштајн и др. Међу њима има и српских студената који су до рата студирали на универзитетима Аустро-Угарске и Немачке. Према сачуваним списковима, који се чувају у приватној збирци Јулија Газарија у Архиву Хрватске, половином 1918. године, у наведеном логорима, налазило се 466 српских студената, међу њима и три студенткиње (види списак у прилогу). У логору Ашах било је 222 студента, Балдогасањ 71, Рабс 37, Нађмеђер 41, Нежидер 23, Браунау 12, Цеглед 6, Дрозендорф 11, Карлштајн 5 и у осталим 38.

Из сачуване документације мало знамо о њиховом логорском животу. Сасвим је сигурно да су били изложени свакодневном врло напорном присилном раду, да су многи оболели и умрли од запаљења или туберкулозе плућа, од исцрпљености или бруталних поступака. Са појачавањем привредне кризе у земљама Централних сила, посебно у пољопривреди, већина логораша је радила на пољопривредним имањима, на исушивању мочварног земљишта и изградњи путева. Посредством Међународног црвеног крста о интернираним и заробљеним студентима бринуле су се српска и црногорска влада преко испостава својих добротворних организација и организација Црвеног крста у Швајцарској. Међутим, прикупљањем података и слањем материјалне и финансијске помоћи највише су се бавила југословенска академска друштва у Швајцарској.

У Швајцарској је било неколико дружина југословенских студената. Неке су биле основане још у XIX веку, а неке тек у првом светском рату. Најстарије удружење било је „Вила“ из Женева, које је окупљало и највише студената, а затим „Скерлић“ из Лозане, „Уједињење“ из Берна и „Уједињење“ из Цириха. Подстакнуто „другарском дужношћу и жељом да побољша тешко стање интерниране и заробљене омладине, Српско-Хрватско-Словеначко Академско Друштво „Вила“ у Женеви основало је 23. октобра 1916. године, као своју секцију „Одбор за помагање српских интернираних и заробљених студената“. И у правилима „Југословенског академског друштва „Скерлић“ можемо да прочитамо, између осталог, да је задатак Друштва био да помаже „браћи, која су у беди (интернираним, заробљеним)“. Међутим, немамо података да је ово Друштво у току рата предузимало, у том погледу, неке практичне кораке. Секција друштва „Вила“ — „Одбор за помагање српских интернираних и заробљених студената“ — непосредно после конституисања почео је да шаље, на претходно прикупљене логорске адресе, „пакете са животним намирницама“. С обзиром да Одбор није располагао властитим финансијским средствима, упутио је молбу за материјалну помоћ владама Србије, Црне Горе, савезничким владама и „свим југословенским листовима у Солуну и Америци као и један апел свим познаницима и пријатељима омладине“. Пакете интернираним студентима, према притицању финансијских средстава од наведених установа, одбор је, до половине 1917. године, слао два пута месечно, а затим је „услед оскудице у својој земљи“ швајцарска влада ограничила „контингент из кога се имала да врши пошиљка пакета“, тако да је Одбор смањио слање пакета на једном месечно.

Почетком 1918. године, тачније 6. јануара, дошло је до уједињења свих југословенских академских друштава у Швајцарској у јединствено удружење. То је био разлог да се 10. фебруара 1918. године и Одбор трансформише од секције друштва „Вила“ у јединствено и самостално „Југословенско Академско Удружење за помагање српских интернираних и заробљених студената“. До тада, Одбор је послао интернираним и заробљеним студентима 6606 пакета у вредности од 53208 франака. Осим редовних пакета, у којима је углавном био хлеб (1 kg) бисквит, цвибак, пиринач (0,5 kg), пасуљ и сланина (0,5 kg), конзервирано месо, сардина, чоколада и цигарете, Одбор је „за Ускрс 1917. године послао сваком студенту и ђаку по један пакет са паром рубља и колачима“, а болесним студентима и ђацима и помоћ „у новцу или лековима“. Посредством

Добротворног друштва швајцарских студената, Одбор је успео у неколико наврата да, интернираним и заробљеним студентима, пошаље и изврстан број књига.

Током 1917. године, „Одбор за помагање српских интернираних и заробљених студената“, покушао је, преко Међународног црвеног крста да издејствује дозволу код Заједничког министарства Аустро-Угарске, за оне српске студенте који су се почетком рата затекли на њеној територији, да наставе студије. Заједничко министарство Аустро-Угарске прихватило је 30. августа 1917. године, ову могућност остављајући себи право да решава о сваком појединачном случају. Највероватније да се ова дозвола није односила на интерниране и заробљене студенте. Такође немамо података да је иједан српски или југословенски студент, који је 1914. године прекинуо студије због репресивних мера режима, у току рата наставио студије на аустроугарским и немачким универзитетима. Треба истаћи, такође, да је Одбор успео преко Међународног црвеног крста да пошаље новчану помоћ у висини од 2000 франака и 80-орици „сиромашних студената и ђака“ који су остали у Београду у време окупације.

Новоформирано „Југословенско академско удружење за помагање српских интернираних и заробљених студената“ наставило је делатност током 1918. године, с тим што је настојало да упозна и јавност у савезничким државама о положају у којем су се они налазили и укаже на потребу ефикасније помоћи с обзиром на бројност интернираних и услове у којима су живели. Тако је, већ почетком лета 1918. године, упутило „дипломатским куриром“ апел америчким студентима на 96 универзитета и виших школа, затим универзитетима у Енглеској (Кембриџу и Оксфорду), Римском универзитету и свим универзитетима у Француској. У апелу се каже: „Као ваши другови по оружју, као омладина оног малог српског народа, удружени са својом избеглом браћом из Аустро-Угарске Монархије, Хрватима и Словенцима, који још од почетка рата стојички бране своја права и своју слободу упућујемо овај апел: Седам милиона нашег југословенског народа — Срби, Хрвати и Словенци културом, језиком, осећајима и обичајима, један је народ, силом поробљен и подељен од стране Аустро-Угарске Монархије. Њена тиранија према нашем народу је несношљива — али већ деценијама Аустро-Мађари господаре нашом браћом, не водећи нимало рачуна о њеним правима на слободу и културан живот, и не мислећи ни најмање да то право бар донекле призна (...) У измишљању лажних афера, перквиција и сличних комплота Аустро-Угарска Монархија је достигла свој врхунац и нема дана а да се не појаве нове клевете, нова гоњења нашег југословенског народа (...) Наша југословенска интелигенција нарочито је предмет гоњења и нема дана а да аустроугарске тамнице нису испуњене новим жртвама. Према њима се поступа као према обичним разбојницима“. Истичући да су затвори и концентрациони логори пуни југословенског становништва, а посебно ђака и студената, у апелу се понавља да ни у четвртој години рата на територији Монархије и окупираним територијама ништа није сигурно — „ни имовина, ни слобода, ни част, чак ни живот“.

И сумарно поређење наведених података, још увек довољно неисгражених, наводи нас на закључак о заиста огромном пожртвовању српских студената у првом светском рату, како у одбрани

своје домовине тако и у борби за стварање југословенске државе: око 300 је погинуло у ратовима, око 500 је било интернирано у концентрационе логоре или заробљено, око 700 је емигрирало из земље и наставило студије у савезничким и неутралним државама. Зајста импресиван број, ако се зна да у овом раздобљу није могло бити више од 2000 српских студената из свих југословенских земаља Аустро-Угарске, Србије и Црне Горе.

Прилог

СПИСАК СРПСКИХ СТУДЕНАТА У ЛОГОРИМА АУСТРО-УГАРСКЕ (1918)

Логор АШАХ на Дунаву (Аустрија)

1. Аврамовић Стеван	61. Илић Буро
2. Албала М. Лазар	62. Илић Ст. Душан
3. Алексић Милија	63. Илић Тодор
4. Алексијевић Стеван	64. Илић-Хаџи Чедомир
5. Андоновић Властимир	65. Исак Бенамин
6. Антић К. Милутин	66. Јаковљевић Ј. Михајло
7. Бабић Јован	67. Јанковић Душан
8. Бабоновић Добривоје	68. Јевтић Драгослав
9. Бајкић Чедомир	69. Јевтић Милутин
10. Вановић Драгутин	70. Јеремић Јован
11. Батић Драгутин	71. Јецић Властимир
12. Баџановић В. Никола	72. Јовановић Н. Александар
13. Бељић Лазар	73. Јовановић Душан
14. Беловуковић Владимир	74. Јовановић Куман
15. Бенгенисти Мориц	75. Јовановић Милутин
16. Богдановић Добросав	76. Јовановић Сима
17. Богдановић Никола	77. Јовановић Живко
18. Бојовић Живорад	78. Јовичић Димитрије
19. Бошковић Боривоје	79. Јоксић Милан
20. Брадиловић Мирко	80. Јоновић Илић
21. Брзаковић Божидар	81. Јоцић Х. Милеан
22. Бугарски Чедомир	82. Јоцић Чедомир
23. Валек Јосиф	83. Каљевић Милорад
24. Веселиновић Драгослав	84. Кандић М. Драгослав
25. Веселиновић Милоје	85. Карић Драгослав
26. Вранковић Душан	86. Карић Милан
27. Вукићевић Веселин	87. Ковачевић Иво
28. Вуковић Радован	88. Коен Аврам
29. Вучковић Благоје	89. Ковачевић Ј. Михаило
30. Вучић Радмило	90. Кољевић Душан
31. Вучићевић Драгољуб	91. Костић Драгутин
32. Гавриловић Велимир	92. Костић П. Иван
33. Гајић Живко	93. Костић Милорад
34. Геџ Јован	94. Крављанац Ђорђе
35. Главичић Милеан	95. Крушковић Александар
36. Глигоријевић Милосав	96. Кустудић Селимир
37. Голднер Јосиф	97. Лазаревић Александар
38. Голубовић Михаило	98. Лазич Лазар
39. Гордић Жарко	99. Лазич Милован
40. Гођић Боривоје	100. Леко Александар
41. Граорац Марко	101. Лукић Живко
42. Грујић Војислав	102. Лукић Лука
43. Димитријевић Бранко	103. Маленовић Милан
44. Динић Драгомир	104. Максимовић Добривоје
45. Добривојевић Славко	105. Максимовић Марко
46. Добричић М. Радомир	106. Марковић Божидар
47. Драшковић Јован	107. Марковић Љубомир
48. Ђорђевић Милосав	108. Матејић Милош
49. Ђорђић Васа	109. Меворах А. Солмон
50. Букановић Драгутин	110. Мијалковић Јован
51. Ђурђић Тодор	111. Милековић Миленко
52. Живадиновић Андра	112. Милетић С. Александар
53. Живаичевић Драгољуб	113. Милић К. Владимир
54. Живаичевић Михаило	114. Миловановић Димитрије
55. Живковић Јанко	115. Миловановић Милован
56. Здравковић Александар	116. Миловановић Радомир
57. Иванић Александар	117. Милојковић Милојко
58. Ивезић Милан	118. Милорадовић Душан
59. Иковић Богосав	119. Милошевић Душан
60. Игњатовић Милорад	120. Милутиновић Драгомир

121. Милић Сретен	191. Страјић Јелисавета
122. Мирковић Милорад	192. Тасић Душан
123. Митић Милош	193. Терзић Ђорђе
124. Митровић Бора	194. Тешић Милорад
125. Михајловић Драгутин	195. Тодоровић М. Миодраг
126. Михајловић Душан	196. Томић Н. Михаило
127. Младеновић Ранко	197. Топаловић П. Милан
128. Нестовић Воја	198. Тотић С. Божидар
129. Несторовић Радивоје	199. Трајковић Божидар
130. Нешковић Драгомир	200. Бубић Бранко
131. Нешкић Милутин	
132. Николић Боривоје	
133. Николић Светислав	
134. Николић Драгутин	
135. Обрадовић Божидар	
136. Обрадовић Милорад	
137. Обрадовић Божидар (?)	
138. Павловић-Хаџи Илија	
139. Павловић П. Милан	
140. Пантелић Константин	
141. Паитић А. Душан	
142. Пејић Радован	
143. Пејић Радивоје	
144. Петровић Димитријевић	
145. Петровић Драгољуб	
146. Пешић Драгомир	
147. Петровић Света	
148. Петровић Слободан	
149. Пијаде Лазар	
150. Поповић Бора	
151. Поповић Василије	
152. Поповић Драгомир	
153. Поповић Душан	
154. Радисављевић Светислав	
155. Радовановић Радисав	
156. Радовић Александар	
157. Радосављевић Радомир	
158. Радошевић Милутин	
159. Радотић Михаило	
160. Радотић Светозар	
161. Раић Л. Милан	
162. Рајичић Владимир	
163. Ранковић Петар	
164. Рашић Владимир	
165. Русо Давид	
166. Русо Нисим	
167. Савић П. Светозар	
168. Савковић Б. Илија	
169. Секулић Богосав	
170. Семан (?) Михаило	
171. Симић Влада	
172. Симић Душан	
173. Симић М. Милан	
174. Симић Светозар	
175. Славковић Миодраг	
176. Спасић М. Јован	
177. Сремчевић Богољуб	
178. Срећковић Миодраг	
179. Спасојевић Чедомир	
180. Стамболић Сима	
181. Станковић Јован	
182. Станиловић Никола	
183. Стојановић Милорад	
184. Стануловић Ј. Христифор	
185. Стефановић Боривоје	
186. Стефановић Љубиша	
187. Стефановић Панта	
188. Стојановић Вучко	
189. Стојановић Радомир	
190. Стојић Н. Сава	
191. Страјић Јелисавета	
192. Тасић Душан	
193. Терзић Ђорђе	
194. Тешић Милорад	
195. Тодоровић М. Миодраг	
196. Томић Н. Михаило	
197. Топаловић П. Милан	
198. Тотић С. Божидар	
199. Трајковић Божидар	
200. Бубић Бранко	

201. Урошевић Јован
202. Шћепански Владимир
203. Шмит Драгутин
204. Шток Михаило

205. Грујићић Светислав
206. Арсић Боривоје
207. Протић Божидар
208. Саблић Божидар
209. Јовановић Драгољуб
210. Мицић Велимир
211. Стојановић Н. Светолик
212. Трсић Миловоје
213. Милошевић Б. Милан
214. Панић Миловоје
215. Јовановић Љубомир
216. Стефановић В. Милан
217. Живадиновић Драгутин
218. Трнковић Милош
219. Стефановић Драгољуб
220. Стојановић Пребислав
221. Ђурић Миодраг
222. Манојловић Душан

Логор Балдогасањ (Мађарска)

1. Анић Трифун
2. Бајић Милан
3. Банчић Момчило
4. Баровић Нико
5. Баричић Илија
6. Весковић М. Иван
7. Врбца Мирко
8. Војводић Ново
9. Вуковић Видка
10. Грујићић Јокица
11. Групковић Душан
12. Дебељевић Рајко
13. Димитријевић Александар
14. Димитријевић Драгослав
15. Драшковић Сава
16. Дурковић Милован
17. Ђорђевић Владислав
18. Зорић Илија
19. Иванишевић П. Сима
20. Ивановић Радомир
21. Ивановић Сава
22. Иличић Лука
23. Јакшић Пера
24. Јанковић Радул
25. Јовановић Милош
26. Јовичић Љубомир
27. Јововић Ђорђе
28. Калезић Милутин
29. Кастратовић Сима
30. Каршић Сретен
31. Ковачевић Благо
32. Коменитић Петар
33. Комаџац Петар
34. Косовић Живко
35. Кршиќапа Тома
36. Кулић Стојко
37. Ловчевић Симеун
38. Лукић Велимир
39. Љумовић Крста
40. Макрић Мато
41. Мараш Зарија
42. Марковић Божидар
43. Милатовић Милосав
44. Милашиновић Војин
45. Милековић Александар
46. Милић Риста
47. Настић Риста
48. Ненадић Јован
49. Павичевић Милан
50. Перунички Тома
51. Петровић Благоје
52. Поповић Стеван

53. Протин Драгутин
54. Радовановић Лазар
55. Радовић Риста
56. Радовић Рака
57. Радуновић Љубомир
58. Радуновић Петар
59. Рашовић Милка
60. Ружичић Гојко
61. Симиновић Недељко
62. Станић Андрија
63. Танић Павле
64. Томашевић Влада
65. Томашевић Блажо
66. Чужић Мирко
67. Чужић Петар
68. Таровић Иван
69. Шобајић Павле
70. Шобајић Петар
71. Шћепановић Новица

Логор РАВС (Аустрија)

1. Атанацковић Милан
2. Банковић Милосав
3. Величкивић Драгутин
4. Вукчевић Сава
5. Вучићевић Живко
6. Гавриловић Војислав
7. Живановић Брацко
8. Ивковић Радмило
9. Јовановић Бора
10. Колар Драгутин
11. Крстић Болжидар
12. Марковић Недељковић (сиц!)
13. Мариновић Брагољуб
14. Миловановић Живан
15. Милосављевић Стеван
16. Миљковић Станојло
17. Митровић Душан
18. Михајловић Драгослав
19. Новаковић Јован
20. Павловић Влада
21. Панајотовић Коста
22. Пејић Михајло
23. Перишић Тадија
24. Петковић Миодраг
25. Прапорчеговић Иван
26. Рајковић С. Веља
27. Ристић Петар
28. Симић Т. Никола
29. Срећковић Светозар
30. Стековић Душан
31. Стојиловић Живко
32. Стојановић Ђорђе
33. Стојшић Дамљан
34. Теодоровић Милош
35. Томин Ј. Љуба
36. Урошевић Миодраг
37. Филада Владимир

Логор ИАБМЕБЕР (Мађарска)

1. Бабовић Милутин
2. Бакић Вуксан
3. Беквић Милан
4. Богосављевић М. Раденко
5. Вешовић Драгиша
6. Ђуришић Радоња
7. Ђуришић Радосав
8. Жижкић Вељко
9. Жижкић Матија
10. Жижкић Павле
11. Жугић Трифун
12. Ивановић Алексије
13. Ивановић Милован
14. Илић Радивоје
15. Јовановић Јова
16. Крђић Милован

17. Крунић Душан
18. Лабан Богдан
19. Лабан Јован
20. Лукић Душан
21. Мандић Мирко
22. Меденица Милисав
23. Мијатовић Милчино
24. Мијатовић Перута (сиц!)
25. Мијушковић Мирко
26. Вукчић Мићовић
27. Немајковић Вук
28. Обреновић Павић
29. Павлић Милисав
30. Пејовић Коста
31. Петровић Милан
32. Поповић Гаприло
33. Радовић Глигорије
34. Терић Гојко
35. Терић Милан
36. Томовић Вукадин
37. Тошковић Јова
38. Трифунац Радивоје
39. Шаљић Драгин
40. Ивановић Радул
41. Трифунац Драгомир

Логор НЕЖИДЕР (Мађарска)

1. Алексић Т. Данило
2. Банић М. Милован
3. Вучковић Драгослав
4. Вукчевић Никола
5. Гавриловић Босиљка
6. Димић Александар
7. Жујевић Будимка
8. Златановић Миодраг
9. Јаковљевић Војислав
10. Јовановић М. Светозар
11. Карамарковић Јован
12. Магдић Светислав
13. Максимовић Драгомир
14. Марковић Ненад
15. Матић М. Миливоје
16. Миленковић Миодраг
17. Милојевић Сретен
18. Нерић Радивоје
19. Спасојевић Владимир
20. Стојановић Спир
21. Томашевић Тома
22. Трајковић Коста
23. Чордановић Мирко

Логор БРАЗНАУ (Аустрија)

1. Божовић Јован
2. Боквић Александар
3. Борђевић Димитрије
4. Јогић Александар
5. Маленовић Милан
6. Милошевић Милосав
7. Радојевић Благоје
8. Стевановић Воја
9. Трајковић Бранислав
10. Стефановић Милан
11. Милошевић Милосав
12. Трајковић Бранислав

Логор ЦЕГЛЕД (Мађарска)

1. Миловановић Јован
2. Перић Василије
3. Стојковић Стацко
4. Ђупић Бранислао
5. Ђупић Ј. Властимир
6. Миловановић М. Јован

Логор ДРОЗЕНДОРФ (Аустрија)

1. Барловац Павле
2. Богојевић Славко
3. Грујић Душан
4. Даниловић Сигисмунд
5. Ђоковић Лека
6. Цвекковић А. Ј.
7. Клидић Ђока
8. Николић Војислав
9. Протин Милован
10. Трифуновић Миливоје
11. Шуњеварић Миленко

Логор КАРЛШГАЈН (Аустрија)

1. Бајић Михаило
2. Вуковић Сава
3. Ковачевић Стева
4. Марин Манојло
5. Павић Шћепан

Логори АРАД, ПАКС, ЛОПРОЊ, ШОБОШЛО, ГРОСАУ, МИЛЧИН, КЕНИГСБРИК, ДОБОЈ, ДЕМЕБЕР, ЗОЛТАУ, ПОШОЊ и др.

1. Адамовић Миодраг
2. Белић Радован
3. Вуковић Драгослав
4. Вучковић Александар

5. Гавриловић Слободан
6. Голтиер Јосиф
7. Ђековић Милан
8. Белатовић Гвозден
9. Борђевић Ђодор
10. Ђурковић Милан
11. Ивковић Војислав
12. Ивковић Радмило
13. Исајевић Драгомир
14. Јовановић Велибор
15. Костић Болжидар
16. Крстић Милоје
17. Лазовић Михаило
18. Лeko Александар
19. Лукић Добривоје
20. Матић Слободан
21. Мркић Стојан
22. Миленковић Душан
23. Миловановић Радосав
24. Милошевић Гојко
25. Нешић Миодраг
26. Петровић Александар
27. Петровић Добривоје
28. Поповић Александар
29. Поповић Марко
30. Симић Војислав
31. Соколовић Јордан
32. Стамановић Павле
33. Стевановић Стева
34. Ђирковић Влајковић (сиц!)
35. Филиповић Јероним
36. Филада Владимир
37. Христић Коста
38. Гавриловић Слободан

Универзитетска библиотека – нераскидиви део Београдског универзитета

Настанак и развој Универзитетске библиотеке у Београду непосредно је повезан са историјом Београдског универзитета и високошколског образовања у Србији.

Скоро цела два столећа деле нас од отварања Велике школе у Београду 1808. године, од поздравне Доситејеве речи — „Слова“, првог његовог научног предавања и отварања „књигосохранилишта“, прве високошколске библиотеке код Срба, која је, нажалост, доживела трагичну судбину Карађорђевој Србији 1813. године.

Од књигосохранилишта Велике школе Карађорђевог времена и устаничке Србије (1808—1813), преко библиотеке Србског лицеума (1838—1863), и Опште библиотеке Велике школе (1863—1905), развијала се постепено библиотечка служба у оквиру високошколских установа у Србији.

Године 1905, када је донет Закон о универзитету и Велика школа прерасла у Београдски универзитет, у њему није било помена о некој општој, Универзитетској библиотеци Библиотека Велике школе је расформирана, а највећи број књига припао је библиотеци Српског семинара, која је касније страдала за време бомбардовања 1914. године, и многе књиге су пропале за време непријатељске окупације.

Један од разлога да Општа библиотека, после скоро 70 година постојања, престане са радом и то баш онда, када је својом делатношћу требало да допринесе развоју новооснованог Универзитета, био је недостатак простора, а и стални материјални проблеми. О томе говори и ректор Универзитета 1914. године у својој беседи: „Због оскудице простора није се могла установити ни Општа универзитетска библиотека“.

Рагови и тешка окупација Србије, онемогућили су да се створе услови и оствари жеља многих професора, научника и студената, који су увиђали да се не може нормално радити без опште, Универзитетске библиотеке.

После ослобођења, у новој држави долази до обнове Универзитета. Тада се поново покрене питање оснивања Универзитетске библиотеке. Материјални услови почели су да се стварају путем поклона у књигама и часописима који су пристизали из Европе и Америке на адресу Београдског универзитета и непостојеће Универзитетске библиотеке, већ школске 1919/20. године.

Ова акција била је мотивисана сазнањем о огромним жртвама и разарањима које су прегртели Србија и Београд и великом хероизму српске војске у протеклим ратовима. То је била подршка обнови рада Београдског универзитета који је уживао велики научни углед у свету, као и обнови научног, просветног и културног живота у ослобођеној земљи.

Године 1920. Управа фондације за мир Ендрју Карнегија из САД ставила је на располагање Влади у Београду 100.000 долара, као прилог за подизање библиотеке Београдског универзитета, у оквиру помоћи земљама које су највише сградале у рату, међу којима је Србија била на првом месту.

Почетком 1921. године, професор Павле Поповић поднео је Савету Филозофског факултета предлог да се оснује Универзитетска библиотека. Одлуком Универзитетског сената оформљена је комисија за оснивање Универзитетске библиотеке у саставу: Павле Поповић, Александар Белић и Веселин Чајкановић, који су, у сарадњи са тадашњим ректором, израдили детаљни предлог за оснивање и подизање нове Универзитетске библиотеке.

Залагањем Београдског универзитета, средства за изградњу увећана су путем државног кредита, а опрема и знатан део фондова набављени су из репарација. Тако је подигнута и за оно време најмодерније опремљена, по узору на велике европске универзитетске библиотеке, зграда Универзитетске библиотеке у којој се и сада налази, да задовољи будуће потребе Београдског универзитета и науке у Србији.

Као помоћ изградњи библиотеке, Београдска општина је учествовала бесплатним давањем земљишта Универзитету, на комплексу који је био предвиђен за изградњу универзитетских зграда. Оваква традиција се наставља и данас. Скупштина града дала је Библиотеци велику подршку и помоћ и приликом садашње санације зграде.

Приликом свечаног отварања Библиотеке, 24. маја 1926. године, на дан словенских просветитеља Ђирила и Методија, професор Павле Поповић, тадашњи ректор Универзитета и председник Библиотечког одбора, између осталог је рекао: „Универзитетска библиотека је својина свих института и факултета, заједничко добро наше, тековина Универзитета као целине. Готово да човек каже да у Београду нема ништа лепше од ове Библиотеке. Она је ресавско злато о којем пишу наши стари споменици. Најзад, радост је наша нарочито велика кад помислимо какве ће огромне услуге Библиотека чинити и у будућности... За научни рад Универзитетска библиотека је потребна као насушни хлеб. Без ње нема тога рада, у крајњој анализи нема ни Универзитета“.

Када је реч о Универзитетској библиотеци, нарочито са становишта њеног статуса и положаја као универзитетске институције, од интереса је истаћи и једно посебно законско одређење из првог Закона о универзитетима у Југославији, из 1930. године. У том Закону постојало је посебно поглавље о универзитетским библиотекама, које је даље разрађено у Општој уредби о Универзитету у Београду, 1931. године. Овом уредбом је признато оснивање и постојање Универзитетске библиотеке, формулисани су њени задаци и прописан је начин руковођења Библиотеком. Према члану 238 ове Уредбе задаци Библиотеке су били следећи:

1. Универзитетска библиотека има да помаже неговање науке у свим њеним гранама и правцима, па зато треба да садржи страну

стручну литературу, енциклопедије, библиографије, велике модерне колекције, све докторске тезе, цео научни апарат, сва средства за научна испитивања. На тај начин, она ће нашим професорима и научницима пружити литературу о научним питањима која их интересују, те због тога неће морати да иду по страним библиотекама.

2. Наши студенти треба да нађу све потребне уџбенике на нашим и страним језицима и сву могућу литературу за њихово студирање.

3. Она, као народна библиотека, има да помаже ширење „вишег народног образовања“, па према томе дужна је да прикупља сваку књигу о нашем народу и о нашој земљи.

4. Својом политиком набавке књига она мора да одржи карактер једне савремене и актуелне библиотеке и да стално иде у корак са савременом науком.

Како су средства за набавку књига била врло ограничена Библиотека је куповала мали број књига. Од отварања до 1941. године, за 16 година постојања, купљено је свега 20.776 књига и часописа. Међутим, књижни фонд се нагло увећавао куповином на име репарација, а нарочито сталним поклонима великих универзитетских денгара и појединача који су своје богате приватне збирке даровали Библиотеци. Од 30.000, колико је имала 1926. године приликом отварања, већ 1. септембра 1930. године имала је око 200.000, а пред други светски рат преко 300.000 књига.

Међу драгоценим и вредним публикацијама у фондовима Универзитетске библиотеке налазиле су се, већ од отварања, дела из напредне и марксистичке литературе, која су, може се рећи, само у овој Библиотеци без ограничења била доступна читаоцима.

Ова литература је набављена на исти начин као и остале публикации — куповином и поклонима. Тако је Библиотека већ 1926. године купила Капитал Карла Маркса на немачком језику и набавила целокупна дела Светозара Марковића. Следећи постављене принципе политике набавке научне литературе, Библиотека је у свом фонду имала научна и књижевна дела и Маркса, и Дарвина, и Енгелса, и Лењина, и Горког, и Чернишевског, и Светозара Марковића, Симе Марковића, Димитрија Туцовића, Васе Пелагића и других.

Дела ових, и осталих страних и домаћих напредних мислилаца, била су доступна студентима чак и у доба најјаче политичке реакције. Када је 1936. године, у дане највећих немира на Универзитету, државна власт наредила да се из употребе повуче марксистичка литература, Библиотечки одбор је одбио да изврши то наређење и наложио Управи „да их и даље издаје на читање као научне књиге“. То је била одбрана слободе научне мисли и рада у Библиотеци. Захваљујући таквом ставу, у Универзитетској библиотеци за све време до рата, није вршена никаква дискриминација писаца или књига.

Најбројнији корисници Библиотеке били су студенти са свих факултета Београдског универзитета. Број уписаних студената се кретао од 245, колико је уписано школске 1925/26. године, до 1344 уписаних 1930/31. године, што је био највећи број уписаних до рата. Затим број читалаца опада, 1935/36. године уписано је само 515, да би се њихов број пред рат попео на 941. Ова кретања су директно проузрокована догађајима на Универзитету и политичким активностима студената.

Библиотека је била увек добро посећена, али је број посета варирао због немира на Универзитету, обустава наставе и честог затварања Библиотеке. Напади органа државне власти на аутономију Универзитета, што је значило напад на слободу мисли и научног рада, изазивали су бурна реакција студентске омладине, како против рада Универзитетских власти у неким периодима, тако и против општег стања у друштву. Сваки сукоб, демонстрације, протестни штрајкови осећали су се и у Универзитетској библиотеци, која је, иако није била сам центар ових збивања, преживљавала све ове догађаје као универзитетска установа. Тих немирних година, Библиотека је више пута затворана и није радила са корисницима укупно 148 радних дана.

Најнемирније године биле су, свакако, 1935 и 1936. После погибије студента права Мирка Срзентића у сукобу студената са полицијом Библиотека је била затворена читавих 20 дана, од 5. до 25. фебруара 1935. године. Још немирнија била је 1936. година. У току те године рад је прекидан 6 пута. 31. јануара 1936. године одржан је у Библиотеци велики студентски политички збор. Студенти су се жалили да немају другог места за окупљање, јер су им врата Универзитета затворена, и да им је још само остала Библиотека. Око две стотине студената учествовало је на овом збору и протествовало највише због повреда аутономије Универзитета и кршења студентских права од стране власти. Иако се збор мирно завршио, полиција је ушла у зграду Библиотеке и тако, по ко зна који пут, нарушила аутономију Универзитета, за коју су се годинама борили студенти и напредни професори. Због овог догађаја, Библиотека је била затворена 10 дана, колико није било ни предавања на Универзитету. 4. априла 1936. године погинуо је студент права Жарко Мариновић у време једног од највећих штрајкова студентске омладине и Библиотека је опет била затворена.

Период до 1938. године је био нешто мирнији, а тада поново полиција упада на Универзитет и хапси студенте. На то студенти одговарају протестним збором и тродневним штрајком, којим је био обухваћен цео Универзитет, па и Универзитетска библиотека. Универзитетска библиотека, у оквиру своје делатности, сачувала је драгоцену документу и материјал о предатном студентском и револуционарном покрету.

Од 1937. године почео је да излази лист „Студент“ у коме су сарађивали и студенти и професори и у њему слободно расправљали о свим питањима студентског живота и рада. Универзитетска библиотека сачувала је све, осим једног, примерке овог често забрањиваног листа и поводом 40-годишњице његовог излажења и 40-годишњице доласка Јосипа Броза Тита на чело Савеза комуниста Југославије и његовог 85. рођендана, издала је 1977. године са Универзитетским одбором Градског комитета Савеза студентске омладине Београда, фототипско издање „Студент“ 1937—1940.

Исто тако, Универзитетска библиотека сачувала је летке и прогласе који су издавани поводом демонстрација, манифестација и других акција студентске омладине, као драгоцену сведочанство предатног револуционарног покрета.

Интересантно је овде указати и на прегледе из статистичких извештаја о најчитанијим књигама у Универзитетској библиотеци из тога времена, који се чувају у њеној архиви. Од 1935. до 1940. године прво место међу страним писцима научницима, највише тра-

женим и читаним, заузима Карл Маркс; од 1938. до 1940. године као други највише читани писац после Карла Маркса био је Лењин, а као трећи Фридрих Енгелс. Пред сам рат била је Лењина књига „Борба за болшевичку партију“, највише тражена и читана књига у Библиотеци Поред осталих напредних књижевника, много су читана дела Максима Горког, 1939/40. године био је и највише читани писац међу страним књижевницима.

Студентска омладина је у Универзитетској библиотеци стицала и своја прва знања о социјалној правди, револуционарним идејама и марксизму и та сазнања су је инспирисала у борби „за мир, за независност земље, против фашизма и рата“. Многи од њих су касније у Народноослободилачком рату дали своје животе и израшли у хероје Револуције. Универзитетска библиотека је сачувала реверсе са потписима народних хероја Јелене Тетковић, Веселина Маслеше, Трајка Стаменковића, Љубомира Нешића, Мира Попаре, Вукмана Крушчића, Ђура Стругара, Милоша Бобичића, Милића Кељановића, Лабуда Лабудовића, Бранка Делетића, Вука Кнежевића, Сафета Мујића и многих других.

Период рата и окупације донео је Универзитетској библиотеци многе недаће. У једном крилу зграде, која је бомбардована 1941. године била оштећена, смештена је неко време једна немачка војна јединица. Рад са књигама је обустављен, књижни фонд није допуњаван, а управник Урош Џонић је пензионисан. По наређењу окупатора одмах је, по тачним списковима, чак и са сигнатурама књига које су имали, вероватно преко својих агената, издвојена из фонда марксистичка литература, склоњена у једну просторију и закључана. Затим су по наредби, издвојене књиге напредних писаца, писаца Јевреја, књиге о Јеврејима, као и све антигерманске књиге. Један део ових књига однет је на Антикомунистичку изложбу и тако нестало. Издвојено је и неколико хиљада књига и брошура из области југославије, односно балканистике, спаковано у седам сандука и отпремљено у немачке научне библиотеке.

Одмах по завршетку рата, на интервенцију Библиотеке, а уз помоћ наших војних мисија, хиљаде књига пронађене су на територији Аустрије и враћене Библиотеци. У току другог светског рата неповратно је нестало из Библиотеке око две хиљаде вредних књига. Захваљујући држању службеника који су у Библиотеци радили под врло тешким околностима, више формално, али са убеђењем да је у питању велико културно добро, које треба сачувати, драгоцени фондови Библиотеке су спасени, као и нумизматичка збирка изузетне вредности која је припадала Београдском универзитету. Посебно осећање одговорности у тим тешким данима показали су домари Библиотеке.

По ослобођењу Београда, крајем октобра 1944. године постављена је за управника Универзитетске библиотеке Милица Продановић, библиотекар Универзитетске библиотеке, која је за време окупације била у логору на Бањици и затим пензионисана. У то време Универзитетска библиотека била је једна од ретких сачуваних библиотека у Србији, мада са видним оштећењима, без стакла на прозорима, без огрева, са поломљеним инвентаром, разбацаним и оштећеним књигама и каталозима и са много мучних трагова које је за собом оставила немачка окупациона војска. Првих дана по ослобођењу Библиотека добија партизанску стражу да би зграда била обезбеђена, а истовремено када и болнице добила

је стакло за прозоре како књижни фондови не би страдали од кише и снега.

Одмах се почело са радом на рашчишћавању и сређивању зграде, магацина књига и јавног каталога, јер су се читаоци убрзо почели обраћати за литературу неопходну за обнову и ширење просвете, науке и културе у опустошеној земљи. О тим првим данима рада у слободи речито сведочи казивање Милице Продановић: „Ми се нисмо смели ограничити само на рад у Библиотеци. Требало је за рад оспособити и рејонске библиотеке. За те новоформиране библиотеке морала су се написати и правила и упутства за једнообразно пословање, окупити просветни радници који би могли да раде у тим библиотекама и оспособити их за стручни библиотечарски рад. Зато су организовани курсеви на којима се, поред осталог, предавало о књизи и њеном значају за народно просвећивање. Затим се ишло по фабрикама, где су држана предавања о прикупљању књига, о читању и стварани такозвани црвени кутићи и постављани темељи првих синдикалних библиотека.“

Иако малобројан, стручни кадар Универзитетске библиотеке ставио је, са пуно ентузијазма, своје богато стручно знање и искуство у службу развоја не само Универзитетске библиотеке, већ и развоја библиотечарства у нашој земљи.

У социјалистичкој заједници Београдски универзитет доживљава пуни замах свог развоја. Универзитетска библиотека прилагођава се новим захтевима, настојећи да иде у корак са развојем Универзитета и са развојем библиотечарства у свету.

Године 1946 за свој удео у предратном напредном студентском покрету, за часно држање за време непријатељске окупације и за свој рад на обнови и изградњи, Библиотека је поводом прославе 100-годишњице рођења Светозара Марковића, борца за социјалистички преображај друштва и претече марксистичке мисли у нас, добила свој данашњи назив — Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“. Маршал Тито је тада поклатио 100.000 динара за набавку дела Маркса, Енгелса, Лењина, Горког, Пушкина, Љермонтова и Мичурина, као и за комплет совјетских енциклопедија и речника на руском језику.

Године 1947 Библиотека је први пут постала самостална универзитетска установа са сопственим буџетом. Међутим, првим Законом о универзитетима, донетим после рата 1956. године, њен положај није био дефинисан. Стога је Универзитетска библиотека у једном дужем периоду, око две деценије, била ван Универзитета, административно повезана са општинском Палилулом, на чијој се територији налази зграда. О томе сведочи писмо, из 1967. године, управника Универзитетске библиотеке упућено ректору Београдског универзитета: „Библиотека је посве изолована од учешћа у животног и раду Универзитета, Универзитет је не третира као свој саставни део, није заступљена ни у једном њеном органу, а сам Статут Универзитета ни једном речи не спомиње Библиотеку, иако она, на свим универзитетима у свету игра значајну улогу.“

Иако одвојена од Универзитета, Библиотека је и у овом периоду настојала да развија функције савремене Универзитетске библиотеке. Међутим, овај други период удаљености од Универзитета, оставио је видног трага и многи проблеми Библиотеке нису адекватно решавани, а последице се осећају до данас.

Тако, на пример, оправдани захтеви за проширење простора за смештај књига, за поправку и рестаурацију зграде која је рипидно пропадала, нису подржавани од Универзитета. Осим тога, стагнирала је и набавка публикација, а многе давно успостављене и одржаване међународне везе са библиотекама су прекинуте, да би поново оживеле тек много година касније.

Период поновног успостављања нормалне сарадње са Универзитетом и свим његовим институцијама, уследио је после 1971. године, откада је поново у Статуу Универзитета, а нарочито од 1978. године, када су донете Измене и допуне Закона о високом школству Србије, на основу којих се у Универзитет могла удружити и Универзитетска библиотека.

То је омогућило да се Универзитетска библиотека развија као матична за библиотеке Београдског универзитета, а по Закону о библиотечној делатности Србије, од 1977. године, и као матична библиотека за све високошколске библиотеке четири универзитета у Србији. У овом периоду формира се и Заједница библиотека Универзитета. Тиме се јача мрежа високошколских библиотека и формирају основе система научно-технолошких информација на универзитетима.

Као извор сазнања о светским токовима науке, културе и уметности, који утиче на богатство стваралаштва, на образовање и подизање високошколског кадра, као ризница страних и домаћих научних публикација са око милион и по јединица, са формираним датотекама, са развијеном издавачком делатношћу, разноврсним културнообразовним активностима, као центар за научне информације и рефералну делатност Библиотека као научно-наставна база учествује у наставном процесу и научно-истраживачком раду на Универзитету.

По својој функцији, фондовима са којима располаже разгранатом сарадњом са библиотекама у Југославији и у свету, Универзитетска библиотека објективно представља институцију чији се значај и функција не ограничавају само на Београдски универзитет и републику Србију. Њене фондове и информације користи око 150 иностраних библиотека и стотине библиотека из целе Југославије. У оквиру размене публикација, Библиотека следи нове путеве међународне размене које остварује Београдски универзитет. Поред тога, она је сама развила веома успешну сарадњу са огромним бројем библиотека у свету. Тако Библиотека размењује публикације са 42 научне институције у САД од којих са 32 универзитета; у СР Немачкој са 27 научних институција од којих 11 универзитета; у СССР са 24 научне институције од којих 9 универзитета; у Чехословачкој са 22 научне институције од којих 4 универзитета итд. Укупно са 419 научних институција, од којих са 182 универзитета. Врло је интензивно организована сарадња са свим универзитетским и националним библиотекама у Југославији, нарочито преко Заједнице југословенских националних библиотека и Савеза друштва библиотекара Југославије. Многе иницијативе за сарадњу потичу из ове Библиотеке. Кроз ту сарадњу и размену она представља, у одређеном смислу, не само београдску већ једну од југословенских универзитетских библиотека.

Захваљујући развијеном везама са многобројним библиотекама у иностранству расте размена научних информација у циљу упознавања научних радника и студената са резултатима научних истра-

живања у свету. Ова Библиотека представља један део међународног информационог система, тако да читаоци могу да користе фондове и информације библиотека из целог света, нарочито из највећих европских и америчких библиотека.

Да би Универзитет као највећа научна и наставна институција, обезбедио бржи развој научно-истраживачког и наставно-научног рада и повећао друштвену ефикасност образовања, потребно је модернизовати технологију рада и пословања и створити јединствени систем комуникација, не само у оквиру Београдског универзитета, већ шире, ради бржег протока научних, технолошких и других информација.

У овом тренутку започела је генерална реконструкција зграде Универзитетске библиотеке, која је омогућена ангажовањем Универзитета и великим разумевањем друштвено-политичких заједница Града, Републике и СИЗ-а усмереног образовања за територију Републике који обезбеђују материјална средства. То ће омогућити увођење нових технологија у процесу рада, непосредно укључивање у јединствени систем научно-технолошких информација у Србији и Југославији и непосредно повезивање са базама података у свету.

Универзитетска библиотека деловала је у складу са циљевима које су поставили великани наше националне културе и науке. Њеном развоју дали су најдрагоценији допринос највећа имена Београдског универзитета: Павле Поповић, Јован Цвијић, Александар Белић, Веселин Чајкановић, све до савремених неимара нашег научног и културног живота.

У духу са традицијом и улогом коју је вршила делујући на генерације и генерације студената у духу социјалистичких идеја и слободарских традиција, Библиотека је одувек била у функцији задатака и програма Београдског универзитета.

Према својим могућностима Библиотека се активно укључује у наставни и научноистраживачки рад, постаје њихов неопходни предуслов и тиме ствара могућност за боље и ефикасније студирање и развој научно-истраживачког рада на Универзитету.

У тој повезаности са славном прошлошћу садржана је и садашњост Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“, која је ту пред нама, у којој видимо трајност и трајање овог српског, југословенског и европског духа ширења књиге, науке и знања у служби народа и образовања младих генерација.

Дом Удружења студенкиња Београдског универзитета*

ИЗГРАДЊА И ОТВАРАЊЕ ДОМА

Удружење студенкиња Београдског универзитета, основано 1922. године, настојећи да студенкињама осигура боље услове студирања, већ је школске 1924/25. године отпочело са прикупљањем средстава за свој Дом. Почетком изградње Студентског дома 1926. године, ова акција Удружења полако је јењавала. Очекивало се да ће и студенткиње моћи да станују у том општем Дому. Тим пре што су и оне, као и студенти, обавезно, приликом уписа, уплаћивале одређену суму у „Фонд студентског Дома“ из ког се делимично финансирала његова изградња. Крајем 1927. године, нешто пре отварања овог Дома, сазнало се да у њему студенткиње неће моћи да станују. Уследила је протестна резолуција студенткиња и више написа у тадашњој студентској и дневној штампи у корист захтева да им се осигура домски смештај. Министарство просвете и Ректор обећали су им да ће ослободити неку задужбинску зграду за дом и, да ће студенти наставити са уплатама у „Фонд студентског Дома“ из кога би се финансирала евентуална изградња и Дома за студенткиње. Министарство просвете одобрило је Удружењу да може продавати купоне — „циглице“ ради прикупљања средстава за изградњу Дома, али само у женским гимназијама.

Не чекајући реализацију предлога који су се нудили, Управа Удружења закупила је једну приватну зграду у улици Кнеза Милоша број 49 и ту отворила први Дом студенкиња, у јесен 1928. године. Дом је био веома скромно опремљен добровољним прилозима више женских друштава и Црвеног крста. У њему је становало 25 студенкиња. Почетком следеће, школске 1929/30. године, Министарство просвете изнајмило је Удружењу један спрат у задужбинској згради у Узун Мирковој улици број 9. У овом Дому могле су становати 43 студенкиње. Иако је Дом био веома скроман и малог капацитета, приликом његовог свечаног отварања у јесен 1929. године, изражено је мишљење да је домски смештај студенкиња коначно решен. Али, под притиском све израженијих захтева студенткиња, Управа Удружења, са председницом Драгињом Попс-Драгић, уложила је, непосредно по избору крајем 1930. године,

* (Извод из ширег рада о Дому и Удружењу студенкиња који је у припреми за штампу. Аутори су Неда Божиновић, др Славка Морић-Петровић, др Деса Протић-Хлушичка, др Деса Косановић-Ђетковић и др Љубинка Ђурић-Богетић).

видне напоре на сређивању постојећег Дома, а ради изградње новог Дома, затражила плац од Општине града Београда. Крајем 1931. године, повела је уз помоћ Ректората и Југословенског женског савеза акцију за прикупљање добровољних прилога и обновила раније дозвољену продају купона — „циглица“. Ове купоне студенткиње су продавале у Београду и својим местима, не само у женским гимназијама, већ и у разним установама и предузећима, као и појединцима. Истовремено, обновљен је и захтев Ректорату да се поново уведу обавезне уплате студената у „Фонд студентског Дома“. Ректорат ову обавезу није увео, већ је дозволио Управи удружења студенкиња да приликом уписа студената сама прикупља добровољне прилоге за изградњу Дома студенкиња. Тек 1933. године, уведена је за све студенте обавеза да приликом уписа уплаћују одређену суму, с тим што ће се тако прикупљена средства делити између Удружења студенкиња и Опште студентске мензе. Управа је средила администрацију и финансијско пословање у Дому у Узун Мирковој улици. Донела је Правилник о пријему у Дом и реду у Дому удружења студенкиња (у даљем тексту Правилник), у који су унете и одредбе о управљању Домом. Почетком 1931. године, почела је са радом студентска задруга за рад и штедњу „Самопомоћ“. Исте године основана је и менза за студенте Медицинског и студенте Пољопривредно-шумарског факултета. За студенте Муслимане отворен је Дом друштва Гајрет „Осман Бикић“ у коме је становало око 30 студенкиња, не само муслиманки.

На студентске демонстрације прогив Шестојануарске диктатуре, које су започеле у новембру 1931. године, Влада је одговорила драстичним мерама којима је покушала да онемогући сваку политичку активност студената. Између осталих мера донета је Општа уредба о универзитетима којом је ограничена аутономија универзитета као и рад студентских удружења. Студентски домови, мензе и друге економске организације потпале су под непосредну контролу Министарства просвете. Према Уредби, министар просвете био је овлашћен да донесе општи правилник о студентским домовима и мензама, да потврђује посебна правила за сваки дом или мензу, да сам одлучује о управљању тим установама, независно од тога да ли су оне државне, или приватне, и да ли су оне у саставу Универзитета или су самосталне. Такође је био овлашћен да прошири Правилник о раду Студентског дома и да именује његову управу. У јануару, 1932. године, министар просвете је Дом студената, који је био установа Универзитета од његовог отварања до тада, прогласио краљевом наследном својином, иако је било познато да Дом није подигнут краљевим средствима, већ претежно другим, међу осталим и студентским. Министар је сменио и управу Дома студената састављену од професора Универзитета, именовавши новог управника и променио његов назив у „Студентски дом, задужбина краља Александра I“. (Под притиском двора и Општине града Београда пренела је плац на коме је Дом сазидан у краљеву својину и на захтев двора ослободила га плаћања преносне таксе). Дом је исељен да би се по новим критеријумима примили студенти „беспрекорног владања“ и онемогућило напредним студентима да станују у њему.

У току 1931. године, Управа Удружења студенкиња је на основу Правилника о пријему у Дом и реду у Дому формирала Одбор за

Дом и за прву председницу Одбора за Дом изабрала доц. др Ксенију Атанасијевић. Према Правилнику, председница Одбора за Дом могла је бити жена, професор или доцент Универзитета, а потпредседница Одбора је била председница Удружења студенткиња. Чланови Одбора су благајница Удружења која је и благајница Дома, једна студенткиња коју бира скупштина Удружења, једна студенткиња коју бирају студенткиње из Дома. Управа је овај Правилник поднела на одобрење Универзитету. Универзитетски сенат је дао своје примедбе и сматрао да Удружење не може самостално бирати председницу Одбора за Дом, да у Одбор за Дом треба да уђе више наставника, које ће, као и председницу Одбора, именовати Универзитетски сенат. Управа Удружења се томе енергично супротставила. Истакла је да је Удружење студенткиња само основало Дом, да се Дом сам издржава, да је Удружење само изабрало председницу Одбора за Дом и да не одступа од решења садржаних у Правилнику. Сенат је након тога, 1. априла 1932. године, потврдио Правилник како га је Управа Удружења студенткиња предложила, иако је у међувремену донета Општа уредба о универзитетима по којој Универзитетски сенат није био овлашћен да одобрава правила студентских домова.

Скупштина града Београда доделила је Удружењу студенткиња плац за зидање Дома у тадашњој улици Краљице Марије, сада 27. марта број 48. Према уговору од 9. децембра 1931. године, између Општине града Београда и Удружења студенткиња, Удружење је на плацу који остаје својина Општине могло зидати Дом и могло се задуживати ради зидања зграде уз сагласност Општине. По изградњи Дома, Удружење је било обавезно да уредно отплаћује дугове. Уколико то не би на време чинило, Општина је могла да му одузме део, или целу зграду, и да је сама користи за сличну намену.

Нова Управа бирана у летњем семестру 1931/32. школске године, за чију је председницу поново изабрана Драгиња Попс-Драгић, обавила је све потребне предрадње за почетак зидања Дома. Закључила је уговор са грађевинским предузећем, пријавила Општини почетак зидања. Камен темељац положен је 31. октобра 1932. године. Дом је почео да се зида према пројекту који је, као свој прилог дому, бесплатно израдио арх. Игњат Почовић, службеник београдске Општине. Предрачунска сума за изградњу Дома износила је 1.525.000 динара. Управа Удружења се веома смело одлучила на овај подухват Прикупљена готовинска средства са којима је располагала износила су нешто више од 300.000 динара. Очекивала је да ће преко добровољних прилога обезбедити притицање потребних средстава у току саме изградње, што се није у потпуности остварило. Због тога је 1933. и 1934. године долазило до повремених застоја у изградњи, па је Управа од Универзитета, односно из фонда Луке Теловића добивала краткорочне позајмице ради исплате извршених радова. Добила је и прилог од Краљице у износу од 300.000 динара. Управа је ради тога одлучила да се Дом назове: „Дом удружења студенткиња „Краљица Марија“. Радови на изградњи Дома су коначно обустављени 1934. године, јер Управа није могла да прибави средства за завршне радове. Зајам од Хипотекарне банке у износу од 400.000 динара који је Управа тражила још почетком 1934. године, одобрен је тек у мају 1936. године.

У периоду од 1931—1936. године, студенти су на Београдском универзитету водили низ акција са општим политичким захтевима, за аутономију Универзитета, али и бројне акције за побољшање услова студирања, за обнављање рада и оснивање нових студентских стручних и економских организација. Главни ослонац напредног студентског покрета постала су студентска стручна удружења. Кроз њих је каналисан највећи део револуционарне борбе организованих студената комуниста Београдског универзитета. Акциони одбор студентских стручних удружења (АОССУ), оформљен средином 1934. године, постао је признати представник студентског покрета пред Универзитетским властима и јавношћу. Истовремено је био један од реализатора политике КПЈ на Универзитету.

Све ове активности пролазиле су мимо Управе Удружења студенткиња, која се није мењала од 1932. године. Председница Драгиња Попс-Драгић, несумњиво веома агилна и упорна на изградњи Дома, својим схватањима и стилем рада довела је до подвојености између Управе и чланства, па и у самој Управи. Није сазивала састанке чланства, као ни годишње скупштине Удружења ради полагања рачуна о раду, па ни онда када је већина чланица Управе већ дипломирала или апсолвирала. Настојала је да Удружење држи по страни од свих политичких збивања на Универзитету, јер је сматрала да оно не треба да се бави политиком. Њено понашање и застој у изградњи Дома резултирали су незадовољством студенткиња. Стога су студенткиње комунисти чланице Удружења, већ 1933. године, повеле акцију за сазивање годишње скупштине и избор нове Управе. Акција је безуспешно настављена током 1934. и 1935. године, иступало се на студентским скуповима и општим студентским зборовима 1934. и 1935. године, па је овај захтев истакнут и у резолуцијама тих зборована. Председница је прелазила преко ових захтева студенткиња. При том су јој на руку ишле опште прилике на Универзитету.

Скупштина коју је, мимо воље председнице, на захтев студенткиња чланица Удружења и АОССУ, ректор др Иван Таја, заказао за 20. јануар 1935. године и одложио за 3. фебруар, није могла бити одржана због догађаја који су тих дана избили на Универзитету поводом избора за Студентско правничко друштво, због хапшења која су уследила, отварање логора у Вишеграду, студентских демонстрација 1. фебруара 1935. године и убиства Мирка Срзентића. Захтеве студенткиња за одржавање годишње скупштине Удружења крајем 1935. и почетком 1936. године, као и друге захтеве АОССУ (враћање Дома студената Универзитету, поништење дисциплинских казни студентима изречених због организовања или учешћа у штрајку у Дому студената, распуштање терористичких про-фашистичких организација на Универзитету, укидање „Универзитетске страже“, уведене јануара 1936. године и др). Нови ректор др Владимир Ђоровић упорно је одбијао. Пошто се студентским захтевима није излазило у сусрет, АОССУ је у априлу 1936. године прогласио генерални штрајк који је после 25 дана завршен тако што је ректор поднео оставку и што су сви студентски захтеви у основи испуњени. Између осталих, ректор др Драгослав Јовановић одобрио је и одржавање „Обнављачке“ скупштине Удружења студенткиња, па је 17. маја 1936. године, изабрана нова Управа удружења састављена од напредних студенткиња. Председница је била Лепосава Михајловић — Опи, студент технике, за време рата секретар

једне партијске организације у Београду. Стрељана је 1943. године. Непосредно по избору, Управа је као свој основни задатак поставила довршење и отварање Дома. У току лета, зграда је довршена од зајма у износу од 400.000 динара који је Хипотекарна банка одобрила Управи почетком маја 1936. године и краљичиног прилога од 50.000 динара. Са већ раније утрошеним средствима, цена зграде изнела је 1.729.518 динара. (По сразмерној процени данашњих 200.000.000 нових динара Средства за опрему Дома Удружење није имало, па је стога Управа повела широку акцију за њихово прикупљање. По савету новог Управника Дома студената проф. др Радивоја Кашанина, и у сагласности АОССУ, Управа је наставила сарадњу са тадашњим министром просвете Добривојем Стошовићем, коју је започела бивша Управа крајем 1935. године у вези са добијањем зајма за довршење Дома. У тој веома широкој акцији, коју је и дневна штампа свестрано подржала, добивена су од појединаца и од више предузећа, установа и друштава средства у новцу и у натури, довољна да се Дом опреми новим намештајем, посуђем и постељином. Прилоге су у току лета и почетком јесени 1936. године, прикупљале чланице Управе и не мали број активних студенткиња, углавном личним посетама евентуалним дародавцима. Управа је осим тога обезбедила сталну годишњу субвенцију од Општине града Београда у износу од 8000 динара као и субвенцију Министарства просвете у износу од 50.000 динара. Ове субвенције могле су се користити искључиво за отплату дуга Универзитету, Хипотекарној банци у укупном износу од 604.000 динара. (Министарство просвете је субвенцију 1939. године смањило, а 1940. године укинуло). Огроман посао око довршења Дома и његовог опремања студенткиње су уз непосредну помоћ АОССУ, Универзитета и Дома студената успешно завршиле.

Одмах по преузимању недовршеног Дома, Управа удружења студенткиња тражила је погодну личност за управитељицу Дома. Иако је министар просвете сматрао да њему припада право да именује управитељицу, Управа је у лето 1936. године сама на то место именовала Милу Димић, глумицу и књижевницу, која је због својих прогресивних схватања нешто раније била отпуштена из Народног позоришта. Непосредан повод за то била је представа „Силе“, њена драматизација дела романа Бранимира Ђосића „Покошено поље“. Представа се са успехом приказивала, али је због својих прогресивних порука скинута са репертоара Народног позоришта. Делатност Миле Димић у Дому није се ограничила само на обављање дужности управитељице. Она се ненаметљиво укључила у све активности студенткиња у Дому. Дом је као економску установу водила беспрекорно. Осим тога је својим саветима, личним везама у круговима напредних позоришних радника као и у круговима књижевника, публициста и новинара и својим несебичним залагањем допринела да се у Дому развије самоуправа, негује дух другарства и толеранције и да се Дом испуни богатим и разноврсним културним живогом.

Управа је именовала и остало особље у Дому. Уз многобројне друге послове (уговори са добављачима хране, набавка огрева и зимнице и сл.) Управа Удружења обавила је и пријем студенткиња у Дом у току новембра 1936. године. Дом је у почетку примао 100, а касније 110 студенткиња. Осим соба за спавање, имао је велику трпезарију повезану са пространим холем, велику учионицу, библио-

теку са читаоницом, стан и канцеларију за управитељицу, канцеларију управе Удружења и собу за дневно окупљање студенткиња, популарно названу салон.

Већ насељен студенткињама и углавном организован, Дом је свечано отворен 4. децембра 1936. године.

СТАТУС И ИМЕ ДОМА

Упоредо са радом на довршењу и опремању Дома, Управа Удружења студенткиња разматрала је и унутрашњу организацију Дома и начин управљања Домом. Већ 26. јуна 1936. године, на ширем састанку Управе и чланица Удружења, усвојен је нови Правилник Дома Удружења студенткиња и поднет на потврду Ректорату. Према њему, Дом је самостална установа Удружења студенткиња и носи назив „Дом Удружења студенткиња“. Домом управља Одбор за Дом. Одбор је одговоран скупштини Удружења и под надзором је Универзитета. Састављен је од седам чланова које бира скупштина Удружења студенткиња, односно студенткиња из Дома. Председница Одбора је жена и то професор, доцент, лектор или асистент Универзитета. Потпредседница је председница Удружења студенткиња. Благајник Дома је други благајник Удружења. Чланови су две студенткиње које бира годишња скупштина Удружења и две студенткиње из Дома које бирају студенткиње из Дома почетком сваког семестра. У Одбор привремено улазе по један представник универзитетске власти и представник Општине града Београда са правом учешћа у одлучивању само о оним финансијским питањима која се односе на обезбеђење исплате дуга Универзитету и Хипотекарној банци. Надзорни одбор од шест чланова контролише рад Одбора за Дом и о раду Дома подноси извештај Универзитету. Састављен је од три професора или доцента Универзитета, које именује Универзитетски сенат, са листе професора и доцента коју предлаже Скупштина Удружења студенткиња, као и од три студенткиње које бира Скупштина Удружења. Одбор за Дом одлучује о пријему у Дом, о распореду студенткиња по собама, о дежурствима чланица Одбора као и дежурствима студенткиња у Дому. Изриче казне студенткињама које се не придржавају домског реда. Одбор именује управитељицу Дома која је извршни орган Одбора и истовремено економ Дома, именује и остало особље у Дому. Правилник је садржавао и одредбе о пријему у Дом и о кућном реду Дома. Предвиђао је и да њега самог, односно његове измене и допуне потврђују универзитетске власти и министарство просвете.

По примедбама Одбора за преглед правила студентских удружења, Управа је морала прихватити као назив дома — Дом Удружења студенткиња „Краљица Марија“. Овај Одбор је то тражио због тога што је у дневној штампи био објављен службени коминике маршалата двора да ће се Дом звати именом краљице. (Одлука бивше Управе Удружења и сагласност двора 1933. године — прим. аутора). У погледу начина управљања Домом, као и других одредаба Правилника, Одбор је учинио извесне примедбе у циљу прецизирања текста. Дао је своје мишљење да се Правилник уз исправку може одобрити. Управа је прихватила примедбе Одбора и исправ-

љени, сада — Правилник о Дому Удружења студенткиња „Краљица Марија“ — поднела Универзитету почетком новембра 1936. године на одобрење Универзитетски сенат именовано је посебну комисију за преглед предложеног Правилника (прореktor Петар Мицић, проф. Душан Томић, и проф. др Радивоје Кашанин). Усвајајући мишљење комисије као своје, Универзитетски сенат је упутио Правилник министру просвете на одобрење. Према том мишљењу, требало је ограничити ингеренције скупштине Удружења у погледу избора чланица одбора за Дом и овластити Универзитетски сенат да он самостално именује више чланова Одбора за Дом и више чланова Надзорног одбора као и њихове председнике. Сматрао је такође да управитељица Дома треба дати шира овлашћења, а пријем у Дом усагласити са начином пријема у Дом студената.

Незадовољне оваким ставовима Универзитетског сената, студенткиње су на Општем студентском збору 15. децембра 1936. године, захтевале да се статус и управљање Домом регулише онако како су то студенткиње предложиле. После овог збора, вођени су преговори Управе Удружења са министром просвете и он је у јануару 1937. године, писмом ректору одбио да потврди предложени Правилник због тога што није био донет општи правилник о управљању студентским домовима и мензама. Сагласио се да до његовог доношења Домом и даље управља Управа Удружења студенткиња, с тим да надзорну власт над Домом врши Универзитетски сенат. Осим тога тражио је од ректора да Универзитет изрази пројект општег правилника и поднесе му га на одобрење. Универзитетски сенат је именовано Комисију за израду овог правилника, али се рад на његовом доношењу отегао. Удружење студенткиња је током 1937. године и почетком 1938, наставило разговоре са професорима како би решење садржано у писму министра просвете и правно било регулисано, независно од доношења општег правилника. Стога је Управа удружења у сарадњи са АОССУ и Универзитетом у Правила Удружења студенткиња, измењена на ванредној скупштини јуна 1938. године, унела одредбу да је Дом студенткиња својина Удружења студенткиња. Текст те одредбе гласи:

Члан 34

Дом студенткиња „Краљица Марија“ је својина Удружења студенткиња, у смислу Уговора закљученог са О.Г.Б. (општина града Београда, прим. аутора) од 9. септембра 1931. године, потврђеног код среског суда за град Београд, ов. бр. 3670 од 9. 09. 1931. године. Дом служи за економско збрињавање студенткиња нарочито сиромашних. За пословање и управљање Домом, Удружење ће прописати нарочити Пословник, који ће важити до доношења општих правила за студентске домове и мензе, предвиђених чланом 214. Опште уредбе о универзитетима.

Нова Правила Удружења са Пословником Дома којим су прописане дужности Управе Удружења као органа управљања Домом, овлашћења управитељице, пријем у Дом и кућни ред у Дому, Универзитетски сенат је потврдио крајем 1938. године. Правила Удружења студенткиња су још једном мењана ради усаглашавања начина избора управног и надзорног одбора са Уредбом о удружењима слушалаца универзитета. Тим поводом поново се отворила дискусија о статусу Дома, али се завршила на томе да је у одредби

нових правила која одговара члану 34. реч „својина“ замењена са речи „установа“. Ова Правила и Пословник Универзитетски сенат је потврдио крајем 1939. године. За све време дискусије о Правилима Удружења и Пословнику Дома, Управу су професори са којима је сарађивала упозоравали да овакав начин регулисања статуса Дома излази из оквира надлежности Универзитета, као и из оквира делатности студентских удружења, да тиме статус Дома није одређен и да министар просвете може, користећи своја законска овлашћења, у сваком моменту тај статус једнострано изменити.

Домом је, према томе, од његовог отварања управљала непосредно Управа удружења студенткиња, а надзор над његовим радом вршио је надзорни одбор Удружења. То је практично значило још већу аутономност у управљању Домом него што је то првобитно било замисљено. Универзитет је над радом Удружења, па према томе и над Домом, вршио само општи надзор као и над свим другим студентским удружењима. Што се тиче Удружења студенткиња, тај надзор се практично свео на одобравање годишњих скупштина и старање да се Правила Удружења усагласе са Уредбом о удружењима слушалаца универзитета.

Период плодне сарадње универзитетских власти, АОССУ и других студентских организација слаби крајем 1939. године. Под појачаним притиском власти, Универзитетски сенат уводи разне забране и ограничава рад студентских удружења. У атмосфери притисака и угрожавања тековина које су студенти у дугогодишњој борби извојевали и питање статуса Дома се изнова поставило. Рано ујутро 9. фебруара 1940. године, у Дом је упала полиција ради хапшења неколико студенткиња и са захтевом да их тражи у стамбеним просторијама Дома. Енергично им се супротставила управитељица Дома позивајући се на аутономију универзитета, на своју одговорност према родитељима студенткиња. Кад су агенти одбијајући њене аргументе и даље инсистирали да уђу на спрат у тренутку је смислила и додала још један измишљени аргумент. Ауторитативно је саопштила агентима да је то Дом краљице Марије (без знака навода, прим. аутора), да је под њеним високим покровитељством и да без одобрења двора не дозвољава полицији улазак у Дом, а још мање у стамбене просторије Дома. Агенти су отишли са претњом да ће поново доћи. Тим поводом представници АОССУ и Удружења студенткиња у три наврата су изразили своје протесте Ректору и захтевали од њега да пред полицијом заштити аутономију Дома. Ректор је њихов захтев одбио, јер је сматрао да положај Дома није правно одређен, да се Дом не може подвести под аутономију Универзитета и да, према томе, власти ван Универзитета могу улазити у Дом по свом нахођењу. Студенткиње су обавештене о овим догађајима па су договорно у Дому после тога појачане мере опреза. Из Дома су саме изашле студенткиње које су претпостављале да их полиција може тражити. Поновљена је забрана уношења у Дом илегалне литературе и других илегалних материјала. Дом се рано увече затварао и ујутро касније отварао. Појачана су дежурства у Дому, а једно време била су установљена дежурства и око Дома. У случају да полиција поново покуша да уђе у Дом, договорен је систем отварања Дома и благовременог обавештавања управитељице и Управе о томе. Још један покушај полиције да уђе у Дом је осујећен. Уз ове мере, Дом је наставио да живи својим уобичајеним животом.

Власти су вршиле притисак и на друге економске организације студената. На пример, крајем 1940. године, министарство просвете одбило је да потврди статус новоизграђене Централне академске грпезе (ЦАТ) коју су заједно израдили студенти и професори и наметнуло је своје решење, по коме је ЦАТ подвргао својој непосредној контроли. Одбило је и предлог Универзитета о уређењу и пословању Дома студената и поново наметнуло свога управника и своје услове за пријем студената у Дом. Користећи провокације Љотићеваца, полиција је 20. фебруара 1941. године, упала у Дом студената и, уз помоћ управника и секретара Дома, покушала да саслушава студенте у Дому. Када у томе није успела, у Дому је ухапсила око четрдесет студената.

УПРАВЉАЊЕ ДОМОМ

Напредне студенткиње доживеле су избор нове Управе Удружења 1936. године, довршење и отварање Дома као велику победу студентског револуционарног покрета. Непосредно потом, Управи Удружења наметнуле су се нове обавезе и одговорности у вођењу Дома. У прво време, посредством својих представника у Економском одбору и у АОССУ, као и посредством народних студенткиња остваривана је помоћ и улога студентског руководства у раду Дома и Удружења.

Дом се издржавао углавном од уплате студенткиња. У Дому се бесплатно хранило прво седам, а касније десет студенткиња које нису становале у Дому и које су радиле на издавању хране. Нешто прихода Дом је имао од приредби и добровољних прилога. Како Дом у почетку није био попуњен, Управа се на првом кораку сусрела са финансијским потешкоћама. Рокови за отплату ануитета су доспевали, претиле су клаузуле уговора са београдском општином, на сваком кораку изражаване су сумње у способност студенткиња да воде такву једну установу. О Дому су се шириле гласине и чаршијска оговарања. Претила је опасност да се статус Дома реши тако што ће се управљање њиме одузети Удружењу и поверити неком другом органу. Потребан је био велики напор и вештина Управе, али и активна сарадња сваке студенткиње која је становала у Дому, да се, све те тешкоће преброде. Као битно постављало се: како економично и рационално пословати, како организовати свакодневни живот у Дому, и какве односе успоставити на линији Управа — управитељица — станарке Дома. Као основ за почетак рада послужио је непотврђени Правилник из новембра 1936. године, с тим што је функцију Одбора за Дом преузела Управа Удружења. Према њему о основним питањима управљања, финансирања, реда у Дому, о пријему студенткиња у Дом, о именовању управитељице и особља у Дому и одређивању њихових плата одлучивала је Управа Удружења. Управитељица која је самостално водила целокупно економско пословање, у свим другим питањима унутрашњег реда и рада у Дому била је извршни орган Управе. Студенткиње које су становале у Дому биле су обавезне да по одређеном реду дежурају по собама као и у Дому. Дежурне у Дому — главне дежурне — пазиле су на ред, давале потребна обавештења, замењивале управитељицу у њеном одсуству. Биле су

овлаштене да за кршење домског реда усмено опомену сваку студенткињу.

У жељи и решености да докаже способност младих студенткиња (18 до 24 година) у руковођењу Домом, Управа је настојала да у томе ангажује све студенткиње из Дома, као и оне чланице Удружења ван Дома које су за то показивале интерес. Одмах по отварању Дома увела је отворене домске састанке који су се у почетку одржавали једном недељно, а касније нешто ређе. Био је то веома ефикасан облик непосредног учешћа сваке студенткиње у пословима управљања Домом, као и у одржавању реда у њему.

На домским састанцима, Управа је редовно обавештавала студенткиње о материјалном и финансијском стању Дома. Свака студенткиња могла је да ставља примедбе, да упозорава на пропусте, да даје сугестије и предлоге ради што рационалнијег пословања као и ради штедње, чувања домског инвентара и домских уређаја. Од критике нису биле изузете ни чланице Управе, ни Управитељица ни особље Дома. Понекад су ти састанци бивали веома жучни, али су се увек завршавали конкретним закључцима које су поштовале и спроводиле и Управа и управитељица и студенткиње, јер су их заједнички доносиле.

На првим домским састанцима, студенткиње су прихватиле понуђена правила понашања и рада у Дому, а касније их саме дограђивале. Наметнуле су саме себи нове обавезе којих у писаним правилима није било (стална дежурства и помоћ у кухињи, контрола коришћења намирница, дежурство у трпезарији и издавање хране, чишћење паркета после неке приредбе, чишћење и одржавање дворишта и сл.). Наметнуле су себи и нова ограничења у погледу понашања у Дому и његовој околини.

Активно учешће студенткиња у одлучивању у пословању и вођењу Дома, домаћински однос према инвентару и домским уређајима и ригорозна дисциплина, донеле су велике уштеде Дому, обезбеђивале оптималне услове учења и стално подизале углед Дома. Напоменимо да Дом никада није дошао у ситуацију да не може одговорити својим финансијским обавезама.

Наравно, у Дому је било и студенткиња које нису прихватале овакве услове живота и рада у Дому. Одбијале су да се подвргну правилима о коришћењу домских уређаја, о одржавању реда и дисциплине. Не прихватајући Дом као своју властиту кућу, схватајући слободу академског грађанина као потпуно неограничену слободу понашања у једном колективу, обично су саме напуштале Дом. Оне које су остајале у Дому, уз лично стрпљиво убеђивање, првенствено од њихових собних колегиница, уз позивање на одговорност од стране управитељице, или уз јавну критику на домским састанцима, постепено су се прилагођавале. За пет година, свега 5—6 студенткиња морало је по казни напустити Дом, због тежких и поновљених прекршаја домског реда.

Кроз овај систем самоуправе, односи Управа — управитељица — студенткиње изградиле су се не само на правима и дужностима већ и на међусобној помоћи, поверењу, сарадњи и договорности свих за успешно вођење Дома. Може се без претеривања рећи да је у ондашњим, нимало повољним друштвеним и политичким условима, уз сталне претње и опасности, Дом био јединствена установа у коме су студенткиње оствариле потпуну самоуправу. Као резултат свесно

прихваћене одговорности и дисциплине, Дом је у сваком погледу био узорна установа, која је добро пословала и у којој је владао примеран ред. За многе студенткиње које су у рату и послератној изградњи биле на разним дужностима, Дом је остао непоновљива школа управљања и одговорности. Ту су научиле како се економично, како се организује живог у колективу, како се негују и усклађују односи међу људима.

ДРУШТВЕНИ И ПОЛИТИЧКИ ЖИВОТ У ДОМУ

Целовање обновљеног Удружења студенткиња пада у време када је студентски покрет на платформи борбе против фашизма, за слободу, мир и независност земље бројно и организационо јачао и када је са другим омладинским организацијама остваривао јединство младе генерације. Кроз бројне антифашистичке демонстрације, политичке, културне и спортске манифестације, у студентским редовима, на најсветлијим традицијама наших народа, неговао се и развијао дух патриотизма и свест о одговорности младе генерације за независност и интегритет земље, за мир у свету и будућност младог покољења. И целокупна друштвена делатност Удружења студенткиња била је тиме прожета.

Крајем 1936. године, Удружење студенткиња имало је око 200 чланица, а касније се тај број попео и на 400, па је спадало у бројнија студентска удружења. Специфичност му је била у томе што је окупљало само студенткиње и то са свих факултета и у томе што је самостално управљало једном од јачих студентских економских организација у то време. Располажући пространим и угодним заједничким просторијама, Дом је пружао изузетно повољне материјалне услове за развијање културног и друштвеног живота. У њему су се пружале широке могућности политичког утицаја на млађе студенткиње нарочито. (У Дому су студенткиње могле остати највише две године, а око половине састава биле су студенткиње прве године). Студенткиње су потицале из различитих средина, било их је из свих крајева Југославије, а дошле су на факултете са веома различитим схватањима. Под утицајем патријархалних схватања породице и своје околине, многе од њих у почетку су се клониле свега што није било непосредно везано за њихове студије. Поред афирмисања самоуправе у Дому и будног чувања његове аутономности, основ рада Удружења студенткиња било је потицање студенткиња да се укључе у активности студентског покрета и посебно развијање свести о равноправности жене. Сав тај рад требало је органски повезати са револуционарним студентским покретом. Било је потребно обезбедити и континуитет у раду, с обзиром да се Управа удружења мењала сваке године и да у њој по правилу није било чланова КПЈ. Било је потребно наћи погодне облике рада и утицаја како би и студенткиње са своје стране допринеле ширини и јединству студентског покрета.

Имајући све то у виду, а и то да би могао пружити непосредну помоћ и усмеравати рад Удружења, Универзитетски комитет КПЈ је 1937. године формирао Актив студенткиња. За руководиоца је именовао Даницу Маринковић, члана КПЈ, а као чланове неколико старијих активних студенткиња међу којима је било и чланова КПЈ. Актив је био непосредно везан за Универзитетски комитет и

политички одговоран за рад Удружења и посебно Дома студенткиња. Преко њега остварен је потпун утицај КПЈ у Дому и у Удружењу. Актив је расправљао о свим питањима из рада Удружења, а нарочито Дома. Закључке Актива спроводиле су поједине чланице својим учешћем у раду Управе, њених помоћних тела, на домским и другим састанцима, као и личним контактима са управитељицом и студенткињама. Утицај чланица Актива заснивао се на њиховом личном ангажовању у раду Дома и Удружења. Пре свега оне су настојале да одговорно извршавају закључке Управе и других тела Удружења као и домских састанака. При томе ослањале су се на шири круг политички изграђених студенткиња.

У Удружењу су, као помоћна тела Управе, формиране правна, културна и спортска секција, као и одбор за зидне новине. Повремено, формиране су и друге групе за обављање конкретних послова. У свим овим помоћним телима Управе, стално је био ангажован широк круг студенткиња из Дома. Удружење није тежило томе да студенткиње задржи у својим оквирима. Своју улогу схватило је тако да својим деловањем подстакне студенткиње да се активирају ван Дома и Удружења. Тако је почев од 1937. године Удружење формирало своје секције на факултетима, са задатком да окупе што шири круг студенткиња и да их уводе у рад стручних удружења и у рад других студентских одбора и секција који су деловали у оквиру стручних удружења или самостално на појединим факултетима. Повезивале су студенткиње са другим омладинским организацијама, посебно са Омладинском секцијом Женског покрета. Удружење је преко својих представника учествовало у раду АОССУ, Мировног одбора, односно Студентског одбора за одбрану земље, у раду Културног одбора, Одбора за правну заштиту студената и Економског одбора. У оквирима њихових програма организовало је самосталне приредбе на Универзитету за све студенте или је посебно наступало у заједничким приредбама и акцијама. Та врста делатности прелази оквиру ове теме. Овде ће се приказати само она друштвена делатност, која се на истим политичким и идејним основама одвијала у Дому студенткиња. Од отварања Дома, студенткињама је била на располагању библиотека, коју су саме сређивале и, делимично, сталним месечним прилозима, финансирале. Библиотека је имала око 700 књига. Уз научну и стручну литературу, ту су била и дела класичне и савремене књижевности и књижевни часописи. Редовно је допуњавана напредним часописима, студентском и дневном штампом. Зидне новине почеле су да излазе ускоро по отварању Дома. Изложене у холу Дома обавештавале су студенткиње и посетиоце Дома о актуелној политичкој ситуацији и о актуелним студентским акцијама и позивале студенткиње да се у њих укључе.

Од спортских активности у Дому се масовно играо пинг-понг и одбојка, јер за друге активности није било услова. Временом издвојиле су се добре играчице пинг-понга и одбојкашки тимови, који су учествовали на студентским и омладинским првенственим турнирима.

Хор Дома, у коме је било око 30 девојака, основан је 1938. године. У свом репертоару имао је углавном револуционарне и родољубиве песме и Женску химну. Ускоро се спојио са хором Дома студената. Наступали су као мушки, женски и мешовити хор на многобројним студентским приредбама на Универзитету и ван њега. За-

лагањем управитељице, Дом је често добивао петнаест до двадесет бесплатних карата за одабране драмске и оперске представе у Народном позоришту. За представе које су биле слабо посећене Дом је добивао и многу више бесплатних карата како би се гледалиште попунило.

У свом слободном времену, студенткиње су у Дому неговале и друге видове друштвеног живота и забаве. У салону, у који су студенткиње у току дана, а нарочито увече необавезно навраћале, било је увек весело и живо. Згомилане на једном трпезу и неколико фотеља и столица и седећи на патосу у атмосфери опуштености, водиле су живе дискусије о прочитаној књизи или чланку, новинској вести, виђеној позоришној или биоскопској представи. Ту су се сазнавале и коментарисале новости са свих факултета, препричавале згоде и незгоде са испита, разних студентских скупова, демонстрација, екскурзија, и излета. Играле су се и разне друштвене игре, тада популарне међу студентима.

У Дому су спонтано никла и домска посела. Одржавала су се у трпезарији после вечере. Програме су припремале саме студенткиње. Теме су биле неисцрпне. Критика разних друштвених појава, малограђанштине, снобизма и назадњаштва била је њихов најчешћи садржај. У свом интимном кругу оне су биле и гледаоци и извођачи, одушевљавале су се успешним наступима, биле поносне када су својим наступом изазвале буру смеха. Својеврсно натјечање ко ће изабрати прикладнију тему, духовитије је изрежирати, одабрати боље костиме, развијало је инвентивност и критичност, али и смисао за меру и укусу.

Удружење је, повремено, у Дому, за своје чланство, организовало шире скупове студенткиња са предавањима и дискусијом. Предавачи су биле саме студенткиње. Понекад су ова предавања била праћена пригодним музичким програмом читањем, литерарних радова и репортажа, чији су извођачи или аутори биле студенткиње. Водеће теме биле су равноправност и положај жене, као и теме везане за актуелне политичке акције студентског покрета, третиране са аспекта женске омладине.

За студенткиње и студенте, у трпезарији и холу Дома, где се могло окупити и до 300 студената, одржаване су обично суботом или недељом матинеи — игранке. У почетку су били без програма, а касније све чешће на њима је извођен забавни програм. Популарни „врабац“, пригодне рецитације, козерије, пародије, и скечеве, музичке тачке и карикатуре су на разумљив и хуморни начин коментарисали актуелну политичку ситуацију и догађаје на Универзитету. Понекад се наступало и са озбиљним уметничким програмима. Програм су изводиле групе студената и студенткиња као и одабране позване личности, без икакве материјалне накнаде.

У осмишљавању домских посела, у њиховом режирању, редиговању текстова, добром и лепом читању, у избору извођача, драгоцену помоћ пружала је управитељица Дома Мила Димић. Осим тога, њеном заслугом у програмима домских матинеа често су учествовали познати позоришни радници, новинари и карикатуристи.

Уз домске састанке, самостално организовање и креирање друштвеног живота у Дому, наступи у интимном кругу својих другарица, као и наступи у програмима домских матинеа, ослобађали су студенткиње суздржаности и страха од јавног наступања, уливале им

самопоуздање и привлачили их на озбиљније активности у студентском покрету.

По неписаним правилима, у Дому се није одвијао никакав илегални рад. Леци и друга илегална литература није се смела уносити у Дом. У Дому се нису саопштавала обавештења о демонстрацијама, нити се из њега директно ишло на демонстрације. Студенткиње које је полиција знала као комунисте нису становале у Дому, а ако је некој студенткињи из Дома запретило хапшење због илегалног рада ван Дома, она га је напуштала. Овакав однос и предострожност према илегалном раду у Дому произилазио је из става Партије да се очувају и прошире све стечене легалне позиције деловања. Студенткиње из Дома учествовале су у свим културним и политичким манифестацијама на Универзитету, као и у раду Омладинске секције Женског покрета. Било их је у групама које су у акцијама за одбрану земље са припремљеним програмима гостовале у разним крајевима земље. У све већем броју могле су се видети и на јавним демонстрацијама. Изашле су на улицу и 14. децембра 1939. године. Дом је те вечери остао готово празан, а по повратку са демонстрација испуњен болом, запрепашћењем, огорчењем. У демонстрацијама је међу другим погинулим и рањеним студентима и омладинцима била и станарка Дома Боса Милићевић, студент ЕКВШ. Од задобијених рана умрла је 21. фебруара 1940. године. Као прва студенткиња — жртва терора, постала је за сву омладину, а нарочито за студенткиње Београдског Универзитета, извор инспирације, снаге и нових прегнућа у борби за младењачке идеале. У Дому је било и студенткиња које су политички биле потпуно пасивне, па и оних које нису прихватале политичку линију студентског покрета. Независно од тога, већина њих биле су активне у домској самоуправи и интерним домским приредбама, па су се и оне осећале и од других прихватале као део колектива у коме се, поред осталог, неговала колегијалност, дружељубље и толеранција. У томе треба тражити разлог што се у Дому, за све време до рата, није догодио ни један политички инцидент ни покушај провокација националистичких студентских група.

У току 1940. године Универзитетски сенат захтевао је пријављивање свих студентских скупова и завео је цензуру програма који се изводе на студентским приредбама. Између осталих забрана, забранио је централну комеморацију Боси Милићевић, као и централну приредбу поводом 8. марта, у организацији Удружења студенткиња. Требало је да се ове приредбе одрже у згради Правног факултета (сада Филолошки факултет), па су после забране, нецензурисане и непријављене Ректорату, одржане у Дому студенткиња. И друге студентске организације своје непријављене и нецензурисане приредбе одржавају у Дому студенткиња, или са својим посебним тачкама учествују у програмима домских матинеа. Стога је ректор у фебруару 1941. године позвао Управу удружења и захтевао да се приредбе у Дому пријављују Ректорату или Управи града. У прогивном биће принуђен да у Дому постави комесара или да позове полицију. Управа удружења је овај захтев игнорисала. Последња културно-уметничка приредба студената Београдског Универзитета уочи рата, у организацији Академског позоришта и Културног одбора студената филозофије, непријављена и нецензурисана, одржана је у суботу 22. или у недељу 23. марта 1941. године у Дому студенткиња.

Студенткиње из Дома су се 27 марта нашле, рекло би се, без изузетка, међу студенткињама и студентима, омладином и грађанима на улицама Београда, бучно изражавајући своја осећања радости и наде. Дом је био место где су у току манифестација студенткиње и студенти кратко навраћали да чују шта се збива у разним крајевима Београда, шта треба даље радити, да узму мало предаха и да се поново прикључе непрегледним колонама манифестаната

* * *

Дом Удружења студенткиња изграђен је од добровољних прилога које су генерације студенткиња саме прикупиле, као и од кредита које су нове генерације добрим делом саме, на време отплаћивале штедећи на храни и одржавању Дома. На том послу превазилазиле су многе тешкоће и неразумевања.

Од свог отварања Дом је био аутономна установа Удружења студенткиња, којом је непосредно руководила Управа Удружења студенткиња уз активно учешће сваке студенткиње која је становала у Дому. У њему су студенткиње, залагањем Универзитетског комитета и Актива студенткиња, као и свих политички изграђених студенткиња, уз свестрану подршку и помоћ управитељице Дома, остварујући пуну самоуправу, осигураве себи оптималне услове свакодневног живота и учења. Развиле су у Дому богат, несметан и разноврстан друштвени живот на политичким и идејним концепцијама револуционарног студентског и револуционарног женског покрета. Остваривањем учешћа сваке студенткиње у управљању Домом, неговоњем колегијалности и другарства, у Дому је остварен висок степен компактности студенткиња, без обзира на њихова убеђења и степен спремности за учешће у студентском покрету. Све оне су се поносиле својим Домом и биле спремне да га као таквог бране.

Активност Дома одржана је и у време када су све друге студентске организације стављене под ригорозну контролу универзитетских власти и када је једна по једна тековина студентског покрета нестајала.

Покушаји завођења контроле над радом Удружења студенткиња и Дома од стране Универзитетских власти као и покушаји полиције да уђе у Дом били су осујећени, па је Дом све до рата очувао своју потпуну аутономију. По свему томе, Дом Удружења студенткиња био је јединствена студентска економска организација за коју нема примера у аналима Београдског и других универзитета у земљи.

Дом студенткиња је по окупацији земље 1941. године постао немачка касарна. Студенти и студенткиње Београдског универзитета разишли су се по свим крајевима Југославије носећи у себи борбени дух револуционарног студентског покрета, дух патриотизма и привржености слободи и независности своје земље и високу свест о одговорности за њену судбину. Нашли су се на одговорним местима у организовању и вођењу народно-ослободилачке борбе. Ни студенткиње из Дома нису заостале за својим другарицама и друговима. О томе сведочи њихово бројно учешће у народно-ослободилачкој борби и бројне жртве које су дале. Међу њима је и управитељица Дома студенткиња, Мила Димчић, свирепо убијена у затвору специјалне полиције

ДОМ СТУДЕНТКИЊА ДАНАС

Зграда Дома Удружења студенткиња, оштећена у току рата, обновљена је по ослобођењу Београда. Привремено је коришћена за другу намену. Као Дом студенткиња поново се користи од 1946. године, у саставу Централне управе студентских домова и мензи. У Дому су се те године нашле и студенткиње које су биле његови станари и пре рата, као и студенткиње које су учествовале у НОБ-у. Настављајући предратне традиције, оне су настојале да се и у условима централистичког управљања, у Дом уведу и могући непосредни облици самоуправе. Студенткиње из Дома у то време су активни учесници у акцијама обнове и изградње, бригадирке омладинских радних бригада, учеснице у политичком и културно-уметничком животу на Универзитету у Београду.

Од 1947. године Дом носи назив: Дом студенткиња „Вера Благојевић“ према имену истакнуте активисткиње у предратном студентском покрету, а у рату секретара Окружног комитета СКОЈ-а за Шабац и народног хероја, која је стрељана 1942. године. Нешто касније, Дом је спојен са бившим домом „Осман Ђикић“ у један Дом студенткиња под истим заједничким именом. Део Дома у ул. 27 марта 48, популарно је назван „Вера I“, а део у другој згради „Вера II“. Од 1947. године, до данас доживео је многе промене у начину управљања зависно од друштвених промена. Данас је Дом студенткиња „Вера Благојевић“ један од студентских домова у саставу Студентског центра за стандард студената. Студенткиње из Дома преко својих делегата учествују у раду Радничког савета Студентског центра.

И данас, ово је остао једини чисто женски Дом студенткиња. С обзиром на то да Дом не може примити све оне студенткиње које испуњавају опште услове за пријем у Дом, критеријуми за пријем у овај Дом су нешто оштрији, нарочито у погледу показаног успеха у учењу у односу на критеријуме за пријем у друге студентске домове.

Иако у другачијим условима управљања и живота, у овом Дому студенткиња и данас се, у пуној мери користе и негују форме непосредног самоуправљања. Кућни савет Дома и Збор студенткиња самостално одлучују о кућном реду, дежурствима студенткиња, односу према инвентару Дома као и о понашању студенткиња у Дому. Преко своје Дисциплинске комисије оне одлучују и о казнама за кршење домског реда. У Дому се вољом самих студенткиња одржава висок ниво реда, дисциплине и домаћинског односа према инвентару Дома.

У Дому делују Актив Савеза комуниста и Актив Савеза социјалистичке омладине који издаје свој билтен. Студенткиње у свом друштвеном клубу организују друштвени живот и пригодне прославе. Оне се укључују и шире у културно-забавни и спортски живот и друге активности Савеза социјалистичке омладине на Универзитету у општини и у Граду сарађују са другим омладинским и радничким организацијама као и припадницима ЈНА. Посебно се у Дому негује сарадња са школама које носе име Vere Благојевић, као и друштвеним организацијама у Шапцу. Захваљујући томе, Дом не служи студенткињама само као спаваоница, већ је то место испуњено и другим садржајима, место где се студенткиње у слободном времену друштвено ангажују, окупљају и радо задржавају.

Њиховом самосталном делатношћу у Дому је осигурано поштовање кућног реда и потребан мир за учење. Развијен друштвени живот повезује их са младима изван Дома, али изнад свега подстиче њихову самоделатност, креативност и личну афирмацију. Савез бораца и Музеј града Београда поставили су 26. фебруара 1970. године на згради Дома „Вера I“ спомен-обележје којим се у Београду, на јединствен начин, обележавају зграде и места значајнијих догађаја предатног револуционарног покрета и НОБ. Текст спомен-обележја гласи: „У знак захвалности и сећања на студенткиње које су живеле у овом Дому и своје младе животе дале у борби за слободу и социјализам“. На свечаном отварању су се и тим поводом сусреле две генерације студенткиња, предатне и тадашње станарке Дома. И данас у овом Дому уз своју самосталну делатност и уз неговање слободарских и борбених традиција Дома, Удружења студенткиња и предатног студентског револуционарног покрета, стасају нове генерације студенткиња, добрих стручњака, активних друштвених прегалаца, свесних и одговорних бораца за изградњу социјализма.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ:

„Универзитетски живот“ 1927.; „Студентски часопис“ 1930, 1931; „Студент“ 1937—1940 (фотографско издање); „Правда“, „Време“, 1930—1935; „Политика“ 1928—1936. и 1946. 1977; „Политика Експрес“ 1976. и 1980; Билтени Председништва актива Савеза студентске омладине Дома студенткиња „Вера Благојевић“, „Жена данас“ 1936—1944. (репринт издање); „Југословенска жена“ 1932; „Медицинар“ 1979; „Службени лист ФНРЈ“ 74/48; Жене Србије у НОБ-у, Београд 1975; Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду, приредио Драгољуб Варалић, Београд 1967; Црвени универзитет 1919—1941, зборник текстова, Београд 1966; Андреј Митровић, Милорад Радевић, Борђе Станковић, Борђе Јовановић, Студенти Београдског универзитета 1938—1941, Хронологија политичког живота, Београд 1971; Зборник радова о омладинском и студентском покрету на Београдском универзитету, Београд 1970; Др Миралуб Васић, Револуционарни омладински покрет Југославије 1929—1941, Београд 1977; Милица Дамјановић, Напредни покрет студената Београдског универзитета, I-1966, II-1974; Београдски универзитет у предатном периоду, ослободилачком рату и револуцији, Саопштења и прилози са симпозијума одржаног у Београду 14—15. децембра 1982. године, Београд 1983.

АРХИВСКА И МЕМОАРСКА ГРАЂА:

Архив Србије, Фонд Београдски универзитет; Архив Југославије, Фонд напредни студентски покрет и Фонд двор; Архив Београда, Фонд Општина града Београда и мемоарска грађа; Архив ЦК СКЈ, Фонд Напредни студентски покрет и мемоарска грађа; Архив за историју радничког покрета Србије, грађа о напредном студентском покрету и мемоарска грађа; Дом студенткиња „Вера Благојевић“, Архива и мемоарска грађа; Студентски центар Универзитета у Београду, Архива.

МИРЈАНА ПЕТРОВИЋ

Студентско историјско друштво између два рата

Међу многим стручним студентским удружењима која су деловала у периоду између два рата на Београдском универзитету, постојало је и Студентско историјско друштво. Основано 1924. године (на Оснивачкој скупштини, одржаној 16. јануара), оно је припадало групи стручних удружења Филозофског факултета, која су иначе на овом факултету била најбројнија (11).

Историјски извори о Студентском историјском друштву су веома оскудни и фрагментарни и као такви апсолутно недовољни за комплетнију реконструкцију његове делатности у поменутом периоду, што представља најосновнији проблем у раду на овој тематици. У том смислу, свакако би сећања чланова друштва и његових управних органа много значила. На основу њих би се могла обогатити сазнања која расположиви извори иначе нису у могућности да пруже.

У архивској грађи о раду Студентског историјског друштва која се чува у Архиву Србије налазимо углавном преписку његових управних органа са Ректоратом Београдског универзитета поводом одређених текућих питања из оквира основне делатности друштва. Осим пар извештаја, не постоји архивска грађа самог удружења која би омогућила потпунију анализу његових активности (записници са годишњих редовних и ванредних скупштина, комплетнији извештаји о раду и други извори примарног карактера).

На основу Правила Студентског историјског друштва, донетих на Оснивачкој скупштини 16. јануара 1924.¹ можемо реконструисати његову организациону структуру и задатке у области основне делатности друштва која се испољавала кроз стручно образовање и културно уздизање његових чланова. Одржавање разних сасанака, на којима би се читали историјски састави и држала предавања из историје, окупљање историјске грађе, приређивање научних екскурзија, оснивање и рад библиотеке, организовање курсева за учење страних језика, издавање алманаха и других историјских публикација и сарадња са осталим сродним друштвима, представљали су основне организационе облике реализовања задатака предвиђених у Правилима друштва.

¹ Ова Правила су претрпела неколико измена и допуна (1927, 1930, и 1932). Међутим, без обзира на ове измене, текст који се односи на организацију, рад и задатке друштва, остао је исти.

Осим бављења стручним питањима, Студентско историјско друштво имало је и хуманитарни карактер у смислу материјалног помагања својих сиромашних чланова. Његова Правила омогућавала су, делимично или потпуно, ослобађање сиромашних чланова од плаћања чланарине. Проблемом плаћања такса и школарине, који је посебно погађао сиромашне студенте, друштво се, као и остала студентска удружења, у свом раду посебно бавило. Поред тога, приходи са многих културно-уметничких приредби, концертних и књижевних вечери, које је друштво организовало, намењивани су, такође, као помоћ његовим сиромашним члановима. Захваљујући таквом опредељењу, Студентско историјско друштво је од стране универзитетских власти и званично признато 1930. године (јануара месеца) као друштво које је основано да „поред научног циља“ попомаже своје сиромашне чланове.¹

Према Правилима, друштво је имало редовне, ванредне и почасне чланове. „Редовним чланом може бити сваки студент Београдског универзитета који има историју под А) или Б). Ванредним чланом може бити сваки редован студент Београдског универзитета. За почасне чланове могу се бирати само истакнути радници на пољу историјске науке.“² У раду друштва сва права су припадала искључиво редовним члановима: активно учествовање на састанцима; употреба библиотеке и читаонице; права „на све оно што друштво приреди, оснује или оствари“ и активно и пасивно право гласа.

Иако основано као друштво студената историје, (подсетимо се чл. 5 Правила друштва, по коме „редовним чланом може бити сваки студент Београдског универзитета који има историју под А или Б“), Студентско историјско друштво је у својим редовима имало, поред студената историје и студенте класичне филологије и историје уметности, обзиром да ове групе на Филозофском факултету тада нису имале своја посебна удружења. Овако хетероген састав друштва пружао је, нарочито од средине тридесетих година, често повод и формалан оквир за сукобе, неслагања, ривалства и поларизацију међу студентима, чији су узроци у основи били идеолошког карактера.

Правила су, такође, регулисала организациону структуру друштва. Све послове водила је управа коју су чинили председник, потпредседник, два секретара, благајник и књижничар. Председник је председавао свим састанцима и скупштинама, представљао и заступао друштво и руководио свим његовим пословима, док је секретар имао обавезу да води сву преписку и записнике, због чега су обавезе и одговорност ових чланова управе биле и највеће. Улога Надзорног одбора састојала се у контролисању рада управе, прегледу благајне и библиотеке друштва.

Сваке године, након почетка зимског семестра, друштво је одржавало годишњу скупштину на којој би усвајани извештаји Управе и Надзорног одбора о раду у претходној години, бирана нова Управа и доношени оквирни планови о раду у наредној години. Правила су предвиђала и одржавање ванредних скупштина које су имале задатак да одлучују о оставци Управних и Надзорних одбора и бирају нове органе друштва.

О одржавању редовних годишњих и ванредних скупштина друштва, организовању пленарних седница чланства и седница управе,

¹ АС, УБ, Ф. IV (65/1930).

² Правила Студентског историјског друштва, — АС, УБ, Ф. IV (65/1930).

састанака, стручних предавања,⁴ културно-уметничких и књижевних вечери, концерата,⁵ извођењу великог броја излета и научних екскурзија по земљи и иностранству⁶ које су водили углавном професори и асистенти историје на Филозофском факултету и другим акцијама кроз које се конкретно манифестовала делатност друштва у периоду између два рата, налазимо доста података у архивској грађи која, углавном, као што смо већ нагласили, садржи преписку.

На основу сачуваних извора сазнајемо да су у управним органима Студентског историјског друштва били и студенти историје, касније познати професори: Др Драгослав Страњаковић је био први председник друштва (1924/25.г.); Др Иван Божић је као студент био секретар друштва у школској 1937/38.; Др Фанула Папазоглу била је председник школске 1939/40. године. Затим, ту су и имена студената историје, класичне филологије и историје уметности који ће се, својим радом у управама Студентског историјског друштва и, нарочито, као његови делегати у Универзитетском комитету СКОЈ-а и Акционом одбору стручних студентских удружења од 1935. године, активно прикључити напредном студентском покрету на Београдском универзитету у време када он доживљава кулминацију (Милорад Лабудовић, Бранислав Мишић, Тадија Стокић, Гојко Томић,⁷ Ксенија Стевовић, Тинка Миловановић, Есад Пашалић, Миралем Церић, Фрањо Баришић и други.) Нажалост, на основу расположивих извора нисмо у могућности да детаљније реконструишемо њихову улогу у напредном покрету, јер су подаци о делатности ових студената веома фрагментарни и оскудни.

Општа збивања на Београдском универзитету у периоду између два рата, а нарочито од средине тридесетих година, оставила су трагове и у раду Студентског историјског друштва као, уосталом, и осталих студентских удружења, не само стручних, већ и културних, спортских и других. Развијајући се под непосредним утицајем КПЈ и СКОЈ-а, напредни студентски покрет на Београдском универзитету у годинама пред други светски рат доживљава кулминацију у свом развоју и деловању.

Главна упориште напредног студентског покрета била су стручна и друга студентска удружења која су организационо и преко разних облика делатности обухватала и повезивала готово сву студентску омладину. Са порастом улоге и све већег утицаја стручних удружења на студентску омладину и потребом обједињавања студентског покрета на Београдском универзитету, настао је Акциони одбор стручних студентских удружења 1934. године који ће, као

⁴ Навешћемо нека предавања: 1) Др Ивана Рибара на тему „Хрватско питање“, 18. V 1936.; 2) Јована Јовановића, бившег министра, са темом „Истина у историји“, 3. XII 1935.; 3) Маре Харисвијадес, асистента Универзитета, о „Француској уметности у XIX веку“, 29. III 1939. и др. — АС, УБ, Ф. XII (95/935); Ф. XVIII Ф. (26/936); Ф. XVI (67/939).

⁵ Културно-уметничке и концертне вечери уз учешће чланова и првака драме и опере београдског народног позоришта и др. — АС, УБ, Ф. VII (36/1932); Ф. VIII (5/1933).

⁶ Излети и екскурзије које је организовало друштво: на Авалу (1933.), Стражилову (1933.), Фрушку Гору (1933.), кроз Метохију (1933.), у Вршац (1934.), кроз Хрватску и Словенију (1934.), Мостар—Сарајево—Дубровник—Цанат (1936.), у Србобран (1937.), Вршац (1938.), Грци (1939.), Јагодину, Каленић, Манастију, Раваницу (1939.) и др. — АС, УБ, Ф. VIII (5/933); Ф. XI (60/934); Ф. XIV (36/938); Ф. XIII (67/939).

⁷ Гојко Томић је био учесник фебруарских демонстрација 1935. студената у Београду (1. фебруар), затим, ухапшен 2. фебруара и заједно са великим бројем студената одведен у логор у Вишеграду; погинуо је у НОБ-у. — Милица Дамјановић, Напредни покрет студената Београдског универзитета, књига друга, Београд 1974., 171—173.

јединствени облик повезивања и координације њиховог рада, по-стати не само легални, од универзитетских власти признати, пред-ставник, студентског покрета, већ, истовремено, и снажно упо-риште спровођења партијске политике и ширења утицаја СКОЈ-а и КПЈ у студентском покрету Београдског универзитета. У органи-зовању и вођењу свих значајних акција студената улога АОССУ после његовог оснивања постаје одлучујућа и непроцењива.

У том смислу још 7 новембра 1933. г. Студентско историјско дру-штво покрене иницијативу и тражи од Ректората да се дозволи одржавање конференције стручних удружења студената Фило-зофског факултета у циљу оснивања њиховог централног удру-жења.⁸ Ова иницијатива, међутим, неће бити реализована све до 1937. године,⁹ јер се желела спречити активнија делатност студе-ната Филозофског факултета на коме су стручна удружења била најбројнија.

Студентско историјско друштво није остало по страни напредних струјања која су карактерисала студентски покрет на Београдском универзитету између два рата. У његовим редовима, а нарочито у управним телима, налазимо један број студената чија се напред-ност манифестовала и пре 1934. године (поменимо историчара Ми-лорада Лабудовића, секретара друштва у школској 1932/33. и члана факултетског комитета СКОЈ-а на Филозофском факултету, као Ђелије Универзитетског комитета СКОЈ-а, изабраног 1935. г.¹⁰, а нарочито после оснивања Акционог одбора стручних студентских удружења где је и Студентско историјско друштво имало своје пред-ставнике У управама друштва од 1935. године и у Акционом одбору налазимо имена неколико напредних студената, међутим, на основу сачуваних извора нисмо у ситуацији да утврдимо на који начин су они улазили у Управу друштва, (да ли захваљујући својим заслу-гама и поверењу чланства, или иницијативом и директним утицајем напредних организација са стране, нпр. КПЈ, СКОЈ-а и др.), ни да комплетније анализирамо њихову активност у друштву и, нарочито, у Акционом одбору. У сваком случају, присуство и делатност напредних студената у Студентском историјском друштву (у њего-вој управи и у Акционом одбору), од средине тридесетих година, представља непосредан доказ продора и ширења утицаја СКОЈ-а и КПЈ међу чланством и руководством овог друштва.

У свом раду Студентско историјско друштво није било поштеђено многих проблема који су, између осталог, представљали одраз општих прилика на Универзитету и шире у друштву и субјектив-них околности (због неслагања у његовим редовима), што ће нарочито доћи до изражаја у годинама пред почетак рата. На основу неколико сачуваних извештаја о раду управних и надзорних одбора друштва сазнајемо да су нагло осипање чланства и појаве незаинте-ресованости за рад друштва, тешкоће материјалне природе (што се одразило на смањивање предавања, културно-уметничких и других активности), све присутнији сукоби у редовима чланства и управних органа, имали за последицу приметно опадање делатности друштва у другој половини тридесетих година.

⁸ АС, УБ, Ф. VIII (5/1933.), бр. 8941.

⁹ Почетком ове године је основан Централни одбор стручних студентских удру-жења на Филозофском факултету. — Сто година Филозофског факултета, Београд 1963., 800.

¹⁰ Милнца Дамјановић, наведено дело, 197.

У таквој ситуацији, кажњавање Тадије Стокина, (секретара Сту-дентског историјског друштва у школској 1935/36.), поништењем два семестра, Братислава Мишића (тадашњег председника) пониште-њем једног семестра и осталих чланова управе друштва (Гојка Томића, Ксеније Стевовић и Тинке Миловановић) укором, заједно са осталим члановима Акционог одбора од стране универзитетских власти крајем 1935. године,¹¹ представљало је само непосредан повод за избијање великог сукоба у редовима чланства и руко-водства Студентског историјског друштва, чији су узроци били много дубљи и озбиљнији.

Неслагања која су се крајем 1935. и у првој половини 1936. године у пуној мери испољила између студената историје и класичне филологије, представљала су само формални оквир и спољни израз тих сукоба, док су, у суштини, имала дубљи, идеолошки карактер. Она су, пре свега, представљала резултат све озбиљније полари-зације међу члановима и у управи друштва на симпатизере и чла-нове КПЈ и СКОЈ-а, присталице нових идеја и облика деловања који су карактерисали, у то време, напредни студентски покрет и на студенте који су желели да делатност свог удружења сведу искључиво у оквире стручних задатака због којих је оно било и основано.

Из тог времена располажемо са три дописа једне групе студената националне и опште историје, упућена ректору Београдског уни-верзитета против тадашње управе Студентског историјског дру-штва. У првом акту, од 31. X 1935. г., потписници инсистирају на поштовању Правила, по којима „... чланом може бити само онај који има историју под А или Б...“, а не и студенти класичне филологије, „... које смо ми уписивали само због тога што они нису имали своје удружење...“¹² Сматрајући да учлањење студе-ната класичне филологије није у складу са Правилима, ова група студената историчара захтева да се друштво очисти од чланова неисторичара, обзиром да оно и по свом имену и задацима нема никакве везе са студентима класичне филологије. Осим тога, у овом писму ректору инсистира се на доношењу одлуке по којој чланови, мисли се на редовне, историјског друштва могу бити само студенти који имају националну и општу историју под А или Б, затим, поништењу, по мишљењу његових аутора, неправилне го-дишње скупштине одржане 30. X 1935. и суспендовању новоиза-бране Управе образоване од студената класичне филологије.¹³

Наглашавајући да је њихов искључиви циљ „похађање предавања“ и „рад у семинарима ради усавршавања стручних знања због чега су дошли на Универзитет...“, иста група студената историје се у другом акту, упућеном ректору Универзитета 16. I 1936., ограђује од акција Студентског историјског друштва које су у то време водили студенти неисторичари, јер „... ни садашња Управа Сту-дентског историјског друштва ни делегати друштва у Акционом од-бору стручних друштава не говоре у наше име нити су тумачи пред универзитетским властима наших жеља и тежњи.“¹⁴

¹¹ Ове репресивне мере представљале су један од покушаја сузбијања револуцио-нарних збивања на Београдском универзитету која су доживљавала кулминацију средином тридесетих година.

¹² АС, УБ, Ф. XVIII (26/1936).

¹³ Исто.

¹⁴ Исто.

Уз оптужбе да се Управа друштва и његови чланови неисторичари не придржавају основних задатака о раду предвиђених у Правилима, поменућа група студената, потписника и трећег акта од 30. V 1936 године, као најбољи доказ за то налази у кажњавању секретара друштва Тадије Стокина, председника Братислава Мишића и осталих чланова Управе од стране универзитетских власти.

Међутим, упркос оптужби на рачун Управе Студентског историјског друштва и њеног рада у школској 1935/36 години и све оштрије поларизације међу студентима историје и класичне филологије, на редовној годишњој скупштини одржаној 4. децембра 1936. године, при избору нове Управе друштва за школску 1936/37. годину, победила је листа на челу са Тадијом Стокином, који је изабран за новог председника У новоизабраној Управи, поред Стокина, налазимо и Братислава Мишића, као члана Надзорног одбора и Есада Пашалића, који је изабран за секретара друштва.¹⁵ У то време Есад Пашалић је био и члан Акционог одбора стручних студентских удружења¹⁶

Расположиви извори упућују нас на закључак да је језгро напредног покрета у Студентском историјском друштву у периоду 1935—1937. године представљала управо група студената класичне филологије која је победила на изборима за нову управу децембра 1936., што, наравно, не значи да међу историчарима у том периоду и у годинама пред други светски рат није било напредних студената. Оскудност архивске грађе и њена фрагментарност онемогућавају нам да сазнамо у ком правцу се кретала даља њихова активност после 1937. године, као ни целокупна делатност друштва. Ипак, на основу података којима располажемо према постојећим изворима, можемо закључити да се и даље осећала делатност напредних студената у Управи друштва и његових представника у Акционом одбору. Ту су Миралем Церић, за кога налазимо податке да је новембра 1937. био изабран у Управу удружења студената из Босне и Херцеговине „Петар Кочић“, које ће крајем 1937. постати једно од јакних упоришта КПЈ¹⁷; да је 1938. г био председник Надзорног одбора Студентског историјског друштва,¹⁸ а у школској 1938/39. секретар овог друштва;¹⁹ затим, Фрањо Баришић, који је 1938/39. био погпредседник друштва и његов делегат у Акционом одбору школске 1939/1940.²⁰

У овом периоду (1939/1940.) председник Студентског историјског друштва била је Фанула Папазоглу, на основу чијих сећања смо у могућности да наслутимо сталну поларизацију и сукобе двеју струја (између студената из „присталица режима“ и напредно оријентисаних студената) који ће карактерисати односе у друштву све време, а нарочито у периоду непосредно пред почетак рата, чиме ће се, у ствари, и завршити његова делатност. У овим сукобима осећао се утицај напредних струјања у друштву, што ћемо илустровати следећим примерима. У архивској грађи налазимо препис документа²¹ заједно са сличним преписима других удружења, упућеног 28. фебруара 1941. године министру унутрашњих послова

М. Константиновићу од стране председника Студентског историјског друштва у форми енергичног протеста против неодговорног упада полиције у студентски дом, злостављања и хапшења мирних студената и захтева за најжитније ослобађање ухапшених студената. На основу сећања др Фануле Папазоглу, обзиром да се на поменутом препису не може утврдити име потписника документа, односно председника друштва, сазнајемо да је она у то време потписивала документ сличног садржаја, што наводи на претпоставку да је потписала и документ од 28. фебруара 1941.

Протестна писма против хапшења и малтретирања студената и о њиховом гешком положају које је, као и велики број других удружења, слало Студентско историјско друштво у овом периоду представљала су, према речима др Фануле Папазоглу, непосредан одраз деловања КПЈ чији се утицај осећао и у то време у студентским удружењима. Због тога она нису имала комплетну подршку управних органа Студентског историјског друштва, због чега су уследиле оставке многих чланова.

Препис протестног писма од 28. фебруара 1941. је последњи документ о раду Студентског историјског друштва који налазимо у сачуваној архивској грађи. Вероватно да отприлике у овом периоду (фебруар — март 1941.г.) и престаје његова делатност, обзиром на догађаје који ће убрзо уследити и који ће сва збивања на Београдском универзитету и око њега усмерити у сасвим другом правцу.

Делатност Студентског историјског друштва у периоду између два рата у сваком случају заслужује много озбиљнију и комплетнију анализу у односу на овај текст, што подразумева, због оскудности сачуваних извора, и обавезно коришћење сећања чланова и активиста друштва у поменутом периоду у што је могуће већем обиму. Аутор, у немогућности да за сада консултује ова сећања, има за циљ да, између осталог, отвори многа питања о делатности Студентског историјског друштва између два рата, која захтевају праве одговоре, надамо се, неком другом приликом, наравно уколико се претходно успешно савладају проблеми око истраживања ове проблематике.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА:

ИЗВОРИ:

- 1) Архив Србије, Фонд Београдског универзитета.

ЛИТЕРАТУРА:

- 1) Милица Дамјановић, Напредни покрет студената Београдског универзитета, књига друга, Београд 1974., 406.
- 2) Сто година Филозофског факултета, Београд 1963., 884.

¹⁵ АС, УБ, Ф. XVIII (26/936).

¹⁶ Сто година Филозофског факултета, Београд 1963., 802.

¹⁷ Милица Дамјановић, наведено дело, 284.

¹⁸ АС, УБ, Ф. XIV (36/1938).

¹⁹ АС, УБ, Ф. XVI (67/939).

²⁰ АС, УБ, Ф. XVIII (26/936); Ф. XVI (67/939); Милица Дамјановић, наведено дело, 327.

²¹ АС, УБ, Ф. XI (161/1941).

Удружење студената планинара на Београдском универзитету 1933—1941.

У периоду између два рата на Београдском универзитету, поред стручних студентских удружења која су спадала под компетенцију појединих факултета и удружења студената формираних по појединим факултетима, постојала су и тзв. општа удружења, како су их звали органи универзитетских власти, тј. удружења за цео Универзитет. Тој групи удружења припадало је и Удружење студената планинара које је одиграло значајну улогу у напредном студентском покрету на Београдском универзитету. Извори на основу којих би се могао реконструисати рад овог удружења, веома су оскудни и фрагментарни. Архивска грађа самог Удружења није сачувана, тако да је не баш обимна документација, настала у обавезним контактима између Удружења и Ректората Београдског универзитета, која се налази у Архиву Србије у оквиру фонда Београдског универзитета, основни извор којим располажемо. Нажалост, и та грађа се највећим делом састоји од преписке у вези са организовањем излета, а недостају неки значајни документи, као што су нпр. извештаји о раду Удружења, који су редовно подношени на годишњим скупштинама, али ниједан од њих није сачуван. У недостатку извора, корисно су нам послужила сећања Божицара Николајевића који је био секретар, а затим и председник УСП-а у периоду од 1936—1941. г.¹ Иницијативу за оснивање Удружења студената планинара покренула је једна група од 73 студента у име којих је, крајем новембра 1932. године, Ректорату Београдског универзитета акт упутио Јеремија Митровић, студент филозофије. Поред списка са именима и потписима студената — предлагача, уз акт су била достављена и „Правила Удружења студената планинара“ по којима је Удружење желело да ради у правилима стоји да је сврха Удружења „неговање и развијање планинског спорта међу студентима, а у вези са овим спортом и што боље познавање нашега народа и домовине.“²

¹ Сећања, у писаној форми, налазе се код самог Николајевића.

² Редовним чланом УСП могао је постати сваки редован студент Београдског универзитета. Поред редовних, постојали су и почасни чланови Удружења, добротвори и утемељивачи. Удружење је имало своју скупштину, управу и секције. Управу су сачињавали Управни и Надзорни одбор који су бирали од стране скупштине Удружења на период од једне године. У Удружењу су радиле четири секције: планинска, смучарека, водена и лакоатлетичарска. Финансијска средства УСП чинили су: члански улози, приходи од приредних предавања, забави и концерата и добровољни прилози. АС, УБ, Ф. VIII (31) 1933; Чланска карта УСП на име Б. Николајевића.

Универзитетски сенат је 2. јануара 1933. године одобрио Правила, а затим и одржавање оснивачке скупштине.³ Оснивачка скупштина је одржана 9. априла 1933. г. и на њој је конституисана прва управа Удружења студената планинара. За председника Управног одбора изабран је Војин Смодлака, студент медицине, а у управи су још били: Хусреф Крпо, Коста Новаковић, Ратибор Павловић, Радмила Павловић, Радмила Димитријевић, Дишковић (име непознато), Хамдија Ченгић, Јеремија Мигровић и Мухамед Арпаџић.⁴

Већ током 1933. године удружење је организовало бројне излете (Космај, Липовица, Ваљево, Авала, Букуља, Рудник и тд.) које су водили универзитетски наставници. На излете су ишле мање групе студената, просечно њих 10—15. Слично је било и 1934. године током које је, како се то констатује у једном акту, организовано 50 излета са 900 учесника.⁵ Између осталог, организовани су излети на Копаоник, Златибор, Тару, Фрушку Гору, Авалу, Космај итд. Пошто се радило о чисто спортистким излетима који су организовани готово сваког викенда и празника, а не о научним екскурзијама, ректор је крајем јуна 1934. године уважио захтев Удружења студената планинара да вође пута на излетима више не буду универзитетски наставници већ сами студенти, чланови управе Удружења. Њима је ректор издавао посебна пуномоћја да могу бити вође пута и да „сносе сву моралну и материјалну одговорност за случајеве који би се десили на излетима.“⁶

О делатности Удружења студената планинара првих година постојања нема пуно података. Зна се да је поред организовања излета, који су били веома чести али не и нарочито масовни, било још неких активности као што су: организовање предавања, одржавање одборских седница и друштвених састанака и сл., само детаљи о њима нису познати.⁷ Било је и покушаја да се о трошку Београдског универзитета сагради једна планинска кућа на Копаонику, за одмор и рекреацију студената, али ти покушаји остали су без успеха.⁸

На годишњој скупштини Удружења студената планинара почетком децембра 1934.⁹ за председника Управног одбора поново је изабран Војин Смодлака. У управу су још ушли: Ружица Арсеновић и Сафет Ченгић (имена осталих нису позната). На III годишњој скупштини Удружења, одржаној новембра 1935,¹⁰ за председника Управног одбора изабран је Дарко Видановић, студент права. У управи су још били: Бранко Церовић, Александар Миловановић, Владимир Драгић, Смаил Смаилагић, Ружица Арсеновић, Мирослав Букумировић, Александар Брандт, Ратибор Нешковић, Љубица Радивојевић, Милош Касапић и Ђорђе Тајсен. За вође пута на излетима именовани су: Бранислав Церовић, Смаил Смаилагић и Мирослав Букумировић. Они су нешто касније добили пуномоћја од Ректората да могу водити излете које буде организовало Удружење студената планинара.

³ АС, УБ, Ф. VIII (31) 1933.

⁴ Исто.

⁵ АС, УБ, Ф. XI (18) 1934.

⁶ Исто.

⁷ Познато је да је УСП организовало предавање под називом „Студенти и природа“, 9. XI 1933. Предавач је био др. Иван Баја, проф. Универзитета. — АС, УБ, Ф. VIII (31) 1933.

⁸ АС, УБ, Ф. XI (18) 1934; Ф. XII (77) 1935.

⁹ АС, УБ, Ф. XI (18) 1934.

¹⁰ АС, УБ, Ф. XII (77) 1935.

У време оснивања Удружења студената планинара, а посебно током наредне године, напредни покрет на Београдском универзитету добија пуни замах. Напредни студенти улазе у руководство готово свих студентских удружења, а Партија почиње да политички, организовано, делује и руководи масовним студентским акцијама. Акциони одбор сручних студентских удружења (АОССУ), формиран јуна 1934. године, као репрезентативно тело у односу на универзитетске власти и координационо тело у односу на разна студентска удружења, водили су такође чланови СКОЈ-а и КПЈ Одбор постаје легална форма деловања руководства КПЈ на Универзитету.

Акција КПЈ и СКОЈ-а да своје чланове убаци у руководства свих студентских удружења није мимоишла ни Удружење студената планинара. Ипак, све до пред крај 1936. године, у удружењу није било пуно напредних студената, поготово не у руководству, тако да се не може говорити о неком јачем деловању напредног студентског покрета у њему. Војин Смодлака, председник управе удружења 1933—1935. године, био је истовремено и члан управе Удружења југословенских медицинара на чијем челу је стајао комуниста Момчило Катанић,¹¹ али на основу расположивих докумената тешко је утврдити да ли се и колико залагао да идеје напредног покрета продру и ојачају и у Удружењу планинара. Исто се може рећи и за остале чланове управе у том периоду.

Наговештај да ће и у Удружењу студената планинара доћи до крупних промена и преокрета, изгледа да је стигао са младим Мирославом Букумировићем, студентом права, који је као бруцош ушао у управу удружења на већ поменутој годишњој скупштини Удружења одржаној 9. новембра 1935. Букумировић је успео да у Удружење увече више напредних студената, па је почетком децембра 1936., како то каже Б. Николајевић, дошло до неке врсте пуча „од стране КПЈ према дотадашњој управи УСП“. Било је то на годишњој скупштини Удружења, одржаној 5. децембра 1936., када су у новоизабрану управу ушли, готово искључиво, напредни студенти. Записник са скупштине није сачуван, али у документима којима располажемо као председници УСП-а крајем 1936. и почетком 1937. потписују се Алија Талић, студент медицине, тадашњи члан АОССУ и Мирослав Букумировић, а као секретари Божидар Николајевић и Сабитај Конфино, студенти права. У управи су још били: Слободан Тузлић, студент права, Марија Коцељевић, студент филозофије, Петар Ратковић, студент права, Десанка Вуњак, студент филозофије, Славољуб Петковић, студент права Фехид Азабагић, студент права, Стеван Крстић, студент права и Стеван Ничота, студент шумарства.¹² Међу наведеним именима треба пре свих истаћи Мирослава Букумировића и Слободан Тузлића који су били водеће личности у развоју напредног студентског покрета не само у Удружењу планинара већ и у области спортског живота на Универзитету уопште. Наравно, и остали напредни студенти из те управе, изабране 1936. године, дали су велики допринос ширењу напредних идеја, а остали су у Удружењу све до рата (Божидар Николајевић, Славољуб Петковић, Марија Коцељевић и др.).

О делатности УСП у том периоду Божидар Николајевић каже: „Прогностике УСП налазиле су се у мрачном сутерену — анексу мање

зграде Ректората, поред тада познате кафане „Империјал“. Ту су се редовно, поподне и увече, окупљали напредни студенти: спортисти, планинари, затим „Слависти“ и чланови Академског позоришта. Ту су се писали чланци, билтени и зидне новине, читали студентски и други листови и литература, сазнавале вести из земље и света, са Београдског универзитета и др., играо шах, стони тенис, водиле живе политичке и друге дискусије. Међутим, мањи број другова, а да то многи нису ни знали, у скривеном делу, у слепом углу испод подрумских степеница, умножавао је на тештетнеру студентске и партијске материјале који су тајним каналима стизали у прихватне пунктове, студентске мензе и друга места.“¹³

Основни облик активности Удружења студената планинара и даље су представљали излети, само што су сада постали знатно масовнији но раније. Током 1937. године УСП је, између осталог, организовало излете у Жабљак, на Копаник, Фрушку Гору, Космај, Авалу итд.¹⁴ Излети су доприносили зближавању студената, али су омогућавали и неке друге активности са напредном тенденцијом. Тако се, како то истиче Б. Николајевић, под спортско-планинарским плаштом одлазило на излете, а de facto на политичке акције као што је нпр. била акција под паролом „Бранићемо земљу“, затим акција прикупљања помоћи, у ћебадима и другом материјалу, за наше борце у Шпанији, акција повезивања са загребачким и љубљанским студентима итд. На излете је редовно одлазио велики број напредних студената. Међу њима 1937/38. године, а и касније, поред чланова Удружења студената планинара, сусрећемо и позната имена: Милица Павловић, Милован Матић, Станко Џингалашевић, Грујо Новаковић, Љубинка Милосављевић, Стеван Јовановић, Јакуб Кубуровић, Богдан Капелан, Владимир Роловић, Јелена Поповић, Милош Мишић, Наталија Хаџић, Пуниша Перовић, Боривоје Ромић, Добривоје Радосављевић, Слободан Пенезић, Стеван Доронић, Џемал Биједић, Милинко Кушић, Зијо Диздаревић и многи, многи други.¹⁵ Само присуство оволиког броја напредних студената, обавезно је значило и неку културну, политичку, пропагандну и сличну акцију с напредном тенденцијом. О масовности излета говори податак да је нпр. у Нови Сад ишло 170 студената, у Буково 131, Раковицу 126, Ресник 200 студената итд.¹⁶

Колико је Удружење студената планинара имало чланова у појединим периодима тешко је рећи, јер спискови чланова нису сачувани. Ипак, на основу чланске карте Б. Николајевића из 1936. године, која носи број 602, може се закључити да је Удружење било прилично масовно и да је кроз њега прошао велики број студената разних факултета.

На годишњој скупштини УСП, одржаној крајем 1937. године (тачан датум није познат), за председника Удружења изабран је Мирослав Букумировић, за секретара Славољуб Петковић, а у управи су још били: Слободан Тузлић, Слободанка Рабреновић, Нијаз Хаџиселимовић, Тихомир Стефановић (имена осталих нису позната).¹⁷

Захваљујући, пре свега, Удружењу студената планинара, на Београдском универзитету се развио веома интензиван спортски живот

¹¹ Сећања Б. Николајевића.

¹² АС, УБ, Ф. XVIII (94) 1937; Ф. II (43) 1937.

¹³ АС, УБ, Ф. XVIII (94) 1937; Ф. II (43) 1937; Ф. XIV (26) 1938; Ф. XVII (54) 1939; Ф. XIV (51) 1940.

¹⁴ Исто.

¹⁵ АС, УБ, Ф. XVIII (94) 1937; Ф. II (43) 1937.

а, што је посебно важно, целокупна спортска активност била је под утицајем комуниста. Почетком 1938. године дошло је до извесних промена у развоју спортске активности. Оснивачки одбор студената на челу са Мирославом Букумировићем покренуо је иницијативу за оснивање Београдског студентског спортског клуба (БССК) који би обједињавао целокупну спортску активност на Универзитету. Уз иницијативни акт, који је потписао Мирослав Букумировић, био је приложен списак са преко 250 потписа студената-предлагача, међу којима наилазимо на велики број напредних студената. Уз иницијативни акт била су приложена и Правила БССК-а, која је одобрио Универзитетски сенат 26. III 1938., а примљена су на Оснивачкој скупштини БССК-а одржаној 14. IV 1938. године. За председника Управног одбора БССК-а изабран је Мирослав Букумировић, а за потпредседника Слободан Тузлић. Удружење студената планинара и друге спортске области, од тада делују као саставни делови, односно, секције БССК-а.¹⁸

Крајем 1938. године председник Управног одбора у Удружењу студената планинара био је Тихомир Стефановић, студент права, секретар Божидар Николајевић, а као чланови управе јављају се: Војислав Ђуричковић и Тихомир Раковић (имена осталих нису позната).¹⁹ До почетка рата у управи Удружења били су још: Миладин Поповић, студент медицине, затим Изег Чавић, Милан Стокић, Александар Крунић, Радмила Марковић, Милан Барјактаровић, Србијанка Букумировић, Миливоје-Мића Томић (данас глумца) и др. Председник удружења у том периоду био је Божидар Николајевић.²⁰ Основни облик активности Удружења студената планинара и даље су били излети. И даље су међу излетницима најбројнији напредни студенти. Удружење је имало своје колоније на Копаннику и Руднику куда се ишло на зимовање и на Дурмитору где се одлазило лети.²¹

Удружење студената планинара као опште студентско удружење окупљало је велики број студената са свих факултета. Треба истаћи да су неки студенти били чланови више удружења истовремено. Истражујући архивску грађу приметили смо нпр. да је Тихомир Раковић био и у УСП и у Студентском летовалишном савезу, Миливоје Томић, Слободан Тузлић, Марија Коцељевић и Слободанка Рабреновић били су и у Удружењу студената планинара и у Академском позоришту, док је Миладин Поповић чак истовремено био и у управи Удружења студената планинара и у управи Академског позоришта.²²

Овај кратки осврт на Удружење студената планинара ни у ком случају не представља комплетно сагледавање његове плодне активности као ни одређивање његовог места и улоге у напредном студентском покрету на Београдском универзитету између два рата. Напротив, ово је само подстицај за даља истраживања која, у недостатку извора, морају првенствено да се базирају на сећањима учесника напредног студентског покрета на Београдском универзитету између два рата, посебно оних који су на било који начин били повезани са радом Удружења студената планинара.

¹⁸ АС, УБ, Ф. XV (155) 1938.

¹⁹ АС, УБ, Ф. XIV (26) 1938.

²⁰ АС, УБ, Ф. XVII (54) 1939; Ф. XIV (51) 1940.

²¹ Сећања Б. Николајевића.

²² Види: Б. Мајдавац, Академско позориште Београдског универзитета у напредном студентском покрету између два рата, Едисија — Прилози за историју Београдског универзитета I, 1983., 122—133.

Уједињена студентска омладина на Београдском универзитету — сећање

Када сам се уписао на Београдски универзитет, у школској 1935/36. години, напредни студентски покрет био је у пуном успону. Народни студенти (марксиста по убеђењу), усмеравани од стране партијске и скојевске организације на Универзитету, као најбројнија и најутицајнија групација, следећи линију КПЈ, преузели су иницијативу сходно закључцима VII Конгреса комунистичке Интернационале 1935. године за окупљање свих демократских студената, на народнофронтовској оријентацији, у борби за аутономију Универзитета, против свих облика насиља и отпора офанзивном фашизму. То је био један од важних момената и активности која је допринела да студентски покрет Београдског Универзитета добије још више у масовности, да окупи напредне студенте и да постане значајна карика у револуционарном покрету у предратној Југославији. На бази наведене иницијативе у току 1935. и 1936. године, долази до сарадње између народних студената с једне стране и студената демократа, самосталних демократа, земљорадника, левих земљорадника и радикала, које су групе, односно клубови деловали као припадници тадашњих грађанских опозиционих политичких партија с друге стране. Доцнији догађаји ће потврдити од коликог значаја је била ова оријентација, насупрот могућег догматског затварања и ускогрудости, за даљи развој револуционарног студентског покрета и његовог израстања у чврсту и јединствену организацију студената на Београдском Универзитету.

ОДЛУЧНЕ БОРБЕ ЗА ОДБРАНУ АУТОНОМИЈЕ БЕОГРАДСКОГ УНИВЕРЗИТЕТА

У том периоду (1935. и 1936. године) тежиште борбе напредног студентског покрета на Београдском универзитету под руководећом улогом партијске организације представљало је борбу за одбрану аутономије Универзитета. Иако је и у тим годинама било организовано учешће студената у акцијама и другим формама протеста против тадашњих прилика у земљи, као и низ активности студентског покрета у међународним студентским и омладинским организацијама на платформи борбе за „мир, против рата и фашизма“, ипак је основна карактеристика, оно што даје обележје том периоду, била борба напредног студентског покрета за очување и даље

проширивање аутономије Универзитета У датим условима било је то сасвим разумљиво. Јер, без аутономије Универзитета у ситуацији када је тадашњи ненародни режим покушавао свим силама да задобије контролу на Универзитету, да сузбије студентски револуционарни покрет, да омогући доминантан положај малобројне групе профашистичких студената, напредни студентски покрет се не би могао даље развијати. Шта више, могло се претпоставити да би већ значајни резултати (освајање управа бројних студентских удружења на свим факултетима, задобијена позиција у студентским мензама, формирање Акционог одбора стручних студентских удружења као руководећег органа свих студентских удружења на Универзитету и значајног инструмента у борби за остваривање стручних, економских, културних и других потреба студената) озбиљно дошли у питање.

Због тога, када је режим непосредно, преко организоване групе профашистичких студената и преко ректора Ђоровића, предузимао бројне мере да сломије напредни студентски покрет на Београдском универзитету, требало је све снаге мобилисати и изборити се, и по цену жртава, не само да се очувају раније освојене позиције, него и да се обезбеде такви услови који ће омогућити даљи помак у остваривању аутономије Универзитета, као и укидање неких назадних уредаба, које су се односиле на регулисање студија и односа на Универзитету. Отуда, када су од режима организовани ОРНАС-овци провокацијама у Студентском дому и на Универзитету, омогућили полицији да интервенише и убије студента Мирка Срзенића, па преко присилног слања бројних студената (првенствено оних који су били активни у стручним удружењима и Акционом одбору стручних студентских удружења) у концентрациони логор у Вишеград, до покушаја да се заведе универзитетска стража, студентски покрет је, усмераван од Партије, још више збио своје редове и предузимао свакодневне бројне акције. Не само што се није уступило пред налетима реакције него се још одлучније тражила пуна аутономија Универзитета, пуна слобода у организовању и раду студентских удружења, предаја Дома студената Универзитету и учешће студената у управи Дома, као и смањивање школарина и, уопште, повољнији услови за студирање. Оцењено је да би требало у оквиру тих активности прогласити и студентски штрајк. У тежњи да спречи штрајк, у сукобу са ОРНАС-ом пада даља студентска жртва Жарко Мариновић, студент права. Априлски штрајк, захваљујући доброј организованости студентског покрета, као и солидарности загребачких и љубљанских студената, протеста јавности у земљи и иностранству, завршио се пуном победом напредног студентског покрета. Одбрањена је аутономија Универзитета, омогућен је слободан рад студентских удружења, ускоро је и Дом студената прешао у компетенцију Универзитета, при чему су у оба Дома напредни студенти имали значајан утицај у управљању.

Априлски штрајк и промене које су после тога уследиле на Београдском Универзитету представља, несумњиво преломни тренутак у развоју револуционарног студентског покрета. Укинута је универзитетска стража (замишљена као нека врста универзитетске полиције), смењен је реакционарни ректор Ђоровић, укинуте су раније изречене казне свим напредним студентима и распуштен је ОРНАС. Тиме су створени услови за још активније деловање

студентских удружења и бројних других студентских организација и даље јачање и учвршћивање револуционарног студентског покрета. Уз наведено треба имати у виду да је априлски штрајк и борба студената за аутономију Универзитета представљао значајан допринос и у развоју омладинског покрета, као и јачању укупног револуционарног покрета којим је руководила КПЈ против ненародног режима у том периоду.

Успеху за одбрану аутономије Универзитета значајно је допринело остварено заједничко деловање народних студената са студентима демократима, самосталним демократима, земљорадницима, левим земљорадницима и радикалима. У априлском штрајку су заједнички наступали у акцији и издавали заједничке летке све наведене студентске групе што је омогућило још већу масовност покрета. Јединство прогресивних студената, на платформи борбе за аутономију Универзитета и студентска права, које је остварено у априлском штрајку, представља веома крупан напредак у односу на раније стање. До тада, наиме, највећи број студентских клубова, који су припадали грађанским опозиционим партијама (независно од тога који број студената су окупљали), наступало је самостално у односу на оцену стања и збивања на Универзитету. С правом се стога може казати да јединство свих прогресивних студентских група, у том периоду борбе за аутономију Универзитета, представља значајну полазну карик у формирању УСО (Уједињења студентске омладине).

Од интереса је указати на програмске циљеве по којима је остварена сарадња између поменутих политичких група на Београдском универзитету у овом периоду. На пољу унутрашње политике заједнички захтеви су били: обарање ненародне владе; неодложно распуштање фашистичке Скупштине и Сената и расписивање избора са тајним гласањем; укидање Устава и доношење новог; решење националног питања на бази слободе и равноправности; укидање суда и закона о заштити Државе; општа амнестија свих осуђених народних бораца и жртва ненародних фашистичких режима; доношење закона о слободи штампе збора и договора; слободно организовање свих политичких партија и синдикалних организација; поправка социјалног и економског положаја сељака, радника и сирог човека; сузбијање свих фашистичких, терористичких организација у земљи.

У погледу спољне политике захтеви су били: да спољна политика Југославије буде руковођена идејама светског мира на бази колективне безбедности и ослањања на демократске државе у оквиру Друштва Народа и успостављање односа са СССР-ом.

У односу на политику студирања заједнички циљеви су били: аутономија Универзитета и сузбијање тенденција фашизирања Универзитета ма у ком виду, слободан и несметан рад студентских удружења и укидање цензуре за све приредбе на Универзитету, борба против бесправног хапшења студената, борба за побољшање економског положаја студената, пуна слобода исповедања политичког уверења и заштита свих моралних и материјалних интереса студената (Из „Платформе политичког рада студентске омладине“, коју је усвојио „Одбор студентских политичких група на Београдском Универзитету“⁵, — Архив Србије — збирка студентски покрет).

⁵ Платформа је усвојена крајем 1936. г. а добила је свој завршни облик у пролеће 1937. године.

ДЕЛОВАЊЕ У СТУДЕНТСКОМ ДЕМОКРАТСКОМ КЛУБУ

Међутим, остваривање јединства прогресивних студената на Београдском универзитету није ишло без тешкоћа. Десне снаге у свим грађанским опозиционим партијама нису одобравале сарадњу њихових студентских клубова са комунистима, односно народним студентима. Ове снаге и тада, и у доцнијем периоду, када су год имале могућности, радиле су на онемогућавању формирања јединственог фронта свих демократских и напредних студената на Београдском универзитету. Као последица таквог деловања — и поред тога што су у оквиру априлског штрајка све демократски оријентисане студентске групе, предвођене народним студентима, иступале јединствено, за одбрану аутономије Универзитета, — имали смо пешу доцније ипак истицање две кандидационе листе приликом избора за студентско правничко друштво (маја 1936. године) највеће удружење по броју студената на Београдском универзитету. Поред заједничке листе народних студената, студентата земљорадника, левих земљорадника, самосталних демократа и радикала, појавила се и листа студената демократа на челу са Милијом Јанићијевићем^{**}. Подстичући болесне амбиције појединих студената у студентском демократском клубу, назадне снаге у руководству Демократске странке су успеле да овим потезом, тј. постављањем посебне листе, супротстављене народно-фронтској листи, која је била одраз расположења далеко највећег броја студената, у одређеној мери, успоре започети процес остваривања јединственог фронта прогресивних студената на Београдском универзитету. Листа са Милијом Јанићијевићем претрпела је на изборима потпун неуспех, што је била и најбоља потврда расположења студентских маса, које су и овом приликом подржале оријентацију на учвршћивање јединства свих демократски опредељених студената на Београдском универзитету, на антифашистичкој основи.

Имајући у виду сав значај, за даљи развој и даље унапређивање револуционарног студентског покрета, настојања да он окупи све напредне студенте, наметнуло је, између осталог, потребу да се помогне и подржи диференцијација у појединим студентским демократским оријентисаним клубовима, посебно у студентском демократском клубу у којем су, за моменат, превладали десно оријентисани студенти, који су били против сарадње са народним студентима. У таквим условима, половином 1936. године, према договору уз још неколицину другова уписао сам се у демократски студентски клуб. Врло брзо ми смо успели да задобијемо већину у клубу, да потиснемо оне појединце који су били против сарадње са народним студентима, и осталим демократско оријентисаним групама, и да поново обезбедимо, већ у другој половини 1936. године, да у акцијама, иступањима и лекцијама и студентски демократски клуб иступа јединствено са осталим прогресивно опредељеним студентима на Београдском универзитету.

Треба уз изнето напоменути да је у свим студентским клубовима, који су деловали као припадници тадашњих опозиционих грађанских партија било студената који су по убеђењу били комунисти и

^{**} За време рата Јанићијевић је био члан Централног комитета Драже Михаиловића и непосредно после рата, због против-народне активности у току рата, је стрељан.

који су својим деловањем у овим клубовима допринесли формирању и учвршћивању револуционарног студентског покрета. Да наведем само нека имена: у оквиру студентског клуба земљорадника деловали су: Илија Дошен, Грујо Новаковић, Слободан Принцип, Богдан Капелан, у оквиру левих земљорадника: Мирко Томић, Гојко Половина, Момчило Ђурић, Драшко Стефановић, М. Смиљанић, Лале Ивановић, студентата самосталних демократа: Раша Стакић, Пера Плавкић, Аца Ранков, Васа Гуцуљ, М. Ковачев, студентата демократа: Станко Џингалашевић, Радован Грковић, Драгослав Николић, Јакоб Теодосијевић, Душан Чукић, Бора Ромић, студентата радикала: Панта Јаковљевић, Пера Марковић, Б. Величковић, и др. Неки од поменутих и других, који су деловали у оквиру наведених студентских клубова, били су већ тада чланови Комунистичке партије, а остали су то постали у доцнијем периоду. Била је, између осталог, опасност да се путем неке провале не открије да су појединци који припадају појединим студентским клубовима грађанских опозиционих партија истовремено и чланови КПЈ, посебно после хапшења Пера Плавкића који је припадао студентском клубу самосталних демократа, а неки материјали који су код њега нађени указивали су и на његове везе са КП. Због тога, као и потребе да се појединци афирмишу као присталице поменутих студентских клубова, али и као присталице УСО, низ другова, иако формално није био члан КПЈ, радили су и деловали на линији Партије и по упутствима КП. То је значајно допринело да је дошло до диференцијације у свим демократски оријентисаним студентским клубовима и до апсолутне доминације оних снага у овим клубовима које су биле за сарадњу са народним студентима и за даље јачање револуционарног студентског покрета. Треба истовремено при овоме напоменути да је кроз овакво њихово ангажовање и активност, на низ студената који су се у поједине од ових студентских клубова уписивали због личног опредељења као демократи, земљорадници и сл, извршен временом такав утицај да су они постали комунисти.

БОРБЕ ЗА УЧВРШЋИВАЊЕ РЕВОЛУЦИОНАРНОГ СТУДЕНТСКОГ ПОКРЕТА

После успешних борби у току 1935. и у првој половини 1936. године, за одбрану аутономије Универзитета и слободан рад стручних студентских удружења наметала се потреба за даљим учвршћивањем политичког јединства студентских демократских и антифашистичких група на Београдском универзитету. То јединство уз пресудан утицај и иницијативу народних студената се искивало кроз бројне акције у другој половини 1936. и у току 1937. године. При томе, поред сталне бриге за проширивање аутономије Универзитета, оснивања нових студентских удружења, покретања листа „Студент“ и др., оно што карактерише овај период у развоју студентског покрета је све веће и масовније учешће овог покрета у активностима и ван Универзитета, његовог повезивања са радничком и другом омладином, у борби против тадашњих антидемократских режима, са политичким захтевом за демократизацијом земље, за борбу против преглећег фашизма за одбрану мира и слободе. Веома су бројне акције у овом периоду у којима је организовано учествовао и

револуционарни студентски покрет: демонстрације приликом доласка министра иностраних послова фашистичке Италије грофа Тана, манифестације при доласку у нашу земљу председника Чехословачке Републике Е. Бенеша, демонстрације приликом доласка министра фашистичке Немачке фон Нојрата, манифестације при дочеку И. Делбоса, министра иностраних послова Француске, протести у вези са потписивањем конкордата, разбијање збора Д. Љотића у хотелу „Триглав“ и др. О свим овим акцијама писано је довољно те зато не бих евоцирао и своје успомене на ове догађаје, у којима сам и сам учествовао.

„Политизација“ студентског покрета, у смислу његовог све чешћег и масовнијег активирања и ван Универзитета, допринела је да све више учвршћује акционо јединство напредних студената, упоредо са јачањем општенародног демократског и револуционарног покрета у земљи под руководством КПЈ.

Одлуке о појединим акцијама, издавању летака и сл. доношене су у политичком одбору у коме су били делегирани по два представника свих раније наведених политичких студентских група. У почетку (у другој половини 1936. године) приликом издавања појединих летака инсистирало је да нацрта летака, које су по правилу предлагали народни студенти, буду претходно разматрани у појединим студентским политичким клубовима, а доцније, упоредо са јачањем јединства у студентском покрету и истовременим потписивањем десно оријентисаних студената у појединим већ поменутих студентским политичким клубовима, — таква сагласност је остваривана путем представника у већ поменутом политичком одбору, без тражења претходне сагласности сваког појединачног клуба. Готово непрекидно смо С. Џингалашевић, Р. Грковић и ја представљали студентски демократски клуб у политичком одбору. Народне студенте, у разним периодима, су представљали Пуниша Петровић, Вељко Мићуновић, Милинко Кушић и Мирослав Попара, студенте радикале су представљали Р. Радовановић — Шиља, Б. Величковић и Пера Марковић, студенте земљораднике — Груја Новаковић, Илија Дошен и Богдан Капелан, студенте леве земљораднике — Гојко Половина и М. Смиљанић, самосталне демократе — Пера Плавкић, Аца Ранков и Ваца Гуцуљ, а студенте ХСС — Борис Марушић (он је позиван према потреби на састанке, јер студенти ХСС — којих је и иначе било мало на Београдском универзитету — нису били дописници „Платформе политичког рада студентске омладине БУ“, нити доцније „Платформе УСО“). У политичком одбору договори о свим конкретним питањима доношени су једногласно. Све веће ангажовање напредних студената и ван Универзитета огледа се и у организованом присуствовању приликом одржавања зборовна тадашње удружене опозиције, при чему су студенти својом борбеношћу и организованим наступом значајно утицали на расположење народних маса.*

Упоредо са јачањем акционог јединства у револуционарном студентском покрету, кроз све бројније акције, и повезано са овим, и све

* Упоредо са јачањем студентског покрета, посебно после формирања Уједињене студентске омладине, све је чешћи био случај да на зборовима удружене опозиције говори и представник УСО. Сећам се да сам ја говорно на збору удружене опозиције у Великој Плини испред УСО (1938. г.). По правилу наступање представника УСО наглазило је на велико одобравање и симпатије народа, а због своје отворености уступању, политички представници, који су испред власти присуствовали зборовима, врло често су настојали да спрече наступање представника УСО на зборовима.

веће подршке јавности, долази у овој фази развоја студентског покрета и до јачања веза студентског покрета на БУ са међународним студентским и омладинским покретом у свету, упознавања међународне омладине са активношћу и борбом београдских студената за мир и слободу, демократију а против фашизма, експлоатације и угњетавања. Повезано са овим треба напоменути да се значајна активност студентског покрета БУ у борби за мир, против рата и фашизма, одвијала кроз Одбор студентских стручних удружења за мир. Овај одбор је организовао низ манифестација на Универзитету и ван њега, које су имале изразито антифашистичко обележје. Афирмација, признање и подршка, коју је на међународном плану добио студентски покрет на Београдском универзитету, представљало је значајан стимуланс за даљу борбу.

ФОРМИРАЊЕ УЈЕДИЊЕНЕ СТУДЕНТСКЕ ОМЛАДИНЕ

Достигнути степен јединства у студентском покрету, на платформи борбе против фашизма, за демократизацију унутар земље, напредак и мир, тражио је и нове облике организовања. Сви услови су били сазрели да се формира Уједињена студентска омладина, као јединствена политичка организација студентског покрета на Београдском универзитету, што је и прокламовано на оснивачком Конгресу УСО. Санкционисање већ оствареног јединства, кроз формирање УСО, обележава нову фазу у развоју политичког живота на Београдском универзитету, фазу развоја коју карактерише афирмација чврсте и монолитне студентске политичке организације, која је била способна да окупи још шире студентске масе у даљој револуционарној борби.

На конгресу УСО доминирало је неколико питања. Прво, суштина и значај квалитетно новог степена јединства које добија и нову организациону форму. То је најбоље изражено кроз следећи став у „Општој Резолуцији Конгреса Уједињења УСО (Платформа УСО)“: „Уједињена студентска омладина, као целина, јесте ванпартијска организација онога дела студентске омладине који је спреман да на универзитетском терену и народу ради за слободу, напредак и мир, против рата, реакције и фашизма, а то значи: за интересе и захтеве свих студената, за добро науке и Универзитета, за права омладине. УСО неће зависити ни од једне политичке странке и поред симпатија и потпоре коју ће указивати свима оним напорима демократских странака чија је борба сагласна са начелима ове платформе. Ово наравно, оставља свима њеним члановима и њеним саставним групама пуну слободу идеолошког и страначког опредељења и рада на Универзитету, изван Универзитета, и у посебним акцијама, уколико то не би било принципијелно супротно овој платформи.“

Друго, полазећи од нових услова које карактерише поштрена офанзива фашизма и реакције и повезано с овим даље опасности за слободу, културу и мир, на конгресу је снажно истакнута потреба још ширег окупљања студентске омладине, придобијања бројних неопредељених студената на линији платформе УСО, појачана активност за побољшавање животних и радних услова свих студената, за слободу и аутономију Универзитета, за учвршћивање сарадње са Хрватским и Словеначким студентима.

Треће, указано је да УСО и студентски покрет у целини морају „сарађивати са организацијама осталих категорија омладине, на основи питања и проблема који су данас заједнички целом младом нараштају било појединих покрајина, било целе земље. Ту долази сарадња са организацијама радничке, сељачке, грађанске омладине, у залагању за заједничке интересе и у изградњи омладинског ми- ровног покрета и општег покрета младог нараштаја за његова права.“ (Из платформе УСО)

Четврто, поред понављања свих оних, већ поменутих, захтева из „Платформе политичког рада студентске омладине“, на конгресу УСО, и усвојеној платформи, је посебно потенцирана потреба још одлучније борбе за унутрашње преуређење земље на бази демократије и националне равноправности због чега се поздравља и подржава „Народни споразум“ демократских странака из оквира Удружене опозиције, као историјска етапа на овом путу.

Пето, наглашена је потреба још јаче активности за одбрану мира што је „основни услов за решење наших унутрашњих проблема и гаранција боље будућности омладине“

У низу до сада објављених радова о студентском покрету Београдског универзитета посвећена је и одговарајућа пажња оснивачком конгресу УСО. Међутим, по овом питању, у односу на оно што је објављено остале су још неке дилеме, а по мом мишљењу има и извесних нетачности у приказу организовања конгреса и органа које је он бирао. Пошто сам учествовао у припремама конгреса УСО, а као делегат у његовом раду, дотакао бих се неких од спорних питања.

Пре свега за мене је дилема да ли је функционисање УСО почело од оснивачког конгреса или раније и када је конгрес одржан. У највише написа (Студенти Београдског универзитета — Хронологија политичког живота 1938—1941. године Београд 1971. године, Ђорђе Станковић у чланку: „Револуционарни студентски покрет и фашизам“ и др.) наводи се да је оснивачки конгрес УСО одржан 3. априла 1938. године, па се сматра да од тада и почиње деловање УСО. У књизи: „Напредни покрет студената Београдског универзитета“, књига 2. Милица Дамјановић заступа гледиште да је овај конгрес одржан фебруара 1938. године и за овај месец везује почетак рада УСО. Ја се не сећам тачног датума одржавања конгреса. Међутим, од интереса је напоменути да је УСО издао летак поводом Аншлуса и то 13. марта 1938. године, а постоје и подаци да је УСО поднео предлог листе за избор управе Потпорног удружења студената Београдског универзитета 4. фебруара 1938. године.

У историјском архиву СР Србије постоји и писмо УСО, писано 5. децембра 1937. године упућено студентима Београдског универзитета, који су се борили на страни републиканске владе народне Шпаније. Карактеристично је да су сви леци и други слични материјали потписивани, до пред крај 1937. године, од стране свих раније поменутих, прогресивних политичких група, а од тада леци, писма и прогласи потписивани су од УСО. И поред чињенице да је конгрес УСО фактички само потврдио до тада остварено политичко јединство студентског покрета, тешко је препоставити да би се леци и други материјали потписивали од УСО и пре њеног званичног конституисања. Отуда је за мене дилема: или је договор о формирању УСО остварен 1937. године (па су леци и други материјали од

тада потписивани од УСО, а не више од стране свих политичких, демократских група), а на конгресу (који је одржан 1938. године) дошло је до усвајања Платформе и званично прокламовање и утврђивање даље оријентације у раду УСО, или је (што је мање вероватно) конгрес одржан крајем 1937. године, од када се и поједини материјали потписују од УСО. У недостатку ближих конкретних доказа ово питање је за мене и даље отворено.

У вези са сазивањем и одржавањем конгреса у неким написима могу се запазити неке нетачности. Тако, на пример у књизи групе аутора: „Студенти Београдског универзитета — Хронологија политичких збивања 1938—1941. године“, Београд 1971. године се наводи: „3. априла 1938. године одржан је пленум студентских стручних удружења. Расправљано о извештајима појединих одбора и стручних удружења. На пленуму је званично конституисана Уједињена студентска омладина, као јединствена политичка организација на Београдском универзитету“. Иста тврдња је изнета и у чланку друга Ђорђа Станковића: „Револуционарни студентски покрет и фашизам“ (одштампан у публикацији: „Београдски универзитет у предатном периоду, народноослободилачком рату и револуцији“, Београд, 1983. године у коме се наводи: „На пленуму студентских стручних удружења 3. априла, Уједињена студентска омладина званично је конституисана као јединствена политичка организација на Београдском универзитету, која је окупљала студенте различитих политичких опредељења“

Изнете констатације нису тачне, нити је Акциони одбор стручних студентских удружења био сазивач оснивачког конгреса УСО, нити је на пленуму Акционог одбора конституисана УСО. У вези са разјашњавањем овог питања треба имати у виду да је АОССУ обједињавао рад свих стручних, економских, културно-просветних, мировних и спортских организација студената и вршио улогу легалног координативног тела наведених студентских организација, те је пред универзитетске власти износио ставове студентског покрета по свим актуелним питањима везаних за животне и радне услове студената. Што се тиче Одбора студентских политичких група (ОСПГ) на Београдском универзитету и његовог политичког одбора (као извршног органа) и доцније Уједињене студентске омладине, то су биле политичке организације студентског покрета, чија је активност била усмерена на окупљање свих прогресивних студената на антифашистичкој платформи и борби за демократизацију у земљи, за рушење тадашњих ненародних режима, као и за мобилизацију студената у борби за мир и слободу. Уз изнете напомене о основном усмеравајућем деловању АОССУ и ОСПГ, односно УСО, разуме се, да је постојала тесна и нераскидива повезаност у раду АОССУ и ОСПГ, односно УСО, да се политички деловало кроз свако удружење и сваку студентску организацију и да се јединствено деловало на остваривању утврђених циљева. Нема потребе, при томе, истицати да је улога Партије и у раду АОССУ и УСО била пресудна. Међутим, водило се при томе рачуна које активности спроводити преко АОССУ, а које преко ОСПГ, односно УСО. Из изнетог мислим да је јасно, а као учесник конгреса могу и лично да потврдим, да сазивач конгреса УСО није био АОССУ већ Политички одбор студентских политичких група. Овај одбор (био сам тада члан тог одбора) извршио је све припреме за конгрес, између

осталог, припреmio je и наци Platforme, koje je trebalo da bude usvojena na kongresu.

Даље спорно питање у вези са оснивачким конгресом тиче се састава делегата на конгресу. У већ поменутом чланку друг Станковић Ђорђе наводи (стр. 78.) да су конгресу УСО присуствовали представници 30 стручних студентских удружења, као и представници народних студената, студената демократа, самосталних демократа, земљорадника, левих земљорадника и радикала. Сличне констатације се могу наћи и у неким другим написима о студентском покрету на Београдском универзитету. Тако, на пример, друг Радован Грковић у чланку „Студенти у одбрани земље“ у публикацији „Црвени универзитети“ наводи, по овом питању, следеће: „Јединство које се стварало учешћем у заједничкој борби под руководством комуниста допринео је почетком 1938 године и успешан исход преговора о заједничким акцијама и сарадњи које су водили Иво Лола Рибар и остали Скојевски руководиоци са другим демократским и прогресивним оријентисаним организацијама на Универзитету. Тако је априла 1938 године на Правном факултету одржан конгрес 30 студентских удружења на коме је створена Уједињена студентска омладина“.

У мени драгој књизи друга Авда Хуме „Моја генерација“, Проsvета, Београд, Свјетлост, Сарајево 1984 године, на стр. 437 говори се о УСО па се, између осталог, каже: „манifestација уједињења одржана је у априлу 1938 године на конгресу уједињења одржаном на Правном факултету када су представници 30 студентских организација (као што су Акциони одбор, културни, мировни одбор и друге политичке организације на Универзитету) ступиле у Уједињену студентску омладину са омладином опозиционих грађанских партија, земљорадничке и лијеве земљорадничке, радикалне, демократске и самостално демократске, чиме је дошло до уједињења омладине тих партија са комунистичком. Platforma уједињења била је јединствена и подједнако поштована од свих политичких група. Од сада неће више бити ниједне политичке акције а да у њој главну реч неће имати Уједињена студентска омладина.“ Карактеристично је да се код свих цитираних аутора појављује податак од 30 стручних удружења, односно организација као организатора, односно коорганизатора, конгреса УСО. Добија се утисак да су од првог, који је изнео овај податак, други аутори просто преузимали исте констатације, јер се не наводи документација за ове тврдње. Први је ове податке о 30 студентских организација као организатора конгреса изнео друг Грковић, 1966. године (у већ цитираном чланку).

Имајући у виду оно што сам напред изнео о основним појмима активности АОССУ и ОСПГ, односно УСО, мислим да довољно јасно указује да наведене констатације нису тачне. Колико се ја сећам, све поменуте политичке групе су делегирале по 10 делегата за конгрес, а удружења нису слала односно делегирала своје представнике. Према томе, на конгресу је било 60 делегата и један број гостију-активиста студентског покрета.

Да су сазивачи оснивачког конгреса УСО биле политичке демократске групе, односно политички одбор ових група (а не АОССУ и стручна удружења) које су давале и делегате за Конгрес, потврђује нам и „Општа Резолуција конгреса уједињења УСО (Platforma

УСО)“ У уводном делу ове Platforme се, између осталог, наводи: „Размагарајући захтеве тренутка, интересе студената, омладине и целог народа, разумевајући једном речју своју друштвену улогу у одбрани слободе мисли, културе, демократије и мира, а полазећи и од жеље студентских маса и оствареног приближавања и упознавања у заједничком раду и борбама, групе демократских студената и то: Студенти Народне радикалне странке, студенти Демократске странке, студенти земљорадници, студенти самостално-демократске странке, студентска земљорадничка левица и народни студенти, подижу своје акционо јединство на један виши, организациони ниво“. Не помињу се, према томе, ни удружења ни Акциони одбор стручних студентских удружења као иницијатори, односно учесници оснивачког конгреса УСО, што је, имајући у виду оно што је напред речено о основним опредељењима у активности АОССУ и УСО, сасвим разумљиво.

У вези са радом оснивачког конгреса УСО указао бих и на једну тврдњу у цењеној књизи другарице Милице Дамјановић: „Напредни покрет студената Београдског универзитета“, књига 2 — 1929—1941 г Београд 1974. године. На страни 320. у овој књизи се наводи: „Да би се дух јединства студената пренео у све крајеве земље и да би студентски покрет изашао из универзитетских оквира и сарађивао још више са осталим слојевима омладине закључено је да се изврши реорганизација политичког рада. У ту сврху (да ли на конгресу УСО или одмах после његовог одржавања — то је за сада тешко утврдити) основани су покрајински одбори УСО и то за Војводину, Србију, Црну Гору, Босну и Херцеговину, Далмацију и Македонију (званично Јужну Србију). Основан је и Централни политички одбор УСО у који је свака покрајинска делегација делегирала по једног или два представника. „У даљем тексту се наводе појединци који су делегирани из појединих покрајина у Централни одбор УСО. Поменуто је да су у Централни одбор УСО из покрајине делегирани: из Црне Горе — Б. Машановић и Пуниша Перовић, из Војводине — Сл. Бајић, из Србије — Милинко Кушић, из БиХ — Мирослав Попара, из Далмације — В. Марковић, из Македоније — Љубомир Цветковић, а из Санџака је био предвиђен Рифат Бурџевић. Очито је да се овде ради о забуну. Наведени текст треба да се односи на измене у раду и организацији народних студената а не УСО. Наиме, негде у време одржавања оснивачког конгреса УСО спроведена је нова организација народних студената у том смислу да су формиран и покрајински одбори и изабран Централни одбор народних студената за Београдски универзитет. У овај одбор су делегирани другови који су напред наведени. Што се тиче УСО, она није имала организацију по покрајинама, нити је била Централни одбор. Конгрес УСО је бирао само један орган и то Извршни одбор (уместо ранијег политичког одбора), који је био извршно тело УСО између два конгреса. У извршни одбор су бирали по два представника од сваке политичке групације, које су давале делегате за конгрес. С обзиром на остварени степен јединства свих прогресивних студената у догађашњем периоду, а повезане с тим и већег степена независности од утицаја страначких руководстава на рад појединих политичких група, као новина је било предвиђено да конгрес бира Извршни одбор, а раније се извршни (односно политички одбор) конституисао на основу простог делеги-

рања појединаца од стране појединих политичких група. Који су појединци били у Извршном одбору УСО навео сам раније. Бројни су разлози указивали на потребу и значај формирања УСО. Да наведемо само неке од њих:

1) Окупљање свих прогресивних студената, на платформи борбе за одбрану аутономије Универзитета и побољшавање животних и радних услова студената, за демократизацију земље, за одбрану мира и слободе, омогућило је даљу диференцијацију међу београдским студентима. Придобивајући на наведеној платформи и кроз бројне акције на Универзитету и ван њега демократски оријентисане студенте, на другој страни се практично нашла, од организованих група, само мања група режимских студената, као и изразито фашистичка група „Љотићеваца“, чија активност и утицај међу осталим студентима је био веома мали. Ширина платформе УСО, борба за конкретне циљеве који су били блиски најширим слојевима студената, без обзира на политичку припадност, омогућили су омасовљење студентског револуционарног покрета кроз задобијање све нових и нових присталица из редова неопредељених студената. На овај начин КПЈ је у оквиру укупних напора за јачање општенародног и револуционарног покрета у земљи — својим иницијативама успела да кроз формирање УСО (на чију је активност одлучујуће утицала), окупи напредне и прогресивне студенте на Београдском универзитету и да створи такав анти-фашистички покрет међу студентима који ће — што ће наредни догађаји и потврдити дати значајан допринос и у НОБ-у.

2) Формирањем УСО, као јединствене политичке организације напредних студената, било је омогућено да се далеко лакше учвршћују и даље проширују права студената у стручним, културним и спорским организацијама. Приликом избора за управе појединих студентских удружења, мензи и др. листе УСО практично нису имале алтернативу*. Заступање студентског покрета преко Акционог одбора стручних студентских удружења и УСО пред властима стекло је право грађанства и постало је сасвим нормално. Паралелно са наведеним ишло је и далеко лакше легализовање представљање студентског покрета БУ у његовом наступу у иностранству, посебно у свегском студентском и омладинском покрету.

3) Напредни студентски покрет, који је већ до тада својом борбом стекао широку подршку јавности, формирањем УСО још се више афирмисао и наишао на одобравање, симпатије и потпору, у разним видовима, све ширих слојева грађана. Треба при овоме, пре свега, напоменути да су бројни демократски оријентисани професори, на челу са ректором Драгославом Јовановићем, прихватили и признавали Акциони одбор и УСО као легитимне представнике студентског покрета, између осталог, јер су били свесни, да захваљујући борби и активности студената и наука и научна мисао могла се слободније развијати на Универзитету, и поред политичког притиска и профашистичких режима у земљи. Та сарадња са демократско оријентисаним професорима Универзитета била је значајна

* Најбоља потврда за ову тврдњу је покушај груписе прорегимских студената да под видом „Напредних и сиромашних студената“ истакне листу за избор нове управе Студентског правничког друштва за школску 1937/38. годину. Нису у томе успели. Карактеристичан је био и напор тзв. националистичких студената да освоје студентско Потпорно удружење. Своју листу успели су да поставе једино на Теолошком факултету.

основа за очување аутономије Универзитета и важна подршка за даљи развој и учвршћивање студентског покрета у целини.* Симпатије и подршку студентски покрет и УСО наилазили су и код бројних других јавних радника и демократски оријентисаних адвоката, а она се манифестовала у разним видовима, од којих су посебно значајне њихове интервенције и заузимања за ослобађање многих студената, који су ухапшени у појединим акцијама, или ангажовања за ублажавања казни, ублажавања репресалија и сл. Наиме, укључујући се у општенародни демократски, револуционарни покрет у земљи под руководством КПЈ, студентски покрет је учествовао у бројним акцијама и манифестацијама, а АОССУ и УСО су издавали многе летке и билтене. Разуме се да се кроз такву активност сукобљавао са тадашњим ненародним режимима, долазило је до низа хапшења, осуда и других облика малтретирања све већег броја студената. Због тога у оквиру студентског покрета функционисао је Одбор за правну заштиту студената, чији је задатак био да предузима све мере (од прикупљања и слања хране ухапшенима до ангажовања оних који ће интервенисати за похапшене и обавештавања јавности за ослобађање похапшених, односно на временске казне осуђених студената. Постојао је доста велики списак врло угледних адвоката, који су припадали Демократској, Радикалној, Земљорадничкој, односно странци Самосталних демократа, који су били спремни, из симпатија према студентском покрету и УСО, појединци и ради личне афирмације, да се заузму и интервенишу приликом репресивних мера полиције и других органа власти према студентима. Може се претпоставити да тако добро организована правна помоћ не би била могућа без ширине студентског покрета и јасне патриотско-антифашистичке оријентације УСО.*

У којој мери је студентски покрет стекао афирмацију у јавности, а повезано са овим како је све више долазило до легализације припадности УСО, сведочи следећи пример: у току 1938. године издат је летак, на иницијативу УСО (и ако се у летку УСО директно

* Од интереса је напоменути да смо контакте са низом професора и јавних радника настанчили и за време окупације. Наиме, пошто сам као чеш представник УСО познавао бројне проф. Универзитета и друге јавне раднике, а и они мене, био сам од ослободилачког покрета у Београду одређен почетком устанка 1941. год. да заједно са Војном Николићем (ст. са Косметом) разговарам о евентуалном укључивању појединих професора и других јавних радника у НОБ. Разговарали смо, између осталих са проф. Универзитета др Михаилом Илићем, др Ђорђем Тасићем, др Синишом Станковићем, др Јованом Ђорђевићем и другим.

* Како је ефикасно деловала правна помоћ наводим пример из личног искуства. На сахрану Бранислава Нушића (1938. г.) учествовао је велики број студената. У име студената од покојника се опростио Милош Минић. Уместо на сахрани ја сам са Милинком Кушићем био на Правном факултету где смо припремали издавање једног летка. Текст тога летка, откупан на писарској машини, ставио сам у џеп, на смо Милинко и ја изашли на улицу и кренули преко Теразија. Код беокопа „Звезда“ два агента су нам прила, ухватила нас испод руку и спровели до Управе града на Обилићевом венцу. Прво су увели Милинка код истражника Монтанија (у току рата био је усташки истражник у Брчком). Претресли су га, ништа код њега нису нашли и одмах су га пустили и ако је он био далеко више компромитован од мене (ја сам пре тога још једанпут био хапшен и у затвору провео неколико дана). Када је Милинко отишао увели су мене код истражника и при претресу нашли онај пројекат летка, који смо припремали и кога никако нисам успео да се ослободим. Бранио сам се да су летке делили на факултету, и да тај који су нашли код мене, нисам ни прочитао, и ако је та одбрана била доста лабава јер је летак куван на машини, а листи су, по правилу, умножавани на шаширографу или штампарији. Почели су да ме малтретирају и нисам очекивао ништа доброг. Друг Милинко је, међутим, свестан да нисам успео да се ослободим пројекта летка, који сам имао код себе, ангажовао је одмах другове из правне помоћи, тако да је већ после неколико сати после нашег привођења уследила интервенција више адвоката код полиције и на бази тих интервенција истога дана сам пуштен.

не помиње), под насловом „Српски студенти српском народу“ (копију легка у прилогу прилажем). У легку се најоштрије осуђује унутрашња и спољна политика тадашње владе Милана Стојадиновића, а легак су са пуним именом и презименом потписали око 400 студената из бројних места и крајева Србије. Мислим да су сличан легак издали и потписали и студенти из других крајева земље, који су студирали на Београдском универзитету. О снази студентског покрета и УСО и његовој популарности у јавности, сведочи чињеница, да, колико се сећам нико због потписивања овог легка није био затворен, сем, што су у неким местима у унутрашњости Србије појединци били прекршајно осуђени на 30 дана затвора али казну нису издржавали.

4) Уједињена студентска омладина, са својом платформом, имала је, у одговарајућој мери, у том периоду и подршку опозиционих грађанских странака и ако је та подршка у низу случајева била више формална, а поред тога десна крила у свим овим грађанским опозиционим странкама стално су испољавала резерве у односу на растући револуционарни студентски покрет. Ипак, имајући у виду да је УСО, у оквиру својих захтева за демократизацију земље, давао подршку тзв. удруженој опозицији у том периоду, активно се ангажовао у бројним зборовима, које је организовала удружена опозиција, тешко да су вођства грађанских опозиционих странака могла да се дистанцирају, односно да не подржавају активност УСО. Поред наведених вероватно би се могли навести и бројни други разлози, који су говорили у прилог формирања УСО, да би се обезбедио даљи развој револуционарног студентског покрета на БУ. Као и у прегходном периоду тако је и у 1938. и 1939. години студентски покрет, учествовао у бројним акцијама и манифестацијама. Издавани су бројни леци и билтени, потписивани од УСО, готово по сваком значајнијем догађају на Универзитету, у политичком животу земље и збивањима у иностранству. Од значајнијих акција у којима се ангажовао УСО да наведем само неке: протест поводом присаједињења Аустрије трећем Рајху, којим актом је фашистичка Немачка дошла на наше границе, протест поводом окупације Судета од стране фашистичке Немачке, учешће у демонстрацијама поводом владине реакционарне унутрашње политике, учешће у демонстрацијама поводом окупације Чехословачке од стране Хитлерових група и др.

Посебно треба указати да са увећавањем опасности од напада фашистичке Немачке, нарочито после Аншлуда, на иницијативу Одбора стручних студентских удружења за мир, а уз пуну подршку АОССУ и УСО формиран је Одбор за одбрану земље и под паролом „бранићемо земљу“ предузима бројне акције у току 1938. и 1939. године. Организовањем низа протестних зборова против фашизма, учешћем у многим манифестацијама родољубиве омладине у акцијама за одбрану земље, оснивањем курсева за одбрану земље, формирањем студентског добровољачког батаљона и сл. а све под паролом „јединство младе генерације у одбрани националне независности“, студентски покрет је значајно допринео реализацији политике КПЈ на окупљању омладине и широких народних маса на патриотској и антифашистичкој платформи, још више је омасовио своје редове и повећао свој утицај у јавности. У оквиру ове активности студентски покрет је сарађивао са низом организација

и ван Универзитета, н. пр. са Соколима и другим сличним организацијама, које су биле спремне да се боре за одбрану земље и за њену бољу будућност.

Са тежњом да са своје стране допринесе ширењу фронта борбе против ненародног режима Милана Стојадиновића, као и уопште ширењу антифашистичког револуционарног фронта, УСО је настојао да оствари тешњу сарадњу и са студентима ХСС на загребачком свеучилишту. О овој активности нисам наишао на одговарајуће приказе у досадашњим радовима о студентском покрету па ћу, према сећању, изнети неке моменте у вези са овом иницијативом, преко Бориса Марушића, који је још од 1936. године представљао студенте ХСС, која сарадња је доцније довела до формирања УСО, заказан је сасанак у Загребу са руководством студентског клуба ХСС, чији је председник био студент Ковачевић. Треба напоменути да клуб студената ХСС није био најбројнији студентски клуб на Загребачком свеучилишту. Бројнији су били студенти марксиста, па и франковци. Између студената марксиста и студената ХСС није постојао неки сталнији облик сарадње, а франковци, крајње десно оријентисани и подржавани од усташког руководства, били су у сталном сукобу са свим лево оријентисаним снагама на Свеучилишту. У то време, слично као и на Београдском универзитету, један број комунистички опредељених студената учлањује се у студентску организацију ХСС са циљем да појачају утицај левог крила у овој организацији и у што већој мери неутралишу утицај франковаца на организацију ХСС, као и да допринесу усвајању народнофронтовске оријентације у студентском клубу ХСС (кроз сарадњу са студентима марксистима и студентским клубом самосталних демократа). Пошто још није постојала нека заједничка платформа између наведених клубова и организација о сталним заједничким настанцима, опредељење УСО да тежи остваривању сарадње са студентским клубом ХСС на Загребачком свеучилишту мотивисана је настојањем за подстицањем народнофронтовске оријентације међу студентским групама на Загребачком свеучилишту, као и подршком тадашњој удруженој опозицији а на линији борбе за окупљање свих снага у борби за слободу и демократију и за равноправност свих наших народа, посебно имајући у виду положај у коме се налазио хрватски народ под низом година краљевске диктатуре и владавине ненародних режима. Делегација УСО је била врло бројна. У Загреб је путовало око 15—20 студената. Замишљено је било да се сем сарадње на политичком плану разговара и о сарадњи по стручним, културним и спортским активностима. Наводим један број другова који су били у делегацији: Иво Лола Рибар, Пуниша Перовић, Рајко Мигровић, Авдо Хумо, Радован Грковић, Гуцул Васа, Грујо Новаковић, Р. Радовановић, Б. Капелан, Б. Марушић и ја. У Загребу смо кроз разговоре дошли до платформе о сарадњи. Договорено је, колико се сећам, да се међусобно подржавају, и према погребима, усклађују напори за одбрану аутономије Универзитета, као и активности за демократизацију земље а повезано с овим указано је на значај интензивирања подршке удруженој опозицији. Истакнуто је и погрба неговања веза на културном и другим пољима активности између београдских и загребачких студената. Нас неколико је било примљено и код др В. Мачека, а испред УСО положили смо и цвеће на гробове браће Радић на

Мирогоју.⁶ Контакти са студентском групом ХСС са Загребачког свеучилишта настављени су у наредном периоду и ако до неких ширих, заједничких активности није дошло.

НОВА ФАЗА У РАЗВОЈУ УСО

Септембра 1939. године отпочиње други светски рат нападом фашистичке Немачке на Пољску, а непосредно пре тога дошло је до склапања пакта о ненападању између СССР-а и Немачке. Ова два догађаја су имали значајног одраза на оријентацију бројних политичких странака и група у земљи. Вођства опозиционих грађанских партија (Демократске, Радикалне, Земљорадничке и Самосталне демократске) углавном су се определили и изјашњавали за Француску и Енглеску, као зарађене стране у ратном сукобу, а утицајни делови појединих од ових странака вршили су притисак, кроз разне форме и облике, на непосредно ангажовање Југославије на страни Енглеске и Француске. На другој страни један део снага у коалиционој влади Цветковић—Мачек радио је на увлачењу земље у рат на страни Енглеске и Француске, а други део се изјашњавао и сондирао терен за ангажовање на страни Немачке и Италије. КПЈ је, у дачим условима, била против увлачења земље у рат било на страни Енглеске и Француске, било на страни Немачке и Италије, сматрајући да се рат, у односу на главне актере сукоба, води за нову поделу интересних сфера. Тражила је да се предузимају све потребне мере за јачање одбрамбене снаге земље и истовремено тражила је ослона на СССР, као значајног гаранта за нашу безбедност. Ове ставове је разумљиво прихватио и УСО и студентски покрет. Уз наведене моменте треба нагласити да се, у том периоду, у земљи економска ситуација све више погоршавала, скупоћа је била све већа, експлоатација радних људи све безобзирнија. Очекивање од нове владе Цветковић—Мачек да се одлучно ангажује и приступи процесу демократизације земље и решавању бројних нагомиланих социјалних и економских проблема, показала су се као нереална. Последица све тежих услова живота и даље заоштравање свих до тада примењиваних репресивних мера у унутрашњем животу и те како су осетили на својој кожи и највећи број студената Београдског универзитета. Због тога, поред захтева да земља не буде увучена у рат, УСО је, следећи линију КПЈ, истицао у својим програмским опредељењима захтев за боље услове живота, рада и студирања под заједничком паролом за „хлеб, мир и слободу“.

У својој основи, у све већој мери, студентски покрет је кроз своју активност попримао обележја револуционарног покрета који се повезано са борбом радничке класе и сељаштва под руководством КП, бори за корените друштвене промене.

Ојачане позиције десних група у руководством грађанских опозиционих странака, које уплашене за своје класне позиције, са нара-

⁶ Сећам се једног интересантног детаља у вези са овом делегацијом УСО, Друг Радован Грковић, као члан делегације, пошао је у Загреб у шумадијском оделу. Он је био врло сиромашан студент и скоро цело време студија носио је само то одело са којим је и дошао на студије у Београд. Делегација УСО, која је и иначе изазвала партију загребачке омладине, па и шире јавности, била је одмах препознатљива по Радовану у народном оделу, које је нарочито притирало студенте франковце, асоцирајући их на предатне великосрпски оријентисане студенте. Увидевши ову реакцију, а да не би дошло до нежељеног инцидента (што би франковцима и те како одговарало, па и режимски оријентисаним елементима), позанимани смо за Грковића друго одело.

стањем револуционарног покрета у земљи, довеле су до тога да је уследио напад ових страначких руководства на УСО, као комунистичку организацију. Повезано с овим, руководства грађанских опозиционих странака врше притисак на поједине студенте из својих Клубова да се дистанцирају од УСО са циљем да разбију УСО. Међутим, у томе нису успели. Дошло је само, у овој новој фази развоја УСО, до даље диференцијације у студентском покрету, с тим што су од њега отпали сразмерно мали број појединаца (свеукупно негде око 50 организованих студената) од познатијих међу њима — Милија Јанићијевић, Ђока Радовановић, Војин Андрић од демократа, Иванка Тупањанин и Вукосава Гавриловић од земљорадника, Радовановић Радомир — Шилија од радикала. Може се слободно казати да је кроз ову нову диференцијацију студентски покрет изашао још чвршћи, компактнији и јединственији. Истина је да су услови за борбу у новим условима били отежани. Поред репресалија режима и званична руководства, већ поменутих грађанских опозиционих партија, нападала су УСО, а и притисак на Универзитет био је све јачи, тако да је све чешће долазило и до неспоразума, па и сукоба са универзитетским властима. Међутим, исковано јединство студентског покрета, кроз бројне акције у претходном периоду, у борби за аутономију Универзитета, за демократизацију земље, за мир и слободу, омогућили су да УСО још јединственије настави борбу под отежаним условима.

У неким написима о историјату студентског покрета на БУ се истиче како је после избијања другог светског рата и склапања споразума између СССР и Немачке о ненападању, па повезано с овим напуштања УСО од стране једне групе студената, по директивама вођства тадашњих опозиционих партија, практично дошло до гашења, односно престанка рада УСО. То није тачно. Пре свега, треба напоменути, када су руководства странака (демократа, радикала и земљорадника), односно мале групе назови студентских клубова ових странака, оградиле се од свих нас који смо деловали у оквиру УСО, називајући нас комунистима, ми са своје стране нисмо признавали рад тих студентских политичких клубова као легалан. Имали смо у виду чињеницу да је већина студената у овим магичним клубовима и даље бранила и заступала линију УСО, а мањи део се прикључио захтевима руководства странака и тражио је напуштање УСО. С друге стране имали смо у виду и усвојени став у Платформи на конгресу УСО да „УСО неће зависити ни од једне политичке странке и поред симпатија и потпоре које ће указивати свим оним напорима демократских странака чија је борба сагласна са начелима ове Платформе“. Платформа УСО је усвојена од свих политичких демократских и прогресивних клубова и онај ко је крши ради против јединства студентског покрета и борбе за остваривање заједнички утврђених циљева. У летку почетком 1940. године студентски демократски клуб је оштро напао руководство странке због суспензије студентског демократског клуба, а у исто време је и земљораднички студентски клуб штампао отворено писмо вођству странке, нападајући га за фалсификате и методе којима се служи, у тежњи да разбије клуб студентске земљорадничке омладине. Осим тога и УСО је у посебном летку под насловом „О разбијачкој делатности грађанских странака“ 8. јануар 1940. год. напао вођства поменутих странака за покушаје минирања УСО и подршку коју дају појединцима у овом разбијачком

покушају. Уз изнето треба имати у виду и чињеницу да ако су вођства грађанских опозиционих странака нападала УСО и оријентацију УСО, то не значи да су сви припадници тих странака одобравали ову политику руководства. Напротив, и на даље смо одржавали контакте, користили правну и другу помоћ бројних адвоката, јавних радника и професора, који су били лево оријентисани и који су и даље подржавали активност УСО. Према томе, и у овом погледу нисмо били изоловани.

Да је УСО и после најновије диференцијације, у новој фази развоја, био врло активан и наступао јединствено у јавности сведоче бројни леци и друге активности које су се одвијале под усмеравајућим руководством УСО. Да наведем само неке од летака које је издао УСО у периоду крајем 1939. и у току 1940. године: летак УСО, децембра 1939. године, поводом затварања Универзитета; летак УСО поводом крвопролића 14. децембра 1939. године; саопштење УСО о посети др В. Мачеку у вези са крвопролићем 14. децембра; летак УСО (1939. г.) у коме се тражи амнестија свих политичких и војних осуђеника, за слободан повратак шпанских добровољаца, против хапшења и осуђивања студената; летак УСО (1940. г.) против рата, за слободу и демократизацију земље; летак (1940. г.) поводом доношења Уредбе о упису лица јеврејског порекла на Универзитете и високе школе; летак УСО (1940. г.) поводом смрти Ж. Седлана, рањеног 14. децембра; билтен УСО (издат 1940. године) посвећен анализи унутрашњих и спољних догађаја, итд.

Од најважнијих акција у којима су, поред радника и других слојева становништва, учествовали и студенти у току 1939. године, 1940. и почетком 1941. г. издвајам: учешће у демонстрацијама 14. децембра 1939. године против рата, скупоће, за слободу синдикалног организовања за аутономију Универзитета; разбијање зборовна првака демократске странке и првака самосталне демократске странке (у кафанама „Гинић“ и „Трандафиловић“) с обзиром на реакционарно држање вођства ових странака, како у односу на збивања у земљи, тако и њихове напоре да нас увуку у рат на страни Енглеске и Француске; учешће на првом конгресу студената Југославије (септембар 1940. године) на којем је усвојена Декларација у којој се осуђује империјалистички рат и реакционарни кругови у земљи, који теже да нас увуку у рат; учешће у манифестацијама поводом доласка првог совјетског посланика (Плотњикова) у Београд; учешће у ангажираним демонстрацијама поводом годишњице отпочињања другог светског рата; учешће у излету омладине Београда 8. септембра 1940. године у Кошутњаку, којом приликом је интервенирала полиција и жандармерија и убила више студената радника и средњошколца; учешће у демонстрацијама поводом приступања Југославије Тројном пакту (26. 03. 1941. г.) и најзад масовно учешће студената у манифестацијама 27. марта када је срушена издајничка влада Цветковић—Мачек, која је потписала пакт којим се Југославија ставља на страну Немачке и Италије у ратном сукобу. О свим овим акцијама, у којима сам и сам учествовао, такође, смаграм да је доста писано, па о детаљима везаним за ове акције не бих шире говорио.

Треба уз изнето напоменути, да и ако у смањеном обиму, с обзиром на избијање другог светског рата, студентски покрет је наставио сарадњу током 1939. и 1940. године и са студентским и омладинским организацијама у свету испољавајући у свакој датој прилици

своју солидарност са борбом демократских снага у свету, за осуду агресије, за слободу а против терора и политике силе. У целини гледано у укупном раздобљу 1935—1941. године веома је значајан био допринос студентског покрета јачању међународног омладинског покрета у свету. Активно учествујући на бројним међународним студентским и омладинским скуповима, студентски покрет БУ је дао свој удео афирмацији међународног омладинског и студентског покрета у његовој борби за мир, против агресије, за слободу и прогрес, а својом борбом у земљи, под руководством КПЈ, на најбољи начин је показао како се треба борити против назадњаштва, експлоатације и угњетавања, а за један бољи и праведнији друштвени систем.

Покушај да се разбије УСО путем формирања нове организације од малобројне групе студената демократа, земљорадника, радикала и других, који су подржавали ставове руководства својих странака, одвијала се током целе 1940. године. Ова малобројна групација студената оснива „Савез студентске омладине“ а у својој платформи овај Савез, кроз нападе на УСО, као комунистичку организацију, настојао је да привуче један део студената из студентског покрета, односно студената који су били неопредељени. У тим напорима не само што нису успели него су се још више компромитовали, јер су у активностима које су предузимали (а имајући у виду ставове које су бранили и заступали) могли су да привуку као своје савезнике једино режимски оријентисане студенте. Најбоља потврда за ово је покушај освајања положаја председника ЦУСТ-а (централног удружења студената технике) 1940. г. када је насупрот листе УСО истакнута листа на челу са Вером Полети, припадником студентског демократског клуба. Листа УСО на челу са кандидатом Страхинићем Радетићем добила је скоро шест пута више гласова у односу на листу на челу са Вером Полети, при чему су за ову листу гласали и студенти Љотићевци, бивши ОРНАС-овци и други прорежимски оријентисани студенти. После овог неуспелог покушаја групација студената окупљена око „Савеза студентске омладине“ није се више усудила да се појави са својом листом приликом избора управа студентских удружења ни на једном факултету. У том периоду имамо и све већу активност и назадну улогу коју је играо „Српски културни клуб“ коме је на челу био проф. Универзитета Слободан Јовановић, а у управи су били Драгиша Васић (доцније један од идеолога четничког покрета Д. М.), Стојановић, др Жујовић и низ других професора, адвоката и јавних радника. Под реакционарном паролом „Срби на окуп“ овај Клуб је формирао и омладинску секцију у коју су се учланили студенти из демократског, земљорадничког, радикалског и клуба самосталних демократа, који су отпали од УСО. Председник овог Клуба био је студент Војин Андрић. И наведена активност у оквиру „Српског културног клуба“ — уз свесрдну подршку неких познатих личности из тадашњег јавног живота није дала никакве резултате да се разбије студентски покрет и УСО.

Између осталог, веома значајан разлог који је допринео да не само да није дошло до разбијања студентског покрета и УСО, него је напротив дошло до његовог даљег ширења, у овој преломној 1939. години, налази се у чињеници да је КПЈ (чију линију је следила УСО) борећи се против увлачења земље у рат, никад није престала да указује на потребу сталног јачања одбрамбених

снага земље, уз истовремено раскринкавање намера империјалистичких западних сила, као и на даље раскринкавање реакционарног фашизма (без обзира на закључени пакт о ненападању између Немачке и СССР-а), и опасности која нам прети од фашистичке Немачке и Италије, чије групе су биле на границама наше земље. Због таквог става у јавности су пропали покушаји да се УСО оптужи за дефеизам, као анационална организација. У целокупној активности УСО у том периоду јасно се могло уочити да залагање за мир, против увлачења земље у рат, није значило борбу за мир по сваку цену, већ борбу за мир који треба да се брани, ако устреба, и са оружјем у руци. У прилог оваквог опредељења УСО сведоче бројне чињенице, нпр. летком крајем 1939. г. УСО обавештава јавност о стрељању чешких студената од стране немачких фашиста, устаје против рата и увлачења земље у рат, али у летку се истовремено изражава спремност да се брани слобода земље. На студентском збору почетком 1940. године студенти упућују протестна писма против рата посланицима Енглеске, Француске и Немачке. У писму немачком посланику изражава се револуција због терора који спроводи немачка влада и армија у окупираним земљама. Поводом окупације Албаније од стране фашистичке Италије УСО, такође, издаје летак у коме напада агресивни италијански фашизам. А када се влада Цветковић—Мачек определила да приступи тројном пакту, већ сутрадан после потписивања овог Пакта, УСО је заједно са радницима и осталим прогресивним снагама у Београду, учествовао у великим демонстрацијама протестујући против Пакта и ненародног режима, против понижења и издаје. После пуча, изведеног следећи дан, студенти су били међу првима који су у великим манифестацијама осудили капитулантску политику оборене владе Цветковић—Мачек и кроз пароле „Савез са СССР“, „Боље гроб него роб“, „Хоћемо народну владу“, „Војска са народом“ и др. изражавали су своју спремност, да ако буде погрешно, у пуној мери се ангажују у супротстављању фашистичком освајачу. Није отуда ни мало случајно да су се бројни студенти, који нису били служили војску када су фашистичке земље Немачка и Италија, напаале Југославију 6. априла 1941. године, масовно јављали за добровољце, да бране земљу, да бране њену независност.²

Уз све оно што је напред речено, о активности УСО и фазама кроз које је пролазио, треба још додати, да по свом значају на револуционарна збивања — формирање и активност УСО је превазилазила оквири Београдског универзитета. Настало као резултат настајања КПЈ на окупљању свих напредних и демократских студената у борби за одбрану аутономије Универзитета, за демократизацију земље, против националног угњетавања, против фашизма, УСО је својом укупном активносту, видно утицао и на јачање

² И ја сам се, одмах после бомбардовања Београда, пријавио војној команди на Бањичи за добровољце. После бројних инсистирања упутили су ме у Брчко. У Брчком војна команда није хтела да ме прими него ме упутила у Тузлу, а пошто сам у Тузлу затекао само једну ваздухопловну јединицу, кренуо сам возом за Сарајево. У Сарајево сам нашао бројне другове са Београдског универзитета. Иво Лола Рибар ми је казао да никог од студената, који нису служили војску, војне власти нису хтеле да приме за добровољце и да је издаја све присутнија и у војним командама. Са Владимиром Перићем Валтером станао сам пар дана код неких његових другова. Неколико дана после уласка Немаца у Сарајево Иво Лола Рибар и ја извадили смо објаву, и пошто сам од Владе Перића добио 800 динара у предатиом сребрном новцу, кренули смо возом у окупирани Београд.

омладинског покрета у Југославији, а озбиљан допринос је дао, — у периоду у коме је деловао, — и у мобилизацији народних маса, у вези са активношћу КПЈ у стварању таквог антифашистичког покрета у земљи који ће представљати неисцрпну снагу у ослободилачкој револуцији.

НЕКА ЗАПАЖАЊА О СТУДЕНТСКОМ ПОКРЕТУ НА БУ

О раду и активности студентског покрета на БУ има већ прилично радова. Имам ипак утисак да о феномену напредног студентског покрета на БУ, његовом функционисању, његовој снази, било би идуко још доста написа да би новије генерације о њему добиле што потпунију представу. Најчешће када се пише о студентском покрету указује се на поједине значајне акције из тог предратног периода, значајне датуме и истакнуте појединце из његовог историјата. Сасвим је разумљиво првенствено подсећање на наведене моменте. Међутим, из таквих написа само се делимично може добити представа о суштини, функционисању и обухватном деловању револуционарног студентског покрета БУ. Покушаћу, стога, без илузија да ћу у томе и потпуније да успем, да дам макар мали прилог у одговору на ово питање.

Оригиналност форми револуционарног деловања студентског покрета у условима профашистичких предратних режима и мноштво облика активности, који су у крајњој линији сви били усмерени у истом правцу — формирању револуционарног студентског покрета као саставног дела општег револуционарног покрета, који се стварао у земљи под руководством КПЈ, — на најбољи начин показује креативност и иновације у примени форми борбе (у односу на дате услове) у остваривању револуционарних задатака и револуционарних циљева. Било би заиста пожељно када би се на један аналитички, студиозан начин изнеле све оне бројне форме рада и деловања сви они многобројни тачкићи, који су усмеравани од Партије синхронизовано деловали у сложеном механизму револуционарног студентског покрета, омогућујући да се он непрекидно развија и омасовљује. Са стране могу само да укажем на неке битне елементе тог механизма.

Када су нови студенти долазили на Универзитет, поготово они из унутрашњости, већ при упису њима су свесрдно пружала помоћ бројна стручна студентска удружења, као и студентска организација „Самопомоћ“. Мрежа студентских удружења била је веома разграната. Укупно је деловало преко 70 разноврсних студентских удружења и организација. Свеукупну координацију стручних удружења и других студентских организација вршио је Акциони одбор стручних студентских удружења који је, као што сам раније напоменуо, био истовремено и тело које је представљало студентски покрет пред универзитетским властима и другим органима. Упорна борба напредних и прогресивних студената за освајање стручних студентских удружења била је сасвим разумљива ако се има у виду да су стручна студентска удружења поред активности на сагледавању свих мера које треба предузимати и помоћи коју треба пружати студентима у циљу успешнијег студирања, — били истовремено и полигони за политичко деловање, били значајни пунктови у оквиру којих се, кроз све веће и свакодневно ангажовање студената

усвајао марксистички поглед на свет и формирало, кроз деловање Партије, опредељење студената, у односу на текућа збивања у земљи и иностранству. Више или мање сваки је студент — поготово с обзиром на недограђеност у систему студирања — био упућен на стручна студентска удружења, која су развијала велику активност око регулисања што повољнијих услова у погледу студирања. Индивидуални контакти, индивидуални рад бројних појединаца — активиста студентског покрета — у оквиру стручних студентских удружења, са све већим бројем студената, допринео је да се студентски покрет стално шири и омасовљује. Није стога ни мало случајно да су на бази таквог рада и активности, стручна удружења и Акциони одбор, били у стању да у вези са решавањем бројних проблема, који су у појединим фазама били актуелни, (почев од кршења аутономије Универзитета па до настојања да се замене поједине назадне Уредбе, које су регулисале режим студирања), — мобилишу кроз поједине акције више хиљада студената.

Друга значајна карика која је омогућавала такву ширину у развоју напредног студентског покрета представљале су студентске мензе, студентски домови а доцније и студентско Потпорно удружење. Освајањем ових организација, односно обезбеђивањем битног утицаја на рад ових организација од стране напредних студената, осигурана је значајна материјална основа за даље ширење студентског покрета. Без освајања мензи и битног утицаја на рад студентских домова тешко да би се могао замислити такав замах у развоју студентског покрета какав је остварен. У вези са овом констатацијом треба имати у виду следеће чињенице: Већина студената који су студирали на БУ били су слабијег имовног стања што показује податак из 1937 године да преко 60% од укупног броја уписаних студената није плаћало школарину. Велики број од ових студената је био упућен да се храни у студентским мензама и студентским домовима. Мензе (општа студентска, војвођанска академска трпеза, менза југословенских медицинара и менза студената пољопривредно-шумарског факултета) биле су тако добро организоване и међусобно тако добро повезане да су пружале корисницима релативно задовољавајуће оброке уз најмање цене у датим условима. Управљајући мензама и домовима студенти су кроз праксу, на најбољи начин, потврдили да су способни да се тако организују да путем својих самоуправних тела успешно послују. Од интереса је при овоме напоменути да један приличан број оних најсиромашнијих студената, келнерисањем и другим пословима које су обављали у мензама и за мензе, добијао је као противуслугу храну бесплатно. Има један податак да се у општој студентској мензи и до једне трећине студената, у односу на укупан број абонената, на овај начин хранило у мензи. Слична је ситуација, у овом погледу, била и у другим мензама. Може се слободно рећи да ниједан студент, захваљујући оваквој активности и организованости студентског покрета, није могао остати гладан. Живело се веома скромно, хранило скромно, али истовремено уз високи степен солидарности и узajамног помагања подржаван је опстанак и оних најсиромашнијих. Осим тога путем „Самопомоћи“, Дома студенткиња и других организација проналажени су додатни послови за најсиромашније студенте: разношење млека, струјање паркета, разношење новина и сл. — давање часова, послуживање на славама и друго.

У још већој мери него стручна удружења, мензе и домови су била места где се политички деловало, где су придобијане све нове и нове снаге, које су се укључивале у активност студентског покрета. То придобијање све нових и нових студената за студентски покрет било је и поред вешто организованог деловања Партије, делом и резултат те атмосфере у студентским домовима и мензама, те огромне људске солидарности и помоћи у свакој прилици и доследно поштовање високих моралних норми понашања, у међусобним односима. Паралелно са неговањем оваквих односа, (што је и те како имало одраза на бројне неопредељене студенте да нам и на политичком плану све више верују), уз свакодневни политички рад бројних студената марксиста-активиста, стално се повећавао број напредних студената. Поред наведених економских организација студената треба истаћи и значај летовалишта, које је организовао Студентски летовалишни савез, али и друге студентске организације.⁵ Слично као и код мензи бројним студентима слабијег имовног стања омогућено је да, уз скромне цене, проведу годишњи одмор на мору или у планини, при чему, такође, они најсиромашнији су летовали бесплатно. И на свим овако организованим летовалиштима активисти студентског покрета су врло интензивно радили политички, кроз разне форме и облике (приредбе, предавања, дискусије, забавне програме и сл.) и утицали на формирање ставова и опредељења појединаца.

Веома значајна област у оквиру које се деловало на ширење студентског покрета односи се на културно-спортски живот студената. Бројне су биле студентске организације које су своју пажњу усмеравале на задовољавање културних и спортских потреба студената. Сва та активност је усмеравана преко Централног одбора студентских културних и спортских удружења. Академско позориште са припремом многих драмских дела, увек са одређеним напредним порукама, рецитативни хорони, певачки хорони, оркестар камерни и забавни, књижевне вечери, културно-забавне приредбе на излетима, спортске приредбе и сл. биле су само неке од форми рада у оквиру културно-спортских студентских организација. Не треба посебно истицати да је кроз све ове форме рада вршено и политичко васпитање и значајан утицај на формирање прогресивних схватања све већег броја студената.

⁵ Сећам се да сам 1937. г. летовао на Гочу у студентској колонији коју је организовао студентски одбор Црвеног крета. Сасвим близу нас била је друга студентска колонија у организацији скаута у којој је био и Ђуро Стругар. Приликом организовања појединих летовалишта водило се рачуна да у сваком летовалишту буде један број активиста покрета. Између осталих, у нашој колонији био је и Влада Аксентијевић.

У лето 1938. године, у организацији „Селачка кола“ (које је било под патронатом самосталних демократа) летовао сам на Плитвичким језерима. Летовање је било организовано под шаторима, а у колонији су били заступљени студенти са Београдског и Загребачког универзитета. Оно летовање је требало, између осталог, да послужи даљем зближавању београдских и загребачких студената. Летовање смо искористили за интензиван политички рад. Готово свако вече су организоване логорске ватре са разнопресним програмом. Једној логорској ватри је присуствовао и Адам Прибићевић, тадашњи првак самосталних демократа. Посећивали смо и околина села (Кочарево крај и др.) и успоставили и одржавали контакте са свеском омладином. Учествовали смо и у приредбама које су организоване у организацији „Селачког кола“ у Кореници и др. Овако наше деловање није остало незапажено. Тадашњи посланик за ову област ЈРЗ-овац Косановић примренио је следећу провокацију: организовао је паљење стога сена у близини нашег логора. Ми смо осетили да је ово смишљена провокација и први смо притекли да гасимо пожар. Жаидари, који су убрзо дошли, видећи како свесрдно гасимо пожар нису могли изазивање пожара приписати нама и ако је то била намера. Ипак смо поеле пар дана, под притиском морали да напустимо логоровање.

Дебатни клубови који су деловали на више факултета били су трибине, где се, на научној подлози, расправљало о бројним темама од интереса за опште образовање студената, тако и о специфичним темама од интереса за студенте појединих факултета. Веома добро припремљени уводни реферати, са марксистичким објашњењем појединих проблема и жива дискусија, доприносила је да су скупови у оквиру дебатних клубова били јако добро посећени. Посебне догађаје представљала су предавања и друге манифестације, које су приређиване у изв. физичкој сали на тадашњем Правном факултету. На таквим скуповима физичка сала је била увек пуна, било је тешко наћи празно место. По правилу на предавања и друге приредбе долазиле су значајне групе радничке и средњошколске омладине.

С обзиром да су на Београдском универзитету били јако бројни студенти из свих крајева земље, било је од интереса да се формирају и завичајна студентска друштва, као што су нпр. била: друштво „Петар Кочић“, „Владимир Гађиновић“, „Вардар“, „Космет“, „Његош“ и др. која су захваљујући бројним активностима значајно допринели не само у области културно-просветног рада, него и на политичком плану у смислу сталног утицаја на формирање мишљења и ставова многих студената са истог подручја, као и њиховог ангажовања у заједничким политичким акцијама студентског покрета на Универзитету и ван њега.

Наведене најзначајније и низ других полуга и богатство облика активности представљале су основу једног механизма — усмеравањем од Партијске организације на Универзитету, који је деловао веома усклађено и који је допринео да је све већи број студената налазио интерес да учествује у активностима тих бројних студентских организација, а преко њих и да се везује за напредни револуционарни студентски покрет. Било је при томе потребно много вештине да се кроз велики број студентских организација, од стручних до спортских здравствених и културних, на адекватан начин, политички делује и ради. Понегде је то почињало од заједничког читања борбених песама, препорука за читање појединих романа из области савремене светске социјалне литературе, затим заједничких одлазака на предавања и приредбе, да би се дошло до разговора о слабостима постојећег друштвеног система и потребе борбе за један бољи свет. У тој активности индивидуални контакти, лично ангажовање бројних активиста покрета и њихова способност да, полазећи од разноврсних интереса многих неопредељених студената, на најприхватљивији начин приђу и привуку ове неопредељене студенте, представљало је значајну основу у omasовљавању студентског покрета.

Уз изнего гроба указати на управо задивљујуће резултате који су остваривани у организовању разних спортских, културних, забавних и других приредаба у врло непогодним условима (подрумске просторије, неподесне сале и сл.) и са минималним средствима. Но када говоримо о учешћу студената у активностима студентског покрета гроба напоменути да је оно било разноврсно. Постојао је значајан број студената који је, као борбени одред, био спреман да учествује у свакој акцији, па и оним изразито политичким (путем демонстрација и других видова протеста) усмераваним од партијске организације, односно од УСО, које су предузимане било на Универзитету, или ван њега, без обзира на евентуалне после-

дице које би могле уследити (хапшење, осуде, протеривање, конц. логори и сл.). Број студената у оквиру студентског покрета, који су припадали овој групи, из године у годину се повећавао, а најбоља потврда за ово је све масовније учешће студената у бројним демонстрацијама и акцијама које је у том периоду Партија иницирала, односно организовала.

Постојао је и приличан број студената који су учествовали само у неким акцијама и академијама, појединим манифестацијама и скуповима, а такође, постојала је и значајна групација студената која је долазила, углавном, на поједина предавања, која су организована у физичкој сали, или у оквиру дебатних клубова. Ови студенти су симпатисали покрет, приликом избора гласали су за листе УСО и студентског покрета, али непосредније нису учествовали у низу борбених акција студентског покрета у том периоду. Све ове групације заједно представљале су оно што називамо студентским покретом на БУ. Треба, наиме, при овоме имати у виду да и они студенти који су само повремено учествовали у појединим акцијама или само на предавањима које је организовао студентски покрет, осеивши тај дах револуционарних стремљења и сами су, неко више неко мање, прихватили и усвајали, постепено, нове напредне идеје. У којој мери је то тачно може нам потврдити однос ове бројне групације студената према НОБ-у, за време окупације земље. Задивљујуће је колики је број и ових студената активно се укључио у борбу против окупатора. И сам бих могао изнети бројне примере појединаца, студената БУ, који су у оном пред-ратном периоду учествовали само повремено у акцијама и то углавном у оним легалним, које је организовао УСО и студентски покрет, када је почела НОБ укључивали су се у партизанске одреде, у илегални позадински рад или су на разне друге начине помагали у ослободилачкој борби. Између осталог, и учешћем ових студената у НОБ-у обезбеђена је масовност активног ангажовања студената са БУ у ослободилачком рату и револуцији.

Када говоримо о феномену револуционарног студентског покрета незаобилазно је да се каже пар речи и о међусобним односима и нормама понашања у студентском покрету и то првенствено у његовом револуционарном борбеном језгру. Односи који су у овом погледу неговани, може се слободно рећи, били су, такође, значајна компонента за учвршћивање и omasовљавање покрета и за јачање његове револуционарности. Пре свега другарски односи били су на високом нивоу. Осећај да припадаш једном револуционарном покрету са идеалом да се бориш за бољи и праведнији систем, за лепшу будућност нових генерација, у тој мери је утицало на развијање нових другарских односа, који су готово у потпуности елиминисали разлике у погледу порекла, националности и сл. међу прогресивним студентима. Негована је пракса да се сваки друг дени утолико више уколико је више револуционаран и више одан покрету а не по томе одакле је и којој националности, односно народности припада и сл. Такво другарство, са јачањем револуционарног студентског покрета, све је више долазило до изражаја у свакодневном животу и понашању напредних студената. Посебно је ово другарство долазило до изражаја приликом демонстрација, сукоба са полицијом и режимским студентима, када се другу пригицало у помоћ и по цену да и сам будеш изложен одређеној опасности, затим приликом хапшења и држања на полицији, да

се, и поред малтретирања и тортуре, не одају другови са којима си радио у студентском покрету, као и у ситуацијама када је требало пружити све врсте потпоре (независно од опасности којима се појединац излаже) да би се помогло другу који живи у илегалности, који се склања да не буде ухапшен и сл. Неговање и развијање таквог другарства несумњиво је имало своју тежину у стварању оних специфичних међуљудских односа који су од Партије подстицани и неговани у радничком покрету и који су били карактеристични и за студентски револуционарни покрет на Београдском универзитету.

О солидарности у студентском покрету донекле је већ било говора у вези са радом и пословањем студентских мензи, домова и других студентских економских организација. Та солидарност је била таква да представља једну од најлепших особина у међусобним студентским односима тога времена. Била је таква, да поновим оно што сам већ раније изнео, да и у случајевима када је неки студент остао без икаквих новчаних средстава, он не би остао гладан захваљујући солидарности која је у максимално могућој мери развијана у односима међу студентима у оквиру студентског покрета. У том најборбенијем делу студентског покрета била је реткост да неки студент оствари бољу зараду (давањем часова под повољним условима и сл.) а да корист од те зараде не осете и многи његови другови. У тешким животним условима студирања за бројне студенте постало је сасвим нормално да се последња цигарета дели на пола са другом, да се другови међусобно новчано помажу, да се у случају потребе замењује друг у неком привремено добијеном послу, да купљене књиге стално круже од друга до друга, да се међусобно пружа другарска помоћ приликом припремања испита итд. Сви ти облици солидарности су били саставни делови онога што бих назвао начином живљења у оквиру најнапреднијег дела студентског покрета, при чему ти разноврсни изражајни облици солидарности су сматрани нормалним нормама понашања, који треба да владају у једном таквом покрету какав је био револуционарни студентски покрет.

За норму понашања које су владале у револуционарном студентском покрету од интереса је указати и на однос који је владао према истакнутим појединцима покрета. Према њима су се широке студентске масе односиле — због њихове више и боље оспособљености, више изграђености веће револуционарности — са другарским поштовањем, али сем тога ништа их друго није раздвајало од масе покрета. Живели су на исти начин као и бројни други студенти, хранили се у мензама, друговали са свима — увек су имали веће обавезе а иста права са осталима. Постојање таквих односа и таквог понашања одговарало је и било у складу са идеалима младих, који су увидевши и осетивши све неправде тадашњег друштва, тежили и борили се за остваривање нових, праведнијих друштвених односа, а у складу са тим и за успостављање нових моралних норми у међусобним односима.

Наведени и низ других компоненти у међусобним односима студената, које карактерише несебичност, искреност и оданост у заједничкој идејно-политичкој и револуционарној борби, представљају основу оне атмосфере која је све више овладавала студентским покретом. У таквој атмосфери развијао се и обликовао лик напредног и револуционарног студента.

ВЕЉКО ЂУРИЋ

Неколико лейка — прогласа из обимне пропагандне делатности уједињене студенатске омладине између два рата

Потпунијем сагледавању рада студентског покрета на Београдском универзитету, без сумње доприносе и бројни сачувани прогласи, леци и други пропагандно-информативни материјал. Намера нам је да презентирамо неколико мање познатих прогласа — летака из периода 1935—1941. године.

Политички живот већине студената Београдског универзитета могуће је пратити кроз њихово деловање у разним грађанским партијама, од крајње деснице до револуционарне левице која је била под водством илегалне Комунистичке партије односно њене трансмисије СКОЈ-а. Сама, макар и формална припадност некој од грађанских партија (Радикалској, Демократској, Земљорадничкој или некој другој мањој) често је условљавано и диктирано од стране руководства. Међутим, дешавало се да је реакција на догађаје у одређеном тренутку била, неки пут, и ван оквира препорука страначких вођа. Тих случајева било је много и били су веома добро искоришћени од напредних револуционарних снага на Универзитету. Такво деловање студената манифестовало се нарочито поводом анексије делова територије Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од стране Италије, двадесетих година као и другим познатим догађајима око Нетунских конвенција, убиства истакнутих бораца из Истре (Владимира Гортана и другова). Посебно су занимљиви међусобни односи појединих организација и клубова студената као што су СРНАО (Српска националистичка омладина), ОРЈУНА (Организација југословенских националиста) и сл.

У периоду од почетка 1929. године до краја 1934. није било значајнијих омладинских акција, односно, већих прилика за сукобе међу студентима, за манифестације против власти и њиховог односа према Универзитету. Условно речено, почетак новог периода јачих политичких губања међу студентима почиње 1934—1935. године.

Као илустрација таквог стања помињемо убиство студента Мирка Срзентића, терор власти који се испољавао масовним хапшењима и стварање концентрационог логора. Све те репресалије изазвале су супротан ефекат од оног који се очекивао. Ојачала је солидарност међу студентима и омогућено стварање, скоро, јединственог фронта који је на крају резултирао и стварањем Уједињене студентске омладине.

Агресивна спољна политика фашистичких земаља, Италије и Немачке, и догађаји у Шпанији били су изложени беспштедној кри-

тици студената. Као поводи за пробу јединствености и солидарности студената послужили су доласци немачког министра Нојрата, италијанског министра Ђана, чехословачког председника Венаша, француског министра Делбоса, аншлус Аустрије од стране Немачке, подела и окупација Чехословачке и тд. Ти јединствени ставови студената у поменутим догађајима допринели су јачању револуционарног јединства.

Као један од видова борбе за револуционарне циљеве било је упознавање широких друштвених слојева становништва са актуелним догађајима преко прогласа, летака и другог материјала. Штампали су их студентски клубови, и удружења, АОССУ (Акциони одбор стручних студентских удружења), Уједињена студентска омладина и други.

У овом прилогу указаћемо на неколико таквих прогласа — летака штампаних у већим тиражима али ретко сачуваним.

У одбрану Чехословачке и Мира

Непријатељи Мира напредују на независност Чехословачке.

Колебљиви и дволични браниоци мира чине уступке изазивачима рата на рачун целокупности и самосталности Чехословачке државе. Тиме се Мир не може и неће одбранити. После толико искустава данас знамо да су завојевачи незаситљиви.

Чехословачка је у опасности, Мир је у опасности! Чехословачка се може сачувати, Мир се може одбранити само јединственим и одлучним отпором свих пријатеља мира.

Напад на независност мале и мирољубиве чехословачке државе јесте само почетак напада на независност свих малих држава. Нападом на Чехословачку спрема се настрашница светска кланица и ропство малим народима, који су криви само зато што хоће слободни и срећни да живе на својој грудима. *Мир се не може и неће одбранити попуштањем пред нападачима на рачун малих народа. Чехословачка се може сачувати, мали народи се могу одбранити само јединственим и одлучним отпором свих пријатеља мира.*

Векови заједничке борбе за слободу, заједничка опасност данас за навек нас везују за братску земљу. Од великана Чешког препорода, преко Тирша и Масарика, до данас — нас и браћу Чехословаке везују исте борбе и исти идеали.

Угрожавање Чехословачке значи опасност за Мир, за независност малих народа, за нас!

Чехословачка се може спасти, ми се можемо одбранити само јединственим и одлучним отпором свих родољуба и свих пријатеља мира!

Пријатељи Чехословачке!

Пријатељице мира!

Искрени родољуби!

Сви ви којима на срцу лежи Мир, судбина Чехословачке и будућност наше државе

манифестујте, уложите све снаге за одбрану братске Чехословачке Републике.

Штампа „Планета“, Добрачина 55.

Београдски омладински мировни одбор.

Прилог: „У ОДБРАНУ ЧЕХОСЛОВАЧКЕ И МИРА“

Овај летак Београдског омладинског мировног одбора штампан је непосредно после договора Енглеске, Француске, Италије и Немачке у Минхену око Чехословачке. Летак је настао након прогласа Комунистичке партије Југославије у коме се каже: „основна задаћа КПЈ у овом часу је покренути и организовати све народе Југославије у борбу за одбрану недељивости, независности земље против немачких и италијанских фашистичких агресора и њихових помагача“. Схватајући сву тежину ситуације и преку потребу за рад на буђењу националне свести и духа ради одбране независности Југославије која се налазила у сличној ситуацији као и Чехословачка, београдска студентска омладина штампала је овај проглас. Енглеска и Француска су после прихватања диктата Хитлера око Чехословачке окарактерисани у летку као „колебљиви и дволични браниоци мира“. Говорећи да је „договор“ само варка пред напад на суверенитет Чехословачке, аутори текста кажу да „напад на независност мале и мирољубиве Чехословачке државе јесте само почетак напада на независност и свих малих држава“. Схватајући да слична опасност прети и малим државама средње Европе и Балкана, у летку се каже: „сви ви којима на срцу лежи мир, судбина Чехословачке и будућност наше државе манифестујте, уложите све снаге за одбрану братске Чехословачке“.

Хитлер је на граници Југославије

Великонемачки империјализам

поново нам прети

ХИТЛЕР ЈЕ НА ГРАНИЦИ ЈУГОСЛАВИЈЕ

ВЕЛИКОНЕМАЧКИ ИМПЕРИЈАЛИЗАМ ПОНОВО ПРЕТИ

Присаједињењем Аустрије Немачкој доведена је у опасност независност наше земље и сигурност њених граница, извршеним присаједињењем Хитлер је створио себи базу за даље продирање на исток, за остварење давног циља, немачког империјализма. Хитлер покушава данас остварити оно што Кајзер није могао да оствари од

1914—1918. По завојевачким плановима хитлеровске Немачке Југославија треба да буде уништена, Срби, Хрвати, Словенци као и остали Словени су за берлинске властодршце народи ниже расе, који нису способни да сами собом владају, које ради тога треба поробити. Хитлер хоће излаз на Јадранско море, хоће Словенију. Хитлер хоће да продире на Исток, хоће богатства наше земље, зато Југославија треба да постане немачка колонија. То су планови Хитлерови, већ давно познати, па и поред тога Стојадиновић шурује са њим и бесидно изјављује да је Хитлер свечано изјавио да ће поштовати наше границе. Што то значи?! Зар Кајзер није гарантовао независност Белгије па је ипак 1914 изјавио и делом показао да та обавеза за њега претставља само корпу папира зар се Хитлер није чак и писменим уговорима обавезивао да ће поштовати независност Аустрије, па ипак је 11 марта немачка војска упала у Аустрију, па ипак је он сам 13 марта прогласио да Аустрија као самостална држава више не постоји, да је од сада само немачка покрајина. После свих ових и многих других прекршаја дате речи, једна неодређена Хитлерова изјава не значи ништа. Ратним хушкачима и фашистичким крвницима не сме се веровати.

И поред тога што су интереси ове државе и њених народа у супротности са интересима немачког империјализма, и поред тога што присаједињење Аустрије Немачкој доводи у опасност опстанак ове државе, ипак Стојадиновићева влада помаже Хитлеру разбојничку политику, ипак је са знањем и потпором те издајничке владе извршено присаједињење Аустрије Стојадиновић и његова плаћена штампа лаже народ и тврди; да је боље присаједињење Аустрије Немачкој него повратак Хабзбурговаца на бечки престо. Међутим у интересу ове државе и њених народа је било недозволити ни једно ни друго, јер Хитлер и Хабзбурговци су за нас подједнака опасност. Стојадиновићева влада помаже Хитлера у свим његовим злочиначким и срамним подухватима против мира и напретка. То Стојадиновић чини ради тога што му прети опасност од демократског покрета наших народа, од покрета који има за циљ успоставу праве народне владавине и братски споразум наших народа. Због тога он склапа савез са Хитлером који је поткачио и у ланце окувао немачки народ и који се на свим странама света бори против свега што је народно и народу корисно.

Стојадиновић каже: То је политика неутралности. Не, то није политика неутралности, то није политика уопште, то је најобичнија и најбесрамнија издаја. Зар је то политика неутралности, у интересу берлинских тирана, а на штету нас самих, разбити Малу Антанту и Балкански Споразум, напустити из тешких дана савезничку нам Француску, издати братску Чехословачку и заједно са Хитлером подривати темеље мира у свету, спремати нову страшну љутску кланицу и економски и политички помагати његове ратне припреме и походе. Зар је то политика неутралности, зар то није издаја? Зар није издаја ову земљу изнутра ослабити, а споља осамити тако да она једнога дана, било под којим изговором лако постане плен фашистичке грабежљивости. Али тада нећемо се више моћи позивати на стара савезништва и пријатељства, тада ћемо бити сами, Све још није касно. Уједињеним снагама супротставимо се Хитлеровом надирању и отерајмо с власти издајничку и ненародну владу.

Спречимо опасност док се још може! Супротставимо се непријатељу који је над нама разјапио своје крваве чељусти!

Доле савез са фашистичким крвницима!

Доле издајничка ЈРЗ влада!

Живела независна демократска и мирољубива Југославија!

Живео савез са демократским земљама!

Омладина Народне Радикалне Странке

Омладина Демократске Странке

Омладина Земљорадничке Странке

Омладина Самосталне Демократске Странке

Радничка омладина

Уједињена студентска омладина

Прилог: 2: ХИТЛЕР ЈЕ НА ГРАНИЦИ ЈУГОСЛАВИЈЕ, ВЕЛИКО-НЕМАЧКИ ИМПЕРИЈАЛИЗАМ ПОНОВО НАМ ПРЕТИ

је летак кога су заједнички потписале омладинске и студентске организације (обједињене у Уједињеној студентској омладини) које су биле под патронатом Демократске, Земљорадничке, Самостално-демократске, Народне радикалске странке и Комунистичке партије. Непосредан повод штампању летка било је присаједињење Аустрије Немачком Рајху. То је у летку окарактерисано и као „опасност по независност Краљевине Југославије и сигурност њених граница. Упоређујући настојања Адолфа Хитлера за продор на Балкан са настојањима немачког Кајзера почетком века, студенти су овим прогласом подизали борбени оптимизам народа подсећањем на славу прошлости. Значајни део текста односи се на критику и разобличавање политике Милана Стојадиновића, председника владе Краљевине Југославије. Стојадиновићу се замера што олако прихвата свако Хитлерово обећање о неповредивости граница Југославије а затим и напада што „његова плаћена штампа лаже народ и тврди да је боље присаједињење Аустрије Немачкој него повратак Хабзбурговаца на бечки престо“. Одмах затим, Стојадиновић се проглашава Хитлеровим помагачем у његовим „злочиначким и срамним подухватима против мира и напретка“. Стојадиновићева политика „неутралности“, како је названа у летку, окарактерисана је „најобичнијом и најбесрамнијом издајом“.

За општу амнестију

свих политичких и војних осуђеника за слободан повратак свих шпанских добровољаца против хапшења и осуђивања студената

Пошто је штампа забрањено да каже и једну реч о великом студентском збору за амнестију свих политичких осуђеника и за слободан повратак свих наших добровољаца у шпанском рату, принуђени смо да о овој великој омладинској манифестацији обавестимо јавност путем летка, јер и поред формалног укидања ЗАКОНА О ШТАМПИ, цензура је стварно још на снази.

Збор је одржан у новој згради Универзитета, 17 новембра о. г., више од 5 хиљада омладинаца ватрено и снажно манифестовали су своје слободољубиво расположење, а стогине и стотине оних који у великој сали нису могли добити места још једанпут су зажелели слободу збора и говора, зажелели су могућност да се несметано и на јавним местима може чути омладинска и народна реч

Студентска омладина, придружујући се гласу омладине и народа, рекла је преко својих претставника, да питање борбе за општу амнестију сматра питањем основне дужности и части младог нараштаја. Незапамћено је одушевљење са којим су хиљаде и хиљаде младих људи истакли своју спремност да се боре за ослобођење свих утамничених народних бораца. И баш онога дана када су политички осуђеници у Сремској Митровици били принуђени да ступе у штрајк глађу и да захтевају своје ослобођење и поправку свог несносног тамничког живота, из хиљада омладинских срца, снажно као никада до сада, уз опште клицање чуо се једнодушан захтев: „Општу амнестију, општу амнестију...“ „Укините закон и суд за заштиту државе...“

Исто тако овај збор је претстављао јединствен и снажан поклич да се омогући слободан повратак у земљу свима добровољцима шпанске народне војске из Југославије. Пре један месец дана наша и страна штампа је донела вест да је влада дозволила повратак у земљу нашим добровољцима. Ни до данас, влада ту вест није јавно демантовала. Међутим, после измењене међународне ситуације влада подузима разне мере да ту одлуку не спроведе у дело. Тако су наши добровољци остављени да и даље чаме у ропству, у туђини, по концентрационим логорима Даладјеове Француске и у заробљеништву под терором генерала Франка. Не грешимо када тврдимо да су на збору дошла до израза осећања целе омладине, читавог народа када се клицало: „Дајте слободан повратак нашим добровољцима.“ „Отворите границе Југославије за те верне народне синове.“

На збору су дошли до израза огорчење и протести омладине против нових хапшења и прогона студената. У чињеници да је неколико студената, учесника на збору С. Д. С. од 29 октобра о. г. на улици премлаћено, а неколико њих похапшено и осуђено на најстрожије полициске казне, омладина види политику шестог јануара, види нова недела оног старог полициског апарата који је, сем у бановини Хрватској, остао нетакнут и спреман је на нове злочине како га је диктатура научила.

Придружујући се акцији за амнестију коју демократске снаге воде, стојећи уз десетине хиљада потписа, апела и протеста, којима народ са свих страна тражи општу амнестију, на збору је прихваћена ова резолуција:

1. Помиловањем од 6 септембра које је један дио штампе покушао да претстави као „општу амнестију“, ослобођен је (и то један дио условно) само мањи дио политичких осуђеника. Ми поздрављамо амнестију и ослобођење хрватских националних бораца, али истичемо да у чињеном делимичном амнестијом није исправљена једна од најтежих неправди диктатуре, те зато тражимо општу амнестију свих политичких и војних осуђеника

2. Да би се отклониле зле последице досадашњих ненародних режима, тражимо да се политичким осуђеницима врате одузета грађанска права, како би могли обавити своје грађанске дужности и живети нормалним животом као и остали слободни људи у овој земљи.

3. Тражимо да се дозволи и омогући слободан повратак у земљу свима добровољцима шпанске републиканске војске из Југославије, како онима који се налазе у концентрационим логорима у Француској, тако и онима који су у заробљеништву у Шпанији. Ово захтевамо тим пре, што данашње ратно стање њихов положај чини тежим и опаснијим.

4. Протестујемо против нове примене познатих још од Стојадиновићевог режима покушаних, уцењивачких метода условног повратка наших добровољаца, сматрајући те мере као сретство да се они што дуже задрже у ропству и туђини. Ми хоћемо да се нашој браћи и друговима омогући слободан и безуслован повратак њиховој земљи, њиховим домовима.

5. Протестујемо против старог система прогона, хапшења и осуђивања студената и тражимо да се похапшени студенти који нису још издржали своје казне пусте одмах на слободу.

Овакви поступци власти, као и даље одржање досадашњег полициског апарата значе мере директно уперене против стварне демократизације земље, која се са стране владе не престаје обећавати.

У Београду 20 новембра 1939.

Уједињена студентска омладина

ЛЕТАК „ЗА ОПШТУ АМНСТИЈУ ПОЛИТИЧКИХ И ВОЈНИХ ОСУЂЕНИКА, ЗА СЛОБОДАН ПОВРАТАК СВИХ ШПАНСКИХ ДОБРОВОЉАЦА, ПРОТИВ ХАПШЕЊА И ОСУЂИВАЊА СТУДЕНАТА“ летак потписан са „Уједињена студентска омладина“, а штампан у Београду 20. новембра 1939. године. Уједињена студентска омладина одржала је 17. новембра исте године на Београдском универзитету митинг солидарности као свој допринос акцији за амнестију свих политичких осуђеника. Том приликом око 5000 студената прихватило је предлоге о удруживању протестних писама министру унутрашњих послова против нељудског понашања са затвореницима у затворима Краљевине Југославије, посебно у Сремској Митровици. Како о овом великом митингу није било ни речи ни у једним новинама, Уједињена студентска омладина сматрала је за потребно да преко летака обавести ширу јавност о митингу солидарности за општу амнестију свих политичких осуђеника и слободан повратак добровољаца у шпанском грађанском рату у земљу. Говорећи о ситуацији у Сремској Митровици каже се „И баш онога дана када су политички осуђеници били принуђени да ступе у штрајк глађу и да захтевају своје ослобођење и поправку свог тамничког несносног живота, из хиљада омладинских срца, снажно као никада до сада, уз опште клицање чуо се једнодушан захтев: Општу амнестију, општу амнестију...“

У даљем тексту летка говори се о добровољцима који су учествовали у шпанском грађанском рату на страни Републике и о њиховој ситуацији у којој су се нашли после измењене међународне ситуације. Како влада Краљевине Југославије није ништа предузела ради слободног враћања својих држављана, добровољци су „остављени да и даље чаме у ропству, у туђини, по концентрационим логорима Даладјеове Француске и у заробљеништву под терором генерала Франка“.

Један од захтева студената односио се на хапшење и прогоне студената на премлаћивање и терор од стране полиције. Ово се да види у речима летка: „... омладина види политику шестог јануара, види нова недела оног старог полициског апарата који је сем у Бановини Хрватској, остао нетакнут и спреман на нове злочине како га је диктатура научила“. На крају летка поновљени су захтеви са митинга који су се односили на амнестију свих политичких осуђеника, враћање политичких слобода и права осуђеницима, слободно враћање добровољаца из Шпаније и обустављање прогона од стране режима.

Поштеној и родољубивој јавности

После доласка Мусолинијевог изасланика, грофа Ђана — после склапања пакта о пријатељству са фашистичком „империјом“ пактом којим је признат бандитски поход Мусолинијевог фашизма на Абисинију, пакта којим је издана Истра, и, за љубав неколико тона неплаћеног извоза више, продат је интерес државе и земље — сада у Београд долази барон Фон Нојрат!

Долази барон фон Нојрат — изасланик фирера, један од целата Немачког народа!

Долази барон Фон Нојрат — целат шпанских жена и деце, дипломатски извођач бомбардовања отворених градова од стране Хитлерове морнарице!

Долази Барон Фон Нојрат — наследник оних пруских завојевача који су у крв и огањ бацили ову земљу, претставник оних данашњих фашистичких завојевача који хоће да од Југославије направе житницу за изазивање рата.

Претставник Хитлеровог фашизма долази у Београд у тренутку када читава зграда спољно политичких успеха фашизма почиње да се љуља. Он долази у тренутку када се Аустрија окреће према западним демократијама, када се Пољска, по први пут колеба, и када Румунија већ изјављује да за њу не постоји никаква спољна политика изван њене традиционалне — т. ј. политике савеза са Француском и Чехословачком и добрих односа са Совјетском Русијом. У таквом тренутку, када се глас милиона, широм целог света, диже противу оних који су бомбардовали жене и децу у Герниди и Дурангу, који су топовима тукли, као у рату, један отворени град — Алмерију, оних који се већ десети месец активно мешају у унутрашње послове једне земље, интервенишу у оружју и људству, и свакодневно повећавају опасност новог рата.

Онда, када ови народи, а нарочито мали народи, осећају опасност од политике фашизма, онда када се против Рима и Берлина, као око центара рата и варварства образује фронт културног демократског човечанства, који ће онемогућити њихове потхвате — влада Стојадиновић-Корошец-Спахо указује гостопримство једном претставнику Хитлеровог фашизма, и не само указује гостопримство, већ има дрскости да пише о „поздравима које му упућује народ ове земље“.

Продајући интересе народа и државе, везујући Југославију и њену судбину уз осовину Рим—Берлин, влада Стојадиновић—Корошец Спахо чини то и сада, када је демократска јавност наше земље већ

показала коју спољну политику хоће! Онда, када се она јасно изјаснила противу коцкања основним интересима народа, за једну одређену политику савеза са демократским земљама, Француском, Чехословачком, Енглеском и Совјетском Русијом.

Нојрат долази у Београд да одвоји, потпуно, Југославију од њених досадашњих савезника! Он долази да појача рад шпијунске агентуре Гестапоа — Немачког саобраћајног бироа, — на припремању истога оног што се данас дешава у Шпанији: на припремању пуча крајњих фашистичких елемената, и отвореног, физичког истребљења свих противника Берлина! Он долази да осигура сагласност Југославије за будући напад мрког фашизма на братску Чехословачку! Да осигура ту сагласност — како би се касније, као и у 1914 немачки империјализам, са свом снагом, сручио на Балкан!

Влада Милана Стојадиновића омогућује Хитлеризму остварење ових планова! Због интереса берзе и неколико извозника, због решености да свој насилнички режим одржи наслањањем на насилничке режиме Фашистичких држава, режим Ј. Р. З. жртвује, свесно и злочиначки, интересе свију нас.

Демократска јавности!

Ми, демократска и антифашистичка омладина упућујемо ти позив: дошао је дванаести час! Дошао је тренутак да се енергичније но икада, на сваком месту, устане противу ове злочиначке игре, противу продаје државе, противу хитлеризације Југославије! Дошао је час да се спречи даље вршење агентима Рима и Берлина, да се спречи увлачење Југославије у крваву ратну авантуру, коју за сутра припремају господари барона Фон Нојрата!

Ми, омладина која је од увек била на бранику права народа за мир, демократију и слободу, која је за своја уверења и животе давала, ми омладина чију је младост пригушило већ осам година диктатуре, а којима данашњи реакционарни противнародни режим спрема рат, рат за интересе Берлина: ми вас позивамо!

Против злочиначке политике коју води Стојадиновић, противу терора и насиља које у земљи спроводи Корошец, противу будућности рата, фашизма и ropства коју нам припремају у заједници са својим господарима из Рима и Берлина: противу тога морамо устати сви, сви до једнота!

Покажимо, приликом доласка Хитлеровог емисара у Београд, да нећемо политику коју нам он доноси, покажимо да се народне масе ове земље изјашњавају за другу политику: за политику Слободе, хлеба и мира:

Доле целати Немачког народа, крвници Шпанских жена и деце!

Доле савез са фашистичким земљама!

Живео савез са демократским земљама, Француском Малом Антантом и Совјетском Русијом!

Живела слобода и демократија!

Студенти Народне радикалне странке

Земљорадничка студентска омладина

Народни студенти

Демократска студентска омладина

Студенти земљорадничке левице

Студенти самостални демократи

Прилог: 4 „ПРОГЛАС ПОШТЕНОЈ И РОДОЉУБИВОЈ ЈАВНОСТИ“ је штампан непосредно пред долазак министра спољних послова Немачке Нојрата у посету Краљевини Југославији 7—9 јуна 1937. године. Константин фон Нојрат је долазио у Југославију након министра спољних послова Италије грофа Галеаца Ђана. Нојрат је у летку окарактерисан као „изасланик фирера, један од целата немачког народа! целат шпанских жена и деце... наследник оних завојевача пруских који су крв и огањ бацили на ову земљу, представник оних давнашњих фашистичких завојевача који хоће да од Југославије направе жигницу за изазивање рата“. У даљем тексту летка говори се о политици коју води југословенска влада па се каже да „продајући интересе народа и државе везујући Југославију и њену судбину уз осовину Рим—Берлин, влада Стојадиновић—Корошец—Спахо чиним то и сада, када је демократска јавност наше земље већ показала коју спољну политику хоће! Онда, када се она јасно изјаснила против коцкања основним интересима народа, уз једну одређену политику савеза са демократским земљама, Француском, Чехословачком, Енглеском и Совјетском Русијом...“

Долазак Нојрата окарактерисан је као део напора за одвајањем Југославије од дотадашњих савезника и осигурање сагласности за будуће нападе, у првом реду на Чехословачку.

Сматрајући да је дошао дванаести час, студенти и остала демократска омладина, као део Народне радикалске, Земљорадничке, Демократске и Самостално-демократске странке, позивају народ на спречавање даљих активности које воде државу у загрљај фашистичких држава. Та политика окарактерисана је као „злочиначка игра, продаја државе, хитлеризација Југославије“. Напори Нојрата и Ђана окарактерисани су као „вршљање агената Рима и Берлина“ и као „увлачење Југославије у крваву ратну авантуру“.

На крају летка позивају се народне масе да приликом доласка Нојрата у Београд покажу да „нећемо политику коју нам он доноси, покажимо да се народне масе ове земље изјашњавају за другу политику Слободе, хлеба и мира...“

Сва четири поменута прогласа Уједињене студентске омладине, као и други штампани материјали напредних студената указују нам да су студенти марксисти на Београдском универзитету правовремено и јасно, неколико година пре напада на Југославију, указивали на сву опасност од авети фашизма, која се, већ тих година, јасно назирала на границама Југославије

ЛИТЕРАТУРА:

1. Зборник радова о студентском и омладинском покрету револуционарном на Београдском Универзитету, Београд 1970.
2. Зборник „Београдски Универзитет у предратном периоду, народноослободилачком рату и револуцији“, Београд 1983.
3. Ваенџ Миролуб, Револуционарни омладински покрет у Југославији 1929—31, Београд 1977.
4. Дамјановић Милаша, Напредни покрет студената на Београдском Универзитету, I и II, Београд 1966.

КПЈ и најпредни сјудентски покрет Београдског универзитета 1939—1941.

Историја комунистичког покрета у међуратном периоду, промене генералне линије или неког њеног сегмента и чак састав руководства појединих КП, везана је за збивања у Москви — у Коминтерни и КП СССР-а. Истраживање историје КПЈ и комунистичког покрета у Југославији, такође, мора обухватити утицај Москве, али и, истражујући конкретна збивања, утврдити стварне односе и специфичност тих односа у свакој конкретној ситуацији. То је, чини се, јасно.¹ Јер, занемаривање те димензије, понекад и њено игнорисање, доводи до једностраности у резултатима и чак до правих научних промашаја.² Исти резултат, међутим, настаје и у случају када се у политици Москве и Коминтерне не разликују декларативно и стварно, општа начела од конкретних решења, суптилне, а понекад и крупне разлике у односу према појединим земљама и КП у њима и, наравно, специфичности сваке земље и комунистичког покрета у њој посебно.

Променама до којих долази у унутрашњој и спољној политици Совјетског Савеза, а тиме и у политици Коминтерне, сведене у годинама пред II светски рат у оруђе совјетске државне политике,³ морале су се прилагођавати комунистичке партије појединих земаља, секције Коминтерне. Једна од тих промена је и Пакт о ненападању између Совјетског Савеза и Немачке (у даљем тексту: Пакт), закључен 23. августа 1939. год. у Москви, потписан, у присуству Ј. В. Стаљина, од стране министара иностраних послова В. М. Молотова и Јоакима фон Рибентропа. Дотадашња званична политика Коминтер-

¹ Овај текст у својој првобитној верзији био је намењен за јавно читање и отуда у њему елементи директног обраћања. Касније је дошло до извесних измена у самом тексту и његовог прилагођавања теми Симпозијума у рефератском облику, као и до уписивања неопходних напомена.

² На неопходност утврђивања утицаја Москве на развој радничког покрета у појединим земљама упозоравају сви озбиљни истраживачи комунистичког покрета у међуратном периоду. Пomenимо овде само Дрјчерове политичке биографије Троцког и Стаљина или недавно објављену Карову књигу.

³ Карактеристично је да совјетски дипломати у међународним контактима говоре супротно. Они, наиме, стално истичу да је Коминтерна независна од совјетског државног врха, да она води самосталну политику, те да за њену делатност не могу спонсирати одговорност совјетски државни органи. Ставови које заступа Коминтерна понекад се намерно разликују од мишљења које заступа совјетска влада, а са циљем да се о појединим државама и појединим међународним питањима изрекне мишљење начином и језиком који је супротан дипломатским и државним обзирима и уобичајеним конвенцијама.

не — политика њеног VII конгреса из 1935. год.: Народни фронт, сарадња са свим демократским и социјал-демократским партијама и групама у свету за борбу против фашизма, борба против свих видова агресије, не нарочито скривена помоћ републиканцима у Шпанији (1936—1939) итд. — морала се под утицајем овог Пакта модификовати. Наступајући рат проглашен је империјалистичким са обе стране и, чак, главним кривцима за њега бивају проглашене Енглеска и Француска.

Нема потребе да се у овом тексту више говори о самом Пакту, и његовим узроцима и последицама до којих је довео. Уосталом, о томе постоји мноштво текстова у светској историографији. То и није тема овог рада. Бројни историчари сматрају да Стаљин Пакт склапа из нужде (Ј. Марјановић у својој књизи о Д. Михаиловићу нпр.), и због прагматичних разлога (Дојчер нпр.). Пактом се добија на времену за изградњу чисткама ослабљених војних кадрова и развијање војне индустрије, а рат удаљује од совјетских граница и обухвата капиталистичке земље које се у међусобним борбама исцрпљују и слабе. Према сећањима Ивана Мајског⁴, тадашњег совјетског амбасадора у Лондону, властодржици демократских земаља западне Европе су овим, изнуђеним, Пактом онемогућени у својим напорима да агресију Немачке усмере према Совјетском Савезу. Наравно, Пакт је изазвао антисовјетско расположење у демократским круговима, несналажење у новим условима и под утицајем нових директива Коминтерне неких њених секција (КП Француске нпр.⁵), као и нове, антикомунистичке хистерije у појединим земљама. Он је довео до делимичног напуштања, често и потпуне блокаде, дотадашње, у основи правилне и примерене времену, антифашистичке политике и оријентације комуниста на учешћу у одбрани сопствених земаља од фашистичке агресије извана и фашизације унутар земље. Довео је, такође, до престанка подршке од стране либералних и демократских кругова у свету, у Совјетском Савезу и његовој политици, па чак и одласка појединаца из комунистичког покрета, разочараних новом совјетском политиком.

Утицај Пакта на политику КПЈ, на њен даљи однос према фашизму и питању одбране земље од спољне агресије, као и промене које услед тога настају у напредном студентском покрету на Београдском универзитету, тема су овог рада. Наравно, ово је само кратки прилог тој проблематици, а не дефинитиван одговор на постављена питања.

⁴ Иван М. Мајски, Успомене совјетског дипломате, Београд, 1974, с. 125—130.

⁵ Дефективна политика КП Француске, као и последње проистекле из нове политике Коминтерне на смањење угледа и утицаја КП у Француској најчешћи је пример у светској историографији о овој проблематици. „Интересантно је да је 1939. КП Француске, и поред обећања Коминтерни да ће се супроставити рату, ипак гласала за војне кредите“. В. Вишавер, КПЈ и питање „ратне опасности“ 1919—1935. године. Историјски гласник, 1—2, 1970, стр. 62. Брзи слом Француске у рату са Немачком и Италијом, та брзина је изненадила али и уплашила Стаљина и совјетско руководство уверено да ће борбе на том ратишту много дуже трајати и много више исцрпити и ослабити обе стране, условно је и постепено промену политике КП Француске. Занимљиво је да КПЈ зна за ту промену. Е. Кардељ, у завршној речи поводом дискусије о његовом реферату, на V земаљској конференцији КПЈ, у Загребу 19—23. октобра 1940. године: „Говори о примерима измене тактике КП Енглеске и КП Француске) у току рата“. Пета земаљска конференција КПЈ (19—23 октобар 1940). Извори за историју СКЈ. Приредила П. Дамјановић, М. Босић и Д. Назаревић, Београд 1980, стр. 204 (у даљем тексту: Пета земаљска конференција.).

I

Период консолидације Партије, од 1937. год. па надаље, није одређен само решењем питања руководства КПЈ од стране Коминтерне — након опозива и несанка (убијања?) М. Горкића⁶. Готово да су тада били прекинути односи између Комунистичке интернационале и КПЈ и криза руководства КПЈ биће решена тек појавом Ј. Б. Тита у Москви (од августа 1938 до краја јануара 1939. год.), новом политиком КПЈ о националном питању — на основу одлука Сплитског пленума 1935. год. — одустаје се од политике разбијања Југославије и започиње стварање националних комунистичких партија (КП Словеније и КП Хрватске), као и тзв. бољшевизацијом Партије и чишћењем комунистичких редова Свакако, за потребе овог прилога није потребно набрајање свих елемената учвршћења Партије и ширења њеног утицаја, већ набрајање само најважнијих. Међутим, антифашистичка политика Народног фронта и политика припрема за одбрану земље од фашистичке агресије чине, ван сваке сумње, један од елемената без којих консолидација Партије, такође, не би била могућа.

Одлуке VII конгреса Коминтерне позитивно утичу на развој комунистичког покрета у многим државама Европе (Француска, Шпанија нпр.), па и на КПЈ. Томе је више разлога, а овде ће бити направљен само њихов сумаран преглед. Прво, антифашистичка оријентација комуниста била је примерена времену у коме је фашизам представљао стварну и прву опасност за елементарну слободу и демократију. Друго, таква политика је блиска најширим народним масама које у фашистичким државама виде своје традиционалне непријатеље (I светски рат нпр.) и највећу опасност по независност земље. Треће, напуштање секташког става према грађанским и социјалдемократским круговима омогућило је шири утицај Партије на масе а, са друге стране, еластичност нове оријентације омогућило је не само споразумевање са врховима демократских политичких партија⁷ већ и стварање антифашистичког Народног фронта из базе или, тадашњом партијском терминологијом речено, одоздо. Наравно, правилност те политике дала је резултате и била, као што је већ речено, један од битних елемената у консолидацији КПЈ.

У оквиру антифашистичке оријентације КПЈ, као њен саставни део, налази се и борба за одбрану земље од спољне агресије. Готово да није било партијског скупа, резолуције или прогласа, у коме се на овај или онај начин није, поред осталог, говорило и о припремама за одбрану земље од фашистичког напада. Збивања у Европи (Шпанија, Аустрија, Чехословачка, Албанија) придају проблему одбране земље изузетну актуелност. До тада проглашавани од стране грађанске конзервативне штампе за анационалне, непатриоте, те шпијуне и плаћенике Москве, комунисти се залажу за јачање одбрамбене способности земље. Тако ће нпр. централни орган КПЈ „Пролетер“, у свом мајском броју из 1939. год., донети чланак Е. Кардеља о опасности по независност Југославије.⁸ Према

⁶ Историчар Паденжда Јовановић претпоставља да је М. Горкић убијен у једном од московских затвора, тј. да није ни доспео до одвођења у неки од логора. Н. Јовановић, Милан Горкић (прилог за биографију). Историја 20. века, I, 1983, стр. 55.

⁷ До споразума између КПЈ и грађанских политичких врхова у Југославији није дошло због неповерења и одбијања свих других.

⁸ „Пролетер“, бр. 1, мај 1939.

тој анализи, сложена међународна ситуација прети да се сваког часа претвори у свеопшти рат. Положај Југославије је такав да нема, можда, ни једне државе у Европи која је тако и толико угрожена од напада фашистичких земаља Јер, распад Мале Антанте и слом Чехословачке учинио је фиктивним све пактове у овом делу Европе, а освајање Албаније од стране Италије директни је удар против независности Југославије. Не мали допринос у изолацију и слабљењу Југославије дао је и реакционарни режим М. Стојадиновића и касније Д. Цветковића. За фашистичке освајаче Југославије требало би да сила Осовине буде или вазал или да је за слободољубиве југословенске народе, уопште нема, каже се, даље, у чланку Е. Кардеља, који изражава официјелно становиште ЦК КПЈ. То је опредељење између отпора завојевачу, или капитулација.

Да би отпор био успешан, неопходно је уједињење свих родољубивих снага, слога свих народа у Југославији, социјално задовољење радних маса и успостављање демократских права у земљи. „Са друге стране, одбрана ће бити успешна само тада, ако ће се Југославија укључити у рад на стварању система колективне безбедности, ако ће радити на учвршћењу одбрамбеног савеза угрожених малих народа Балкана и источне Европе те Француске и Енглеске а нарочито Совјетског Савеза.“⁹ Успех је могућ не само напуштањем дотадашње политике владе, што се по себи разуме, већ и одузимањем власти дотадашњим експонентима те политике, тј. захтевом за промену владе Д. Цветковића. За разлику од каснијих процена КПЈ нема дилема ко су главни погљављачи рата и стубови светске реакције и угњетавања. У Европи то су Немачка и Италија и комунисти ће се, каже се у завршном делу овог текста, залагати за борбу против капитуланата и издајница, за несаломиви одбрамбени фронт свих народа Југославије, без обзира на клевете капитуланата у грађанским редовима и парољу да комунисти хоће рат и да служе енглеском империјализму. „Фашистички империјалисти треба да знају, да народ Југославије неће дати ни стопа своје земље и да је у тој борби радничка класа готова да поднесе сваку жртву“ поручује Е. Кардељ агресорима у последњој реченици овог текста.

Залагање за одбрану земље од стране КПЈ није прошло непримећено ни у војним круговима тадашње Југославије. Априла 1939. год., да наведемо само један пример, делегација КПЈ посетила је команданте гарнизона у Марибору и Љубљани и понудила своју помоћ у случају упада хитлероваца у Марибор — тих дана су се у Словенији проносиле такве вести. Делегација је срдачно примљена од оба висока официра и уверавана у одлучност војске да брани земљу.¹⁰

Склапање Пакта између Трећег Рајха и СССР-а утицало је и на КПЈ и на њену оријентацију. Питање које се овде поставља гласи: како и у којој мери, и које то последице изазива?

Опште место у текстовима о радничком покрету између два рата је исказ аутора, на жалост истинит, о недостатку извора првог реда за ту историју. Илегално деловање КПЈ условљава малоброј-

ност докумената, део грађе је уништен у току рата, а део архивских докумената је још увек недоступан истраживачима. Стога се у оваквим истраживањима мора ослонити и на секундарне изворе (сећања и мемоари). Према наредним сећањима Ј. Б. Тита у Коминтерни је одржан састанак (у Хронологији V тома сабраних дела Ј. Б. Тита) половином септембра 1939 год., представника неколико комунистичких партија и одлучено да свако од њих изложи ситуацију и задатке својих партија у условима избијања II светског рата и Пакта између Трећег Рајха и СССР-а. Саопштење Ј. Б. Тита, на следећем састанку, према коме је фашизам за КПЈ и Југославију главна опасност, наишло је на одобравање секретара Извршног комитета Коминтерне Д. Мануилског и истакнуто као пример самосталног одређивања исправних ставова.

Међутим, из самог почетка рата сачувана су два документа, два извештаја Ј. Б. Тита Коминтерни. У првом извештају је читав један одељак,¹¹ под насловом „Рад Комунистичке партије Југославије на одбрани земље“, посвећен борби против фашизма, против немачке и италијанске агресије и борби за одбрану земље. Независно од нових међународних околности овај сегмент политике КПЈ је у извештају врло високо и позитивно оцењен, а таква политика одређена као правилна. У другом извештају¹² наглашава се реална опасност која прети Југославији од империјалиста из оба тора, за увлачење у рат. За разлику од профашистичке спољне политике М. Стојадиновића, нова влада истиче парољу мира и неутралности која је популарна у народу, али се ратно стање користи за трговину са обе зараћене стране и извлачење, за буржоазију, велике добити од тога. Пишући о активности КПЈ Ј. Б. Тито посебно апострофира њен утицај у омладинском покрету, за одбрану земље, позитивно га вреднује, али и упозорава на могућност да може, због своје једностраности — у првом је плану организација одбране земље и нема борбе за одбрану непосредних интереса радне омладине — бити искоришћен од стране националистичких кругова, што, опет, захтева посебну будност од стране комуниста који раде у том покрету.

У одељку извештаја о задацима КПЈ нови рат се оцењује као империјалистички са обе стране и једино решење, у духу Ленинових ставова о I светском рату, види се у нестанку капитализма. Рат се у Југославији може избећи, каже се даље у том извештају, једино стварањем таквог режима који ће изражавати вољу најширих народних маса унутар земље, а успостављањем дипломатских односа и ослањањем на СССР у спољној политици. Стога се комунисти позивају у борбу против рата, за зближавање са СССР-ом, за пријатељство на Балкану, за слободне изборе, за успостављање демократских права и слободу народа. Све су то услови за јачање одбрамбене способности земље „КПЈ ће још енергичније наставити борбу против реакције и фашизма, против њихових савезника троцкиста и реакционарних социјалдемократских вођа, који представљају агенте империјалистичких пљачкаша и који раде на увлачењу Југославије у рат.“¹³

Већ у овим извештајима се, бар у терминологији, плаћа обол новој политици Коминтерне, али се, истовремено, тежи очувању свих

⁹ Исто.

¹⁰ О овоме видети више у извештају Ј. Б. Тита Коминтерни од септембра 1939. године. Ј. Б. Тито, Сабрана дела, V, Београд 1978, стр. 7. (у даљем тексту: Ј. Б. Тито, Сабрана дела ...).

¹¹ Ј. Б. Тито, Сабрана дела, V, стр. 8—10.

¹² Исто, стр. 18—27.

¹³ Исто, стр. 26.

позитивних тековина прелазног периода. Одлука Секретаријата Извршног Комитета КПЈ,¹⁴ донета је након разматрања извештаја Ј. Б. Тита — 23. XI 1939. — иде у том правцу још даље: започети рат ствара револуционарну перспективу за народе Југославије, снаге се више не групишу ка антифашизму и демократији, као до тада, већ долази до заостравања класне борбе између буржоазије и радних маса. Треба напустити политику сарадње са социјалдемократијом и грађанским странкама и народнофронтовску оријентацију остваривају одоздо.¹⁵ Додуше, у „Историји КП Совјетског Савеза“, књига има официјелни карактер и говори о одлуци Коминтерне из новембра 1939, а по тој одлуци „братске партије су одредиле нове задатке компартија у уједињавању свих револуционарних снага за борбу са фашизмом.“¹⁶ Не види се, међутим, о каквој се тачно одлуци ради нити се наводе докази о њеном постојању, али се за ту одлуку везују каснија организовања антифашистичког и национално-ослободилачког покрета комуниста у окупираним земљама Поред осталих и у Југославији

Реакцију на склапање Пакта, међу комунистима и руководиоцима Партије у земљи¹⁷ можемо реконструисати и на основу сећања преживелих учесника. Тако на пример С. Вукмаковић Темпо сведочи о реакцији М. Ђилас на вест о склапању Пакта.¹⁸ По њему, М. Ђилас је закључио да Пакт не сме утицати на промену линије Партије у одбрани земље, јер напад Немачке на Југославију значи да рат за нас постаје одбрамбени, те тиме обавезује комунисте на учешће у одбрани земље. Иако су, 25. IX 1939. М. Ђилас и А. Ранковић отпутовали у Загреб, по повратку потврдили су да се ништа не мења у линији одбране земље, у партијској организацији Београда, а према Темповом сведочењу, по овом питању дошло је до поделе у два табора. Аутор с правом помиње став комуниста у Црној Гори, од септембра 1939 до маја 1940 год., да се не треба одазивати на делимичну мобилизацију (извршена је са почетком рата), већ да на њу треба одговорити демобилизацијом. „Централни комитет је, наравно, морао да интервенише, али је ипак била нанета штета угледу Партије, јер се многи комунисти нијесу јављали у војску“¹⁹ Наиме, на основу прогласа ЦК КПЈ, „Против империјалистичког рата и фашизма! За демократију, националну слободу и право радног народа!“ (септембар 1939), у коме се, поред осталог, захтева повратак мобилизованих војника кућама, Покрајински комитет КПЈ за Црну Гору се у неколико наврата залагао за демобилизацију. Крајем априла 1940 организована су демонстрације, најмасовније у Подгорици и Цетињу, против увлачења земље у рат за рачун Француске и Енглеске, против концентрационих логора, али и за демобилизацију. Последњи пут се демобилизација помиње

у Првомајском прогласу ПК из 1940 год., а већ у јунским демонстрацијама у Црној Гори, под утицајем критике ЦК и Ј. Б. Тита, едустаје се од пароле демобилизације и, чак, да не би било дилеме, демонстранти носе транспаренти са натписом „Бранићемо земљу!“ Период од почетка II светског рата до лета 1940 год. карактерише, када се ради о утицају Пакта на политику и делатност КПЈ, знатан утицај нове терминологије Коминтерне у оцењивању фашизма, процена рата као империјалистичког са обе стране и, чак, идентификовање Енглеске и Француске као изазивача рата.²⁰ Оптужује се влада Цветковић—Мачек за увлачење земље у рат на страни Енглеске и Француске. Наводи се организовање масовних протеста против рата, скупоће и ратних спекуланата, а за мир (тада актуелна parola КПЈ гласи: „За мир, хлеб и слободу!“) и ослањање на Совјетски Савез у спољној политици²¹ (карактеристичан пример су радничко-студентске демонстрације у Београду од 14. XII 1939). Захваљујући мирољубивој политици СССР-а, процењује се у партијским документима, мир на Балкану је очуван.²² Међутим, неки практични потези руководства Партије, брзо напуштају паролу о демобилизацији или залагање за слободан повратак у земљу освечених антифашиста — југословенских интербригадиста из француских логора — организовање доласка Ј. Копинича из Москве и стварање услова за његов рад у ратним приликама, нпр.,²³ показују несклад између партијског пропагандног речника и практичних потеза. Та разлика је од половине 1940 год., а нарочито од V земаљске конференције, још изразитија

Бранко Петрановић надвладавање антифашистичке компоненте од половине 1940. види као резултат унутрашњих узрока, тј. мисли да је континуирана народнофронтовска оријентација узрокована унутрашњим условима у Југославији тога времена. Додуше, он наводи и хипотезу Ј. Марјановића по коме је ова оријентација имала и међународни подстицај, „налазећи га у објективном интересу СССР-а да преко деловања КПЈ стави до знања Немачкој своје интересе у балканском простору, поготову од лета 1940, када је повраћајем Бесарабије и Буковине и Совјетски Савез дошао на праг Балкана.“ Према тој хипотези КПЈ добија другачије директиве Коминтерне од оних за западноевропске партије, а због жеље совјетске владе да гурне Немце у рат на Балкану. Потребе објективне међународне ситуације утичу на опредељење совјетске владе, а Коминтерна

¹⁴ У том духу је садржај „Пролетера“ из тог времена.

¹⁵ О неизмерној вери и љубави према Совјетском Савезу од стране југословенских комуниста на упечатљив начин сведочи Р. Чолаковић — вест о Пакту, почетку рата и деоби Пољске сазнаје од познатог београдског агента Вујковића у истражном затвору: „Ефекат те вијести на мене је био сасвим супротан од онога што је Вујковић очекивао. Обрадовао сам се и ипак нимало замјерно Стаљину што је присајединио западну Бијелорусију и западну Украјину СССР.“ Р. Чолаковић, Казивање о једном покољењу, III, Сарајево, 1980, стр. 489.

¹⁶ Процена КПЈ имала је своју потврду у стварности, тј. Хитлер не одобрава план Мусолинија за напад на Југославију (април—мај 1940) због страха од совјетске интервенције. Анализа југословенско-совјетских односа, као и совјетски утицај на ратна збивања на Балкану — речју, Совјети показују свој интерес за Балкан, због чега нарушавају своје односе са Немачком али, истовремено, избегавају радикалне потезе који би довели до напада Немачке на СССР — није тема овог рада. Постоје индиције да совјетско војство не сумња у будући напад на своју земљу, а да Балкан и Југославија посебно, нарочито након брзог француског слома, треба искористити за што веће временско одлагање тог напада. О томе видети документалан и на врлоном познавању резултата историографије у свету заснован чланак: В. Винтапер, Прилог историји југословенско-совјетског политичког зближења 1940—1941. године. Историјски гласник, I, 1966.

¹⁷ Нешто касније са истим подацима долази и М. Голубић

¹⁴ Исто, стр. 194—197.

¹⁵ Замета, почетни успеси у сарадњи са социјалдемократским пољима нестају: с једне стране злоглибни коментари на рачун СССР-а и КПЈ због Пакта и касније рата са Финском, са друге стране (комунистичке) жигосање социјалдемократа као издајника.

¹⁶ Историја КП Совјетског Савеза, Москва 1980, стр. 451.

¹⁷ За утврђивање ставова грађанских странака и њихових листова, државних органа, слободних интелектуалаца, ставова најширих слојева становништва у земљи и по појединим деловима, као и утицају тих ставова на практично понашање неопходно би било посебно истраживање и посебан текст.

¹⁸ С. Вукмаковић Темпо, Револуција која тече (Мемоари), I, Београд, 1971, стр. 109—110.

¹⁹ Исто, стр. 110. О овоме више у: Др Јован Бојовић, Покрајинска конференција КПЈ за Црну Гору 1940. године, Титоград, 1980, стр. 49—55.

само извршава његове налоге. У прилог овој претпоставци Ј Марјановића, пише даље Б. Петрановић, говоре немачке оптужбе против совјетске владе, 22. јуна 1941, што је давала импулсе комунистичким партијама, посебно КПЈ, за прогивнемачка иступања²⁴ Слично мишљење износи и члан савезничке мисије у партизанској војсци Ф. Маклин: „У свим другим земљама комунисти су и даље жигосали борбу Велике Британије и њезиних савезника као „Други империјалистички рат“. Али, чини се, да је југословенска комунистичка партија, која је и даље била у илегалности (време након окупације земље — Т. Ј.), добила друкчије директиве него што су оне, које су примили њезини другови у осталим земљама; директиве, које баш нису биле у складу са духом совјетско-немачког пакта“²⁵ Наведене хипотезе, иако их извори првог реда не могу потврдити, само указују на опасност од генералних закључака — у овом случају је свеједно да ли се одбацује било какав утицај Пакта на КПЈ или се тај утицај одређује као доминантан и једнак за све делове комунистичког покрета у свету. Оба закључка су, очигледно, подједнако погрешна.

Промене до којих долази у политици КПЈ наговештавају се већ у априлско-мајском броју „Пролетера“ за 1940. год. У тексту „Од кога Југославији прети опасност да буде увучена у рат“²⁶ понавља се упозорење о тежњи Енглеске и Француске да увуку Југославију у рат на својој страни, указује на трагичну судбину малих европских држава које су се определиле за ту страну (Данска, Норвешка, Холандија, Белгија), заговара неутралност и ослањање на СССР, али и констатује да „италијански империјалисти нарочито брусе зубе на нас“, да у Југославији делује „пета колона“ оба империјалистичка блока која припрема пораз изнутра, да због противнародне владе и њене политике комунисти не могу „сносити никакву одговорност за одбрану земље“ Међутим, „то не значи да ћемо ми радити против одбране земље, јер смо свесни какву би судбину народ дочекао под јармом империјалистичких освајача“. Ти нови тонови били су тек наговештај нове партијске политике. Исти број „Пролетера“ доноси првомајски проглас ЦК КПЈ, „Радном народу Југославије“, који понавља раније ставове о рату, али и позива у борбу за укидање концентрационих логора.²⁷

Одржавање V земаљске конференције (19—23. октобар 1940. у Загребу) један је од централних догађаја у историји КПЈ пред почетак рата против Југославије. За тему овог рада њен ток, реферати, дискусије и прихваћени документи имају посебан значај. При томе се намерно одустаје од анализе рада покрајинских конференција одржаних у оквиру припрема за V земаљску конференцију, јер се на њој сумирају резултати тих покрајинских конференција и анализа њеног рада, гледана кроз призмину теме овог текста, обухвата и ставове конференција по покрајинама. Већ у уводу главног реферата конференције, „Извештај о организационом питању на V конференцији КПЈ 1940. год.“ поднео га је Ј. Б. Тито,

²⁴ Б. Петрановић, *Револуција и контрареволуција у Југославији (1941—1945)*, I, Београд 1983, стр. 142.

²⁵ *Вісник Москви*, Златни друм, Пијесак Оријента. Рат на Балкану, Загреб 1953, стр. 313.

²⁶ „Пролетер“, април-мај (3—4), 1940.

²⁷ О оснивању концентрационих логора почетком 1940. видети: Др Славољуб Цветковић, *Билећки концентрациони логор. Историја XX века*, Зборник радова I, Београд 1961.

наглашава се опасност за неутралност малих држава од стране оба империјалистичка тabora. Међутим, по дрскости и бруталности у намећању своје воље малим европским народима истичу се силе Осовине, јер их економски потчињавају и, истовремено им намећу изв. нови тоталитарни поредак у оквиру будућег новог поретка у Европи и свету. Тај нови поредак, при том, није само продужење капитализма, већ и повратак средњовековном мраку и ропству.²⁸ Ј. Б. Тито већ овим показује ко представља главну опасност за независност Југославије. Процењује се да су покушаји увлачења Југославије у рат од стране владе прошлости, те да „влада Цветковић—Мачек чини све да народе Југославије упрегне у империјалистичка ратна кола осовинских сила“²⁹ Тиме су питање главне опасности за независност Југославије и њеног увлачења у рат, као и оцене карактера фашистичких режима, решени на самом почетку скупа.

Друго, не мање важно питање, било је опредељење комуниста за одбрану земље. Непосредна опасност и збивања у земљи давали су му актуелност и захтевали децидирани одговор на њега.³⁰ Примери који показују неопходност одговора помињани су и на самој конференцији: стална питања партијских активиста и симпатизера о томе, шта урадити у случају напада Италије интересовало је далматинске комунисте; одлуке морнара да на неким ратним бродовима у случају рата побацију официре-капитуланте у море и одупру се непријатељу, итд. На то питање одговорио је Е. Кардељ: „Не треба доносити одлуке које ће нас обавезивати у будућности и у другачијим околностима. Уколико је борба за одбрану Југославије напредна — што ће оценити Партија — „борићемо се и туђи буржоазију зато што се не бори довољно доследно“. Само питање одбране земље мора се посмаграти у контексту интереса револуције и СССР-а. У садашњој ситуацији Партија се залаже за одбрану земље од Осовине, али и за рушење садашње владе. Стога се осуђује сваки дефетизам, а нарочито парола демобилизације из јесени 1939 и почетка 1940. године. Одбраном земље се, истовремено, спречава Осовина да овде заузме нове позиције „против СССР-а и револуционарног пролетерског покрета“. Уколико мађарски ревизионистички захтеви значе почетак офанзиве Осовине на Југославију КПЈ ће бити против захтева.“³¹ Поред Е. Кардеља на ово питање је јасно одговорио и Иво Лола Рибар: Немачка долази у сукоб са СССР-ом. Али СССР хоће да што дужке остане ван рата.³²

На Конференцији се говорило и о бројним летећим демонстрацијама на годишњицу рата (1. IX), а крвопролиће у Кошутњаку од 8. IX 1940. осветла је власт због ових демонстрација. Борба против концентрационих логора, превасходно намењених за комунисте и њихове симпатизере, у ствари је борба против елемената тоталитаризма

²⁸ Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, VI, стр. 1.

²⁹ Исто, стр. 5. Нешто раније, августовско-септембарски број „Пролетера“ из 1940. Ј. Б. Тито у есеју „Пета колона“ слично оцењује спољно политичку оријентацију владе Цветковић-Мачек. Захваљујући њеној политици, каже се у тексту, Југославија постаје обична колонија Осовине.

³⁰ О политичку партијског чланства на ниже функционере Партије за децидираним одговором на то питање сведочи Јосип Хричелић. Стога ће он на партијском саветовању, март 1940. у Дубрави код Загреба и у присуству Ј. Б. Тита и Е. Кардеља, поставити у име чланства питање о одбрани земље присутним руковођенима Партије. Ј. Хричелић, *Свједочанства*, Загреб, 1984, стр. 45—48.

³¹ Пета земаљска конференција КПЈ, стр. 204—205.

³² Исто, стр. 202.

у режиму Југославије. На крају, одржавањем V земаљске конференције Партија је заправо изашла из пасивног и одбрамбеног положаја када се ради о питању рата, одбране земље и фашизма. Залагањем Партије за одбрану земље, а против капитулантства и против фашизма, за демократију и слободу, Партија је и на овом плану прешла у офанзиву. Јасно, она је морала водити рачуна о специфичном спољнополитичком положају СССР-а и свој пропагандни речник томе прилагођавати, али све до 6. априла, може се слободно рећи чак и до 22. јуна 1941, она не мења своју активну позицију. Не треба посебно наглашавати какав је значај таква позиција имала за избијање устанка и настанак НОР-а.

У периоду новембар 1940. — март 1941. године, а под утицајем одлука V земаљске конференције, КПЈ реално процењује сва међународна збивања и путем летака, публикација, илегалних и легалних листова под њеним утицајем, зборовима и другим видовима окупљања и акција врши припреме за предстојећи рат и шири свој утицај. Скоро да нема спољнополитичког догађаја од значаја за Југославију а да о њему, на овај или онај начин, Партија није дала своју оцену.³⁵ Иако илегална, она постаје све значајнији политички фактор, а долазак првих трговинских и војних представника СССР-а у Југославију — свечани дочек који им је од стране грађана приређен, био је манифестација осећања народа према СССР-у — само је повећао углед Партије.³⁶ КПЈ посебну пажњу посвећује пропагирању совјетске политике и, у том контексту, њене заслуге за мир на Балкану. Након напада Италије на Грчку и на Балкану настаје прво ратиште, а уласком немачких трупа у Румунију и приступањем Мађарске и Бугарске Тројном пакту Југославија је практично опкољена са свих страна. Почетак озбиљнијих преговора са Југославијом о приступању Тројном пакту и припреме за његово потписивање осуђени су од стране ЦК КПЈ летком: „Против капитулације — за пакт о узајамној помоћи са Совјетским Савезом“. Летком се позивају радници, сељаци, грађани, војници, подофицири и официри Југославије, спречавајући на тај начин претварање земље у одсечну даску за напад на СССР, да спрече распарчавање Југославије и њено приступање Тројном пакту, те да се заложје за неодложно склапање пакта о узајамној помоћи Југославије и Совјетског Савеза као јединој могућности за одржање мира на југословенском тлу.

Интерес совјетске владе и Коминтерне за догађаје у Југославији видљив је и из кореспонденције Секретаријата Извршног комитета Комунистичке интернационале и руководства КПЈ. У овом периоду о сваком питању од већег значаја Коминтерна даје своје мишљење, сугестије и предлоге. Тако је, нпр., пред V земаљску конференцију, у Москву путовао Никола Петровић и одатле дошао, са ставовима Коминтерне. Овде се указује само на део од интереса за тему рада: под паролом независности треба развити агитацију против капитулантства пред Немачком и Италијом, Партија не треба да истиче паролу у одбрани граница земље, али мора подржавати сваку тежњу за организовање војног отпора, и, најзад, у случају окупације и поделе земље од стране Немачке и Италије, треба орга-

³⁵ Нема потребе, са становишта теме овог рада, посебно апострофирати оцене израчене о сваком коментарисаном спољнополитичком догађају. Указујемо само да су посебно илустративни у том погледу: последњи бројеви „Пролетера“ пред априлски рат 1941. и Ј. Б. Тито, Сабрана дјела, том VI.

³⁶ Ј. Б. Тито, Сабрана дјела, VI, стр. 182—185.

низовати масе у борби против издаје југословенске буржоазије и против насиља окупатора.³⁵ Такође, Коминтерна, преко Георги Димитрова, упућује 22. III 1941, телеграм Ј. Б. Титу у Загреб у коме се, поред осталог, каже: „Препоручујемо да се заузме одлучан став против капитулације пред Немачком. Подржавати покрет за свенародни отпор политици ратне најезде. Захтејати пријатељство са Совјетским Савезом“.³⁶ Очигледно, Москва је била изванредно обавештена о скором укључењу Југославије у Тројни пакт и желела да и преко КПЈ организује борбу против тог прикључења.³⁷

Отпор против приступања Југославије Тројном пакту, официрски војни пуч и демонстрације народа које су кулминирале 27. марта 1941. није прошао без учешћа КПЈ. Може се слободно рећи да она тада у неким градовима, Београду на пример, скоро да излази из илегалности. О томе постоје бројни историографски радови и сећања учесника. Требало би, можда, поменути, у оквиру ове теме, телеграм Димитрова од 29. III 1941 у коме се КПЈ опомиње да се не пропусти еуфоричном расположењу, да одустане од даљих уличних демонстрација, те да нарочито избегава оружане сукобе маса са властима. Чување кадрова, каже се даље у том телеграму, неопходно је и због тога што „још ни из далека није наступио трећулак одлучног окршаја с непријатељем“.³⁸ Међу бројним прогласима и лецима које комунисти издају тих дана посебан значај има летак ЦК КПЈ „Народи Југославије!“ од 30. III 1941. године. Од владе Д. Симовића се тражи склапање пакта о узајамној помоћи са Совјетским Савезом и очекује да ће „растргнути издајнички и капитулантски уговор о приступању Тројном пакту, који представља срамоту и понижење за наше народе“.³⁹ Према летку, још увек постоји могућност да се за Југославију сачува мир, тј. да земља остане изван оба ратујућа тора. Наравно, постојала је разлика између стварних процена и оцена које се износе у једном пропагандном летку. Према једној забелешци у Специјалној полицији у Београду, 7. октобра 1943 — на основу изјаве Василија Бухе, Ј. Б. Тито је на партијском саветовању у Београду 29. III 1941. рат окарактерисао као „одбрамбен и праведан за нас, јер се боримо против нападача за слободу и независност наше земље“.⁴⁰ Стога не чуди директива ЦК КПЈ о пријављивању у војску чланова Партије за време априлског рата, прикупљању одбаченог оружја за време ратног расула, избегавање заробљавања од стране окупаторских снага, обраћање путем летка немачким војницима да не крећу у ратни поход на СССР итд. Међутим, то би била једна нова тема.

Пакт о ненападању између Немачке и СССР-а утицао је на политику КПЈ али, истовремено, није битно нарушио антифашистичку оријентацију Партије нити пак њено опредељење за одбрану земље. У овом приказу утицаја Пакта на КПЈ намерно се користе објављени документи руководства Партије, те више говори о ставовима и опредељењима него о конкретним акцијама. Јер, стварно

³⁷ Исто, стр. 203—204.

³⁸ Исто, стр. 213.

³⁹ Протокол по приступу Југославије Тројном пакту и остала документа од 25. III 1941. видети у: Др Богдан Кризман, Ваљска политика Југословенске државе 1918—1941, Загреб 1975, стр. 166—169.

⁴⁰ Ј. Б. Тито, Сабрана дјела, VI, стр. 215.

⁴¹ Исто, стр. 186—188.

⁴² Исто, стр. 214.

становиште Партије у условима илегалности и неминовне хијерархијске организације која из тога проистиче, заслуга, заправо, њено руководство. С друге стране, утицај Пакта овде је истраживан преваходно на опредељење и ставове КПЈ Али, Пакт и политика КПЈ проистекла из њега врше утицај и на посебне делове комунистичког покрета у Југославији. Напредни студентски покрет је, несумњиво, део комунистичког покрета у Југославији.

II

Напредни студентски покрет на Београдском универзитету представља свакако најснажнији део комунистичког омладинског покрета у Југославији друге половине тридесетих година. За такву његову позицију не малу заслугу има антифашистичка оријентација КПЈ и СКОЈ-а па, тиме, и студентског покрета као саставног дела комунистичког покрета уопште. Антифашистичка оријентација исказује се и у оцени спољнополитичких догађаја — као и у студентским акцијама које су из тих оцена следиле, али и у борби против фашизма унутар земље.¹

Још 1936. године затражено је од Академског певачког друштва „Обилић“, захтев је поставио легални руководећи орган студентског покрета — Акциони одбор стручних студентских удружења (АОССУ), да не путују у Немачку јер тамо влада нацистички режим. Учешће око 40 студената Београдског универзитета у грађанском рату у Шпанији, акције солидарности са шпанским народом на самом Универзитету, такође указују на антифашистичко опредељење београдских студената. У оквиру светског омладинског покрета за мир представници студената дају свој допринос активним учешћем на свим значајним скуповима овог покрета: Брисел, Париз, Њујорк итд. На самом Универзитету формира се Одбор стручних студентских удружења за мир, који своју делатност проширује на унутрашњост земље. Приликом званичних посета страних државника студенти демонстрацијама показују своје незадовољство (Ђано, Нојрат), или подршку (Венеш, Делбос) Агресије фашистичких земаља, (Шпанија, Аустрија, Чехословачка, Албанија) осуђују се путем летака, прогласа, билтена, на зборовима и демонстрацијама.

Народнофронтска оријентација, од VII конгреса Коминтерне она постаје обавезна за све комунистичке партије, испољава се, у специфичним условима на Универзитету у примереном виду, као једна од карактеристика студентског покрета. Стварањем Акционог одбора стручних студентских удружења ствара се не само легално тело за руковођење покретом, већ и могућност да Универзитетски комитет преко њега усмерава студентски покрет. Истовремено, активност АО на решавању основних питања свих студената (школарина, исхрана, смештај, испитни рокови) утиче на масовност самог покрета, а то је онда омогућавало и много крупније акције. У априлском штрајку — једна од најкрупнијих акција на Бео-

градском универзитету, 3—28 IV 1936. — започиње уједињавање различитих политичких групација међу студентима у оквиру заједничке борбе за аутономију Универзитета. Та тенденција добија свој логични завршетак стварањем Уједињене студентске омладине (април 1938), јединствене политичке организације која окупља студенте различитих политичких опредељења. Дакле, народнофронтска оријентација остварује се: 1. путем уједињавања различитих политичких групација, 2. путем заједничког и јединственог наступања у акцијама најширих слојева студената, тј. остварењем народног фронта одоздо, и 3. одлучујућим и доминантним утицајем иницијатора за његово стварање, тј. студената комуниста и њихових присталица.

Борба против фашизма унутар земље манифестовала се у оквиру борбе против режима. Према садашњој комунистичкој терминологији шестојануарска диктатура је оцењивана као фашистичка, а касније владе као настављачи те фашистичке политике. Поред тога, студентски покрет се и директно сукобљавао са фашистичким, терористичким организацијама на Универзитету и изван њега. Довољно је поменути сукоб са ОРНАС-ом и смрт Жарка Мариновића у том сукобу или, са друге стране, разбијање митинга „Збора“ Д. Љотића, заказаног у биоскопу „Триглав“ у Сарајевској улици 28. II 1937 године. У другој половини тридесетих година стално се понавља протест због фашизације друштва, а нарочито против фашизације Универзитета.

На крају, у овом кратком прегледу главних карактеристика антифашистичке делатности напредних студената до августа 1939, треба поменути њихово ангажовање у припремама за одбрану земље. У оквиру Мировног одбора формира се Студентски одбор за одбрану земље чија активност достиже кулминацију пред крај школске 1938/39. године. Он поводом окупације Албаније издаје 13 бројева „Коминикеа“ у којима указује на опасност за независност Југославије на основу извода из стране штампе, и залаже се за одбрану земље од фашистичких држава. Такође, проширује своју делатност на унутрашњост земље. Уз сагласност и помоћ Генералштаба и универзитетских власти организује војне курсеве (курс бојних отрова, стрељачки, шоферски, за везу, болнички и курс против-ваздушне одбране). Официри увежбавају Први студентски добровољачки батаљон формиран у оквиру борбе студената за одбрану земље.

Полет и размах напредног студентског покрета, његово јединство и снага, не би били могући, видели смо, без антифашистичке и народнофронтске оријентације, као и без ангажовања студената у акцији за одбрану земље. Стога, Б. Ђ. Станковић у закључном делу свог текста каже да Пакт доводи до промена у делатности покрета и до његовог слабљења. Акција се усмерава „у правцу класне борбе, на побољшање економскосоцијалних услова живота, демократизацију земље и залагање за неутралну спољну политику“. То доводи до крвопролића у демонстрацијама од 14. XII 1939, али и до победе ослабљене Уједињене студентске омладине над „Збором“ Д. Љотића крајем 1940. и то више захваљујући искуству из ранијег периода, снази партијске организације и сарадњи са школском и радничком омладином. При томе, „делатност у вези одбране земље и спорадична антифашистичка борба пренета је на план политичке

¹ За потребе овог рада довољно је набрајање само најважнијег. Шире о томе видети у: Борбе Б. Станковић, Револуционарни студентски покрет и фашизам. Београдски универзитет у предрадној периоду, ослободилачком рату и револуцији (Савиштења и прилози са Симпозијума одржаног у Београду 14—15. децембра 1982. године), Београд 1983, стр. 73—83. У даљем тексту Београдски универзитет у.

пропаганде“.² Међутим, тамо где се текст Ђ. Ђ. Станковића завршава, овај текст тек почиње

Почетак нове школске године, 1939/40, био је у знаку склопљеног Пакта и почетка II светског рата. Први јавни изступ у коме се оцењује нова међународна оријентација био је тзв октобарски проглас Уједињене студентске омладине, из 1939.³ Не зачуђује његов садржај у духу нове комунистичке оријентације: Рат се води између два империјалистичка тора и за интерес крупног капитала. Освајање Пољске извршили су „незасити пангермански империјалисти“ гурнувши тиме „оковани немачки народ на ратну кланицу“.⁴ За трагедију пољског народа кривицу носе управљачи Енглеске и Француске који су — својом попустљивом политиком према Немачкој и Италији, тежном да њихову агресију окрену ка истоку, као и неискреним односом према СССР-у и његовој иницијативи за склапање заједничког фронта против агресора — заправо храбрили и јачали фашизам. Пристајање на италијанску окупацију Абисиније, политика „немешања“ према Шпанији, благонаклоност према јапанском походу на Кину, омогућавање поробљавања Аустрије и Албаније и, на крају, „споразум“ у Минхену око Чехословачке потврђује лицемерје у објашњењу Енглеске и Француске да су рат повеле за слободу и независност малих народа, за идеале слободе и демократије, за част и достојанство.

С друге стране, Немачка је прозрела планове својих западних супарника и њихову тежњу да се рат усмери на исток и југоисток Европе па је, заплашена снагом Совјетског Савеза, била принуђена да склопи Пакт са СССР-ом. Захваљујући Пакту и мировној политици СССР-а, малим народима, у првом реду балканским, је „омогућено да остану ван ратног сукоба и да се сложено боре за мир“.⁵ Интерес СССР-а „за судбину и независност Балкана и нарочито доласком совјетске војске у средњу Европу, избегнута је и за сада могућност немачког, или било чијег, напада на Балканске земље и на Југославију“.⁶ Стога је основни задатак борба против увлачења земље у рат од стране противнародних клика („у Хрватској слуге фашизма — франковци, у Србији поред Љотића, некаква „независна Омладина за Народну Одбрану““)⁷, за ослањање у спољној политици на Савјетски Савез, за проширење споразума Цветковић—Мачек у прави народни споразум и стварање владе од правих народних представника који би гарантовали остварење таквог споразума, за остварење савеза и јединства свих народа Југославије у борби против рата, за стварање чврстог савеза свих балканских народа против рата, за демократске политичке законе и укидање закона и суда за заштиту државе, за амнестију политичких осуђеника, за слободне изборе, за уклањање из државног апарата свих оних који су се компромитовали у време ранијих режима, за социјално-економске мере у корист најширих народних слојева, за слободан повратак југословенских интербригадиста у

² Исто, стр. 82.

³ Архив ЦК СКЈ, Фонд Напредни студентски покрет (даље: А ЦК СКЈ, НСП), 413. („ПРОТИВ РАТА! За слободу, демократију и равноправност наших народа! За права и бољи живот младе генерације!“)

⁴ Карактеристично је да се у овом поглављу не бирају речи осуде ни када је у питању Немачка и њен тадашњи режим. Независно од утицаја које врши склопљени Пакт, резерве према фашизму и његова осуда остају константе и у КПЈ и студентском покрету.

⁵ Касније ће напредни студенти посебно апострофирати у својој критици и осуди Српски културни круг.

земљи и за испуњење омладинских економских, политичких и културних захтева.

Нешто дуже задржавање на овом прогласу — да не би било дилема испод потписа Уједињене студентске омладине стоји: Студенти земљорадничке странке, Студенти самосталне демократске странке, Студенти радикалне странке, Народни студенти и Студенти демократске странке“ — било је неопходно из два разлога. Прво, овај проглас има значај платформе у политичкој оцени нових међународних прилика, као и упутства за даље политичко деловање напредног студентског покрета. Друго, намера је аутора била да укаже на утицај оцена КПЈ и њеног првог човека на октобарски проглас Уједињене студентске омладине о Пакту и рату. У том духу одржана је на Универзитету 27. X 1939. академија посвећена миру, коју је отворио студент Петар Ивковић, а говорили Гружо Новаковић, Иво Лола Рибар и Љубинка Миросављевић. Узвицима одобравања присутни студенти посебно поздрављају залагање за ослањање на Совјетски Савез у спољној политици Југославије. Истог дана, у селу Кумодраж код Београда, ухапшена је група од 23 студента која је растурала октобарски проглас Уједињене студентске омладине са циљем пропагирања нове оријентације према рату изван самог Универзитета.⁷

Независно од било каквих промена оријентације напредни студентски покрет није све до окупације земље прекидао своје ангажовање у борби за слободан повратак осведочених антифашиста, југословенских интербригадиста из концентрационих логора Француске и Шпаније.⁸ На конференцији Студентског правничког друштва од 17. XI 1939, окупила је преко 5000 студената са целог Универзитета, захтевала се општа амнестија политичких затвореника.⁹ Месец дана раније, каже се у летку¹⁰ изданим тим поводом, објављена је вест да је влада дозволила повратак у земљу добровољцима, али „су наши добровољци остављени да и даље чаме у ропству, у туђини, по концентрационим логорима“ Они ће тамо остати све до почетка рата против Југославије, а студенти ће, поред сталних захтева за њихов слободан повратак, систематски организовати акције у прикупљању материјалне помоћи за интерниране интербригадисте.

Сукоби до којих је дошло на Универзитету и ван његових аула, крајем новембра и у децембру 1939. године, могу послужити као најкарактеристичнији пример прихватања нове политике КПЈ од стране напредног студентског покрета и борбе студената за њено остварење. Први од тих сукоба био је растурање комеморације адмиралу Гепрагу коју су државне и универзитетске власти организовале на Универзитету 29. XI 1939, а коју су студенти оценили као ратнохушкачку акцију за увлачење земље у рат на страни Енглеске и Француске и, стога, бројним присуством и узвицима незадовољства онемогућили. Већ следећег дана дошло је до сукоба

⁷ Студенти комунисти су добијали задатак да раде у оквиру других политичких група. Иза имена Народни студенти стајали су у ствари комунисти.

⁸ Према једном документу, у току 1939. хапшено је 36 студената. Од тога 19 због демонстрација од 14. XII, 11 због погребља Мирка Луковића који је у тим демонстрацијама погинуо, а остали због летака, говора и сл. А ЦК СКЈ, НСП, 333.

⁹ Детаљније о томе видети у мом раду: „Студенти Београдског универзитета и добровољци шпанског грађанског рата из Југославије у логорима 1939—1941. године“ (Историјски гласник, 1—2, 1981.)

¹⁰ А ЦК СКЈ, НСП, 428 — Записник са седнице Акционог одбора стручних студентских удружења (у даљем тексту: Записник АО) од 19. XI 1939.

¹¹ А ЦК СКЈ, НСП, 414.

између напредних студената и наоружаних припадника националистичког удружења „Свети Сава“, који су на Универзитету делили летке са позивом на прославу дана уједињења (1. XII). Владимир Ђоровић и Виктор Новак били су говорници. Напредни студенти сматрају ову двојицу професора интелектуално и морално одговорним за смрт Жарка Мариновића, 1936 јер су били почасни председник и потпредседник ОРНАС-а, а њихово тадашње деловање „оцењују као велико српску харангу“¹¹ и прославу са таквим организаторима и таквим говорницима као проратну провокацију. Студенти националисти били су од групе напредних студената разоружани и избачени из зграде Универзитета.

Искористивши то као повод Универзитетске власти су затвориле Универзитет на пет дана и забраниле све студентске приредбе у току следећег месеца.¹² Том одлуком одложен је заказани и припремљени Општестудентски збор, а такође „онемогућено је студентима одржавање митинга против ратног терора који је био посвећен ЧЕШКИМ СТУДЕНТИМА, палим за слободу Чешке у борби против Хилера и свих оних који су довели чешки народ до данашње трагедије“.¹³ Онемогућавање митинга је нарочито иригирало студенте због оптужби конзервативних, а све више и демократских, кругова у земљи да они, у ствари, својом делатношћу стају на немачку страну. Стога ће Уједињена студентска омладина у свом прогласу од 3. XII 1939.¹⁴ подсетити, не без злобе али и у жељи да себе одбрани и оправда, како су ти исти кругови у годинама пред рат били профашистички оријентисани. У знак протеста због затварања Универзитета и забране студентских скупова организован је и успешно изведен, 5. XII 1939, једнодневни штрајк на свим факултетима. Након тога, као и због активности студентског покрета — у овом периоду скоро свакодневно студенти се путем летака, писаних саопштења и информација обавештавају о догађајима, ставовима и акцијама које су поводом њих организоване — Општестудентски збор је заказан за 14. децембар 1939. године.¹⁵ Међутим, акциони одбор га поново одлаже због забране универзитетских власти.

Демонстрације од 14. XII 1939 год. биле су предмет више истраживања у нашој историографији.¹⁶ За тему овог рада треба поменути да је радничко-студентске демонстрације организовао Покрајински комитет КП за Србију¹⁷, да се демонстрирало против

рата, ратне спекулације и скупоће, за сарадњу са СССР-ом, за формирање владе која ће имати поверење у народу, за слободу избора и синдикалног организовања, тј под гада актуелном партијском паролом „за мир, хлеб и слободу“¹⁸, уместо раније пароле о борби против фашизма, за одбрану земље. Погибија студента Мирка Луковића у демонстрацијама и смрт Босе Милићевић и Живана Седлана од последица рањавања изазива још веће огорчење студената због бруталног обрачуна полиције са демонстрантима. Подготовка стога што поштовање, скоро култ, према жртвама у борби за слободу Универзитета (М. Срзентић и Ж. Мариновић) постоји већ од раније.

Посета делегације Уједињене студентске омладине В. Мачеку¹⁹ учинила је да међу напредним студентима нестану, до тада приметно присутне, илузије о разлици између Мачека и српских властодржаца. В. Мачек је у овом разговору, поред осталог, рекао да не разуме због чега марксистички демонстрирају против рата кад је влада за пуну неутралност и за мир, те да постоје индикације по којима су ове демонстрације у прилог реакцији, Стојадиновићу и његовим пријатељима. Преносећи мишљење једног дела грађанства он је деловање студентског покрета оценио као оруђе, можда и несвесно, таквих снага. Одговор предводника делегације Вељка Мићуновића био је достојанствен и храбар: „Приче да служимо реакцији, Стојадиновићу и Њемачкој су смијешни и кукавички изговори којима се покушава правдати злочин власти!“²⁰ Наравно, после тога, разговор више није настављен. Међутим, опаском о залагању владе за неутралност у рату В. Мачек је и нехогице рекао део истине. Влада свакако није желела рат, добровољно укључење на страни Енглеске и Француске и тиме стављање земље пред директни удар фашистичких земаља, али студенти за тако нешто у том тренутку немају слуха. Напротив. На Конгресу²¹ студената Југославије (9. IV 1940. у Београду) — присуствовали представници студената из Љубљане, Загреба, Београда, Скопља и Суботице — који представљају кулминациону тачку у утицају Пакта и нове политике КПЈ на опредељење напредног студентског покрета, главне коловође и погпаливаче рата студенти виде у габору француско-енглеског империјализма који улаже огромне напоре да у рат увуче и остале народе, а и Југославији им у томе свесрдно помажу реакционарни кругови.

Нова оријентација утиче на промену блаонаклоног односа, често солидарног, већине професора према студентском покрету, а то нарочито важи за универзитетске власти. Промена Ректора, након смрти Драгослава Јовановића за ректора је изабран Петар Мишић, значајна је само утолико што је претходни Ректор био изузетно склон студентима и њиховом покрету (студенти га зову „наш Ректор“) Тешко би се, међутим, нови Ректор могао означити као изразити непријатељ студената. Међутим, латентни сукоб који понекад добија и отворене форме између универзитетских власти карактеристика је овог периода. За илустрацију ове тврдње може

¹¹ Исто, 712.

¹² Исто, Записник АО од 2. I 1940.

¹³ Исто, 275. Са Општестудентског збора од 21. I 1940. упућен је телеграм Виктору фон Херену, амбасадору Немачке у Југославији, у коме се осуђује масовно убијање чешких студената приликом великих новембарских демонстрација у Прагу 1939, али и против зверстава која се окротно спроводе над подјармљеним народима у ратом провинцијој Немачкој.

¹⁴ А ЦК СКЈ, НСП, 445.

¹⁵ Протестна писма Универзитетском сенату упутили су тим поводом студенти из Загреба, Скопља, Суботице, Бања Луке, Крагујевца, Лесковца. Поред осталог, скопски студентски организација једнодневни штрајк у знак солидарности са студентима у Београду и њиховом борбом за „неутралност и неучешће у крвавом империјалистичком илању“. Удружење студената Лесковца у писму Акционом одбору наглашава да је „против империјалистичког рата, крвавог и братоубилачког и увлачења наших народа у њега“. А ЦК СКЈ, НСП, 267.

¹⁶ Драгина Лазаревић. Демонстрације 14. децембра 1939. године у Београду. Црвени универзитет 1919—1941, Београд 1966. Милица Дамјановић, Напредни покрет студената Београдског универзитета, II, Београд 1974, стр. 347—354.

¹⁷ Бошко Ђуничковић у својим сећањима „Како сам доживео Београд (кроз акције) од краја фебруара 1937. год. до краја марта 1941. године“ сведочи о планирању детаља у демонстрацијама од стране партијских организација. Видети у: Београдски универзитет у ..., стр. 390—393.

¹⁸ А ЦК СКЈ, НСП, 446.

¹⁹ О овој занимљивој посети детаљно пише: М. Дамјановић, Нав. дело, стр. 354—357.

²⁰ А ЦК СКЈ, НСП, 447.

²¹ Више о томе у: Ђорђе Борзан, Революционарни покрет на Београдском универзитету у првој половини 1940. и Приликом конгреса студената Југославије 9. априла 1940. године. Зборник радова о студентском и омладинском револуционарном покрету на Београдском универзитету, Београд 1970.

послужити следеће: честе забране јавних приредби и комеморација, цензура студентских говора, забрана прикупљања прилога за ухапшене и болесне и дисциплинско кажњавање прекршилаца, а одбијају се чак и захтеви студената за решање елементарних студентских потреба (питање мензе, или испитних рокова, на пример). За већину демократски оријентисаних професора била је неприхватљива и неразумљива нова оријентација студентског покрета²², неки чак њихово деловање сматрају велеиздајом, а непријатељски став грађанских странака према новој комунистичкој оријентацији, чији су професори били чланови или присталице, још више је заоштравао сукоб. Тако ће нпр. декан Техничког факултета оправдавати позивање полиције пред зграду Филозофског и Правног факултета након одлуке о затварању Универзитета у децембру 1939.²³ Декан Правног факултета на предавици пледира против сарадње са студентским покретом и истиче потребу да се земља неже за свог старог савезника, Француску²⁴. Студентски покрет се у тој ситуацији више оријентише на очување стечених права него на њихово проширење, а Акциони одбор на решавање акутних студентских проблема у циљу привлачења што шире масе студената у оквиру изв. „ситних послова“.²⁵

Други светски рат изазвао је међу омладином, студентима такође, и другачија схватања, не само на крајњој десници (присталице Д. Љотића и сл.) већ и у либералним и демократским круговима. Мада је напредни студентски покрет тема овог рада неопходно је, макар као скицу, поменути и другачија становишта.²⁶ Организације и клубове омладине и студената стварале су и грађанске странке са, поред осталог, нескривеним циљем за одвајањем својих присталица од Уједињене студентске омладине. Тако ће Омладина Земљорадничког покрета почетком рата објавити проглас, који у свом садржају има амбицију да буде алтернатива октобарском прогласу Уједињене студентске омладине, и у коме се заступа следеће становиште: главна опасност за Југославију и свет прети од фашистичких држава, њихових тоталитарних поредака, агресивне спољне политике и расистичке идеологије. Стога се у спољној политици треба ослонити на старе савезнике демократске земље и на Савјетски Савез, а у унутрашњој напустити политику примитивног антикомунизма, склопити прави народни споразум, уклонити са власти недемократски и профашистички оријентисане данашње управљаче и борити се за социјалну правду, друштвени препород, сељачка права и задружну државу. Само тако, каже се на крају овог прогласа, може се очувати независна, слободна и сложна Југославија.²⁷ Остале грађанске странке из изв. Удружене опозиције такође делују на своје присталице са циљем њиховог одвајања од напредног студентског покрета и из њега је, према летку Уједињене студентске омладине од 8. I 1940, отпало „укупно двадесет

(20) демократа, земљорадника и радикала“.²⁸ Они су, у истом летку, означени као студенти сумњивог поштења, слуге реакције и нови конфиденти полиције, радни хушкачи који заједно са својим странкама и владом Цветковић—Мачек увлаче земљу у рат и покољ за рачун енглеско-француског империјализма. Према заштитљивом и значајном сећању Бошка Ђуричковића, „од познатих радикала отпао је Шиља Радовановић, студент права, од демократа Ђоко Радовановић, од земљорадника Иванка Тупањанина, ћерка Милоша Тупањанина, и Вукосава Гавриловић, ћерка Милана Гавриловића. У немоћном бијесу све ове странке су искључиле из својих редова дотадашње чланове са Универзитета и почеле хушкати полицију да их ухапси и прогони“.²⁹

Напредни студенти, као одговор на осуду грађанских странака, организују разбијање њихових зборова по Београду³⁰ као и зборовима који држе Живко и Милица Топаловић.³¹ Ма колико је нова оријентација утицала на смањење симпатија према студентском покрету у опозиционим политичким круговима, те напуштање покрета од стране појединих студената, његова снага и јединство нису били озбиљно нарушени. То се недвосмислено показује у сукобу са стварним фашистима у Југославији, љотићевцима, до кога ускоро долази. Први сукоб у 1940. год између припадника „Збора“ Д. Љотића и радикалног „Словенског југа“ — са једне стране, а присталица напредног студентског покрета — са друге стране, избио је на Техничком факултету 16. априла. Већ 6. маја напредни студенти разбијају збор присталица Д. Љотића у кафани „Корзика“ у Гробљанској улици. Међутим, до кулминације у сукобу долази тек у октобру 1940³², а из тог сукоба напредни студентски покрет излази као победник. Тема овог рада не захтева посебну реконструкцију детаља у сукобу, али треба указати на врло реалне оцене нападача и њихових поступака од стране студентског покрета. Напредни студенти, наиме, одбијају инсинуације универзитетских власти да се ради о сукобу две политичке оријентације (комунистичке и националистичке) и самим тим две политичке групе. За њих су нападачи само мала група фашистичких плаћеника који уз сарадњу полиције и, сада већ, за Осовину оријентисане државне власти, покушавају да разбију напредни студентски покрет. У подршци таквој делатности националиста посебно се апострофира члан владе А. Корошец, кога напредни студенти овде означавају као немачко-италијанског агента. Циљ је представљао уништење студентског покрета да би у Југославији, по узору на ситуацију у Француској и Румунији, могле слободно да се „прибирају мрачне силе народне издаје, тамне силе фашизма и ропства, угњетавања и реакције“.³³ Почетак нове школске године, као што се види, донео је нову процену међународних догађаја. Утицај КПЈ на ту процену није потребно посебно доказивати, као и одређивање делатности студентског покрета на основу ње Уједињена студентска омладина путем

²² О неспоразумима и сукобима са универзитетским властима сведоче записници са многих седница Акционог одбора у то време. Овде се указује само на једну од карактеристичних. А ЦК СКЈ, Записник АО од 1. II 1940.

²³ А ЦК СКЈ, НСП, 287.

²⁴ Исто, 712.

²⁵ Исто, Записник АО од 12 VI 1940.

²⁶ Захтев латинске изреке да се погледа и друга страна има, бар кад је реч о историографији, веома дуго прошлост. Њен родоначелник Херодот каже како је његова намера да у „Историји“ опише славна дела Грка и Персијанаца.

²⁷ А ЦК СКЈ, НСП, 460. Према оцени Уједињене студентске омладине Земљорадничка партија је сама издала овај и сличне прогласе, јер ниједан члан студентског клуба ове партије то није ни написао ни потписао. А ЦК СКЈ, НСП, 452.

²⁸ А ЦК СКЈ, НСП, 452.

²⁹ Б. Ђуричковић, Нап. дело, стр. 384—385.

³⁰ Исто, стр. 386—387.

³¹ Напредни студенткиње 10. III 1940. разбијају збор Милице Топаловић, говорила на збору радница о неправедном нападу СССР-а на Финску. Хронологија радничког покрета у Србији, II, Београд 1963, стр. 365.

³² О томе више у: Др Бранислав Глигоријевић, Напад љотићевана на студенте Техничког факултета у Београду октобра 1940. и растурање Љотићевог „Збора“, Историјски гласник, 2, 1963.

³³ А ЦК СКЈ, НСП, 405.

летака обавештава студенте, омладину и сву поштену јавност о свом неслагању са спољном политиком владе која је „повела политику припремања предаје земље империјалистима Рима и Берлина и чинила им такве услуге и концесије у економском и политичком погледу, да је потпуно спремна да изда независност земље да би сачувала своје капиталистичке позиције“³⁴ дакле неслагање са политиком издаје Дипломатске односе успостављене са СССР-ом студенти оцењују као недовољно искрене са југословенске стране. Уосталом, бројни студенти су ометани од стране полиције приликом дочека совјетске трговинске делегације (30. јун) и првог совјетског посланика Виктора Плотњикова (6. јул 1940.), што је само показивало шта власи мисли о симпатијама народа према СССР-у. Даље, каже се у једном другом летку Уједињене студентске омладине пред крај 1940, „уместо да већ једном пође другим путем и учини све ради подизања одбрамбене снаге земље, влада Цветковић—Мачек—Корошец припрема нове прогоне, тзв. 'радне јединице' у војсци³⁵ за које београдска полиција већ прави спискове, а у које хоће да смести све народне, радничке и студентске борце, све најбоље браниоце националне независности“³⁶.

Посебан отпор напредне студентске омладине изазвала је Уредба о ограничењу уписа Јевреја у школе и на Универзитет, 5 октобра 1940. Њоме се, по мишљењу студената, наговештава „корпоративно уређење по угледу и рецепту суседних фашистичких земаља“, а тиме се „и код нас почињу да одређују више и ниже нације“. Прикривени антифашизам, из тактичких разлога у политици КПЈ од половине 1940, под утицајем измењених међународних прилика, постаје све израженија карактеристика у деловању и оријентацији Напредног студентског покрета и овим отпором против расистичког закона заиста потпуно отворен.

Поред већ помињаних, посебан значај у обавештавању студената има лист напредног студентског покрета, „орган стручних, економских, културних и спортичких удружења на Београдском универзитету“. То је, заправо, лист „Студент“ који у току свог излажења, због цензуре и могућности да се после треће забране укине, четири пута мења име: од 15. III 1937 „Студент“ од 1. II 1939. „Београдски студент“, од 24. X 1939. „Наш студент“ и од 4. VI 1940. „Нови студент“³⁷. Међутим, покушаји да се ставови напредног студентског покрета према фашизму, рату и одбрани земље утврде само на основу садржаја овог листа у периоду од склапања Пакта не могу бити успешни. Прво, због тога што лист нередовно излази (у овом периоду је изашло само 7 бројева) као и стога што је последњи број изашао 6. XI 1940. године. Друго, што на основу тога можемо реконструисати само промену оријентације студентског покрета после склапања Пакта, а не и постепено напуштање те оријентације у другој половини 1940. и првим месецима 1941. године. Значај овог извора заправо, је у томе што се у листу намењеном студентима налазе бројне информације о напредном студентском покрету и његовој делатности, али и у томе што је он својим садржајем усмерен ка афирмацији оријентације студентског покрета, раз-

јашњењу те оријентације и придобијању подршке студената за такву оријентацију. Случајним стицајем околности промене оријентације напредног студентског покрета, када је реч о овој теми, поклапа се са променама имена листа.

„Београдски студент“ у своја три изашла редовна и једном ванредном броју недвосмислено подржава антифашистичку оријентацију, осуђује ратне припреме фашистичких земаља, указује на опасност по независност Југославије и подржава и афирмише припреме за одбрану земље, нарочито активност студената Београдског универзитета у том погледу.

Већ у првом броју (1. II 1939) и на првој страни објављује се текст, потписан од стране редакције, под насловом „Јединство омладине у одбрани земље“. Када је земља у опасности, каже се у том тексту, неопходно је уједињење целокупне омладине и њена сарадња са народом, а у циљу одбране граница државе. Такво јединство манифестовано је у заједничкој прослави 1. децембра од стране омладине, студентске и друге, и ратника, инвалида и официра војске, „која је пре више од 20 година својом храброшћу одушевила цео свет, а својом истрајношћу у великој трагедији изобличила варварство империјализма и солдатеке“. Исти број доноси чланак Др В. С. Марковића „Студентска омладина је доказала да се поред човечанства може волети и своја земља“. Аутор гадашњу студентску омладину оцењује као ону којој „партизанство више не сужава видике, она се ослободила узаних догми појединих доктрина које замућују поглед на истину, она је поново постала дисциплинована, широкогрудна, родољубива и човекољубива“. По аутору, довољно је погледати само наслове студентских приредби 1938. па видети да се ради о омладини која је дубоко повезана са народом и његовим интересима, са родољубљем сопствених очева који су дали своје животе у I светском рату, те о омладини која се истовремено бори за идеале социјалне правде, слободе и независности. Сумња у родољубивост омладине нема основа каже се у овом чланку и посебно наглашава: „Зар се треба бојати да ће дужности према отаџбини заслепити (штампарска грешка, из контекста је јасно да треба да стоји реч занемарити — Т. Ј.) они чији другови својим гробовима у Шпанији обележавају своју оданост идеалу човечанске правде?“ Таква омладина, каже се на крају овог текста, није данас више наша брига, она је данас наша нада. Као што се види, оријентација студентског покрета ка одбрани земље од нападача довела је до опште подршке од стране старијих, па чак и до оваквих панетиричних текстова од стране професора Универзитета.

Два текста, која су овде нешто шире коментарисана, само су део мноштва текстова у овом броју у којима се директно говори о антифашистичкој оријентацији студентског покрета и његовом опредељењу за одбрану земље. Таксативно навођење само неколико примера из овог броја листа то најречитије показује. Редакциони одбор помиње манифестације студената — „комеморација палим студентима за одбрану отаџбине и прослава дана Уједињења“ — као доказ против тенденциозног и необјективног приказивања студената као рушилачке, антинародне и антидржавне генерације. Акциони одбор у свом штампаном извештају посебно издваја сарадњу и међусобно разумевање професора и студената на Универзитету залажући се, истовремено, нарочито због ратне опасности, за што

³⁴ Исто, 455.

³⁵ 25. XI 1940. пуштен је и последњи затвореник из концентрационог логора Билеће.

³⁶ А. ЦК СКЈ, НСН, 450.

³⁷ Предрагани „Студент“ је почео штампати као фототипско издање. „Студент“ 1937—1940 (фототипско издање), Београд 1977. Издавачи: Универзитетски одбор ГКС ССО Београда и Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“ у Београду.

ближу сарадњу и са студентима на осталим универзитетима у земљи. Мировни одбор позива студенте у акцију за помоћ жртвама рата, нарочито из Шпаније и Кине, као и за помоћ жртвама анти-семитских прогона, нарочито студентима Јеврејима побеглим или протераним из Немачке. Лист такође доноси писма захвалности Соколске жупе Београд упућена Студентском мировном одбору и ректору Универзитета, због масовног учешћа студената у њиховој прослави и манифестацијској поворци кроз Београд 1. XII 1938. године. Одштампано је комплетно писмо Академских удружења бугарских студената у коме се београдским колегама предлаже сарадња и што гешње везе, особито значајне због угрожености обе земље од спољњег напада, а као прилог сарадњи балканских народа на одржању мира. Одмах испод штампан је одговор студената славистике на Београдском универзитету у коме се на такву сарадњу пристаје. На крају, овај број доноси информацију о брошури Јосифа Лаша, генералног секретара Уније енглеских студената, у којој се критикује Минхенски споразум, јер се њиме не спасава мир већ јачају агресивне силе, а наглашава потреба да САД воде политику разликовања нападача и жртве, као и потреба да студенти учествују у свакој акцији у прилог жртва напада, нарочито у Шпанији и Кини.

Као и претходни и следећи број „Београдског студента“ скоро је потпуно посвећен борби против фашизма и за независност земље. У уводнику „Најпреча дужност“ наглашава се патриотизам студената и њихова везаност за традиције раније ослободилачке борбе, па се каже, поред осталог, и ово: „Гајећи у својим грудима топлу љубав према свему што је уистину национално, према свим позитивним вредностима наше прошлости, задојени најзвишенијим идеалима цивилизованог света, ми смо спремни да као и наши претходници из херојских година прошлости рата поново задивимо све своје пријатеље и улијемо страх у кости наших непријатеља, спремни смо да крвљу, младосћу и животима бранимо и одбранимо дело јунака — неповредивост граница и државну независност“. У чланку Васиља Поповића, препуном националне патетике родољубиве реторике — искреног одушевљења за студентску парољу „Бранићемо земљу“ — каже се и ово: „Покретачи народног ослобођења нису бројали ни број непријатељских топова, пушака, сабаља и коња као што ни њихови достојни млади потомци не броје данас број авиона, тенкова, митраљеза и аутомобила“. Исти број доноси и изјаве десетак професора о улози и значају омладине у одбрани земље, као и текст о опасности за независност Југославије од Д. Љолића и њему сличних издајничких елемената. У оквиру ове теме није, мислим, даље потребно писати о садржају овог и следећа два броја „Београдског студента“. Очигледно, његова оријентација је потпуно јасна.

Први број студентског гласила након склапања Пакта Немачке са СССР-ом, сада већ под именом „Наш студент“, изашао је 24. X 1939. године. У њему се од стране Удружења студената за мир позива на Академију, заказану за 27. X 1939., „у што већем броју како би заједнички манифестовали своју мржњу према империјалистичком рату“. Међутим, најбољи показатељ промене оријентације студентског покрета након Пакта и нове политике КПЈ је садржај другог и трећег броја „Нашег студента“ (7. XII 1939. и 1. II 1940.). Стога ће се овде нешто више говорити о тим бројевима листа. Дога-

ђајима с краја новембра (сукоб са националистички оријентисаним студентима и комеморација адмиралу Гепрату); прве половине децембра (затварање Универзитета, одлагање Општестудентског збора и демонстрације) лист је посветио посебну пажњу. Разлог за избијање сукоба види се у завери целокупне реакције против Уједињене студентске омладине. Поред некадашњих припадника „ОРНАС-а“ и данашњих припадника „Збора“ и „Словенског југа“, каже се у уводном тексту овог листа, који нередима и терором покушавају да разбију студентски покрет, а на њихове провокације студенти су већ навикли, на страну противника студентског покрета стају и понеки некадашњи чланови Уједињене студентске омладине из разних студентских клубова грађанских странака. Њима се прикључују и неки професори непријатељски расположени према, како се то у листу назива, мирољубивој акцији студената. Те чињенице, каже се даље, говоре о почетку систематизоване и комбиноване акције против студентског покрета. На оптужбу да се антиратним ставом заправо помаже Немачкој, то се овде назива „одвратне институције и клевете“, одговара се негативно и подсећа на припрему митинга против ратног терора и осуду стрељања у Прагу. Борба против империјалистичког рата је, истовремено, и борба против немачког империјализма, борба против агената оба ратна тора и против било којег вида ратног хушкања.

Посебна критичност у овом и следећем броју показана је према Демократској странци. Њој су посвећена два велика чланка: „Саопштење Студентског демократског клуба“ и „Још једном о Демократу“. Повод за први текст је одлука Централног одбора омладине Демократске странке и вођства странке, објављене 1. XII 1939. у београдској штампи, о суспендовању управе Студентског демократског клуба и искључењу из странке Станка Џингалашевића. Студентски демократски клуб, каже се у тексту саопштења, одбија обе одлуке и протестује против њих и недемократског начина на који су донешене. Истовремено, студенти демократи, међу њима је као и међу другим политичким групама на Универзитету било комуниста који по задатку Партије раде у грађанским странкама, јавно прокламују своју солидарност са Уједињеном студентском омладином и њеним ангажовањем у борби против увлачења земље у рат. Не штеде се речи ни у осуди вођства Демократске странке чију политику од почетка рата оцењују као прелазак на страну реакције и народних угњетача, а све са циљем увлачења земље у ратни вртлог. То је основни разлог и за суспендовање управе Студентског демократског клуба и за стварање тзв. „Акционог одбора“ са задатком да изврши поновни упис чланова, а неслагање са октобарским прогласом Уједињене студентске омладине и са демонстрацијама од 14. XII 1939., то су разлози који се помињу у одлуци о суспензији Управе, тек су поводи за ту одлуку. Вођство Демократске странке оптужује се и за две неистине у образложењу своје одлуке: прво, да су студенти демократе саслушани од стране Централног одбора и, друго, да је тзв. „Акциони одбор“ изабран од стране већине. Напротив, каже се у саопштењу Студентског демократског клуба, само су два члана управе имала некакав контакт са вођством странке у вези са овим питањима и, друго, тзв. „Акциони одбор“ је на изборима добио само пет гласова. У другом тексту коментарише се и осуђује окупљање тзв. „младих демократа“ око новог листа „Демократ“, као и против њиховог

ангажовања у борби против студентског покрета. Они се проглашавају ратним хушкачима, а оценом да су они „само бедни извршиоци наређења својих господара, интриганти и „безкичмењаци“ доводи се у питање њихов морални лик. „Млади демократи“, каже се даље у том тексту, имају амбицију да преузму вођство у студентском покрету, да разбију јединство Уједињене студентске омладине и да студентски покрет скрену у другом правцу. „Њима (и њиховим патронима) у ствари смета снажни студентски покрет из кога су избачени као штетни организми, њима смета неразлучно и снажно студентско јединство, њима смета јединствени антиратни замах једне младе и одушевљене студентске генерације, њима смета наша одана служба народу и његовој будућности“.

Овакве оцене Демократске странке од стране „Нашег студента“ заправо су имале, без обзира на повишен тон и не нарочито брижљиво биране речи, начелан карактер. Њиме је Уједињена студентска омладина осуђивала не само ову него и политику осталих странака на почетку II светског рата, њихову спољнополитичку оријентацију, како је она тада види и посебно и нарочито, непријатељско држање према Уједињеној студентској омладини и њеној новој оријентацији и покушаје да се Уједињена студентска омладина, путем изласка њихових политичких присталица из ње и путем суспендовања управа њихових политичких група на Универзитету, разбије и уништи. О неуспеху тог покушаја већ је раније говорено, а према информацијама овог листа од покрета и Уједињене студентске омладине отпало је само 32 студента.

Посебна пажња у броју 3 „Нашег студента“ (1. II 1940), између другог и трећег броја штампаних у Крагујевцу и Загребу је, поново под бројем 1 (23. XII 1939), штампан још један број, посвећена је Општестудентском збору од 21. I 1940. године. Са њега се доносе две декларације: прва је у вези са општим делом реферата Уједињене студентске омладине, а друга је названа „општеполитичком“. Обзиром да се ове две декларације међусобно делимично поклапају овде ће се нешто више рећи само о другој. Рат се са обе стране карактерише као неправедан, противнародни и империјалистички. Англофранцуски завојевачи теже проширењу рата увлачењем малих држава Скандинавије, Балкана и Блиског истока. Њихово објашњење да се боре „за одбрану демократије, слободе и цивилизације“ је лажно и неискрено. Њихова целокупна активност је „уперена на формирање нових фронтова против Немачке и Совјетског Савеза“, а рат СССР-а против Финске карактерише се као „драгоцен допринос ствари мира и рушења империјалистичких планова за напад на Совјетску Унију“. На крају дела декларације који се односи на спољнополитичка питања захтева се што хитније окончање империјалистичког рата. У другом, унутрашњеполитичком делу декларације, цела влада, што се посебно наглашава након искуства од 14. XII 1939. и разочарења у ставове Влатка Мачека, се карактерише као влада која води земљу у рат на страни енглеско-француског блока. У томе је помажу и све реакционарне и ратнохушкачке снаге, нарочито због „провокаторске сарадње београдске владе у прљавом делу формирања антисовјетског блока на Балкану“. Подршку реакционарних снага влада има и у погоршавању социјалног и економског положаја најширих слојева становништва, као и у појачању терора над напредним и мирољубивим снагама и отварању концентрационих логора за такве. Студенти се, наравно, позивају

да се, против такве политике владе и њених реакционарних савезника, одлучно и храбро боре.

У овом броју је, поред телеграма немачком амбасадору о коме је већ говорено, објављен и телеграм студената са Општестудентског збора упућен француском амбасадору. У њему се протестује против прогона мирољубиве омладине и грађана (комуниста Француске — Т. Ј.), као и против тежње крупне француске буржоазије да у рату учуче што више малих земаља. Такође је на Општестудентском збору усвојено, и у овом броју „Нашег студента“ објављено, писмо „Поздрав младом нараштају Француске“ у коме се француска омладина уверава да београдски студенти не гаје никакву мржњу према Француској и њеном народу и према њеној омладини, већ се боре само против рата и ратнохушкачке акције француске буржоазије. „Ми смо се дивили антифашистичком покрету француског народа 1936.“ каже се у овом писму, али се, истовремено, наглашава залагање београдског студентског покрета против ратних изазивача из редова француске реакције.

Садржај овог броја не само што недвосмислено и јасно показује директни и одлучујући утицај КПЈ и њене нове оријентације већ, што је посебно карактеристично, чак и њену терминологију и реторику. Заправо, лист је у периоду излагања под именом „Наш студент“ пропагирао политику Коминтерне након склапања Пакта Са новом променом имена, ово поклапање је случајно, лист има другачији садржај.

Први број „Новог студента“ излази 4. VI 1940, други 15. VII, а трећи и последњи 6. XI 1940. године. Пажљиво читање текстова ова три броја, са циљем издвајања текстова о фашизму и рату, донеће врло мршаве резултате. Три издвојена текста тек индиректно су везана за ову тему. Први је приказ филма „Петар Велики“ који се овде помиње више због тога што је из литературе познато да је филм у Совјетском Савезу постигао велики успех, да његовом приказивању присуствују скоро све истакнуте политичке личности СССР-а, те да се, према проценама дипломата и извештача из Москве, оваквом јавном подршком филму заправо упућује „порука“ Немачкој. Филм, подсећамо, говори о стварању модерне и моћне руске државе, као и о победи над нападачима са запада (Швеђани). Други текст је кратка белешка о Уредби о изучавању страних језика по средњим школама — по којој се француски језик почиње учити од трећег, а немачки од првог разреда гимназије. На крају, доноси се комплетан текст Уредбе о ограничењу школовања деце јеврејског порекла. О том расистичком пропису и реакцији напредног студентског покрета на његово доношење већ је и раније говорено.

Дакле, од 51. текста само три, и то врло посредно, говоре о рату, одбрани земље и фашизму. Чини се ништа. Мук. Ни једне речи о тада сигурно најактуелнијим питањима. Чини се, такође, да је читав студентски покрет у дефанзиви, а текстови у ова три броја као да то потврђују. Пише се о „синдикалистичким“ питањима студената, о мензи, домовима, испитним роковима, раду појединих удружења, спортским приредбама, итд. Политичка питања се скоро не додирују, а жалбе због неразумевања студентских захтева и њиховог одбијања од стране универзитетских власти понављају се у више наврата. Дакле, да се понови још једном, мук. Међутим, можда је нај мук много речитији од сваког говорења. Ако је „Бео-

градски студент“ јавно и повишеним тоном пропагирао нову политику Коминтерне и КПЈ, онда ћутање „Новог студента“ такође не може бити без значења. Постепено напуштање ове политике од стране КПЈ и напредног студентског покрета манифестовало се, дакле, у овом случају ћутањем о оним питањима на којима тако много инсистира „Београдски студент“. Свакако, то не може бити случајно, а резултати раније анализе показују који је разлог овом ћутању.

Без тог постепеног напуштања политике узроковане Пактом, особито приметне од почетка друге половине 1940. и у политици КПЈ и у оријентацији напредног студентског покрета, не би се могла разумети ни истакнута улога припадника напредних студената у отпору према приступању Југославије Тројном пакту. О учешћу студената у демонстрацијама од 27. марта, њиховом доприносу дељењу летака Партије у току демонстрација и говорима истакнутих студентских активиста као доприносу радикализовања захтева демонстраната, већ је код нас доста писано. Почетком априла 1941. на конференцији КП на Универзитету донета је одлука да се студенти комунисти разиђу кућама и да раде на припремању народа за одбрану земље. Њихово запажено учешће у априлском рату и нарочито НОР-у била би већ друга тема.

Склапање Пакта о ненападању између Немачке и СССР-а утиче на политику КПЈ и напредни студентски покрет као саставни део комунистичких покрета у земљи. У раду су се покушали бар нагласити одговори на питања у коликој мери и како се утицај склопљеног Пакта манифестовао на КПЈ, али, истовремено, то је и покушај утврђивања односа КПЈ и студентског покрета. При томе се, и у случају Партије и у случају напредних студената, истраживање усмерава ка њиховим ставовима и оријентацији. Питању делатности посвећена је много мања пажња али се, наравно, оно није могло, нити хтело избећи. Амбиције овог текста биле су само да буде један од прилога истраживању комунистичког покрета у периоду 1939—1941. године.

ЖАРКО ЈОВАНОВИЋ

Студентске и радничке демонстрације 14. децембра 1939. године

Избијањем другог светског рата фашистичка Немачка покоравала је европске државе једну за другом. Савезничка Европа, која је двадесет година раније славила велику победу над том истом Немачком, споро се будила из победничке опијености и тешко схватала озбиљност новонастале ситуације. Њена дипломатија није желела да се замери Хитлеру и његовим савезницима, па је помирљивим тоновима настојала да га удобровољи, дајући му уступак за уступком. Жртвована је Аустрија и Чехословачка, јер војнички нису биле спремне да Хитлеру кажу — не! Међутим, Хитлерови апетити су били веома велики. Користећи неспремност савезника, њихову неодлучност, попустљивост, као и неслогу, он је деловао веома брзо. Његова добро опремљена ратна машинерија припремала се за нова освајања, док је дипломатија спремала терен за нова поробљавања.

На удару Хитлерове дипломатије нашла се и Краљевина Југославија, која је својим положајем на Балкану чинила скоро идеалан полигон за даља освајања на Истоку. Зато је Хитлер, још одмах по доласку на власт у Немачкој 1933. године, поред осталог улагао изузетне напоре да је економски политички веже уз себе. Његова дипломатија нашла је у нашој земљи доста савезника у корумпираној буржоазији и влади др Милана Стојадиновића, а касније и у влади Цветковић—Мачек.

Влада и буржоазија Краљевине Југославије, уместо да припремају земљу за одбрану од фашистичке агресије, појачавају притисак и врше још снажнију офанзиву на све оно што је било напредно и прогресивно у земљи.¹

Напад владајућег режима на прогресивне снаге допринео је још брже консолидовању свих прогресивних погенција у земљи, против фашистичке опасности. У томе је велику улогу одиграо напредни студентски покрет, посебно на Београдском универзитету, који се после доласка Јосипа Броза Тита на чело Комунистичке партије Југославије и њене реорганизације и обнове Савеза комунистичке омладине Југославије, све више развијао, бујао и јачао.²

¹ Бошко Ђуричић, Децембарске демонстрације у Београду 1939, „Четрдесет година“, Зборник сећања активиста Југословенског револуционарног радничког покрета, 1935—1941, књ. I, Београд, 1960, стр. 430.

² Уједињена студентска омладина први пут испуна са заједничким програмом на изборима за управу Правничког удружења 1937. године. У Уједињену студентску омладину ушло је 30 удружења на Конгресу, априла 1938. године. Напредни сту-

Оцењујући развојак напредног студентског покрета, нарочито на Београдском универзитету, Иво Лола Рибар, секретар СКОЈ-а, је 1938. године, писао да је то „покрет кроз који једно поколење тежи ка животу и ка циљу: ка свесној служби народу, друштвеном задатку генерације народне интелигенције коју хоћемо да створимо.“⁴

Што се брже приближавало избијање другог светског рата, то се све више заоштравала политичка ситуација у Краљевини Југославији. Због снажног притиска, који су све више појачавале реакционарне снаге у земљи на радничку класу и револуционарни раднички покрет, под руководством КПЈ заоштравала се и политичка борба између демократских, револуционарних и антифашистичких снага с једне стране и реакционарних снага на које се ослањао владајући режим Краљевине Југославије. Комунистичка партија Југославије, на челу са Јосипом Брозом Титом, ангажовала је најшире масе у борби против профашистичке политике владајућег режима, против фашизма, прогив рата, против тежњи једног дела југословенске буржоазије за везивање земље за западне силе. Нарочито после избијања другог светског рата — против логора, експлоатације радничке класе и свих радних маса у земљи, извоза аграрних производа у фашистичке земље, појаве скупове, која је погађала све слојеве југословенског друштва, нарочито раднике, сиромашне грађане и велику армију сиромашних сељака, а за хлеб, мир и демократске слободе.

Због све теже економске и политичке ситуације у земљи, напредна југословенска омладина, руковођена политичком линијом Комунистичке партије Југославије све је чешће и снажније дизала свој глас протеста прогив фашистичке земље, прогив терора од стране режима и забрана радничких и других зборована, штрајкова и демонстрација којима су радне масе пружале отпор режиму.

После окупације Чехословачке од стране фашистичке Немачке, марта месеца, и поробљавања Албаније од стране фашистичке Италије, 7. априла 1939. године, под руководством Комунистичке партије Југославије и СКОЈ-а, напредна омладина је широм земље организовала масовне демонстрације, кроз које је изражавала своје огромно огорчење против ратне агресије и спремност и одлучност да се својим младим животима супротстави свакој агресији на своју земљу, свој народ, слободу и независност.

После напада фашистичке Италије на Албанију и њеног поробљавања, одмах сутрадан, тј. 8. априла, напредна студентска омладина Београдског универзитета издала је проглас у којем се истиче: „Напад италијанског фашизма на малу Албанију природан је наставак разбојничке освајачке политике изазивачке осовине Берлин—Рим. Само је двадесетак дана прошло од кобних тренутака када су братски словенски народи савезничке Чехословачке пали у наручје ропства германског империјализма, а данас већ трагична судбина братског чешког народа прети да постане зла стварност народа Југославије.“⁵

депти Београдског универзитета су већ 1937. године, покренули свој лист „Студент“ који је играо веома значајну улогу у борби студентске омладине Београдског универзитета, посебно напредне омладине Југославије. Воја Пекић, Савез комунистичке омладине Југославије између два рата, 1919—1941, Београд 1959, стр. 70.

⁴ Иво Лола Рибар, Чланци и говори, Београд 1953, стр. 151; Воја Пекић, Удео београдских студената у међународној борби за мир (1936—1941), „Црвени универзитет“, Зборник текстова, Београд 1956, стр. 243.

⁵ Воја Пекић, Удео београдских студената... стр. 265.

Осећајући све већу опасност од фашистичке агресије, која је својим смртоносним пипцима ухватила у загрљај народе Чехословачке и Албаније, напредни студенти Београдског универзитета одржали су, 22. априла 1939. године, на Правном факултету у Београду (данас зграда Филолошког факултета) велику академију под паролом: „Омладино, када је отаџбина у опасности морају се све снаге ујединити!“, посвећену улози омладине у одбрани земље. Овој великој манифестацији јединства и родољубља присуствовало је око 10.000 омладинаца. На академији је о улози и задацима младе генерације у одбрани независности и интегритета земље говорио секретар СКОЈ-а Иво Лола Рибар: „Ми смо генерација која је окупљала своје снаге, васпитавала се и расла у борби за мир међу народима — говорио је тада Иво Лола Рибар — али не за мир ропства и гробова, већ за мир живота и слободе, за трајан и чврст мир слободних и независних народа. Такав мир повезан је неразлучно са одбраном народа и земље. Бранити свим средствима независност наше земље и целокупност њених граница — то за нас данас значи остати доследан нашој борби за мир.“⁶

После неколико дана напредни студенти Београдског универзитета издали су „Меморандум београдских студената свим факторима државног и јавног живота“ у којем је осуђена агресија на Чехословачку и Албанију и озбиљно указано на опасност од капитулантског духа реакције и деловања пете колоне и захтевао одлучан курс на јачању одбране земље.⁷

Поводом фашистичке агресије на Чехословачку и Албанију, маја месеца 1939. године, ЦК СКОЈ-а упутио је писмо свим својим члановима у којем је, као главни задатак, истакнуто: „Ујединити све снаге младе генерације, све неофашистичке омладинске организације, ујединити омладину свих радних слојева и свих народности у нашој земљи, у борби за одбрану државне независности од опасности фашистичке агресије Немачке и Италије и потчињавања Југославије њиховим циљевима.“⁸

Пета земаљска конференција СКОЈ-а, одржана октобра 1939. године,⁹ расправљала је питање опасности од фашистичке агресије. У вези с тим конференција је као основни задатак пред своје организације поставила, да се у новонасталим условима ствара јединствен покрет напредне омладине одоздо и то чврсто везан, не за демократске снаге уопште, већ за радничку класу Југославије, револуционарне снаге и Комунистичку партију и да се на позив Партије ступа у акције. Потом је ЦК СКОЈ-а издао један проглас целокупној југословенској напредној омладини у којем се указује на опасност од увлачења земље у рат за туђе интересе.¹⁰

¹ Са овог скупа упућен је позив „родољубивој омладини“ Југославије да збију своје редове у одбрани земље. Њега је потписало 25. омладинских организација, међу којима са Београдског универзитета: Акциони одбор стручних студентских удружења, Студентски мировни одбор, Удружење студената Економске комерцијалне школе, Удружење студенткиња, Редакција београдског листа „Студент“ и др. Радован Грковић, Студенти у одбрани земље, „Црвени универзитет“... стр. 266, 267.

² Исто, стр. 267—268.

³ Воја Пекић, Савез комунистичке омладине... стр. 72.

⁴ Пета земаљска конференција Савеза комунистичке омладине Југославије одржана је августа 1939. године у дубокој илегалности на планини Малоја изнад Каминика у Словенији, у присуству 20 делегата и чланова ЦК КПЈ Едварда Кардеља и Франца Лескошека. На конференцији се расправљало о основним организационим питањима и изабран је нови ЦК СКОЈ на челу са Ивом Доллом Рибаром, Воја Пекић, Савез комунистичке омладине... стр. 73—74.

⁵ Воја Пекић, ид. стр. 74.

Захваљујући таквој активности СКОЈ-а, међу целокупном омладином у земљи, стварано је борбено расположење и решеност да се бори за слободу и независност земље. У колико се ближило избијање другог светског рата, револуционарно расположење међу југословенском омладином, а такође и међу напредним студентима Београдског универзитета, бивало је из дана у дан све веће. На Београдском универзитету је извршена преоријентација у политичком и културном раду, раду међу студентима у циљу распламсавања борбеног расположења. На свим београдским факултетима студенти — комунисти држали су бројна предавања, а такође и ван Београда: у Шапцу, Крагујевцу, Ужицу, Младеновцу, Аранђеловцу, Јагодини, Ђуприји и другим местима,¹⁰ у којима су указивали на опасност од фашистичке агресије и о неопходности ангажовања свих родољубивих снага у борби за одбрану независности земље. Иако су њихова борба и све акције наилазиле на снажну подршку широких народних маса и демократске јавности, владајући режим и буржоазија су са великим подозрењем гледали на јачање борбеног духа младих људи и њихову спремност и одлучност за одбрану земље од фашизма баш зато што је спремана под руководством Комунистичке партије Југославије.

На страни владајућег режима нашао се и знатан број професора Београдског универзитета који су покушавали да својим професорским ауторитетом утичу на студенте и да катедре претворе у трибине за одбрану политике владајуће буржоазије и нападе на КПЈ, Совјетски Савез и све прогресивне снаге у свету. У том погледу настојали су да за развијање напредног студентског покрета на Београдском универзитету искористе профашистичке студентске организације.

Међутим, један број професора Београдског универзитета прешао је на страну напредних студената, иступајући у одбрану мира и слободе и независности народа. Та група професора је, 7 децембра 1939. године, упутила прогресивној југословенској јавности апел следеће садржине: „Ми смо страшно одани идеји мира и братске сарадње међу народима, али ми смо били и остали увек спремни да с оружјем у руци бранимо слободу и независност народа од нападача ако се ради о једном праведном ослободилачком рату. Доказ за то су гробови многих наших другова по горама и пољима Шпаније. Ми смо спремни да пружимо помоћ-братску руку чешкој омладини, чешком народу, били смо спремни да водимо сваки онај свети ослободилачки рат који има демократски карактер и који води успостави братства међу народима. Али љуто су се варали они који су мислили да то наше искрено младалачко одушевљење за праведну борбу могу искористити у реакционарне империјалистичке циљеве, и да смо спремни поћи, макар он био пљачкашки. Ми смо били против немачког фашизма, онда куле светске реакције и ратног пожара. Ми смо били и остали непомирљиви противници крваве Хитлерове диктатуре, али смо исто тако и противници и лондонско-париске реакције. Ми смо, једном речју, против овог нечовечно империјалистичког рата.“¹¹

И у прогласу Акционог одбора стручних студентских удружења, издагом тих дана, истиче се: „У овим тешким данима када је плануо освајачки рат, студенти Београдског универзитета остајући

¹⁰ Радован Грковић, ид. стр. 271.

¹¹ Апел професорима, „Наш студент“, Београд бр. 2 7. I 1939.

верни своје народу устали су у одбрану мира, културе и цивилизације, а против рата и свих оних који би хтели и наш народ да увуку у ово крваво клање“.

Своју високо развијену политичку свест напредни студенти испољили су и приликом покушаја буржоазије да Београдски универзитет искористе као трибину у ратнохушкашке сврхе и организовање академије у згради Универзитета, 29. новембра 1939. године у част француског адмирала Гепрата. Ову ратнохушкашку приредбу организовало је Удружење ратника под именом „Комеморације адмиралу Гепрату у знак признања Француској за помоћ коју је указала Србији у првом светском рату“ Приредба је била заказана у Физичкој сали на Правном факултету (данашња сала Народних хероја на Филолошком факултету)¹²

Универзитет је намерно изабран као место одржавања ове приредбе због свог угледа и гласа као жариште слободе, те се желело показати да иза политике српске буржоазије стоји ова установа и студентски покрет. Уочавајући намере буржоазије студенти су преко свог Акционог одбора тражили да се та приредба не одржи на Универзитету, истичући у своје захтеву следеће: „Ратни пропагатори су хтели да се баш са Универзитета чује њихов глас. Они који желе везивање за један ратујући габор, хтели су да уз подршку својих савезника реакционара на Универзитету приреде под маском комеморације једну ратноизазивачку манифестацију. Ми нећемо дозволити да се са наше слободног Универзитета чује против народни глас. Дозволити академију на Универзитету у почасти адмирала Гепрата значи ратну провокацију, јер свако евоцирање успомена на прошли рат без обзира о чијој се личности ради у данашњем моменту значи посредно или непосредно хушкање на рат и приклањање англо-француском блоку“.¹³

Приређивачи прославе нису хтели ни да чују за захтев и протесте студената. Зато су напредни студенти Београдског универзитета, на сам дан прославе, тј. 29. новембра, када су све званице већ биле у сали, једном импозантном демонстрацијом онемогућили приредбу. Овом акцијом руководила је партијска организација на челу са секретаром Владом Поповићем.¹⁴

Демонстрације су тешко погодиле целу реакцију у земљи, а посебно на Универзитету, која је одмах дигла хајку против напредног студентског покрета, подмећући му да се на приредби викало против војске, државе и француског народа. Универзитетски сенат, огорчен демонстрацијом студената против „Комеморације адмиралу Гепрату“,

¹² А ЦК СКЈ, Акционог одбор (у даљем тексту АО), 218, 223; ИАБ, М1-224. Селане Зоре Миндерошић о илгалном раду; Драгица Лазаревић, Демонстрације 14. децембра у Београду, Годишњак града Београда, кн. V, Београд 1958, стр. 339.

¹³ А ЦК СКЈ, Ф. Београдски универзитет (даље у тексту БУ), АО/223. Проглас Акционог одбора стручних студентских удружења — Свим студентским, омладинским, културним и хуманим организацијама: Свим пријатељима науке; Свој омладини и народу. Бошко Ђуричић, ид. стр. 430.

¹⁴ Влада Поповић је изабран за секретара Универзитетске партијске организације на Другој партијској конференцији универзитетске ћелије, која је одржана, 20 и 21. новембра 1939. године у подому тадашњег Правног факултета, у просторијама Удружења „Стјепан Митров-Љубиша“. На конференцији је присуствовало 17. делегата са Универзитета, делегат СКОЈ Воја Пекић, затим Спасенија Цана Бабовић, као делегат ПК КПЈ за Србију и Радоје Лакић, као делегат ОК КПЈ за Београд. Том приликом је поднето 5 реферата и то: О политичкој ситуацији (Рифат Буричић), О организационим питањима (Добривоје Радосављевић), О омладинским питањима (Воја Ковачевић), О раду стручних студентских удружења на Универзитету (Никола Вујановић), О раду Економских организација (Никола Никић). После плодне дискусије изабрано је ново руководство Универзитетске партијске организације. Бошко Ђуричић, ид. стр. 431.

у циљу изазивања и разбијања напредног студентског покрета, са провокативним циљем, издаје одобрење тзв. „неутралним“ студентима, у ствари припадницима Љотићевог „Збора“, Орнаса и др. прорежимских студентских група и струја на Универзитету, да могу 1. децембра одржати своју приредбу у част прославе Дана уједињења, у Физичкој сали, на Правном факултету. То је изазвало велики револт међу студентима. Акциони одбор стручних студентских удружења четири пута је посећивао ректора Универзитета и скретао му пажњу да студенти не могу дозволити да се на Универзитету држи једна таква приредба на којој ће говорити оведочени непријатељи народа, представници Орнаса.¹⁵

Но, и поред упорних захтева студената да се на Универзитету не држи једна таква свечаност, ректор није хтео повући своју одлуку ни по цену немира на Универзитету.

Сутрадан, 30 новембра, када су организатори ове прославе упали на Правни факултет, наоружани камама и гвозденим штаглама и почели делити летке са позивом на прославу, напредни студенти су их у томе спречили, разоружали и предали универзитетским властима, настојећи да очувају ред и мир. Један од присутних професора је том приликом изјавио да се „диви академском држању студената“.¹⁶ Универзитетски сенат није био истог мишљења. Уз подршку једног дела реакционарних професора, који су отворено изјављивали да се гаде када чују реч аутономија, или пак да би требало стрељати „две хиљаде“ студената „како би их умирлили“, позвао је полицију која је блокирала зграду Правног факултета и тако онемогућила студентима да присуствују предавањима.¹⁷ Том приликом је ухапшено преко 50 студената. Београдски дневни лист „Правда“ од 1. децембра 1939. год. у једном чланку који је донео на првој страни, оштро је осудио напад реакционарне групе студената на Правном факултету и хапшење невиних студената од стране полиције „Уместо да се казне и похалпе реакционарни студенти — наводи се у чланку — који су изазивали неред и брутално напали на мирне напредне студенте, они су баш те мирне хапсили“.¹⁸ Истог дана заседао је Универзитетски сенат и донео наредбу којом се Универзитет затвара за пет дана, а све студентске јавне приредбе и манифестације одлажу на месец дана. Та одлука, која је упућена свим факултетима у Београду, гласи:

„Ректорату је част извести да је Универзитетски сенат на седници својој од данас одлучио:

- 1) да се данас, 30. новембра 1939. године од 14 часова затвори Универзитет од уторника ујутро (5. децембра т. г.);
- 2) да се све студентске приредбе и манифестације на Универзитету одлажу за месец дана.“¹⁹

Затварање Универзитета и забрана свих студентских приредби и манифестација за месец дана изазвало је огромно огорчење међу студентима. Акциони одбор стручних студентских удружења, протествујући против ове забране, одмах је посетио Ректора, саоп-

¹⁵ А ЦК СКЈ, Ф. БУ АО/437-3, Записник са редовних седница АО ССУ БУ, Редовна седница од 2. I 1940; АО/218, Проглас АО ССУ БУ од 5. XII 1939. — Свим студентским омладинским и хуманим организацијама.

¹⁶ А ЦК СКЈ, Ф. БУ, АО/437-3, Записник... стр. 80.

¹⁷ Исто; А ЦК СКЈ, Ф. БУ АО/229, Саопштење АО ССУ БУ, Истина о догађајима и ситуацији на Београдском Универзитету.

¹⁸ А ЦК СКЈ, Ф. БУ АО/208, У одбрану аутономије Универзитета; „Правда“, 1. XII 1939.

¹⁹ А ЦК СКЈ, Ф. БУ АО/218, 220; АО/437-3, стр. 81; Драгица Лазаревић, ид. стр. 346.

штивши му огорчење које је изазвала забрана коју студенти сматрају антистудентском. Истовремено је издао проглас у којем се између осталог каже: „Универзитетске власти затвориле су Универзитет за 5 дана, а забраниле све приредбе за месец дана. Без консултовања студената и против њихове воље затворен је Универзитет. Акциони одбор сматра да је последњим гестовима Универзитетских власти нанесен озбиљан ударац аутономији Универзитета да је прекршена сарадња са студентима... Ми смо против затварања Универзитета, за рад и културан развитак студената. У поступцима Универзитетских власти ми видимо један плански рад који иде за тим да прекрши наша стечена права. Не, није бедна групаца Љотићеваца разлог за затварање Универзитета! Хтело се спречити одржавање општег студентског збора против стрељања наших другова, чешких студената, митинга против терора и рата. Хтела се спречити наша борба за мир“.²⁰

Истовремено су напредни студенти Београдског универзитета упутили и један апел својим професорима. „Обраћамо Вам се — истиче се у апелу — зато што сматрамо да и међу вама још има оних у чијим срцима није угаснула љубав за слободу и културу, за несметан развитак научне мисли, за мир и срећу народа“.²¹

У апелу се отворено ставља до знања професорима да затварање Универзитета и забрана свих студентских манифестација „није последица оног малог инцидента на Правном факултету, већ да је то одговор на студентску акцију, и нека врста одмазде против напредног студентског покрета, којим се подмеће да је против француског народа“.²² На крају су се студенти обрадили свим професорима Универзитета са позивом на искрену и чврсту сарадњу, речима: „Ми сматрамо да наш Универзитет и даље треба да буде кућа науке и слободне научне мисли у којој ће се школоваги слободоумна и народу одана интелигенција... Ми Вам се зато обраћамо и позивамо Вас да у његову одбрану пођемо заједно, носећи у својим рукама буктињу слободе, прогреса, културе и мира — против свих непријатеља слободе, прогреса, културе и мира!... Изјављујемо и да ни пошто не можемо дозволити да се говорница слободе која је то послала и остала нашом заслугом злоупотреби у циљеве ратне пропагандне братоубилачке мржње“.²³

Супротстављајући се затварању Универзитета и забрани свих збора за 30 дана, Акциони одбор је енергично ступио у акцију. Петог децембра, пре подне, одржао је студентски збор на Правном факултету на којем је осуђена ратно-хушкашка приредба у част адмирала Гепрата, инцидент на Правном факултету и одлуке Универзитетског сената о затварању Универзитета, подвлачећи неопходност борбе за аутономију Универзитета. На збору је донета одлука да се у знак протеста истог дана прогласи једнодневни штрајк. Штрајк је спроведен у најбољем реду и испољио је снажно јединство студената. На Правном и Техничком факултету одржане су добро посећене протестне конференције. Протестима студената Београдског Универзитета подржавајући њихову борбу, придружили су се и студенти, радници и омладина из целе земље. Већ 6. децембра студенти Бијељинског среза упутили су следећи протест Универзи-

²⁰ А ЦК СКЈ, Ф. БУ АО/437-3, Записник... стр. 81; Јединственим снагама у борбу — Проглас АО ССУ БУ, „Наш студент“, Београд, бр. 2, 7. XII 1939.

²¹ А ЦК СКЈ, Ф. БУ АО/229, Апел професорима.

²² Исто.

²³ Исто.

тетском сенату: „Протествујемо против одлуке коју је Сенат у вези са последњим догађајима на Универзитету донео и сматрамо је неправдом која се наноси студентском покрету,²⁴ док су млади радници фабрике трикотаже „Спорт“ писали у „Слободном студентском покрету“: „Ми млади радници из фабрике трикотаже „Спорт“ овим путем упућујемо Вам своје топле симпатије и своју солидарност у вашој праведној борби за слободу и аутономију Универзитета, а против реакционарних нападача и ратних хушкаша“²⁵

Солидарност у борби изразили су такође и радници, студенти и омладина из преко 40 места у земљи: радници из радионице „Кузмановић“ у Београду, радници трикотаже „Елка“, радници и омладина предузећа „Микрол“, приватни чиновници из Београда, Академско удружење у Бијелини, студенти среза Данилоградског, радничка и гимназијска омладина Санског Моста, студенти из Никшића, Задружна омладина Југославије, подружница Данилоград, студентско удружење из Шапца, омладина Метохије, Клуб академичара из Бања Луке, Клуб медикана из Загреба, Акциони одбор студената Филозофског факултета из Скопља, Уредништво и управа омладинског листа „Напред“ из Сплита, Радничко-сељачка Арнаутска омладина из Пећи, студенти среза Беранског, студенти среза Подгоричког, цетињски студенти, радничка омладина из Колашина, студенти среза Колашинског, Срески одбор Радничко-сељачке странке из Колашина, студенти из Мостара, из Јагодине, Шумадије, радници и омладина браварске радионице Драгољуба Радуловића, студенти Правног факултета у Суботици и Удружење студената у Битољу²⁶

Протести студената нису допринели да се забрана скине Због забране морао се одложити и раније заказани опште-студентски збор, који је увек одржан крајем једне или почетком наредне године Нови збор је заказан за 10. децембар, па пошто ни тада није одобрен, одложен за 14 децембар Чврсто се веровало да ће Универзитетски сенат, под притиском протеста студената и целе напредне југословенске јавности, повући своју забрану Зато су чак припремљени и реферати и Акциони одбор је о свим припремама детаљно обавестио студенте на свим факултетима. Тек 13. децембра увече сазнало се да Универзитетски сенат није дозволио ни ово одржавање збора.²⁷

Универзитетски сенат је, 12. децембра 1939. године одржао седницу на којој је потврђена забрана одржавања збора, а 14 децембра упутио апел студентима Београдског универзитета са захтевом да се одложе све студентске и јавне приредбе на Универзитету. У апелу се, поред осталог, истиче: „Универзитетски сенат овим обавештава све студенте да одлука о одлагању свих зборова и приредаба на Универзитету остаје у пуној важности и да општи студентски збор, заказан за 14. децембар ом. није одобрен од универзитетских власти.“²⁸

Забрана овог збора изазвала је огромно незадовољство међу напредним студентима. Поводом ове забране Акциони одбор стручних студентских удружења издао је следећи проглас: „Забрана општег студентског збора заказаног за 14 децембар о. г скида и последњи вео

са лица реакције и њених експонената на Универзитету. Овогодишњи студентски збор требало је у замисли реакционарних кругова изван Универзитета, реакције на њему, господина Мицића (ректора Београдског универзитета — Ж. Ј.) и београдске полиције, да буде дан удара полиције на Универзитету, дан уништења аутономије ове школе, почетак најстрашнијег прогона свих поштенних студената“²⁹

Истовремено су режимске власти забраниле одржавање зборова у целој земљи Забрана је изазвала велико незадовољство и код радника, јер се нису могли одржати и њихови раније заказани и пријављени зборови. Преко двадесет хиљада радника Загреба изашло је 3. децембра на улице града да изрази своје незадовољство. Пред позориштем је одржана јавна скупштина на којој је најоштрије осуђена ова забрана И око 10.000 радника Сплита одржало је, 17 децембра своју протесну скупштину на обали мора, на којој је, такође, изражен оштар протест. Полиција у Сплиту је брутално интервенирала. Пуцала је у раднике и том приликом један од њих је убијен Поред Сплита, против ове забране протествовало се и у многим другим местима у земљи.³⁰

Забрана одржавања зборова и јавних манифестација била је повољна прилика да пролетаријат Београда у заједници са напредном студентском омладином манифестује своје незадовољство, не само против ове забране, већ и против профашистичке политике владајућег режима, рагнохушкашке политике реакционарне буржоазије, против прогона, скупоће и шпекулације. Зато је забрана зборова била само непосредан повод демонстрацијама 14. децембра, чији су узроци били далеко дубљи и шири и лежали у спољној и унутрашњој политици владајућег режима. То очигледно потврђује и текст прогласа који је на годишњицу догађаја 14. децембра 1940 године издао Месни комитет КПЈ Београда и који гласи: „14. децембар је дан када је пролетаријат Београда, на позив своје Партије, изашао на улице да манифестује своју готовост на нове и одлучне борбе за велике акције Тога дана радници и раднице, радничка омладина и сви радни људи сврстани у густе редове са радним студентима, демонстрирали су против империјалистичког рата, против скупоће и шпекулације, за мир и слободу Тога дана одјекнуо је улицама Београда снажан протест свих радних људи против ненародне владе Цветковић—Мачек и њених намера за увлачење и наше земље у табор зараћених империјалистичких освајача“³¹

Одлуку о организовању демонстрација 14. децембра донео је Покрајински комитет КПЈ за Србију, а за њихово припремање и извођење био је задужен Месни комитет КПЈ Београда. Свим припремама за демонстрацију непосредно су руководили Александар Ранковић, тада секретар Покрајинског комитета и члан Централног комитета КПЈ и Милош Матијевић-Мрша, секретар Месног комитета КПЈ Београда За руководиоца на терену одређен је Владимир Поповић, секретар Универзитетске партијске организације.³²

Ова одлука саопштена је на састанку студената — комуниста, представника са свих факултета и Месног комитета КПЈ за Београд,

²⁴ А ЦК СКЈ, Ф. БУ АО/220, АО 223; АО/137-3, Записник... стр. 82.

²⁵ А ЦК СКЈ, Ф. БУ АО/269.

²⁶ А ЦК СКЈ, Ф. БУ АО/209-259.

²⁷ А ЦК СКЈ, Ф. БУ, АО/137-3, Записник... стр. 82; АО 233.

²⁸ А ЦК СКЈ, Ф. Деканат БУ II, Универзитетски сенат, стр. 80.

²⁹ А ЦК СКЈ, Ф. БУ АО 261, Проглас АО ССХ, 14. XII 1939 — Против провокације за слободу и несметан рад на слободном Универзитету.

³⁰ Драгица Лазаревић, ид. стр. 340.

³¹ ИАВ, — 97 Д. IX-448; Драгица Лазаревић, ид. стр. 311.

³² Војисла Ђуричић, ид. стр. 131.

који је одржан увече, 13. децембра, у просторијама Културног клуба студената на Правном факултету. Истовремено је разрађен и детаљан план извођења акције и учешћа студената у њој. Присутнима је дат задатак да о овој одлуци обавесте остале чланове КПЈ и све студенте на факултетима о месту, времену о карактеру акције.³³

Почетак демонстрација био је заказан за сутрадан, 14. децембра, увече, у 19 часова на тргу Славија. Због бојазни да полиција не осујети извођење демонстрације, одлучено је да демонстранти дођу на поменути трг појединачно или у групицама по двоје-троје, 1—2 минута раније и да остану у околним улицама на прилазу Славији, док се не појаве транспаренти код некадашњег бифеа „Златић“, на углу улица Немањине и Краља Милана (данас улица Маршала Тита). Према већ разрађеном плану о учешћу у демонстрацијама зборно место студената права одређено је на месту где улица Цара Николе (данас Ратних војних инвалида) излази на Славију. После давања знака за почетак они су требали да се ставе на чело демонстрације и да што пре стигну на раскршће данашњих улица Ивана Милутиновића и Ратних војних инвалида и спрече долазак жандарма из Светосавске улице, где је била станица са једном јачом жандармеријском посадом.

Тако је требало да обезбеде прилаз демонстрантима према Кикевцу и Каленића пијаци. Зборно место студената медицине било је на почетку данашње улице Булевара ЈНА, студената агрономије и шумарства на почетку Немањине улице, студената филозофије на почетку данашње улице Маршала Тита и студената технике на почетку Београдске (данас улице Бориса Кидрича).³⁴

Поред студената Београдског универзитета у демонстрацијама су масовно учествовали и радници београдских фабрика и предузећа. Директива Партије била је да се што више радника обавести и позове на демонстрације. Чланови Партије добили су задатак да посете све фабрике и предузећа у Београду, што је и учињено, како у својим сећањима истиче један од учесника, Јуре Чула, и то у време ручка, када се могло са њима несметано ступити у контакт. То је рађено у најпунијој тајности, како и ту акцију полиција не би осујетила.³⁵

У демонстрацијама су учествовали радници фабрике „Рогожарски“, „Змаја“, „Телеоптика“, „Микорина“, Београдске текстилне индустрије, из „Венеције“ група од 40—50 радника, велики број радника са Чукарице, као и неколико радница из фабрике „Цигарлапира“, међу којима и Љубица Јаносевић, Ната Јовановић, Славка Томић, и др.³⁶

У демонстрације су позвани и трговачки помоћници. Милада Рајтер је била задужена да их сачека пред кафаном „Мадера“, где су требали да се искупе после 19 часова по изласку са посла и да се прикључе демонстрантима код данашњег Правног факултета. О распореду радника око Славије непосредно пред почетак демонстрација нема података, али се зна да је учествовао велики број, који је заједно са осталима, износио цифру од преко 6.000 људи.³⁷

У демонстрацијама је учествовао и извесан број грађана. Свака партијска организација била је задужена да доведе по једну групу

симпатизера и непартијаца на демонстрације. О распореду грађана, такође, нема података, али се може претпоставити да су и они били распоређени по околним улицама као и студенти.

Пошто се претпостављало да ће сигурно доћи до сукоба са полицијом то је било предвиђено и наоружавање демонстраната са каменицама и циглама. Пре подне, 14. децембра, ишло се по околним грађевинама и периферији где је било овог материјала. Он је умотаван у папир и доношен кућама. Дотадашње искуство из борби пролетаријата Београда са владајућим режимом, који је на демонстранте упућивао до зуба наоружане жандарме и полицајце, говорило је о неопходности ове мере.³⁸

Прикупљање толиког броја студената, радника и ђака у непосредној близини Славије није могло проћи неопажено од стране полиције. Истина, није знала о чему се ради, али је предосећала да се нешто припрема. Зато су обе биоскопске сале на Славији као и околне зграде биле запоседнуте жандармима. У маси шетача налазио се велики број агената у цивилу.

Према сећању учесника нешто пре 19 часова, у прохладној децембарској вечери, на Славији се окупила велика маса света. Полицајци су били узнемирени. Бошко Ђуричковић, сећајући се тих тренутака, истиче: „Непосредно пред почетак шетао сам са покојним Бајом Секулићем и Савом Бурићем. Срео нас је Космајац, злогласни агент Управе града. Погледао је у Бурића и почео да псује, питајући: — 'Шта ћеш ти овдје?' Ми смо журно прошли напред не осврћући се на Космајчеве повике да не би дошло до инцидента и до прераног почетка акције.“³⁹

Тачно у 19 часова на Славији су почеле демонстрације. Радоје Дакић, члан МК КП за Београд и један од руководилаца демонстрација, дао је знак за почетак, узвикујући паролу: „Живела слобода“, „Доле рат“, „Доле скупоба“. Из хиљаде грла прихваћене су ове паролу. За трен ока група студената, радника и ђака слиле су се из околних улица на Славију, образујући поворку. Полицајци и жандарми као да су очекивали дати знак. На први поклич отворили су вагу из пушака и револвера у ваздух да би застрашили демонстранте и у самом почетку их растерали. Злокобна јака плетна мешала се са поклицима борбене масе. Са свих страна, на жандарме и полицајце, летеле су каменице. Када су видели да не могу зауставити разјарену масу неки агенти су почели да пуцају у њу. Том приликом у обе ноге је рањен студент Предраг Ајтић. Према сећању Новака Поповића у Београдској улици рањен је Радоје Дакић-Брка, који је одмах превезен у болницу, где је лежао неколико дана. На Славији је рањено још једно лице.⁴⁰

Наишавши на снажан отпор жандарма и полиције демонстранти су се поделили у неколико група. Једна група је пошла Немањиним улицом, скренула у Парк и код данашњег Југословенског драмског позоришта, избила на Цветни трг, где ју је пресрела киша метака, пушчаних плетна. Са њом се састала група која је кренула улицом краља Милана (данас Маршала Тита). Обе су се упутиле према Правном факултету, а једна мања група крстала се улицом Проте Матеје Ненадовића и Кумановском и избила на данашњи Булевар револуције, код Правног факултета. Највећи број демон-

³³ Исто.

³⁴ Исто.

³⁵ ИАБ, МГ — 12, Сећање Јуре Чула.

³⁶ ИАБ, МГ — 130, Сећање Милорада Топаловића; МГ — 135, Сећање Радоја Дакића.

³⁷ ИАБ, МГ — 220, Сећање Миладе Рајтер.

³⁸ Драгица Лазаревић, ид. стр. 342.

³⁹ Бошко Ђуричковић, ид. стр. 411.

⁴⁰ Драгица Лазаревић, ид. стр. 343.

⁴¹ Исто.

страната пошао је Београдском улицом. Њој су се код Правног факултета прикључиле и остале групе. Ту је одржан краћи збор. Подигнут на руке својих другова окупљеној маси говорио је студент права и члан МК КП Београда Рифат Бурџевић: „Нећемо рат другови! Другови, омладино, грађани, ми хоћемо слободу, хоћемо више хлеба, рада!“ Кратак говор завршио је паролама: „Живела аутономија Универзитета“, „Живела слобода науке“, „Живела слобода синдиката“⁴² Маса је паролe спонтано прихватала и узвици су се орили из хиљаде грла

После говора код Правног факултета демонстранти су кренули према Вуковом споменику Напред су ношени транспаренти на којима је писало: Доле рат, доле ратни лиферанти, доле скупоћа“, „Живела слобода науке“, и др.⁴³

Док се поворка кретала према Вуковом споменику уз пут ју је поздрављала маса грађана. Испред зграде Техничког факултета демонстранти су демолирали полицијску „марицу“, а каменицама засули жандарме и полицајце.⁴⁴ Код Вуковог споменика чекао их је кордон жандарма, дуж целе улице, од кафане „Напред“ па до Споменика. Ту се поворка зауставила и испред истурених пушака и бајонета одржан је збор. Говорили су млади радници Мирослав Парезановић, Вера, радница Текстилног предузећа и Василије Ђсаповић, пламеним речима оплужујући режим за злочин који је полиција учинила над њима.⁴⁵ Збор није завршен. Дошло је до окршаја. Када су жандарми кренули на њих, демонстранти су кренули у јуриш тукући жандарме каменицама и другим предметима. Ови су одговорили пушчаном ватром и митраљеским рафалима изнад глава демонстраната. Али су неки жандарми и полицијски агенти пуцали и у масу. Том приликом су рањени Милован Јанковић, студент медицине, Милић Кељановић, студент права, Ибрахим Ганић, студент филозофије, Душан Кута, студент филозофије, Боса Милићевић, студент Високе економско-комерцијалне школе и још неки чија имена нису забележена. О рањавању Босе Милићевић, Зора Миндеровић, један од учесника истиче: „Почели су да пуцају у ноге и пошто нису могли да погоде, погађали су у асвалт и све је прштало. Боса Милићевић је ишла испред нас, окретала се и разговарали смо. И, одједанпут, она је пала. Била је страшна гужва и мрак и неко је одвукао, тако да нисам видела ко погођена је испред Техничког факултета“.⁴⁶

У оштром сукобу код Вуковог споменика, где су многи рањени, демонстрација није била разбијена, али се морала повући. Један део се враћо Карнегијевом улицом и изашао на улицу Краљице Марије (данас улица 27 марта). Испред данашњег Архива Србије, у Карнегијевој улици, рањен је графички радник Милисав Ракић (касније учесник НОР-а и револуције, народни херој). Један део ове групе улицом Краљице Марије, стигао је до Ботаничке баште, где су га пресрели жандармеријски плотуни. Ту је разбијен.⁴⁷ Други део ове групе скренуо је према „Жагубици“ и ту се спојио са глав-

ном групом која се кретала Рузвелтовом улицом према Гробљу. Да би испровоцирали демонстранте и међу грађанима изазвали револт, полицијски агенти су почели са разбијањем излога и демолирањем радњи од „Жагубице“ па до Подвожњака. Прозревши намере полиције демонстранти су узвицима „Доле провокатори“, „Доле убице“ реаговали на овај подмукли план срачунаг да компромитује демонстрације и оправда свој злочин над голоруком омладином и радницима.⁴⁸

Из Гробљанске улице демонстранти су код Подвожњака скренули у данашњу улицу Димитрија Туцовића, која је била насељена радницима. Била је довољно широка и дозвољавала слободан маневар. Поред тога било је доста каменица, цигле и осталог материјала за борбу са жандармима и полицијом. Код Подвожњака је одржан краћи збор на коме је говорио један радник, оштро осудивши бруталан напад полиције и жандарма код Вуковог споменика и позивајући присутне да пођу даље у миру.⁴⁹

Поворка демонстраната се мирно кретала улицом Димитрија Туцовића бурно поздрављена од бројних радничких породица које су излазиле испред зграда. Многи радници придружили су се поворци. Циљ руководства демонстрација био је да се прође кроз што већи број улица да би грађани видели те протесте против политике владајућег режима. Из улице Димитрија Туцовића демонстранти су скренули десно и улицама Војводе Саватија и данас улицом Бранка Крсмановића избили код пијаче „Берам“ у улицу Краља Александра (данас Булевар Револуције), а одатле на Црвени Крст, до кога су неометано стигли пре 20 часова. Ту је одржан нови збор на коме је говорио студент права Рифат Бурџевић, стојећи на раменима својих другова.⁵⁰

Од Црвеног крста демонстранти су кренули Приштинском улицом (данас ул. 14 децембар). На раскрсници те улице и улице Божицара Аџије дочекао их је кордон жандарма и полиције који су били запосели све околне улице и капије. Ту су били постављени и пушкомитраљеви. Када је колона демонстраната наишла, отворена је ватра из пушака и пушкомитраљева. Демонстранти су одговорили каменицама. Језиву слику употпуњавале су сирене полицијских „марица“ и јаук рањених Сећајући се те кобне вечери, 14. децембра 1939 г., један од учесника, Бошко Ђуричковић, истиче у својим сећањима: „Сада је већ почело да пуца у свим околним улицама. Ми смо се морали вратити назад да би скренули лијево у улицу Божицара Аџије, јер десно нема улице. Већ је почела да пада ситна киша и асфалт на улици је био клизав и мокар. На углу данашње ул. Божицара Аџије и Приштинске, неко се од другова спогакао и пао, преко њега је пао други, па трећи и тако читава гомила. На све стране су праштали плотуни и прштале језиве сирене полицијских кола. У овом крају тада је врло као у котлу“.⁵¹

Кошен пушчаном и митраљеском ватром, већи број демонстраната лакше и теже рањених, остало је да лежи на тротоару. Пуцајући у демонстранте полицајци су испољили невиђено зверство. Прилазили су жртвама које су лежале и превијале се од бола у сопственој крви и ударали их кундацима. Ту је мучки и на свиреп начин убијен

⁴² ИАБ, МГ — 135, 234, 288, 330, Сећање учесника; Крвала репортажа, „Наш студент“ Загреб, бр. 1, 23. XI 1939; Драгица Лазаревић, ид. 343.

⁴³ Исто.

⁴⁴ ИАБ, МГ — 288, Сећање Браниславе Луковић; Драгица Лазаревић, ид. 344; Бошко Ђуричковић, ид. стр. 432.

⁴⁵ ИАБ, МГ — 288, Сећање Браниславе Луковић.

⁴⁶ ИАБ, МГ — 234, Сећање Зоре Миндеровић; IX-593, Подаци о погинулим у демонстрацијама 14. децембра 1939; Бошко Ђуричковић, ид. стр. 432-433.

⁴⁷ Бошко Ђуричковић, ид. стр. 133.

⁴⁸ Исто; Драгица Лазаревић, ид. стр. 345.

⁴⁹ Исто.

⁵⁰ ИАБ, МГ — 135, Сећање Радоја Дакића; Драгица Лазаревић, ид. 345.

⁵¹ Бошко Ђуричковић, ид. стр. 433-434.

млади студент медицине Мирко Луковић. О његовом убиству лист „Наш студент“ писао је, 23. децембра 1939. у чланку „Крвава репортажа“ следеће: „Лакше рањен после пада Луковић се подигао и покушао да се уклони како би избегао даље злостављање и премлаћивање. Али је његова нада на спас била краткотрајна. Жандарм га је пустио да се удаљи, једно десетак корака, клекнуо и нишанећи покосио га. Из распрскане лобање мозак и крв младог студента попрскали су калдрму улице.“⁵²

И Радоје Дакић, један од учесника ове крваве драме, допуњавајући њен страховити приказ, у својим успоменама сећа се: „Видећи да сам потпуно исцрпљен Рифат ми је рекао да идем кући и да легнем. Ја сам се вратио према Вуковом споменику и видео сам како је полиција дочекала децу из шегртске школе, која су била изашла на улицу, и пуцала на њих, тако да је било неколико рањених. Кад сам пролазио улицом изнад Студентског дома наишао сам на једну рањену другарицу и пренео је с двојцом другова у Студентски дом, где је било прихватилиште за рањене другове.“⁵³

На месту крвопролића пали су теже и лакше рањени: Рајко Лолић, столарски радник, погођен са преко 15 метака из машинске пушке, издахнуо у болници; Голубовић (име непознато), радник; Живан Седлан, студент технике, кога су жандарми свирепо дотукли кундацима, па је и он издахнуо у болници.⁵⁴ Укупан број рањених, према неким подацима, износио је преко 50 демонстраната. Многи демонстранти су похватани и полицијским „марицама“ одвезени у полицијски кварт. Већ око 20,30 часова престали су пушчани плетони, али су до касно у ноћ жандарми и полицијски агенти трагали за одбеглима. Исте ноћи ухапшени су многи учесници демонстрације, међу којима и студент агрономије Васа Прља. Сутрадан су ухапшени Воја Секулић, студент технике и многи други. Према извештају Управе града те вечери је ухапшено 19 студената, а сутрадан још 11⁵⁵, док о броју ухапшених радника нема података. Да би оправдао овај чин, при коме су пале невинне жртве и проливено доста крви, владајући режим издао је званично саопштење следеће садржине: „Вечерас су три групе комуниста, студената и радника покушале да приреде демонстрације на разним местима. Полиција је успела да растури демонстранте. Демонстранти су напали са камењем на органе власти, а такође је испаљено и неколико револверских метака. Теже су рањена 2, а више лица повређено камењем. Ухапшено је око 60 лица и кажњено са по 30 дана затвора. Предузете су мере да се организатори пронађу и похватају.“⁵⁶

Реагујући на владино лажно обавештавање јавности, руководство демонстрација је исто вече издало свој проглас следеће садржине: „Владино саопштење каже да су демонстрације биле комунистичка ствар. Рекли смо шта су масе манифестаната тражиле. Што су се борили комунисти, јер су они за то, — у толико боље; бар једна партија остала је верна народу. Пуцањем на радне људе који су тражили хлеба и рада — влада је коначно скинула маску „народне владе“, испод које се уствари крило лице владе израбљивачке господи. Убијајући радне људе који су тражили слободу, влада је

потпуно открила да су њене приче о демонстрацији само фраза за варање маса, фраза иза које се крије намера да се радни народ задржи у ропству.“⁵⁷

Исте вечери, после завршетка демонстрација чланови Месног комитета КП за Београд одржали су кратке састанке са месним партијским организацијама у Београду на раније одређеним местима, на којима су секретари организација реферисали о броју учесника у демонстрацијама са њиховог терена, о броју рањених, погинулих или ухапшених. После тих састанака, у малом парку на простору између Цвијићеве и Далматинске улице, одржан је састанак Месног комитета у присуству Милоша Матијевића-Мрше, Цвијетина Мијатовића и Милорада Поповића. Са нешто закашњења стигао је Рифат Бурџовић, који је био рањен у слабину. На састанку је извршена кратка анализа тока демонстрација и одлучено да се на извесно време склоне сви они који су били на било који начин у вези са ухапшенима. На другом састанку Месног комитета, који је одржан после неколико дана у присуству Александра Ранковића, секретара Покрајинског комитета КП за Србију и члана ЦК КПЈ, извршена је детаљна анализа ових демонстрација и дата политичка оцена протеклих догађаја.⁵⁸

Крваве четрнаестодецембарске демонстрације студената, радника и ђака у Београду, које су манифестовале борбу за мир, слободу и независност земље, за аутономију Универзитета, за рад и хлеб и осудиле империјалистички рат и ратнохушкашку политику владе Цветковић—Мачек и буржоазије, наишле су на снажну подршку целокупне напредне југословенске јавности. Подршка и солидарност са овом борбом одисали су из свих писама и телеграма који су из разних места у земљи стизали наредних дана. Акционом одбору стручних студентских удружења, учесницима демонстрација и рањеним друговима и другарицама. Тако је омладина Чачка и околине у своје писму „Рањеним друговима и другарицама у борби против милитаристичког рата, за хлеб, мир и слободу на дан 14. децембра 1939. год“, истакла:

„Крвави догађаји 14. децембра који су се одиграли на београдским улицама, одјекнули су широм целе земље и оставили дубок траг у срцима свих нас младих и читавог радног народа.“

Ми омладина Чачка и околине побуђена овим догађајима, свесна жртава, које су пале у борби против империјалистичког рата, за хлеб, мир и слободу, изражавамо овим писмом вама, који сте рањени у крвавој борби, дивљење на вашем храбром и херојском држању, достојном правих народних бораца.

Дубоко уверени у оправданост борбе омладине, која је део опште народне борбе, ми вас, рањени другови и другарице, поздрављамо и кажемо: хиљаде и хиљаде младих срдаца куцају још јаче и снажније, и не плашећи се жртава спремни смо, збијени у чврстим редовима, бранити своја права и борити се за слободу, хлеб, мир и рад.“⁵⁹

У писму омладине Крајева и околине Акционом одбору, такође се изражава велико дивљење храбрости и борби београдских студената и радника. „Ми се поносимо вама и ценимо вашу борбу. Горди смо

⁵² Крвава репортажа, „Наш студент“ бр. 1. 23. XII 1939.

⁵³ ИАБ, МГ — 135, Сећање Радоја Дакића; Драгица Лазаревић, ид. стр. 345.

⁵⁴ ИАБ, IX/591, Подаци о погинулим...

⁵⁵ Вошко Ђуричкић, ид. стр. 434.

⁵⁶ Званично саопштење о синонимним демонстрацијама, „Политика“ 15. XII 1939.

⁵⁷ ИАБ, 96 Д. II-63, Проглас учесника 14. децембра 1939.

⁵⁸ Драгица Лазаревић, ид. стр. 349.

⁵⁹ А ЦК СКЈ, Ф. БУ АО/275, Писмо омладине Чачка и околине АО ССУ БУ.

што смо и ми из своје средине дали светлу жртву, храброг младог борца Мирка Луковића.⁶⁰

Сличне симпатије, дивљење и подршку борби београдских студената, радника и ђака изразили су у својим писмима и телеграмима: студентска омладина Бјељинског среза, радничка омладина Крагујевца, радничка и студентска омладина Краљева, Удружење студената Крушевца, Удружење студената Биџаћа, Сарајева, Лесковца и др. градова у земљи.⁶¹

О рањенима, који су лежали у болници, вођена је посебна брига. Другови и другарице су их непрестано посећивали, доносили храну и изражавали дивљење њиховој храбрости. Поред Босе Милићевић и Живана Седлана, који су били тешко рањени, њихови другови и другарице дежурали су целу ноћ, све док, најзад, нису подлегли ранама.⁶²

И поред крвопролића који је извршила 14 децембра увече, београдска полиција се са демонстрантима обрачунавала и наредних дана Суградан, на Београдској железничкој станици, приликом испраћаја посмртних остатака преминулог студента Мирка Луковића у његово родно место Краљево, полиција је извршила нова хапшења и том приликом ухапшен је и један члан студентске делегације која је кренула за Краљево, где је требала да присуствује сахрани Луковића. Ухапшени делегати: Драгица Правица, Вера Црвенчанин, Милка Јовановић, Драго Пајковић и Зора Миндеровић успут су појели хартију са текстом говора и договорили се да у полицији изјаве како су пошли на скијање на Копаник у злогласној Главњачи, на Обилићевом венцу, били су мучени и малтретирани, али ништа нису одали, па су после неколико дана пуштени кућама.⁶³

И поред свих настојања полиција није успела да спречи да се сахрана младог студента Луковића у Краљеву претвори у опште народну жалост и израз пуне солидарности са борбом коју су водиле прогресивне снаге Београда под руководством КПЈ. Сахрана је присуствовала огромна маса грађана Краљева и околине, радника, студената, ђака, чиновника, сељака и представника разних студентских удружења из многих места у земљи. На челу поворке, која се кретала улицама Краљева ношен је скроман грнов венац студентске омладине Краљева, као симбол њене чврстине и снаге, а за њима су се ређали венци радничке и средњошколске омладине и грађана Краљева. Ковчег са посмртним остацима ношен је све до самог гробља. На путу до гробља жандармерија је покушала да погребну поворку скрене у споредне улице. И овде је била спремна да се обрачуна са голоруким народом, с људима у погребној поворци, што је свакако био преседан. Била је издата и наредба да се пуца и пушке са бајонетима биле су већ испурене. Једна мајка смело је иступила напред и повикала: „Жене и мајке станимо напред нека у нас пуцају.“ Ојађена мајка Мирка Луковића, видевши то, крикнула је: „Сине хоће и по други пут да те убију.“⁶⁴ Маса је била огорчена. Срески начелник био је приморан да повуче жандарме.

Од рано преминулог друга на гробљу су се опростили представници: Уједињене студентске омладине, Акционог одбора стручних сту-

дентских удружења, радничке омладине Краљева, Удружења медицинара, радничке омладине Чачка, Београда, студената Филозофског факултета у Скопљу, студената Краљева и студената прве године Медицинског факултета у Београду.⁶⁵

Из младих зажарених грла суљале су речи осуде силе и насиља владајућег режима над недужним и голоруким народом који је тражио хлеб, мир и слободу. Са пуно жара се заветовало на борбу и освету. „Велика је и светла борба коју водимо — говорио је том приликом представник Акционог одбора стручних студентских удружења. — Велики су задаци које смо поставили као свој циљ. Велико је наше дело које остварујемо. Али, ми знамо да жртве нису узалудне. Ми знамо да је свака слобода крваве боје... Ми знамо да је победа на нашој страни, јер су идеали за које се боримо — опште човечански идеали, који воде остварењу једне боље, лепше и срећније будућности у којој наш драги Мирко, неће падати окупани у својој рођеној крви неустрашиви борци за хлеб, мир и слободу... Осветићемо тебе и све оне који су умрли за идеале који ће представљати стварност у сутрашњици.“⁶⁶

Све одржане говоре прожимала је једна заједничка нота — завет за осветом, за борбом до коначне победе правде и људске хуманости. Све се то слило у стихове једног говорника који гласе:

„Почивај Мирко у гробници тој,
Под стегом слободе сви ћемо у бој.
И певаће песму над радници сви,
И свршићемо дело што почесте ви.“⁶⁷

После неколико дана од посмртних остатака Босе Милићевић, такође једне од жртава крвавих демонстрација, испред Клиничке болнице у Београду, у име студената Медицинског факултета, опростио се млади студент медицине Дража Марковић који је оштро осудио терор владе Цвегковић—Мачек. Овога пута полиција није смела да ин-тервенише и поред тога што се налазила у непосредној близини.⁶⁸ Тако су се свуда опраштали студенти, радници, грађани од својих најмилијих који су пали као жртве у крвавим демонстрацијама, тог 14. децембра. Проливена крв младића и девојака још више је учврстила уверење младих и свих поштених људи у неопходност борбе против ненародног режима и претеће фашистичке опасности и ратног вихора, а за потпуну слободу и демократију у једној слободној и равноправној Југославији.

⁶⁰ Исто, АО/275, Писмо омладине Краљева и околине АО ССУ БУ.

⁶¹ Исто, АО/272, 273, 276-282, Писма и поздравни АО ССУ БУ.

⁶² ИАБ, МГ — 234, Сећање Зоре Миндеровић.

⁶³ Исто; Драгица Лазаревић, ид. стр. 355.

⁶⁴ „Наш студент“ Загреб, бр. 1, 23. XII 1939. Погреб Мирка Луковића

⁶⁵ А ЦК СКЈ, Ф. БУ АО/263-269, Говори на погребу Мирка Луковића у Краљеву; Драгица Лазаревић, ид. стр. 259.

⁶⁶ А ЦК СКЈ, Ф. БУ АО/266.

⁶⁷ А ЦК СКЈ, Ф. БУ АО/263.

⁶⁸ Драгица Лазаревић, ид. стр. 359.

Активност Удружења студената у Мостару од 1935. године до рата

...„СНАГА ЈЕ НАША ПЛАНИНСКА РИЈЕКА,
ЊУ НЕЋЕ НИГДА УНИШТИТИ НИКО!...

Студенти заједно са радницима у револуционарној борби

Удружење студената у Мостару од 1935. па све до рата реаговало је на све политичке догађаје у земљи и свету. Руководило партијом и инспирисано радом студената Београдског универзитета објашњавало је превирање у том узаврелом раздобљу. Придобијало омладину у борби за прогрес и кроз најразличитије форме рада утицало на грађане Мостара. Уткивало се у све поре друштвеног живота и различавало тадашњи владајући режим у земљи, потстичући патриотизам и указујући на све присутнију опасност доласка фашизма и поробљавање земље.

Послије слома фракционаштва у Партији и под руководством друга Тита, јединства Партије, радничке класе и свих напредних снага у земљи, потстичу се још снажније револуционарна кретања како у земљи тако и у студентском покрету на Београдском универзитету и осталим нашим универзитетима.

Другови у Мостару сваким нашим доласком са Београдског универзитета говорили су нам као да смо окрилатили. Тако смо се и осјећали, јер су то били наши прави животни универзитети, на којима смо учили и стицали знање, за свестрану револуционарну борбу, тежећи за успостављањем нових друштвених односа. Са још више елана и свијести прилазили смо, кроз наше Удружење студената у Мостару, одговорним политичким и другим друштвеним акцијама. Удружење студената у Мостару бројало је од 70 до 80 чланова*.

* Списак чланова Удружења студената у Мостару (по сјећању Смиље и Брано Кораћа):

Арпаџић Мухамед, Арпаџић Енвер, Алтарац Морис, Балаћ Патко, Бућ Адем, Буквић Драго, Буквић Ђорђе, Бркић Фатима, Бркић Хивзија, Биједић Бемал, Балта Ибрахим, Бехлиловић Енес, Бехлиловић Нанм, Бркић Есад, Битанга Нада, Бемаловић Енвер, Чинић Абаса, Већез Миле, Ђушина Мара, Додић Енвер, Џабић Хамо, Џикић Осман, Фејић Салко, Фејић Риза, Фејић Шевкија, Гребо М. Мухамед, Гребо А. Мухамед, Гачић Деско, Хумо Авдо, Хујдур Алија, Хојлаш Салих, Крпо Хусреф, Крпо Енвер, Крпо Алија, Кош Филип, Кешел Зорка, Костић Живко, Капић Бемал, Калајџић Теофинс, Кораћ Смиља, Кораћ Бранислав, Лукач Сергије, Лакишић Енвер, Љубојевић Душан, Љешевих Ратко, Љубојевић Милан, Мандић Брано, Миланић Ахмет, Мандић Раде, Мандић Веселинка, Мандић Свето, Мехмедагић Мугдим, Мехмедагић Фахрудин, Метиловић Драго, Ножић Салко, Папо Исидор, Пузић Шевкија, Пузић Исмет, Пузић Бисерка, Спужевих Младен, Српа

Већина њих били су студенти Београдског универзитета. Укупан број студената у Мостару, у поменутом раздобљу, кретао се преко стотину, узевши у обзир све студенте на Београдском универзитету, Свеучилишту у Загребу и друге.

Активност и рад Удружења студената у Мостару био је продужење рада и борбе студентске омладине Београдског универзитета и заједничких акција са радничком и средњошколском омладином.

(На Универзитету се водила свакодневна борба: за аутономију Универзитета, за слободу научне мисли, за боље економске и животне услове студената, за оспособљавање студената да раде у народу и за народ, а не за режим и буржоазију која је експлоатисала радничку класу, сељаци, цијели народ Југославије, за одбрану земље од насртаја фашистичких сила осовине.

Хапшења, затварања у озлоглашену Главњачу, пребијања, убијања и одвођења у концентрационе логоре нису спречили отпор и све снажније омасовљавање студентског покрета на Београдском универзитету.)

У сталним борбама и акцијама студенти су изграђивали себе и то су искуство преносили широм Београда, народу градова и села у свом завичају. Одржаване су тијесне везе са другим универзитетима у земљи, са Загребачким свеучилиштем, Универзитетом у Љубљани и другим. Исто тако, значајна је међународна сарадња студентског покрета са напредним покретима у свијету.

Најбројнија политичка организација на Београдском универзитету била је организација народних студената, марксистички оријентисаних, који су били на линији Партије и подржавали ту линију учешћем у раду. Раслао је и све већи број симпатизера Комунистичка партија имала је одлучујући утицај на рад и борбу студентске омладине. Грађанске партије као Демократска, Земљорадничка, Радикална и друге имале су незнатан број присталица међу студентима. Од око 10.000 студената овог Универзитета, свега је око стотину било националиста, фашиста љотићеваца и ОРНС-оваца.

Стварањем, на Београдском универзитету, Уједињене студентске омладине, Иво-Лола Рибар је писао, да је означен крај спонтаних студентских иступа, крај борбе студентске авангарде и почетак активности широког омладинског покрета свих прогресивних снага. Акционо јединство студената прераста у политичко. Колика је била масовност и снага студентског покрета на Београдском универзитету показује податак да је на Конгресу стварања Уједињене студентске омладине присуствовало више десетина студентских стручних, културних, покрајинских и завичајних удружења. То су били очигледни резултати дуготрајне борбе комуниста, народних студената, које је усмјеравала Партија за јединство младе генерације.

Значајну улогу одиграла су и многа културно-просвјетна друштва како на Универзитету, тако и у завичајним удружењима. Студенти Босне и Херцеговине у Београду радили су у друштвима „Петар Кочић“ и „Владимир Гаџиновић“, која су одржала низ запажених приредби и културних манифестација, увијек прожетих и актуелним политичким садржајем.

Борђе, Салаховић Јусуф, Сеферовић Нусрет, Ступац Мухамед, Самаринић Олга, Шулеутић Стјепан, Шантић Смиља, Шуњић Миле, Штајнер Егон, Таушан Ратко, Тамбић Слободан, Тута Брано, Васић Фредраг, Васић Ненад, Вујовић Славко, Вујовић Славојка.
Захвални смо свима који допуле овај списак.

Неопходно је било поменути рад студената на Београдском универзитету да би се схватио рад студентске омладине окупљене у Удружењу студената у Мостару.

Као прво, треба истаћи, да је највећи део студената овог Удружења, у које су сваке године стизали нови чланови, учествовало у свим акцијама, демонстрацијама, штрајковима, у борби са полицијом и жандармима на београдским улицама заједно са радничком и средњошколском омладином и напредним грађанима.

(Навешћемо само нека учешћа мостарских студената у тим акцијама У штрајку на Универзитету 1. II 1935, због слања студената на присиљан рад, агенти београдске полиције убили су студента права Мирка Срзентића. У том штрајку учествовали су и мостарски студенти. Штрајковали су, такође, због увођења полиције на универзитет по наредби ректора др Владимира Ђоровића, познатог монархисте и антикомунисте. Тада је ножем убијен студент Жарко Мариновић и повријеђена још два друга, од студената националиста, Љотићеваца и ОРНАС-оваца, чији је почасни председник био ректор др Владимир Ђоровић.

Студенти из Мостара учествовали су и у демонстрацијама 14. XII 1939. кад је полиција убила Мирка Луковића, студента медицине и два радника, а тешко ранила дум-дум мецима студенте Босу Милићевић и Живана Седлана, који су подлегли ранама. Тада је рањено око 40 демонстраната. Демонстрације су организовали радници, радничка омладина и народни студенти против империјалистичког рата, против скупоће и шпекулације, за мир и слободу, против увлачења наше земље у табор зараћених империјалистичких завојевача). Не помињемо поједине, исто тако значајне акције и свакодневни рад у коме су учествовали мостарски студенти на Београдском универзитету, а неки од њих имали и веома запажене улоге у управама разних друштава, посебно они који су били чланови Партије

Оваква, револуционарна студентска омладина је и кроз Удружење студената у Мостару од почетка свога рада па све до рата својим радом и иступањем створила атмосферу за продор напредних идеја и прекинула дотадашњу учмалост друштвеног и културног живота у граду.

Навешћемо само важније акције Удружења студената у Мостару које су нам остале у неизбрисивом сјећању и које говоре о интензивном раду револуционарне студентске омладине у овом граду на Неврети.

МИРОВНИ МИТИНГ У МОСТАРУ

Величанствена манифестација напредног Мостара

Мировни митинг у Мостару организован је 6. јуна 1936. године послје омладинске конференције у Брислу фебруара исте године и пред омладински конгрес за мир у Женеви. То је била величанствена манифестација јединства студентске, радничке и средњошколске омладине Мостара и свих напредних грађана.

Идеја о одржавању Мировног митинга у Мостару потекла је послје одржавања Међународне омладинске конференције за мир у Брислу. На конференцији у Брислу присуствовали су представници напредне

омладине Европе дижући глас против фашистичке опасности, и залажући се за очување мира у свијету.

(У Београду је, на Универзитету, организован Одбор за мировни покрет на врло широкој народнофронтовској основи, окупљајући све напредне снаге, без обзира на њихова идејна одређења, у борби за праведан мир, против фашизма.

Представник омладине Југославије на конференцији у Брислу био је Иво-Лола Рибар, кога је Акциони одбор Београдског универзитета делегирао. По повратку из Брисла Лола је обавијестио студентску омладину Београда о закључцима конференције на којој је одато пуно признање студентима Београдског универзитета, њиховим сталним акцијама против фашизма и рата. Акциони одбор Универзитета у Београду примљен је за члана Свјетске студентске заједнице за мир, слободу и културу).

Тада настаје још живља дјелатност студентског покрета на Београдском универзитету. Настојало се организоваоном усмјереношћу да и студенти у свом завичају наставе окупљање све омладине без обзира на њена идеолошка одређења у борби за очување мира, против рата оличеног у фашистичкој Италији и национал-социјалистичкој Њемачкој.

Солидаришући се са Београдским мировним покретом, Мостарски студенти, чланови Удружења студената, са комунистима и радницима, којих је тада било у УРС-овим синдикатима преко 2000, успјели су да придобију и многе представнике опозиције, разна масовна удружења, као и соколско друштво „Мостар“, коме је професор Душан Мучибабић много допринијео у његовој напредној оријентацији. Створен је одбор за организовање митинга у Мостару и других акција на овом плану, уз подршку Обласног комитета КП за Херцеговину. У Мостару у Мировни одбор ушли су испред радничких синдиката Васо Тошић, Мустафа Темим, Мустафа Хусковић и Мехо Ђикић, а испред студентског Мировног одбора Авдо Хумо, Брано и Смиља Кораћ, Салко Фејић и Стјепан Шулентић

На Земаљској омладинској мировној конференцији у Загребу наш делегат био је Авдо Хумо. Њега су изабрали студенти из Удружења студената Мостара и представници омладине Херцеговине.

Основна идеја и смисао Митинга била је исказана у пароли „Остваримо јединство живих у миру да не бисмо у заједничким ракама остварили јединство мртвих“. Ова парола била је исписана на великом транспаренту и постављена на самом Рондоу, где се одржавао Митинг. Митинг је успио да се одржи захваљујући дотадашњем предсједнику града Хусати Ђишићу, његовим заузимањем код среског начелника да га одобри.

За техничке припреме били су задужени студенти Предраг Васић, Салко Фејић, Стјепан Шулентић и Бранислав Кораћ. На молбу Удружења студената, коју је у име Удружења поднио Брано Кораћ, инжињер Ђазим Угљен, управник јаме мостарског рудника угља, одобрио је два пуна камиона грађе за подизање трибина на Рондоу. Рудник је бесплатно одобрио и превоз материјала и дао раднике за постављање трибине. Извршено је и озвучење цијелог простора Рондоа. Радници и студенти са својственим ентузијазмом брзо су свршили све послове.

Одбор за Мировни митинг упутио је позив омладини и грађанима Мостара да присуствују мировној манифестацији. Лично су позвани

представници опозиционих грађанских партија да говоре тим поводом. Једино се одазвао представник земљорадничке странке професор Васо Гајић, а остали су подржали одржавање Митинга.

Испред радничког дома, са паролама, кренула је кроз Мостар импозантна поворка радника, у достојанственом ходу и поретку, њих око 2000, на мјесто одржавања Митинга. Пароле су позивале народ у борбу за трајан и частан мир независних народа, против рата и фашизма.

Био је то величанствен, јединствен приказ. Тада се први пут јавно испојила снага и организованост радника и радничке омладине. То је била, последице дужег времена, прва јавна манифестација радничке класе у граду. Имала је велики значај за даљи развој радничких синдиката и радничког покрета у Мостару.

Читав трг и оближње улице Рондоа биле су преплављене не само радницима, средњошколцима и омладином, већ и бројним грађанима, међу којима је било и много жена. Рачуна се да је било више хиљада присутних.

Брано Кораћ отворио је митинг и најављивао говорнике. У име радника на говорницу је ступио Иван Ђидић. У име опозиционих партија говорио је леви земљорадник Васо Гајић, професор, у име жена Смиља Кораћ, студенткиња, а у име Мировног одбора Мостара студент Стјепан Шулентић.

Све говоре присутни су топло поздравили дуготрајним аплаузом. Мостар се и овај пут солидарисао са напредним стремљењима осуђујући фашизам који својом идеологијом угрожава човјечанство и људски опстанак.

Послије Митинга радници и омладина прошла је кроз Мостар узвикујући напредне, слободарске и мировне паролe.

Цијелокупна организација била је на висини. Редари су будно пратили да не дође до провокација. Сутрадан, сарајевска дневна штампа донијела је провокативни чланак на првој страни под насловом „Миловни митинг студената и радника у Мостару претворио се у комунистичке манифестације“

ПОВОДОМ ПРЕНОСА ПОСМРТНИХ ОСТАТАКА ПЈЕСНИКА ОСМАНА ЂИКИЋА

Мостар је с нестрпљењем очекивао преносење посмртних остатака свога вољеног пјесника Османа Ђикића у нову спомен гробницу. Предузете су огромне припреме и дат велики публицитет — Старије генерације сјећале су се Османа Ђикића као дивног човјека, пјесника братства, који је сарађивао са Шантићем и Ђоровићем у доба када је град био у интензивном успону свог друштвеног и културног живота. У Мостару је тада излазила и мала библиотека са веома укусним платненим повезом голубије боје, на којој је утиснут лик погнуте дјевојке над књигом. Ту су штампана књижевна дјела не само наше већ и свјетске литературе.

Старије генерације памтиле су Османа као врсног интелектуалца, који је стицао знања у свом родном Мостару, Београду, Цариграду и Бечу. Смрт га је покосила прерано. Рођен је 1879. а умро 1912. године, у својој 33 години живота. Као друштвени радник био је секретар „Гајрета“ и уредник истоименог листа, а у Сарајеву је покретач листа „Самоуправа“

Млађи Мостарци више су га знали по његовим топлим, лирским пјесмама из његове збирке „Ашиклије“. Као што се у овом медитеранском поднебљу са надахнућем пјевала Шантићева „Емина“, са истим заносом пјевала се Ђикићева „Ђаурко мила“, посвећена његовој Зори. У легенду је ушла јединствена љубав Османа и његове жене Зоре, која је као и пјесник рано преминула од опакe, тада неизлечиве болести.

Споменик Осману Ђикићу израдио је академик Александар Дероко, архитект и историчар архитектуре, усред града, у малом харему, с једне стране велелепне Караџоубегове џамије, а с друге насупрот зграде у псеудомаварском стилу, у којој је радила и Муслиманска народна библиотека.

У Мостар су дошли гости, бројне делегације културних и просвјетних друштава, велики број грађана из разних крајева Босне и Херцеговине, а посебно из Београда. Преносу је присуствовао и већи број представника власти. Рачуна се, да је том приликом око споменика било окупљено десетак хиљада људи.

Удружење студената Мостара тим поводом штампало је летке који су се за вријеме одржавања говора растурали међу грађане. Проблем је био која ће се штампарија за врло кратко вријеме прихватити да одштампа илегалне летке прогресивне садржине, који су директно били уперени против Стојадиновићеве профашистичке владе. Против хегемонистичког настојања српске буржоазије да веже уз своје интересе муслимански живаљ, а прије свега муслиманску интелигенцију.

Летак је разобличавао др Милана Стојадиновића и његову владу, подвлачећи њихову фашистичку оријентацију. Указивао је на велику опасност од бруталног наступа фашистичке, национал-социјалистичке солдатеске и могућности поробљавања Југославије. Истичано је тешко економско стање широких народних маса и угњетавање, посебно радника и омладине, од ненародног режима Милана Стојадиновића.

По сугестији Бране Кораћа да се покуша штампање летака у Хрватској тискари у Мостару, која је била под управом фрањеваца, Авдо Хумо преговарао је са фра Младеном Барбарићем. Прочитавши летак који је био у духу опозиције, Барбарић је прихватио да се штампа у њиховој штампарији. Сутрадан леци су били одштампани. Договорено је да се растурају међу присутне за вријеме говора студента Кораћа, који иступа испред студентске омладине Босне и Херцеговине.

На свечаности су одржани многи говори. Сви говорници морали су петнаест дана унапријед да се пријаве организационом одбору. Студентска удружења БиХ са Београдског универзитета „Петар Кочић“ и „Владимир Гајиновић“ одлучили су да на овом масовном скупу пријаве испред студентске омладине БиХ Бранислава Кораћа.

Чим је посебна композиција, у којој је било око 200 студената и велика група делегата и грађана из Београда, стигла на железничку станицу у Мостар, поред организационог одбора, дочекали су их полицајци и агенти.

По силаску из воза полицијски агент Ново пришао је Кораћу и рекао му да се одмах јави државном тужиоцу Авдији Главовићу. Главовић му је тражио текст говора. Одговорио му је, да ће говорити о Осману Ђикићу као о пјеснику и патриоти. С тим се задовољио

тужилац Главовић и замолио Кораћа да се говор креће у томе оквиру.

Говор су заједнички концептирали у возу од Београда до Мостара студенти Авдо Хумо, Угљеша Даниловић, Хасан Бркић и Бранислав Кораћ.

Отпочели су говори. Први је говорио Авдо Хасанбеговић, председник муслиманског просвјетног друштва „Гајрет“. Он је био за вријеме диктатуре краља Александра вишегодишњи министар. Овом приликом је желио да се представи као присталица коалиционе владе Стојадиновић—Корошећ—Спахо. Хасанбеговићев говор је са негодовањем саслушан.

И остали говорници су се обраћали редовно на почетку говора изасланику његовог величанства краља, реис-улеми и изасланику српске православне цркве, затим бану приморске бановине Јаблановићу и осталим властодршцима.

Кораћ је почео говор са ријечима: „Гости и грађани града Мостара“. Међу присутнима престао је сваки жагор и сви су га до краја пажљиво саслушали. У говору је изнијет рад Османа Ђикића и групе напредних Муслимана на рјешавању социјалних питања, ширењу братства са српским и хрватским народом, положаја сељачких маса у БиХ. Излагање је било поткрепљено и стиховима пјесника Ђикића. Хусага Ђишић, председник општине града Мостара, који је сарађивао са Османом Ђикићем и био његов пријатељ, пришао је и пољубио Кораћа са ријечима, да је једино он говорио о Осману, какав је он стварно био.

Пошто је полиција одмах похитала да ухапси говорника, Хусага је позвао шефа полиције Хајру Требовића са ријечима: Брану не смијете дирати. Ти си ми лично одговоран ако му буде фалила длака са главе.

Ову прилику напредна студентска омладина Мостара одлично је искористила и у разним контактима и дискусијама, које су се отворено водиле о положају муслиманске студентске и средњошколске омладине и посебно о „Гајрету“. У овим састанцима добро посјећеним, присуствовали су и функционери „Гајрета“ из Сарајева и Београда. Између осталих Мехмед Беговић, професор универзитета, Хасан Ребац, Мухамед Ђемаловић-бег, Авдо Хасанбеговић и други.

Многи гости који су присуствовали преносу посмртних остатака пјесника Ђикића, посјетили су изложбу „Ала ошишани јеж“, која је била отворена баш у то вријеме. Похвалили су њен садржај и успјех и констатовали су да је била много оштрија од Београдске изложбе „Ошишани јеж“.

УСПЈЕХ ИЗЛОЖБЕ „АЛА ОШИШАНИ ЈЕЖ“

Јавна и оштра критика

Инсписирани изложбом „Ошишани јеж“, која је пожњела велики успјех у Београду, чланови Мостарског удружења студената приредили су у свом граду сличну Изложба је одржана у просторијама општинске вјешнице, у згради хотела „Неретва“, гдје је била смјештена и општина у једном њеном крилу. Уступање просторија за изложбу и дозвола полиције да се одржи је заслуга Хусаге Ђишића, тадашњег председника мостарске општине.

Изванредну масовност и значајну политичку улогу доживјела је и изложба „Ала ошишани јеж“. Народни студенти из Мостара из Удружења студената на овом послу окупљају већи број симпатизера и демократски оријентисаних другова

Данима је ову изложбу припремала повећа група студената. На њој су радили искључиво чланови Удружења студената Мостара. Они су давали предлоге и разна решења изложена у цртежима и експонатима.

Грађани су радо давали разне предмете који су нам служили као експонати. Имали смо чак и костур из Дома народног здравља, кога нам је дао његов управник Др Ловро Дојми. Костур је представљао опорезованог Југословена. Добили смо и живог ћурана са Буне, са имања инжењера Бранка Пешке Ђуран је ћурликао, промаљао своју дугачку шију из дрвеног кавеза. Представљао је онога ко вјерује народним посланицима. Станка Спужевевић донијела је из куће неки шешир из доба Марије Терезије. Стављен је на сталак а испод њега је писало „Стар као идеје Јована Радуловића“ Још два експоната била су намијењена овом пјеснику, професору, иначе пареши и трговцу, а пјевао је: Ја се храним плаветнилом неба и нападам вјечношћу идеје.

Полиција је одмах наредила да се слиједећи експонат уклони са изложбе, али ми смо га скривали и даље показивали публици. Њиме смо оштро осудили реакционарну дјелатност, вјерског фанатика, богомољца Чедо Милића. Драгиња Кораћ сашила је врећицу, коју смо напунили и на њој написали: Со. Уз њу смо држали Свето писмо и из њега показивали цитат једног од светаца, у коме се каже да су вјера и интереси под истим кровом. А то је карактерисало овог трговца који је имао и монопол продаје соли и неке друге робе Брано Мандић такође је из куће донио неколико експоната

На изложби су били нарочито запажени и успјели велики сатирични панои, сликани акварелом, које су радили студенти Живко Костић и Деско Гачић. Обојица су посједовала изражен сликарски таленат. У прочељу сале био је велики пано са карикатуром Хитлера и Мусолинија. Неки фашиста Њемац, који је био отејео у хотелу „Неретва“, погрешно је набасао на изложбу. Чим је отворио врата на зиду сале у прочељу, угледавши свој фирера, подигао је руку на фашистички поздрав, а онда нагло изишао из просторије. Присутни су му се слатко насмијали. Оригинални изданак национал-социјалисте поздравио је Хитлерову карикатуру а да тога није био свјестан

Веома успјешан био је рад Живка Костића на карикирању стања у тадашњој Мостарској гимназији, у којој су забрањивали и кажњавали сваки напредан испуп омладине. Чак су били забранили, у вријеме кад су организатори изложбе били у гимназији, литерарну секцију „Алекса Шантић“, у којој су ђаци са великим интересовањем пратили напредну литературу и водили веома живе дискусије о свему прогресивном. Костићев цртеж представљао је кров гимназије, који је био украшен источњачким орнаментима у крстове, са ријечима из Дантеовог пакла: Нека те напусти свака нада када ућеш овдје.

Набројан је тек незнатан дио оног што се могло видјети на изложби. Ти многобројни експонати, панои и цртежи, користећи и Лафонтенове басне, карикирали су спољне, унутрашње и локалне прилике. Духовито, својствено људима овог поднебља, али и веома оштро.

Исмејани су, жигосани и раскринкани национал-социјализам и фашизам, њихове вође, Хитлер и Мусолини, влада Др Милана Стојадиновића, њена фашизација Југославије, скупштина, посланици и сенатори Домаћи мостарски политичари исмејани су поименично као и поједини интелектуалци и трговци који су угњетавали и пљачкали народ на разне начине

Изложба је трајала више дана. Посјетили су је и гости који су присуствовали преносу посмртних остатака Османа Ђикића.

На дан самог отварања изложбе приредили смо бал у великој сали хотела „Неретва“. Бал смо директно повезали са изложбом, тако да су из препуне сале хотела сви присутни, међу којима је било доста и младих официра, разгледали изложбу.

Не памти се да је икада у граду за неки догађај владало толико интересовање становништва.

Пошто је на благајни, цијело вријеме њеног трајања била студенткиња Смиља Кораћ, имала је увид у реаговање посјетилаца. Често је са појединим групама, посебно омладине, ишла да понешто објасни или да покаже скривене експонате, које је полиција забранила. Улазнице нису наплаћиване. Примали смо само добровољни прилог.

Навала посјетилаца била је стална. Долазио је и велики број жена, међу њима и муслиманке у заровима. Није било ђака средње школе који је није обишао. Њихови коментари, одобравања и смјех стално су се разлијегали просторијом.

Убрзо су директор гимназије, учитељске школе и других, забранили посјету ђацима, квалификујући изложбу као комунистичку пропаганду, али у томе нису успјели. Поворке ђака долазиле су обично између два и три сата послје подне, када су вјеровали да их неће открити.

У већој групи ђака нисам одмах примјетила лијепе кћери Чедо Милића, Смиљу и Миру, па сам и овој групи показивала експонате, који су разобличавали њиховог оца и његов рад, а које је полиција била забранила. Било ми је непријатно због недужних дјевојчица. Бојала сам се да то не кажу оцу. Оне нас нису одале.

А, ево како су поједини грађани реаговали:

Годо Говедарица, свештеник, вјероучитељ из гимназије, поспије дужег разгледања изложбе зауставио се на излазним вратима и гласно своју дугу, сиједу браду, рекао: Мирно могу да умрем када иза себе остављам овакву омладину!

Колико је снажан морални утицај био на посјетиоце види се и из овог примјера. Пјесник Јован Радуловић са пажњом је обилазио изложбу и на свој уобичајени театралан начин хвалио изложено, али кад је дошао до експоната који су њега тако немилосрдно ошинули, просто се скаменио и, даље, кроз изложбу прошао без ријечи. Али, при излазу, превазилазећи самог себе, одао је признање студентима који су је приредили и на благајни приложио приличну суму као добровољни прилог.

А кад је изложба требало да се затвори похапсили су нас. Изложба је остала закључана са прегладњелим бијелим ћураном. Окарактерисана је као сувише напредна, сувише љевичарски оријентисана, комунистичка. Рано ујутро затворили су прво Брану Кораћа и Салка Фејића, па онда око 15 студената. Из једне мале, загушљиве полицијске собе, у којој су нас чували неколико полицајаца, изводили

су једног по једног студента на испитивање код шефа полиције Хајре Требовића, пријетећи сваком затвором. Испитивали су нас о поријеклу летака који су растурани поводом откривања споменика Осману Ђикићу. Смиљу Кораћ оставили су да испитују последњу, с намјером да је као дјевојку што више узнемире, говорећи јој да ће почети са подљевањем воде у затвору гдје јој је затворен брат ако не каже одакле су леци. Послије испитивања затворили су је у посебну просторију у коју дође полицајац да је чува. Пошто нико ништа није признао и на иницијативу угледних грађана Мостара пустили су нас.

ДЕМОНСТРАЦИЈЕ ЖЕНА МОСТАРА

Када је отпочело нагло поробљавање европских земаља од фашистичке Њемачке и запријетила непосредна опасност и нашој земљи, поводом Хитлеровог напада на Пољску, Мјесни комитет у Мостару, 1. септембра 1940., организује велике демонстрације против рата и фашизма. У овим демонстрацијама учествовало је око 3000 радника, радничке омладине, студената и напредних грађана Мостара. Послије утакмице фудбалских друштава, мостарског „Вележа“ и „Црне Горе“ из Подгорице, са стадиона „Вележа“ кренули су демонстранти, којима су се успут прикључивали и други. Главна поворка пошла је према Шемовцу. Громогласно су узвикиване пароле за смјењивање владе Цвјетковић—Мачек и за формирање владе народног спаса.

Кад су демонстранти стигли на Лучки мост, дочекали су их кордон полиције и жандарма и у налету насрнули на њих. Са увереним бајонетама рањавали су демонстранте. Одјекнули су и плутуни. Овим демонстрацијама (претходним, које су одржане 24. августа исте године против скупоке, протекле су без крвопролића) полиција није била изненађена. Организовано је дочекала масу, бјесомучно навалила на њу и потиснула је према жељезничкој прузи, у подножје Хума. Голоруки демонстранти супротставили су се камењем. Нападали су и рањавали полицајце и жандарме. Сјуградан из Бановине Хрватске у Мостар је стигло појачање агената и полиције. Затварање, мучење и убијање били су устаљени методи властодержаца у тадашњој Југославији. За вријеме владе Цвјетковић—Мачек донесен је и закон, по угледу на фашистичку Њемачку, за формирање концентрационих логора.

У Мостару је отпочела хајка на демонстранте, првенствено на комунисте бивше робијаше, на радничку и студентску омладину. Трећег дана послје демонстрација почела су хапшења по Мостару. Др Петар Будак, замјеник шефа полиције Хочевара, са пиштољем у руци упао је у Раднички дом и затворио га. Забранио је рад УРС-ових синдиката, чији је председник био Фрањо Шимић, а секретар Васко Ђватић. Одмах послје печатења Радничког дома одвео је Шимића и Ђватића у затвор.

У Мостару је тада похапшено 40 до 50 демонстраната по наређењу шефа полиције Хочевара, међу којима и студенти Миле Тећез, Салко Фејић, Мухамед-Хамо Гребо, Есад Бркић и Ненад Васић, а од ученика Осман-Оса Гребо, Брано Бошњак и други.

Свим затвореним изречена је казна 30 дана затвора. Ухапшени су у знак протеста око три дана одбацивали храну.

Послије десетак дана, по унапријед припремљеном списку, одвели су из Мостара у Лепоглаву, везане ланцима, ове другове: члана нашег Удружења студената Салка Фејића, раднике Раду Битангу, Имшира Гигића, Славка Балаћа, Мустафу Алајбеговића, Хасана Кре-су, Мустафу Бјелавца, затим Смају Бркића и Николу Абрамовића, приватне намјештенике и Луку Кнежића, фотографског научника. Кнежића су спасили другови да не оде у Лепоглаву преко официера Бране Кисића, који је успио да га позову на одслужење војног рока. У Лепоглаву је одведена, десетак дана после прве, друга група. У њој су били студенти Миле Ђећез, члан Удружења студената, радници Рудолф Розничек, Васо Тошић, Раде Мајсторовић, Љубо Ајваз, Велија Хујдур и Мустафа Хумо, приватни намјештеник.

Секретар УРС-ових синдиката Васко Ђватић и студент Мухамед-Хамо Гребо скоро су били одлежали 30-дневну казну затвора, недостајала су им само неколико дана до изласка, када је дошло до провале. Провала је извршена у селу Раштанима, у непосредној близини Мостара. Скојевцу из Раштана Војиновићу, који је био запослен у мостарском руднику угља, пронађен је летак са потписом Партије. Др Петар Будак довукао га је међу ухапшене и он је показао на Васка Ђватића и описао Хаму Гребу, који је тада као затвореник лежао у болници. Жандарми и полицајци да би изнудили признање тукли су бјесомучно Васка Ђватића. Тако премлаћеног са ланцима на рукама провели су га кроз центар града у затвор. Ђватић је тетурао са поломљеним ребрима, запаљењем плућа и од удараца крвавим изранављеним табанима и повређеним цјеваницама. Сјутра дан другови су расгурили летке по граду у којима су оштро осудили звијерски поступак жандара и полиције. Ђватића и Гребу одвели су у судски затвор у Мостару, звану Чуловина. Ту су под истрагом провели око мјесец дана. Пошто је провокатор под утицајем другова рудара порекао своја ранија тврђења, изговарајући се принудом полиције, затвореници су пуштени.

На Нову, 1941. годину пуштени су из Лепоглаве Салко Фејић, Имшир Гигић, Смајо Бркић и Мустафа Алајбеговић. Сви други поменути затвореници из Мостара поубијани су чим је дошла НДХ. Нико се од њих жив није вратио у Мостар. Посебно је мучен комуниста Рудолф Хрозничек, познати револуционар, омиљен друг, интелигентан, широко образован радник који је говорио чак три језика.

Чим су похапшени демонстранти, Мјесни комитет организује демонстрације жена Мостара. Др Сафет Мујић задужује Златку Вуковић, радницу и Смиљу Кораћ, студенткињу, да их поведу.

Сав простор око полиције и среског начелства био је преплављен женама Мостара. Пред полицијом, у којој су били затвореници, слегла се велика маса жена, мајки, сестара и напредних омладинки града. Почеле су демонстрације. Проламали су се узбуђени и оштри повици „Пустите нам дјецу!“, „Пустите нам другове!“. Затвореници су чули ове захтјеве.

Ускоро су дојурили полицајци, али су са упереним бајонетима, у први мах, морали узмакнути пред револном жена.

Ове демонстрације Мостарки имале су велики морални и политички значај.

О мајкама, женама и сестрама револуционара и о учешћу многих у њеним токовима, а нарочито омладинки, сигурно ће се много писати. Оне то и заслужују.

Неке породице изгубиле су своју дјецу у логорима и партизанима, неке су сасвим затрвене. Према свим тим мајкама никад није сувишно записати коју топлу људску ријеч. Оне не смију изчезнути из заборав.

Набројаћемо само неколико мајки ученика и студената марксиста. Златка Вуковић, која је предводила испред радница септембарске демонстрације у Мостару, о којима је ријеч, била је жена познатог мостарског револуционара Гојка Вуковића, лимара, који је одгојио многе комунисте у граду. Вуковић је на Вуковарском конгресу Партије изабран у Централно вијеће. И Златка, њена два сина и кћерка пошли су Гојковим путем. Златку су усташе стријељале одмах по окупацији земље. Да би омогућила бјекство сину Слободану и секретару Мјесног комитета Јусуфу Чеври, који се затекао код њих, бацила је бомбу на усташе, кад су провалили у њену кућу. Жртвовала је себе! Сјутра дан су је издајници стријељали. Слободу је дочекала само стара мајка Гојка Вуковића. У знак захвалности град је кућу ових револуционара претворио у спомен кућу, а са именом „Златка Вуковић“, предузеће у Мостару израђује одјећу којом уљепшава жене и дјевојке широм Југославије и изван ње.

Мајка Натка Балаћа, члана нашег Удружења студената, тихог и доброг друга, који је сав био одан напретку, живјела је са својом дјецом од мукотрпног рада по туђим кућама, да би својој дјечи дтеорила минимум егзистенције и да би свог Натка, њежног и крхког младића некако школовала. Кад је дошао на студије сам се издржавао. Какав је комплекс глади имао Натко, причали су другови, није могао да заспе ако бар комад хљеба није имао поред себе на столу. Његов брат Славко, радник, последије септембарских демонстрација у Мостару, одведен је у Лепоглаву, где је завршио свој полетни, недосањани млади живот. Наткова мајка у борби за слободу изгубила је четири сина: Натка, Славка, Бору и Ђорђа. Остала јој је само кћерка Славка.

Међу многобројним мајкама Мостара, које су стасавале са револуцијом и разумјевале све разговјетније њене токове и хтијења, неке мање а неке више, биле су и мајке студената Џемала Биједића, Авде Хуме, Мухамеда и Есада Гребе, Предрага и Ненада Васића, Веселинке, Свете и Радомира Мандића, Салке Фејића, Смиље и Бране Кораћа и многих других. Иако су стрепиле за животе своје дјеце, биле су убеђене да часно и поштено раде.

Мајка Џемала Биједића, звана Нана, дјеловала је по свом ставу и односу према његовим друговима и другарицама као да је и она дио њих. Џемал је према својој мајци био изузетно пажљив и њежан. Често је говорио, да је мајка у њега уткала сву људскост коју је имао. У кући, и код нене Авда Хума одржавани су бројни састанци од изузетног партијског значаја за Мостар и Херцеговину и за поједине акције Удружења студената у Мостару.

Кућа студената Радомира и Свете Мандића увијек је била пуна другова и другарица. Ту су одржавани прави марксистички кружоци, читана литература, вођене богате дискусије. Њихова мајка сву ту младост срдачно је дочекивала и гостила као најрођеније. Мајка Бране и Смиље Кораћ, Драгиња, имала је пуно разумевања за њихов рад. Шила нам је реквизите за изложбу „Ала ошпицани јеж“ и Нушићеву представу „Власт“. По стану смо по читавој соби ширили и исписивали плакате за разне студентске приредбе. Дру-

гови су нам стално долазили, размењивали смо с њима марксистичку и другу напредну литературу Договарали се за поједине акције Удружења студената. Кад је боравио у Мостару и обилазио околна села, код нас је боравио Миро Попара, а и други другови Смиља Кораћ се сјећа изузетне скромности овог револуционара. Мајка Драгиња посебно нам је постављала сто, јер је осјетила да се Миро снебива, устручава Једне вечери кад га је Смиља угледала, а требало је да дође на вечеру, видјела је да улази у продавницу и пожитала за њим. Куповао је комадић сира и комад хљеба. Устручавао се да редовно буде у гостима.

Пуна разумјевања и љубави према друговима својих синова мајка Хаме и Есада Гребе широм је отварала врата свога срца и куће сваком њиховом другу.

У живом сјећању остао нам је сусрет са мајком Салке Фејића, ефендијиницом Зибом. Студенткиње Фатима Бркић и Смиља Кораћ добиле су задатак, као што је то и била партијска пракса, да посјете мајку Салке Фејића, који је био заточен у Лепоглави. Породице ухашшених посјеђиване су да би им се и на тај начин давала морална подршка, да би се бодриле.

Плашиле смо се како ће нас дочекати ефендијиница Фејић. Примила нас је раширених руку. Причала је како ноћу не може ока да склопи, мислећи какве ли муке сада подноси њен син.

— А кад су Салку одвели у Лепоглаву, пред свјетом нисам смјела ни сузу да пустим, да га не бих обрукала. Неке ојађене мајке свијале су се својим синовима око ногу. Стајала сам као окамењена. Нисам му се смјела приближити а камоли заукати!

— Говорио ми је често, ако ми се некад нешто деси, мораш се држати к'о Павелова мајка!

С узбуђењем схватисмо у даљем разговору, да је Салкина мајка мислила на Павелову мајку, мајку главног јунака у књизи „Мати“ Максима Горког.

Треба рећи и то, да се Зиб Фејић одазвала на позив да учествује на септембарским демонстрацијама жена Мостара. Била је у првом реду са смакнутом велом с лица и продорно узвикивала: „Пустите нам дјецу“!

И овом приликом увјерили смо се колико је било свестрано револуционарно дјеловање наших другова и другарица не само на Универзитету, у завичајним удружењима студената, у народу, већ и међу својим најближим, без обзира на њихове године, дотадашња схватања и свијест.

ОСВАЈАЊЕ УПРАВНИХ ОДБОРА ГРАЂАНСКИХ ДРУШТАВА

Продирање у руководства грађанских друштава људи напредних схватања, било је од изванредног значаја за усмјеравање борбе за прогрес. У Мостару је на иницијативу Партије спровођено врло ефикасно. У тај посао улазило се организовано, плански.

На једном састанку код нене Авда Хума, гдје је био и Мујо Пашић, присуствовао је испред Удружења студената Брано Кораћ са задатком да организује што већи број студентске омладине за ове акције. Договорили су се шта да се предузме да би у управама друштава у Мостару претежно били напредно оријентисани људи. За то није постојао већи проблем. Требало се учланити у друштво

и платити чланарину. На скупштини сваки члан имао је право да буде биран и да бира. Значајно је било учланити што већи број напредних омладинаца и грађана.

Акција уписивања у чланства била је веома успјешна. Пошто смо масовним уписом имали већину чланства, то смо са унапријед припремљеним листама и предлозима лако увлачили напредно оријентисане омладинце и грађане у управне одборе. Настојали смо да задржимо извјестан број старих чланова, али су увијек половину, до две трећине, сачињавали напредни омладинци и грађани.

Тако смо успјели и у Соколском друштву Мостар, иако је Соколска жупа на челу са Чедом Милићем, Љотићевцем, Бранком Крчуном, Тошом Шпаравалом и другим, била најреакционарнија кухиња у Херцеговини, изразито антирадикални и антиљевичарски оријентисана. У томе нам је много помогао професор Душан Мучибабић.

Успјели смо и у друштву „Гајрет“, „Скаутима“, „Вележу“ и неким другим. Ради тјешњег зближавања студентске и радничке омладине хтјели смо да у управу друштва „Пријатеља природе“ уђе и студенткиња Смиља Кораћ. У полицији и срезу открили су наше намјере и нису одобрили рад друштва, у чију је управу био предвиђен да уђе и Др Сафет Мујић.

Овако освјежена друштва су иступала у свим акцијама кад је требало бранити напредне идеје и заузимати став у одбрану борбене радничке, студентске и средњошколске омладине. То је била велика потпора развоју напредних идеја и комунистичког покрета у Мостару.

ПРИКУПЉАЊЕ ПОМОЋИ СИРОМАШНИМ СТУДЕНТИМА

Сваке године љети Удружење студената организовало би у Мостару на најпрометнијим улицама прикупљање новчане помоћи за сиромашне студенте. Постављали би столове, а плакатима означавали сврху прикупљања. Другарице и другови са кутијицама и маркицама прилазили су грађанима.

Можемо рећи да није било грађанина који није приложио неки динар. И на овај начин Мостарци су показивали симпатије према својим будућим академски образованим мештанима.

Тај однос према интелигенцији из своје средине био је традиционалан. Увиђајући њен значај и указујући јој поштовање, када су прве генерације високошколованих мостарских младића пролазиле испред дућана и магаса, причали су нам очеви, старији људи устајали су да их у пролазу поздраве или ослове.

Са истом намјеном, прикупљања помоћи сиромашним студентима, ишли смо у многе породице прикупљајући за бифе, који смо редовно организовали на великој студентској годишњој приредби. Мостарке су се такмичиле чија ће посланица бити боље спрењена. Само се једном десило да нас је једна новопечена „гиздарица“ одбила са ријечима да не да ништа за комунисте и њихову приредбу.

Најзамашнија акција скупљања средстава за помоћ сиромашним студентима било је држање у режији студентског Удружења хотела „Бристол“, који је дуже времена био затворен.

Хотел је био власништво трговца Рибице. Кад му се Удружење обратило да га изда, Рибица је одбио. Замолили смо Хусату Ђи-

шића, као предсједника општине да интервенише. Успио је да наговори Рибицу са ријечима: „И онако ти зјапи празан“.

На уређењу ресторана, сале за играчке, кухиње, шанка, келнераја и другог, радили су све сами студенти. Доносили смо од својих кућа метле, крпе, канте за воду и остале потребштине за догјеривање дуго напуштених просторија. Најтежи посао преузели су другови око стругања и гланцања паркета. Али највећа је реклама била кад смо почели чистити велика стакла излога која су захватала читаво прочеље велике сале хотела. Грађани су застајкивали у групама и посматрали сваки покрет студенткиња које су вредно вршиле свој посао. Пећи у хотелу и сулундаре поставио нам је Мујо Пашећ. Ми смо му тај рад понудили, пошто се био тек вратио са робије.

На изложима хотела најављен је почетак рада ресторана у студентској режији. Госте су позивали ведри ликови Микија, Шиле, Мили и других Дизнијевих јунака. Плакате су цртали Деско Гачић и Живко Костић.

Увече је организована играчка Свирао је студентски оркестар. Да би могли почети са радом ресторана, пошто нисмо имали средстава, помогао нам је гостионичар Блаж Слишковић. Снабдео нас је на вересију јелом и пићем. Радња му је тога дана била затворена, а он нам је, кад смо га посјетили у кући, са повјерењем дао кључеве од магацина и рекао: „Узмите све што вам треба.“

Посјета „Бристолу“ била је изванредна. Велику просторију пунила је весела и раздрагана младост која је долазила из свих крајева Мостара, што нам је била и намјера. Омладинци су се упознавали и дружили. За вријеме играчке долазиле су и војне пагrole да контролишу и забиљеже ко је присутан од младих официра са студентском и радничком омладином.

Највећи дио зарађеног новца ишао је за Црвену помоћ, а за то су знала само двојица чланова Управе Удружења.

У МОСТАРУ НАЈВИШЕ ГЛАСОВА ДОБИО РАДНИЧКИ КАНДИДАТ

Учешће студената у агитацији

Када је влада доктора Милана Стојадиновића расписала изборе, 13 децембра 1938., за нову скупштину, Херцеговина је кандидовала и два радника. Треба нагласити да је изборни закон рађен по Донтовом систему. Гласање је било јавно. Кандидовати се могло само на земаљској листи, а она се могла формирати ако је носилац листе успео да сакупи у две трећине срезова у земљи најмање 50 потписника у сваком срезу и постави кандидате.

На овим изборима биле су три земаљске листе: а) Др Милана Стојадиновића у спрези са Корощем и Мехмедом Спахом, б) листа Др Владимира Мачека такозване Удружене опозиције, у којој су били: ХСС са Мачеком на челу, демократи Љубе Давидовића, земљорадници Јоце Јовановића, радикали Мише Трифуновића, самостални демократи Светозара Прибићевића и листа ц) Боже Максиновића-Кундака.

У Херцеговини направљен је изузетак. На земаљској листи Мачека кандидована су и два радничка кандидата у Мостару и Љубушком. У цијелој Херцеговини направљен је споразум да се унапријед од-

реде кандидати странака и да у сваком срезу сви гласају за тога кандидата, изузетци су само Мостар и Љубушки. У Невесињском срезу кандидат удружене опозиције је био Др Милан Гавриловић, у срезу Билећком Др Лаза Марковић а у срезу Гатачком Др Перо Мандић.

Раднички кандидат у Мостару био је Раде Битанга. У Љубушки у агитацију са ХСС-овцима ишао је Авдо Хумо испред радничких представника, одржао састанке са бирачима и говорио на збору бирача, где је био бурно поздрављен.

Друга група ишла је у предизборну агитацију у Невесиње, Гацко, Билећу и Требиње. Била је састављена: Испред земаљске странке Др Милан Гавриловић, испред радикалне странке Др Лаза Марковић а испред демократске странке Љубе Давидовића, Лазар Милићевић. Раднички представници били су студенти Угљеша Даниловић, Предраг Васић, Брано Кораћ, а са њима је ишао и Михо Бланић.

Сви представници странака имали су своја кола, само је представницима радника Блаж Слишковић дао Мерцедес нафташ са шофером. Агитовање опозиционих представника било је врло опасно, јер су били изложени малтретирању жандарма и среских начелника. Жандарми би пуцали прије него дају знак да се заустави колона возила. На протесте изговарали су се да су вјеровали да се у колима налазе шверцери дувана. Ове прозирне ујдурме биле су срачунате на то да спријече представнике опозиције да дођу у контакт са бирачима и да онемогуће њихову предизборну агитацију. Представницима опозиционих странака успјела је жалба среским начелницима на поступке жандарма. Компромитоване жандарме начелници су морали смјенити, а то су били њихови најповјерљивији људи.

На овим изборима у Херцеговини Стојадиновић је био потпуно потучен, али захваљујући Донтовом изборном систему, пошто је његова земаљска листа побједила удружену опозицију са незнатном разликом, имао је право да бира посланике и у срезивима гдје је имао само неколико гласова.

Раднички кандидат Раде Битанга у самом граду Мостару имао је већину, 473 гласа, али у срезу највише је добио ХСС и Спахиновци. Успјех радничког кандидата показао је снагу радничке класе, напредне омладине и грађана Мостара.

Сви пунољетни грађани који су имали више од 21 године и били унети у бирачке спискове, имали су право гласа. Од њих се захтијевало да приликом гласања, које је било јавно, кажу за коју земаљску листу гласају и за којег кандидата. Ако то појединци нису знали гласно да изговоре пред бирачким одбором, глас би се поништавао.

Студентска и радничка омладина стајала је пред бирачким одбором и упућивала грађане Мостара како да гласају за свог кандидата. На примјер требало је рећи: гласам за земаљску листу Др Владимира Мачека и за радничког кандидата Раду Битангу.

Изборна комисија је намјерно поништавала гласове оних који су гласали за Удружену опозицију на листи Мачека, ако би се имало збунили код изговарања прописане реченице.

Већина радничке и студентске омладине у Мостару тада је први пут гласала. Била је поносна што гласа за радничког кандидата. Графички радници Мостара израдили су лијепо опремљене плакате којима су бирачи били позивани да гласају за радничке кандидате.

Омладинци су чували плакате који су били излепљени по цијелом граду. Нико их није могао оштетити, док су плакати других кандидата били цијепани. Летке са предизборним садржајем омладина је дијелила у све крајеве града.

Многи студенти били су за вријеме предизборне кампање кажњени затвором од 7 до 15 дана. Али, пошто се, по закону, за предизборне кривице није смјело позивати на издржавање казне, 15 дана прије избора и послје — то су казне само саопштаване. Наређено им је да дођу на издржавање када протекне 15 дана по изборима. Међутим, скоро нико није издржао ове казне. Студенти су отпутовали за Београд и нису пријавили стан. Послје три мјесеца одлуком Скупштине амнестиране су предизборне казне.

ЗА АУТОНОМИЈУ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ ПРЕКО ТРИ СТОТИНЕ СТУДЕНТСКИХ ПОТПИСА

Постоје документи и доста написаног о борби Комунистичке партије, радничке класе и студентске босанско-херцеговачке омладине за аутономију Босне и Херцеговине. Студенти са Београдског универзитета и Загребачког свеучилишта обрађају се народима свога краја са Отвореним писмом. Поводом тих догађаја поменућемо само неке занимљиве појединости које су нам остале у живом сјећању. Поред првог Отвореног писма ваља поменути да су се студенти Босне и Херцеговине обратили народу са још два отворена писма, односно прогласа, тражећи аутономију, тражећи да се на принципима Југословенске федерације добије пуна равноправност и слобода сва три народа који живе у Босни и Херцеговини: Срба, Хрвата и Муслимана.

Пројекат Отвореног писма писали су Авдо Хумо и Осман Карабеговић. Проглас су прихватили студенти Босне и Херцеговине са Београдског универзитета и дали своје потписе наводећи поред имена и презимена и место живљења. У писму је оштро критикован владајући режим и Стојадиновићева профашистичка влада.

Формирана је делегација са Београдског универзитета у којој су били Авдо Хумо, Угљеша Даниловић, Хасан Бркић, Слободан Принцип, Смиља Кораћ, Чедо Крушевац и др. Делегација је отпутовала у Загреб да се састане са представницима босанско-херцеговачких студената са Загребачког свеучилишта, да се и они сагласе са Писмом, да се прикључе потписницима својих земљака са Београдског универзитета, и да прикупе што већи број потписа.

Састанак смо одржали у просторијама Самосталне демократске странке, које нам је уступио њен посланик Вјечеслав Вилдер. Крајњи резултат био је одличан. Укупан број потписаних студената и студенткиња за аутономију Босне и Херцеговине износио је импозантну цифру од преко 300! Ни овај пут студенти нису стрепели од страховладе Др Милана Стојадиновића и последица због јавног изјашњавања.

Веома велико интересовање у народу изазвало је Отворено писмо њихових академски образованих омладинаца који су јединствено иступали. Међу потписницима нису били само марксистички опредељени студенти, народни студенти, комунисти и симпатизери, већ и припадници грађанских опозиционих партија.

Студентска делегација из Београда посјетила је затим представника

хрватских опозиционих партија, Др Влатка Мачека, Кошуткића и Вјечеслава Вилдера и упознала их са садржајем писма, као што је претходно поступила са представницима српске опозиције у Београду.

Отворено писмо штампано је у Загребу у великом броју примерака, који су растурени по свим крајевима Босне и Херцеговине.

Неопходно је од мноштва навести већи број мјеста живљења потписника студената Срба, Хрвата и Муслимана, да би се видјело каква је била њихова свијест, њихова борбеност и колики је био политички значај овог подухвата. Зато их наводимо у тексту а не у фус ноти. Писмо су потписали студенти и студенткиње из: Сарајева, Вишеграда, Мостара, Подлугова, Чапљине, Требиња, Тузле, Босанског Шамца, Брчког, Бијељине, Босанског Брода, Бихаћа, Ђазина, Травника, Зенице, Купреса, Дубице, Градишке, Котор Вароши, Прњавора, Теслића, Тешља, Добоја, Дервенте, Брезнице, Оџака, Кулен Вакуфа, Босанског Петровца, Босанске Крупе, Санског Моста, Беговог Хана, Желче, Доњег Вакуфа, Бугојна, Прозора, Ливна, Гламоча, Томислав града, Високог, Фојнице, Вареша, Фоче, Чајничка, Горажда, Благаја, Невесиња, Стоца, Љубиња, Билећа, Гацка, Модрича, Градацка, Граченице, Маглаја, Босанског Новог, Двора на Уни и других.

Овај драгоцен документ у коме су забиљежена мјеста, презимена и имена потписника и на којем факултету студирају, донео је Војно историјски институт из Београда, у књизи „Априлски рат 1941.“ Међутим, иако су дати обимни подаци, ипак нису сасвим потпуни. Вјероватно потписи свих студената нису пронађени, или су уништени. На примјер, међу мостарским студентима потписницима Отвореног писма забиљежени су само потписи четири студенткиње: Чишић Абасе, студ. комерцијале, Бркић Фатиме студ. медицине, Самарџић Олге, студ. филозофије и Смиље Кораћ, студ. права, а знамо да су студенти и у Мостару дали своје потписе. Могуће је да има сличних случајева и у другим мјестима БиХ гдје нису пронађени или су уништени документи о потписницима.

Значајан је, исто тако, документ који је, такође, дао Војно историјски институт у поменутој књизи, који говори о Трећем отвореном писму студената Босне и Херцеговине од 1. децембра 1934. године, под насловом „Против рата! — За слободу, демократију и равноправност народа! За аутономију Босне и Херцеговине!“

Колику је опасност представљало јавно иступање босанско-херцеговачке студентске омладине, која је тражила аутономију за профашистичку владу Др Милана Стојадиновића види се из Наредбе Централног прес-бироа у Београду. Наредба гласи „да се не сме пустити ни једна реч о аутономији Босне и Херцеговине“. У тој званичној забљешци референта Прес-бироа стоји да је предсједник владе потврдио горње упутство „кога се треба најстрожије придржавати и у случају потребе новине пленити“. Посебно треба пазити на новине „Муслимански свијет“ и „Југословенску пошту“, и да „исто наређење вреди ако загребачке новине о томе буду писале“.

Наши земљаци, загребачки студенти, своје другове делегате из Београда свесрдно су примили, угостили и обезбедили им бесплатан смештај и исхрану у војвођанској мези. Изван програма дружили смо се и одржавали краће састанке. Смиља Кораћ, на пример, била је на састанку са већом групом студенткиња. Понудили су јој да

им буде у гостима мјесец дана, да јој је обезбијеђен боравак, што није могла прихватити због других задужења. Тих дана присуствовали смо једном интересантном културном догађају, који је напредну омладину Загреба дигао на ноге. У кину се давао француски филм „Оптужујем“. Ријеч је о Драјфусовој афери, са мотом писца Емила Золе „Истина напријед корача и нико је не може зауставити“. До карата се није никако могло доћи, а пред сам почетак филма маса нас је незадрживо унијела у кино. Сједио је и стајао гдје је ко стигао. Бојали смо се да не изгубимо једни друге у тој неописивој гужви. Ево, и овај ситни детаљ показује културно и политичко расположење тадашње загребачке омладине.

ХАПШЕЊЕ И СУЂЕЊЕ СТУДЕНТИМА МОСТАРА

Студенти из Мостара хапшени су у више наврата и осуђивани. У великом хапшењу поводом крвавих демонстрација 1. септембра 1941. у Лепоглаву је одведен и тамо убијен студент Миле Ђећез, студент Салко Фејић био је осуђен на робију коју је издржао у Лепоглави. Мухамед Хамо Гребо одлежао је казну у затвору мостарске полиције и Ђеловине.

Смиља Кораћ, као предсједник Удружења студената у Мостару и Стјепан Шулентић, као секретар осуђени су на 15 дана затвора, због телеграма кога су упутили министру унутрашњих послова Антуну Корошцу, поводом кршења аутономије Београдског универзитета и забране рада Удружења студената у Мостару.

Послије растурања легата, љепљења плаката и писања парола по зидовима, за вријеме изложбе „Ала ошишани јеж“, или предизборне кампање поводом избора 13. децембра 1938. године, које је расписала влада Др Милана Стојадиновића, студенти су осуђивани на краће временске казне.

Интересантан је био процес на мостарском суду студентима Авду Хуму и Браниславу-Брани Кораћу. Обојица су били лажно оптужени од стране агента мостарске полиције Галића и шљама мостарске чаршије, Тоше Шпаравала и Бранка Крчума, који су од напада на радничку класу и све што је напредно, стварали себи егзистенцију. На основу њихове изјаве државни тужилац подигао је оптужницу да су Хумо и Кораћ, приликом демонстрација против Конкордата, у Мостару, демолирали зграде државних и општинских надлежности и уништавали архиву бацајући по њој флаше мастила. Ове демонстрације у Мостару су уствари водили српски националистички оријентисани грађани предвођени поменутиим свједоцима. Студенти и радничка омладина није у њима учествовала.

Авдо и Брано за вријеме тих демонстрација сједили су у кафани „Рондо“ код Руде, у близини стола авијатичара 7. ваздухопловног пука. Авијатичари су то и посвједочили иако је на њих вршен притисак. Њиховом свједочењу и исправном и поштенем суђењу судије Шимуна Шућића ослобођени су, иначе би били осуђени на дугогодишњу робију, коју је закон за та дјела предвиђао.

Поводом ових и сличних суђења и хапшења не можемо да не поменимо прљаве, реакционарне кухиње које су покушавале да трасирају пут за фашизам и клерофашизам. Једна кухиња била је Соколска жупа у Мостару на челу са Чедом Милићем, велегровцем, приста-

лицом Димитрија Љотића и вјерским занешењаком Дражиновцем (кога су прогласили за чудотворца). Они су са дјелом реакционара у чаршији и у спреси са полицијом, преко својих службеника Шпаравали и Крчума, покушавали да на сваки начин ометају рад напредне студентске и радничке омладине.

Друга кухиња била је Напретков интернат у Мостару чији је управник био Фра Младен Барбарић, познати клерофашиста. Он је упропастио један број хрватске омладине васпитавајући је у клерофашизму. Др Бариша Смољан, мостарски адвокат у садејству са поповима и његовим антидемократским и антикомунистичким ставовима доста је допринео у ширењу фашизма међу Хрватима и појединим дјеловима Херцеговине. Међу личности ХСС у граду, који су имали разумјевања за демократска кретања, спадају Марко Сугоњ и Блаж Слишковић.

Трећа кухиња назадњака, оријентисаних националсоцијализмом и приврженика Хитлеру, били су Салих Баљић, професор биологије, изразити фашиста и Др Ридановић, мостарски лекар. Настојали су да шире фашизам међу муслимане, а посебно међу муслиманском омладином у Херцеговини.

Једна од изузетних личности међу старијим грађанима Мостара свакако је био Хусага Ђишић. За сво вријеме дјеловања Удружења студената у Мостару и Хусагиног предсједниковања у градској општини, свестрано нам је излазило у сусрет. Енергично се супротстављао ондашњим властима које су покушавале на све могуће начине да омету наш рад. Иако је и сам припадао владиној сгранци, у њему је стално проговарао човјек напредних схватања. Био је частан, ријетко борбен и племениг човјек.

С правом можемо рећи, да није било акције коју нам није омогућио да спроведемо. Телефоном није звао само полицију и средњег начелника у Мостару, већ кад је сматрао да треба и бана Приморске бановине Јаблановића, па чак и тадашњег министра унутрашњих послова попа Корошца. Имао је, као да је и он омладинац, револуционар, размјевања за сва наша дјеловања. Волио нас је свим срцем, као своју дјечу, можда и зато што су његова дјеца била марксистички оријентисана.

Тај свијетли лик Хусате Ђишића ове генерације студената Мостара никад не могу заборавити! По ослобођењу земље Хусата Ђишић добио је заслужно признање. Био је посланик у Савезној скупштини. Сви набројани пунктови реакционара, националиста великокрпских, великохрватских и великомуслиманских, нису налазили упоришта у слободарском Мостару. Огромна већина грађана успешно се супротстављала свим налетима реакције.

Велику улогу у опредељењу и преношењу свега прогресивног био је Раднички дом у Мостару, упориште радничке класе. Из њега су зрачиле напредне идеје, био је универзитет марксизма за радничку класу и за борбене радничке синдикате.

Други пункт који је усмјеравао прогрес било је Удружење студената у Мостару. Огромну улогу одиграли су такозвани народни студенти марксистички опредељени, предвођени Партијом.

А треће, исто тако веома значајно упориште кроз које су стицана знања, дружила се и васпитала омладина у напредном духу, била је муслиманска Народна библиотека, у којој су са радошћу боравили омладинци и омладинке и они који нису били Муслимани.

Неопходно је поменути и улогу радничког спортског друштва „Вележ“, које је одиграло значајну улогу у прогресивној оријентацији омладине Мостара. Многи студенти нашег Удружења били су чланови „Вележа“, а поједини и активно учествовали као фудбалери на утакмицама.

Сва та поменута изворишта прогреса дали су печат предрадном, револуционарном, слободарском Мостару. Тако се развијала и солидарност грађана са напредним идејама и Партијом.

ТЕЛЕГРАМ ПОПУ КОРОШЦУ

Треба поменути и овај догађај у коме се потврдила солидарност студената Мостара са студентима Београдског универзитета.

Стално нарастање снага окупљених у Народном фронту представљало је све већу опасност ненародном режиму. Влада и полиција врше све суровија утњетавања. Хапшење, мучење и убијање студената редовна је појава. Полиција упада на Универзитет. Врши се повреда аутономије Универзитета.

За садашњи режим три у оку није био само Београдски универзитет, већ и остали универзитети у земљи који су се солидарисали са Београдским у одбрани његових основних права. Исту такву велику опасност представљала су дјеловања студентских удружења у завичају.

Огорчени мостарски студенти, поводом кршења аутономије Универзитета у Београду и забране рада њиховог Удружења, одмах шаљу протестни телеграм Анџону Корошцу, министру унутрашњих послова у влади Др Милана Стојадиновића. Корошец је представљао оличење ненародног режима. Између осталог, тежио је отцјепљењу Словеније од Југославије.

Телеграм Удружења студената Мостара гласио је:

„Гнушамо се над скрнављењем аутономије Универзитета“

У име Удружења студената телеграм су потписали Смиља Кораћ, председник и Стјепан Шулентић, секретар Удружења.

Убрзо смо обоје позвани у средско начелство, гдје нам је чиновник, извињавајући се што је њему припао тај задатак, саопштио да смо осуђени на 15 дана затвора.

Упркос забрани, Удружење студената у Мостару ни један једини дан није прекинуло са активношћу. Радило је илегално све до, под притиском јавности, поновног одобрења рада.

КУЛТУРНО-ПРОСВЈЕТНА ДЈЕЛАТНОСТ УДРУЖЕЊА

Вишеструк значај имале су културно-умјетничке приредбе, које смо одржавали. Одмах по оснивању Удружења прво смо почели са том активношћу. На појединим приредбама судјеловали су скоро сви чланови Удружења студената у Мостару. Увијек су биле посјећене у препуној сали или бањци кафана „Париз“, када смо давали годишњу приредбу. Кроз садржаје преносили смо своје тежње и борбени дух, захтева за новим међуљудским, хуманијим односима, против изабљивања народа, за одбрану земље од фашистичке опасности.

Усне новине

Удружење студената имало је, може се са правом рећи, Народни универзитет. Са те говорнице, у унајмљеној позоришној сали Српског дома у Мостару, чула се слободна и прогресивна ријеч.

Често смо држали усмене новине, на којима се говорило о актуелним темама из унутрашње политике Југославије и збивањима у свету. Настојали смо да буду занимљиве, даге прегледно, кратко и духовито. Већ од 1935. почела је та активност.

На појединим приредбама рецитована је поезија, читани одломци и приказивана класична и нова прозна дјела напредно оријентисаних наших и страних писаца.

Плакатима смо, које смо сами исписивали и лијепили, објављивали све приредбе.

Извођачи програма у већини случајева били су студенти нашег Удружења, а исто тако и писци чланака. Да би нам полиција дозволила одржавање усмених новина, довијали смо се на тај начин што смо текстовима давали такве наслове, да се није могло наслутити о чему је ријеч. Агенти и полицајци, који су присуствовали програму, били су на таквом нивоу образовања, да нису могли да схвате и пренесу својим шефовима садржај приредбе. Када смо, на пример, на програму имали предавање о Максиму Горком и његовом дјелу, полицији смо пријавили да ће бити ријеч о Пешкову, а они нису имали појма да је то Горки. Један од њих говорио нам је: „Ми ћемо вам даги нашег Ленијара“ а мислио је на Лењина.

Усне новине и предавања одржавана су увијек у дупке пуној сали. Присуствовала је већим дјелом радничка, студентска и средњошколска омладина, али исто тако долазио је и приличан број напредних грађана, а и оних који су хтјели да чују шта о разним питањима мисле и како иступају њихови млади интелектуалци.

Предавања

Пошто су школске власти забраниле контакте средњошколске омладине са студентима, бојећи се да их „не затрујемо“ својим идејама, дјеца су долазила у Дом много раније, прије почетка приредби. Међу гимназијалцима који су и даље долазили били су: Боро Кораћ, Осман-Оса Гребо, Нусрет Сеферовић и Ђићо Миличевић. Склањали су се иза кулиса. Често се дешавало да је полиција тражила да јој се предају поједини текстови. У приправности увијек смо имали два. Један је читан пред публиком, који би одмах дали средњошколцима иза кулиса да га сакрију и однесу. Агенту би дали текст са сасвим другом садржином.

Предавања су држали и студенти које би позвали из других крајева земље и старији интелектуалци Мостара, о разним занимљивим, прогресивно оријентисаним, актуелним темама.

Међу бројним предавачима било је и студенткиња. „О положају жене у земљи и свијету“, такође, у препуној сали Дома, одржала је предавање и студенткиња Смиља Кораћ. Предавање су другови узели да шапирографом умноже и користе и у другим мјестима. Другом приликом студенткиња Веселинка-Гара Мандић одржала је предавање поводом 8. марта — Дана жена.

Излети

Удружење је велики значај придавало и излетима студената са радничком и средњошколском омладином. Сваки излет био је пун садржаја, прожет културно-просвјетним и политичким програмом. Играло се, пјевало, шалило и смијало. Ту су се стварала познанства и пријатељства, бодро дух за предстојеће борбе, против све очигледније фашизације земље. На тим излетима били су и старији другови, др Сафет Мујић и други. Сјећамо се веома успјелог, масовног излета на Буну, на који смо стизали из Мостара пјешке, по великој врућини, иако су били рани јутарњи сати. Масован, веома добро организован био је излет на обали Неретве, у Салаковцу, са кога је сачувана и наша заједничка фотографија. Били смо на излету и на ријечици Буници и у другим мјестима.

Приредбе

Сваке године Удружење студената у Мостару одржавало је велику студентску приредбу у љетној башти кафане „Париз“ Мустафе Аликалфића.

Цијело љето по мјесец и више дана спремали би програм. Цијели програм био је прогресивно оријентисан, а у доба све директније фашизације земље и претњи агресора њеном опстанку, био је прожет патриотизмом и у духу јединства свих који су спремни за одбрану земље.

На самом почетку извођења приредби наишли смо на велике препреке. Срески начелник Царевић забрањује нам приредбу, дан учи њеног одржавања.

Програм је био спреман, већ смо у љетној башти „Париза“ довршавали бину. Плакати су изљепљени по читавом граду. За бифе су пристизале ђаконије жена Мостара. И баш тада, Царевић је позвао председника и секретара Удружења, да им саопшти да је приредба забрањена због отворене комунистичке пропаганде. Узалуд су нам била сва убјеђивања.

Ми смо тада као и у свим, поменутих случајевима, похитали да нам пружи помоћ председник општине Хусага Ђишић, који је увијек имао слуха за сваки прогресивни подухват омладине.

Када су га представници Студентског удружења упознали са програмом и када смо му рекли да дајемо Шантићеву пјесму „О класје моје“ као хорску, Кочићеву пјесму „Отаџбина“ и драму Ивана Цанкара „Слуга Јернеј и његово право“, све писце које уче ђаци у школи, Хусага Ђишић је плачуо од гњева. Телефоном је позвао Београд, директно министра унутрашњих послова попа Антуна Корушца. Веома узбуђен викао је: Ухапсите министра просвете, одмах га ухапсите! Он дозвољава да дјеца имају у учбеницима Шантића, Кочића и Цанкара! А ја вам кажем, докле год сам градоначелник у Мостару студенти ће овакве и сличне приредбе одржавати и даље. Не чекајући одговор лупио је слушалицом, спуштајући је на телефон.

Онда нас је поново позвао срески начелник. За час је промијенио мишљење и рекао: наставите посао, приредба ће се одржати вечерас као што сте и огласили.

Студент Цемал Биједић са изванредним глумачким надахнућем одиграо је Цанкаревог Слугу Јернеја. Представа „Слуга Јернеј и његово право“ још је снажније дјеловала уз учествовање студентског рецитативног хора из Мостара. Један посјетилац нам је рекао да му се за вријеме представе од узбуђења дизала коса на глави. Посјета је била изванредна. У препуној башти кафане „Париз“, поред многобројних радника и омладине, приредби су присуствовали грађани, наши симпатизери са цијелим породицама, и они који су били политички неопредјелени, па чак и неке ђифте, желећи да виде шта то даје и шта хоће студентска омладина. Снажно су дјеловали стихови Шантићеве пјесме

„О класје моје испод голих брда,
Мој црни хљебе, крвљу поштрапани“.

Хор је прихватио:

... „Сву муку твоју, напор црна роба,
Појешће силни при гозби и пиру.
А теби само, ко псу у синциру,
Баџиће мрве О срам и грдоба!“

И нико неће чути јад и вапај —
Нити ће ганут бол пјану господу...
Сељаче, тољо, ти си прах на поду,
Тегли и вуци, и у јарму скапај!

Гледалиште се проламало од одобравања, пљеском. Исто тако прогресно и бунтовно дјеловала је и хорска пјесма „Отаџбина“ Петра Кочића, која је оличавала тадашње живљење.

Код земље, а без земље
Код куће, а без куће,
Код отаџбине, а без отаџбине...

Ми бијелог дана немамо,
Ми мирне ноћи немамо!

Хорске рецитације

Посебну улогу одиграле су хорске рецитације. На њима су били обухваћени скоро сви чланови Удружења студената. И што је још значајније, учествовало је доста средњошколаца, међу којима и ученици Учитељске школе, од којих су редовно долазиле Зора Кораћ, Анка Поповић, Драгица Остојић, Горјана Павић и друге. Средњошколци су учествовали све дотле док им школске власти изричито нису забраниле.

Прву хорску рецитацију донијели су мостарски студенти са Београдског универзитета. Под вођством Војислава Вучковића, композитора, музиколога и диригента, у Београду су били организовани студентски и раднички хорови. (Фашисти су Вучковића убили у Београду 1942) Прва хорска рецитација коју је организовало Удружење студената у Мостару била је пјесма о Јану Клепаку, чехо-

словачког књижевника Јиржи Волкера Једно вријеме увјежбавао нас је Авдо Хумо. Та потресна балада пјесника Волкера говорила је о младом чехословачком ложачу који је изгубио живот у далекој Пенсилванији.

Млади Јан „стасит, веселака“, како каже пјесник, нестао је у лавини усијаног жељеза У громади жељеза је и сахрањен. Рјечи његовог друга приликом Јанове сахране, потресним гласом говорио је као монолог студент Радомир Мандић.

... Ја нећу пити, а'л се нећу ни женити,
Нећу бити отац веселе дјечице,
Јер живот је прљава ствар,
Као Јанова сахрана!

Сјећамо се и хорске пјесме „О пиринчу“ која је оптуживала експлоатацију кинеског народа од стране Енглеза. Простором је одјекивао чист и јасан, као звоно за узбуну, глас Стјепана Шулентића.

— Заустави кола!

Хор прихвата:

— Над Кантоном небо се пролама! — Енглеска господа! Минтраљези!
Над њима смрт дријема!...

На свако увјежбавање хорских рецитација учесници су долазили дисциплиновано и радосно.

До просторија за рад хора тешко се долазило. Једно вријеме били смо у кући Предрага и Ненада Васића, у Церници. Онда смо уз интервенцију Хусега Ђишића вјежбали у тадашњој основној школи, до гимназије. Управник школе одбијајући нас говорио је да ћемо му упропастити инвентар. На то му је Хусега, својим плаховитим темпераментом, гњевно одговорио: Нека упропасте и обраћајући се нама узвикнуо: — Поломите све!

Једно смо вријеме увјежбавали хорску рецитацију „Пекари ми смо“ у Средњој улици у дворишту неке старе куће.

И кад је настала занимљива анегдота. Хор је скандирао: „Ми хљеб печемо, а сами хљеба немамо!“

Једна Нена из оближње куће рече својој комшиници:

— Јадна дјеца су гладна, кад стално запомажу, дајте нам хљеба. Хајде бона не била да им нешто однесемо!

Друга занимљива анегдота често се препричавала у граду. Полиција је претресала гимназисте Османа-Осу Гребу и Бору Кораћа. И кад је код Османа нашла пјесму „О пиринчу“ позвала му је оца.

Шеф полиције витлао је хартијом на којој је била написана пјесма: — Нашли смо му пјесму „О пиринчу“.

— Мој господине, — мирним гласом, шеретски је ускликнуо Осин отац: — „Није чудо, асли дијете воли пшлав“.

Једном приликом на годишњој лјетној приредби Удружења дали смо Нушићеву „Власт“ Министра је играо Брано Кораћ, а министарку сестра му Смиља.

Од нас се захтијевало, ако се указала потреба, чак да играмо и модерни балет. То нисмо могли одбити иако смо стрепели како ће испасти. Парова је било доста. Партнер Смиљи Кораћ био је Хамо Гребо. Балет је приказивао уз ритмичке покрете радост косидбе дозрелог жита. У том тренутку одјекнули су рагни плотуни. Млади жетеоци као покошени пали су по откосима.

ПРИРЕДБЕ ПОСВЕЋЕНЕ ОДБРАНИ ЗЕМЉЕ

Велики значај и посебне припреме Удружење студената у Мостару посветило је приредбама под паролом „Бранићемо земљу“. Иницијатива је потекла са Београдског универзитета и проширила се у сва студентска удружења, у разне крајеве земље. То је било вријеме пред непосредну опасност од рата и фашистичког поробљавања земље.

Поред Мостара, Удружење студената одржало је приредбе у Требињу, Невесињу и селу Братач. Са Београдског универзитета, из Београда учествовали су и студенти Мостара на приредбама у другим крајевима земље.

Акције Удружења студената Мостара састојале су се од преподневних посјећивања споменика палих жртава за слободу из ранијих ратова и устанака. Полагани су вијенци и цвијеће. Тим поводом један од студената у свом говору евоцирао би патриотизам и борбу палих за отаџбину. Упућивао би позив народу, да се придружи борби против сваког агресора који запријети поробљавању земље. У Невесињу и Требињу говор је одржао Брано Кораћ.

Народ је са френетичним аплаузима, одобравањем и очигледно узбуђен, пропратио сваки говор. Изражавао је спремност и одлучност за одбрану земље од сваког насртаја. У Требињу је студенте дочекала, поред многобројног народа и војска са блех музиком. Рецитативни хор је затим на приредбама наступао са патриотским пјесмама:

... И само дотле, до тог камена,
До тог бедема —
Ногом ћеш ступит', можда, поганом!
Дрзнеш ли даље? ... Чућеш громове!

Свајдје смо проносили ову надахнуту патриотизмом испуњену пјесму Ђуре Јакшића.

Хор је рецитовао са посебним жаром и пјесму Змаја Јове Јовановића „Светле гробове“, као завјет говорили смо стихове:

... Кроз векове, кроз маглину,
Дед унуку, отац сину,
Борац борцу довикив'о!
„Где ја стадох — ти ћеш поћи“!
„Што не могах — ти ћеш моћи“!
„Куд ја нисам — ти ћеш доћи“!
„Што ја почех — ти продужи!“

А ови Змајеви стихови рецитовани су као путоказ:

... „А ко беху они диви,
Који су те напред звали,
Који су те ојачали,
Који су ти крила дали?“
— „То бејаху идеали“

Рецитативни хор је са заносом увјежбавао и преносио и ову патриотску пјесму Алексе Шантића:

... Ми знамо судбу и све што нас чека,
Но страх нам неће заледити груди!
Волови јарам трпе, а не људи, —
Бог је слободу дао за човјека.

Снага је наша планинска ријека,
њу неће нигде уставити нико! ...

Хор је снажно завршавао рецитацију:

... И кад нам мушке узмете животе,
Гробови наши бориће се с вама!

У вечерњим часовима давали смо пригодан програм са уводним говором о потреби јединства свих, без обзира на националну и вјерску припадност, у одбрани земље од фашистичког агресора који већ куца на врата Југославије.

На позорници би тада изводили патриотску Чапекову драму „Мати“. Главну улогу мајке играла је студенткиња Олга Самарџић. Делегација студената нашег Удружења, у којој су били, поред осталих, Авдо Хумо, Стјепан Шулентић, Смиља Кораћ и Брано Мандић, тражила је пријем код команданта армијске области у Мостару. Командант нас је примио. Изразили смо спремност студентске омладине за одбрану земље, тражили смо оружје и војну обуку за оне који још нису одслужили војску и повезивање омладине са војском. Командант нас је пажљиво саслушао и хутке прешао преко свих наших тражења.

РАД СТУДЕНАТА У МУСЛИМАНСКОЈ НАРОДНОЈ БИБЛИОТЕЦИ

Скоро сви студенти нашег Удружења у Мостару боравили су и радили у Муслиманској народној библиотеци. Хамо А. Гребо био је једно вријеме секретар, видно се истицао и Енвер Дадић, који је био члан Управног одбора библиотеке све до њене забране од усташких власти. Мркоњић Наза, била је такође члан Управног одбора библиотеке. Шефкија Пузић и многи други свесрдно су радили на широко организованом пословима Муслиманске народне библиотеке.

Преко Др Сафета Мујића Смиља Кораћ је задужена да ради са групом жена муслиманки у Библиотеци. Радо се прихватила посла. У групи је било радница из фабрике духана у Мостару, ученица, дјевојака из угледних, патријархалних породица, које су биле само у својим кућама. Било је и интелектуалки, као учитељица Мевлида Аликалфић и ученица Злата Салаховић и оних које су завршиле само основну школу. С нама је била и гимназијалка Зора Кешељ, која није била Муслиманка.

Тешкоће у раду ове читалачке групе, на којој смо прорађивале „Жене и социјализам“ од Бебела, представљале су знатне разлике у посједовању и најосновнијих знања код неких дјевојака, разлике у годинама старости и социјалном поријеклу. Поједине су долазиле Смиљи са захтјевом да неку одстранимо из групе, да јој није мјесто међу нама. То је било само у почетку. Убрзо је завладала атмосфера приности и другарства, које је омогућавало ефикасан

рад. Прорађивање Бебелове књиге била је само потка, на састанцима је основно било упознавање са друштвено-политичким догађајима у земљи и свету.

Муслиманска народна библиотека у Мостару одиграла је веома значајну културно-просвјетну и политичку мисију у граду. У њу су свакодневно свраћали студенти, радници, средњошколци и не само Муслимани. И што је од посебне важности Муслиманска женска омладина. Ова библиотека такође је била прави народни универзитет. Њу су водили угледни људи, интелектуалци и комунисти: Инг. Фазлија Аликалфић, Др Сафет Мујић, Џемсо Шарић, професор, Исмет Терзимехић, правник, Смајо Бркић, намјештеник и други. Они су преусмјерили цјелокупан рад библиотеке у духу новог, прогресивног, револуционарног времена.

Библиотека је обиловала вриједним, напредним књигама. Читало се много. Вођене су дискусије. Одржавана су предавања из разних области — просвјете, културе, политике. Неколико напредних професора и професорица мостарске гимназије и учитељске школе бесплатно су одржавали наставу за дошколавање муслиманских дјевојака.

Одржаване су запажене позоришне представе којима су чланови библиотеке руководили и учествовали у њиховом извођењу. Организована су и матинеа, стварала се пријатељства, његовало се братство. Играле су се чак и најмодерније игре. Омладина је и игру „Ламбетвок“ проткала политичком нотом. Загрљене у дугачком низу, омладина је уз покрете Ламбетвока, десно лијево мислећи на Милана Стојадиновића пјевала:

„Милан десно
Народ јок!
Ето то је
Ламбетвок“

НАША ДРУЖЕЊА

Наша дружења у гимназији су на наш развој и опредељења оставила неизбрисив траг. Још већи утицај у доба нашег зрелијег ставања имала су на Универзитету у Београду, у Мостару у Удружењу студената и у сталним контактима, заједничким акцијама са радницима и старијим друговима интелектуалцима марксистички опредељеним.

Врло често били смо заједно и то не само у раду у Удружењу студената у Мостару и у Муслиманској народној библиотеци, у Радничком дому, већ и онда када нисмо имали неких задатака.

Поједине групе другова према годинама и разним афинитетима били су више заједно. Залазили смо једни другима и у куће и другovali. Послије подне или навече, зависно од посла, нашли би се на шеталишту, Багиновцу или у кафани „Рондо“. Једна од група долазила је у хогел „Неретву“. У топле прољетне и љетне вечери сједили би на њеној тераси испод које је наш разговор пратила Неретва, обасјана мјесечином, „ријека што пјева“ — како написа Хамза Хумо. Ти састанци прожети узајамним другарством, љубављу и ентузијазмом младости, која је стријемила мијењању свијета ка прогресивном, хуманом и бољем, карактерисала нас је и све чвршће повезивала.

Није постојала област друштвеног и политичког живота о којој нисмо водили разговоре. Није изашла књига из штампе а да је нисмо прочитали, препоручујући је једни другима, ако је била од вриједности.

Пратили смо сва кретања у друштву и спремали се за отпор и борбу у та времена узаврела код нас и у свијету. На тим скуповима често смо се договарали и о појединим акцијама, које би и остварили. Идеје за изложбу „Ала ошишани жеж“, која је у граду пожњела велики успјех, углавном смо доносили за столом у хотелу „Неретва“, гдје смо се ради тога редовно сакупљали.

Са студентима нашег Удружења, са којима смо се најчешће састајали, били су: Авдо Хумо, Џемал Биједић, Салко Фејић, Стјепан Шулентић, Рајко Таушан, Хамо Гребо, Раде Мандић, Брано и Смиља Кораћ, Слободан Тамбић, Младен Спужевић, Ненад и Предраг Васић, Есад Бркић и Брано Мандић. Скоро су сви били марксистички оријентисани, а међу њима је било и чланова Партије и оних који су били у Управи Удружења. Смиља Кораћ била је секретар или предсједник Удружења студената у Мостару од 1935. па до рата. Слична задужења имао је и Стјепан Шулентић.

Друговали смо, такође, у Радничком дому, са радницима, са радничком и средњошколском омладином на излетима, предавањима, приредбама и игранкама. Гајили смо другарске односе и повезивали се и са сеоском омладином.

Поједине групе студената често су биле са старијим друговима интелектуалцима у разговорима, дискусијама и акцијама, најчешће са Др Сафетом Мујићем, професорима Данилом Вукајловићем и Џемсом Шарићем, инж. Фазлијом Аликалфићем, правницима Исметом Терзимехићем, Исметом Милавићем и Смајом Бркићем, приватним намјештеником и другим. Са поменутиим друговима дружење је постало још више кад је у мостарску гимназију дошао ријетко образовани марксиста Сафет Крупић и група младих професорки, марксистички опредељена Драгица-Дража Крнић, Мара Зубер и Елиза Вернић. Са њима су се поједини студенти и студенткиње често састајали на тераси хотела „Неретва“. Незаборавне су те вечери, сваке је према својим склоностима и знању започињао разговор и дискусију.

Када би у групи полазили кућама, прво су испраћене другарице, које су становале на шеталишту, кроз алеје платана и липа. Тада би тихо запјевали пјесму, или се чуле строфе Шантића, Давича, Лорке, Јесењина, или неке друге. И тако пратећи једни друге, преко мостова, застајујући над ријеком, ишли смо кроз топле, мирисне, напола уснуле мостарске улице и сокаке, маштајући о новом добу. У сјећању нам је остао и излет у виноград Смаје Бркића и дивна пјесма мецосопрана Мелвиде Аликалфић, који нас је све освојио. Закуске нам је приређивала у својој кући и Наџида Нури Хаџић-Новак. Теофик Калаџић, последице положене матуре позвао је младу генерацију својих напредних професора и један број студената и старијих другова комуниста у виноград свога оца, да нас угости. Сваки тај састанак био је обогаћен садржајем једне напредне, полетне младости.

Одлазили смо и састајали се чешће и у Гајретовом дому ученика чији је управник био професор Џемшо Шарић. Смиља Кораћ није одољела да неком не покаже писмо које јој је послао Сафет Крупић. Писао је уочи самог рата. Просто је невјероватно како је Сафет

предвиђао сав ужас братоубилачког убијања и наступајућег фашизма. Однијела је писмо у Гајретов дом гдје је гребало да дође и Сафет Мујић. Када су прочитали шта пише, обојица су ућутала без ријечи и Мујић и Шарић. Крупићева предвиђања обистинила су се и задесила, на нашу велику жалост, и ову сву тројицу, ријетко честитих, надпросјечно интелигентних и хуманих људи, комуниста.

Од поменутих младих професорица Смиља Кораћ се највише дружила и најбоље познавала Драгицу Крнић. Остао јој је у сјећању дивни лик ове свестрано образоване дјевојке. С њом се и дописивала. Када је полиција упала у стан Крнићеве, после крвавих септембарских демонстрација у Мостару 1940. године и нашла неки компромитујући материјал, затворила је. Драгица је поручила друговима да јој срећом нису пронашли Смиљино писмо, које јој је писала у Бјељину. Са одушевљењем помињала јој је обиман политички рад који предузимају студенти на Београдском универзитету и неке планове за рад Удружења студената у Мостару. То писмо Драгица није подерала већ га је донијела у Мостар. Другови су успјели да уђу у Драгичину собу, да пронађу то писмо које је спасло од заговора обје другарице.

Покренут је тада и кривични поступак против Крнићеве, али због недостатка доказа пуштена је на слободу. Одмах затим Драгицу и све те младе, дивне људе, професора Сафета Крупића и Мару Зубер, испремештали су у друга мјеста. Они су за собом, у Мостару, а посебно међу гимназијалцима, оставили својим радом, прогресивним опредељењима и честитомшћу трајне трагове. Трн у оку Бановини Хрватској био је и професор Џемшо Шарић, кога су отпустили из службе септембра 1940. године.

Треба поменути, да су повремено са појединим групама били и неки млади официри, као Бранко Вега и Никола Рукавина, пред којима смо отворено износили своја марксистичка убеђења.

Најредни покрећ студенаџа Техничког факултета (1933—1941. године)

Последњих дана консултовао сам више другова и од њих добио многе податке и мишљења о предмету овог написа. Док тим својим старим друговима дугујем драгоцено освежење и допуну мог непознатога памћења и неке оцене о којима смо се лако сложили, одговорност за писање ове скице и акценте у њој примам на себе. Прва ствар за коју мислим да би је требало нагласити јесте да су скојевци, комунисти и прогресивни омладинци наших генерација умели да служе онима у чијој су средини деловали, да су улазили у политичку борбу спремни на демократску утакмицу и кадри да масовно делују у ширењу својих погледа на свет и решење проблема наше земље. Нека, као илустрација резултата оваквог начина политичког рада, послужи податак да су, у пролеће 1940., у тајним и директним изборима за управу Централног удружења студената технике (ЦУСТ) напредни Народни студенти више него убедљиво победили блок грађанских струја и десничара. Наш кандидат за председника ЦУСТ-а Страхиња Радетић из Бихаћа добио је око 850 гласова према око 110 гласова колико је добила Вера Полети из противничког табора.

Друга ствар за коју верујем да би је требало нагласити јесте да су прогресивни студенти са целог Београдског универзитета и, на видан начин, они са Техничког факултета, помогли јачању радничког и комунистичког покрета у годинама пред рат и одиграли важну улогу у организовању устанка 1941. нарочито у Србији и у Црној Гори, такође у БиХ, одакле је иначе на самој Техници било мало студената и, делимично, у Македонији.

Другачије и није могло да буде у једној привредно заосталој балканској земљи у којој су сирни сељаци сачињавали преко две трећине становништва. У њеним пространим деловима није ни било већих индустријских и радничких центара, нарочито не у оним одакле су млади људи гравитирали према Београдском универзитету и куда су се враћали као борци политичког радничког покрета и, затим, ратни комесари и команданти.

Нека као илустрација ове историјске улоге студентског покрета која је дуго времена била догматски занемаривана да не кажем прећуткивана, послужи и наш ужи податак да је, од око 200 припадника Народних студената и око 30 организованих комуниста на Техничком факултету пред рат, њих 19 проглашено Народним херојима. У рату је погинуло 11 Народних хероја: Олга Јовичић —

Рита из Краљева, прва жена комесар чете у НОБ, Аксентијевић Влада из Обреновца, Барух Исидор из Београда, Бурић Станко из Даниловграда, Димитријевић Војидар — Козица из Дрвна крај Пожаревца, Буракић Радомир из Белог Поља крај Чачка, Гилић Милош — Мићо из Витомирице крај Пећи, Младеновић Сретен — Мика из Крагујевца, Наумов Стефан — Стиф из Лепенског, Јегејска Македонија, Павловић Драган — Шиља из Београда и Принцип Слободан — Сељо из Хаџића у Босни. После рата преминули су народни хероји, некадашњи комунистички активисти на Техничком факултету, Милентије Поповић и Вељко Влаховић. Живи су Иваковић Драгиша, ратни комесар између осталог и легендарне Пете пролетерске бригаде и бивши ректор Београдског универзитета из Сјенице крај Титограда, Ковачевић Војо, генерал-пуковник у пензији из Грахова, Милатовић Вељко, бивши председник Председништва Црне Горе из Никшића, Николић Војин, генерал-пуковник у пензији из Милочана крај Никшића, Нововић Мирко, генерал-потпуковник у пензији из Цецуна крај Андријевице и Тодоровић Мијалко — Плави, ратни комесар Прве пролетерске бригаде и Прве армије Јо, вратимо се са заслужених назива хероја на дане када су студентски активисти радили као истрајни политички мрави. Сећају ли се још сви како смо крајем тридесетих година дочекали нове студенте бруцоше?! Са упутствима о упису, формуларима и таксеним маркама, са уџбеницима и за њих правим митингом у нашој великој сали. Ту смо их упознавали са оним шта раде наша стручна удружења, за каква се права и интересе младе генерације залаже студентски покрет и какво је стање омладине у нашој земљи и у свету.

На Техничком факултету била су четири студентска стручна удружења, колико и факултетских отсека: Удружење студената машинске и електротехнике (УСМЕТ), Удружење студената грађевинске технике (УСГЕТ), Удружење студената технологије (УСТ) и Удружење студената архитектуре (УСА). Она су била легална удружења која су се бринула о стручним потребама студената, штитила њихове интересе и заступала их код факултетских власти. Имала су демократски изабране управе, усвојене статуте и своје просторије. Већина студената била је у њих учлањена, јер су она, између осталог, радила следеће:

— издавала скрипта и уџбенике. Сем Кашанинове „Математике“ у почетку је било мало штампаних уџбеника, па су их удружења у сарадњи са наставницима умножавали у оближњој литографији Ђурђевића. Тако је изашла Арновљевићева „Механика“, „Перспектива“ од Разова, „Отпорност“ и други уџбеници;

— приређивала стручне екскурзије у земљи и у иностранству. Архитекти су обишли споменике архитектуре у Македонији, Загребу и Љубљани и путовали у Софију, Атину и Истанбул. Технологи су обишли фабрике у Чехословачкој, грађевинци објекте у Бечу;

— учествовала у организовању обавезне летње стручне праксе при чему је рад у фабрикама, централама и на градилиштима донео прва практична искуства будућим инжињерима и ублажавао студентску беспарицу;

— штитила интересе студената у вези са наставним програмима, испитним роковима и плаћањем такса;

— приређивала стручна предавања, изложбе дипломских радова или, као архитекти, изложбе слика надарених колега;

— било је много приредби, веселих вечери, карикатура, зидних новина и излета у природу.

Сва та делатност одвијала се слободно у оквиру аутономије Универзитета која је пречила мешање спољних власти у садржину и начин наставе и акције полиције у универзитетским просторијама. Аутономију су студенти љубоморно бранили и у томе рачунали на сарадњу оних професора којима је такође била драгоцену слобода науке, као што су били Петар Бајаловић, професор нацртне геометрије, Кирило Савић који је предавао железнице, Андоновић, наставник геодезије, Радивоје Кашанин, професор математике и директор Студентског дома, Павле Миљанић, са електротехнике и други.

Централно удружење студената технике (ЦУСТ) заступало је сва наша стручна удружења пред факултетским властима и координирало заједничке акције и послове. При ЦУСТУ је постојала Студентска задруга, чији су чланови могли да купују школске потрепштине и уџбенике јефтине, јер их је задруга навелико набављала на извору. Дуго година њен омиљени главни продавац био је Владо Мићуновић, који је погинуо у борби за Плевља.

ЦУСТ је био познатија творевина и његови председници су били Миодраг Ивковић — Миле, студент машинства из Чачка, Светозар Пејановић, студент архитектуре из тадашње Подгорице и Страхинија Радетић из Бихаћа, један за другим комуниста Србијанац, Црногорац и Босанац, које је тада све спајало и ништа раздвајало.

СКОЈ, ПАРТИЈА И ОРГАНИЗАЦИЈА НАРОДНИХ СТУДЕНАТА

Сва поменута стручна удружења и ЦУСТ била су у рукама напредних Народних студената под директним утицајем комуниста. С тим у вези могло би се поставити и питање откуд то да леве снаге превладају и на Техничком факултету, на којем су студије биле скупле него на већини осталих и похађање наставе и вежби па, према томе, и стални боравак у Београду, обавезни.

Крајем двадесетих и почетком тридесетих година језгро напредног студентског покрета било је на Правном факултету, но покрет се ширио и јачао и на Медицинском, на Техничком и другим факултетима. Напредни студенти Техничког факултета били су један од његових најјачих одреда пред рат. С једне стране, то је био резултат активности младих комуниста претходних генерација почетком тридесетих година. Мирко Сарделић, који се 1929. године уписао на Грађевину, наводи међу првим младим комунистима на његовом одсеку Мику Вујића, Илију Гардашевића, Миленгија Поповића, Жарка Капона, Вилијама Шпајдла, Папа. Сарделић се сећа читања марксистичке литературе у стану Миленгија Поповића, писања парола по улицама, штрајка 1934. са захтевом да професор Мицић растерети и рационализује наставу, и своје идеје да високо у небо над Београдом подигну црвену заставу помоћу балона који би направили симпатизери са Технолошког одсека. Ти омладинци су освојили управу свог стручног удружења 1934. године.

То исто одиграло се на Машинско-електротехничком одсеку нешто раније, колико се сећа Драгиша Ивановић, који се уписао 1932. Он

пени да је УСМЕТ био освојен најдаље 1933. јер је он већ 1934. био изабран у Управу. Тада је, како наводи, секретар СКОЈЕВСКЕ ћелије на Машинском одсеку био Вељко Влаховић, а чланови Војо Јововић и Драгиша Ивановић. Сем међу студентима, неки од њих су политички радили и ван факултета. Ивановић се сећа да је Вељко Влаховић одржао говор сбалским радницима на летећем митингу и одласка чланова УСМЕТА у тадашњу Јагодину где су одржали културно вече за раднике. На томе одсеку је истакнути млади комуниста и студентски активиста био и Љубо Булат.

Гојко Оклобција, који се на машинство уписао 1934., истиче лик Лазе Симића, председника УСМЕТА и секретара скојевске ћелије који је, као инжењер, почетком окупације Београда страдао док је правио експлозив заједно са својом женом Шелом, радницом из познате комунистичке породице Барух Оклобција је био у Симићевој ћелији СКОЈ-а.

Војо Ковачевић наводи да је после распуштања СКОЈА и реорганизације, на Техничком факултету образована ћелија КПЈ и да су њени чланови 1936. били Војо Николић, Бранко Милошевић, Влада Аксентијевић, Тадија Поповић и Војо Ковачевић.

Они су доцније добили задатке ван ужег оквира Техничког факултета, на коме су штафету из његових руку, ујесен 1938. године, примили писац ових редова, који је био секретар ћелије КПЈ до новембра 1939. године, и Миодраг Ивковић Миле, који је као наредни секретар нагло раширио партијску организацију на факултету. Делом то треба приписати његовој способности одлучног борца и омиљеног масовика а највише и низу објективних чињилаца. Препород Партије 1937. године и ширина борбе против фашизма а за прогресивна решења домаћих проблема заплуснули су Универзитет и наш факултет валом напреднијих средњошколаца из унутрашњости. Мада већином из тзв. пасивних крајева и сељачких породица, они су тада могли да поднесу скупле студије на Техници јер су им материјалне тековине студентског покрета то олакшале. Функционисале су студентске мензе и Потпорно удружење и био је организован рад студената као разносача млека, утоваривача угља, чистача паркета, радника у експедицији Политике и друге.

Повећана партијска организација је 1940. имала око 30 чланова и три ћелије — на Машинском и Грађевинском одсеку посебне и мешовите на Технолошком и Архитектонском одсеку. Биро КПЈ на Техници су тада сачињавали Миодраг Миле Ивковић, као секретар и Милорад Миле Станишић и Мирко Нововић, као чланови. Те исте године Миле Ивковић је постао политички секретар Универзитетског комитета. Пре њега је ту дужност политичког руководиоца партијске организације на целом Београдском универзитету, три пута у периоду између 1937. и 1940. вршио Војо Николић са Техничког факултета.

Организација Народних студената на нашем факултету окупљала је у то доба око 200 студената. Била је то, уствари, групација скојевског карактера, јер су чланови Партије са њима проучавали марксизам у кружоцима, ангажовали их у раду у стручним удружењима и масовној политичкој борби. Они су ишли на демонстрације, писање парола и делење летака. Колико су то већ били комунистички омладинци говори чињеница да су пред рат учествовали

у дељењу илегалних летака и прогласа КПЈ, што је у случају хапшења повлачило мучење на полицији и судске казне.

Омасовљеност напредног покрета на Техничком факултету привукла је ударце режима и реакције посебно управљење на њега. Прво је полиција упала на Факултет и обила касете у којима су студенти држали школски прибор, после чега је тврђено да је у њима нађен субверзивни материјал. Затим је, октобра 1940. године, извршен чувен напад на Технички факултет у коме су учествовали припадници ОРНАС-а, тзв. Организације националистичких студената, потпомогнути од полиције са којом су годинама сарађивали. Ми смо бранили просторије својих удружења и на нападаче извршили противнапад са последњег спрата зграде данашњег Архитектонског факултета, служећи се тешким столицама и камењем извађеним из експоната једне грађевинске изложбе. У помоћ су нам стигли другови са других факултета са Махмудом Бушатлијом на челу. Када смо напад одбили кренули смо у демонстрације данашњим Булеваром револуције. Идућих дана режим је за окршај окривио нападнуте и више нас ухапсио.

Још једна ствар се мора поменути у вези са радом Партије на нашем Факултету. Ојачана и сазрела, она је могла да пружи Партији помоћ у раду са радницима. Та активност зачета, као што смо видели, још у студентско време Вељка Влаховића, набујала је током година пре рата, што је коинцидирало са јачањем радничког штрајкашког покрета у Београду. Недељама смо носили храну штрајкачима и помогли њихову акцију у фабрици прецизне механике „Рогожарски“ и авионских мотора у Раковици. У хладна рана јутра нападали смо коловође штрајкбрехера који су ишли на посао. То није било све. Мирко Нововић је добио задатак да организује комунистичку ћелију у штофари Владе Илића, Велимир Мијовић да ради на идејном уздизању групе од пет радника на Војној одећи (данашњи „Беко“), Ратко Таушан да исто ради у фабрици „Рогожарски“, а Милош Гилић да образује једну групу за марксистичко уздизање радника.

Организација на Факултету постала је расадник кадрова за Партију. Неки су преузимали одговорне задатке после завршетка студија, као Мијалко Тодоровић, који је постао секретар Окружног комитета у Крагујевцу. Други су били деташирани највише 1940. у доба када још нису завршили студије, као Миле Станишић, који је послат на рад у Комитет у Чачку, Велимир Мијовић на партијски рад у Бар, Милош Гилић у Пећ, Марко Никезић у актив СКОЈА који је руководио средњешколским покретом у Београду, Брана Перовић је додељена на рад у Технику Покрајинског комитета за Србију, док је Војо Николић био придодат на рад у партијској техници ван Универзитета. Мирко Нововић се повремено враћао на своју ранију дужност секретара у Андријевици, итд., итд.

Простор не дозвољава да се посебно помене учешће студената технике у стрељачком курсу и војној обуци за студенте која се пред рат одржавала на ледини иза наше зграде, ни учешће у демонстрацијама 25. марта против пакта са Силама осовине, ни преузимање манифестација 27. марта када смо без претходних директива и договора утисли у масе наше пароле и изнели на раменима наше говорнике.

Као природни резултат описаног процеса политичког сазревања и стицања искуства и у илегалном и у масовном раду, многи наши другови били су међу организаторима устанка 1941. у својим крајевима и затим дали НОБ-у драгоцен кадар политичких комесара и команданага. Више предратних комуниста са Техничког факултета вршили су у ратном и послератном периоду врло високе партијске и државне функције, што ветеране обавезује да учествују у превазилажењу садашње кризе тиме што би се револуцији поново утискавао њен демократски друштвени садржај у духу искрености, поштења и привржености народу који их је покретао у доба њихове лепе и богате младости.

Легална руководсва у напредном студенском покрету 1935—1940. године на Београдском универзитету

Напредни студентски покрет на Београдском универзитету има истакнуто место у омладинском и револуционарном радничком покрету у нас. Развијао се и сазревао зависно од политичких прилика и односа политичких снага у земљи и на самом Универзитету а, такође, и од схватања и односа руководећих политичких чинилаца према омладинском проблему.

До 1936. године, омладински покрет није довољно повезан ни тако масован, мада су протести напредне омладине веома оштри. Јављају се штрајкови и демонстрације, а политички иступи и протести против режима су све изразитији код средњошколске и студентске омладине.

Из постојећих докумената може се видети колико су власти биле узнемирене стањем духа, нарочито, међу средњошколском омладином. Може се такође видети да просветни органи помно прате све што се збива у средњим школама и предлажу далекосежне мере за сузбијање комунистичке идеологије која у средњим школама узима све више маха. Као што се зна, они предузимају и мере према студентској омладини, које су веома оштре, а некад и драстичне.

У овом периоду видно је изражена антифашистичка и антирадна оријентација омладинског покрета.

У наредном периоду нарастање омладинског покрета је очито. Остварене су чвршће везе између радничке, сеоске и интелектуалне омладине и, с правом, може да се говори о јединственом омладинском покрету. Партијска руководства више пажње посвећују проблему омладине и оријентишу омладинску организацију да се више бави проблемима омладине. Захтеви за решавање горућих питања омладине побуђују веће интересовање и ангажовање широкх слојева омладине. Запажа се такође да расте број комунистичке омладине и да је она све утицајнија. Омладински покрет је истовремено, веома активан, у борби за демократске слободе у земљи. Исто тако, борба против фашизма и рата, борба против политике владајућих режима, која је утирала пут фашизацији земље, и даље је значајна компонента омладинског покрета. Акције напредне омладине на том плаку прерасле су у мировни покрет. Мировни одбори делују у свим крајевима земље. У многобројним мировним акцијама остварено је јединство омладине на широкој основи. Прокла-

мовано је да мировни покрет у нас није покрет који само указује на ратне страхоте. Његова основна линија и циљ су да се бори за спречавање рата за борбу за мир, која је, уствари, борба против фашизма.

Успостављене су и прве везе са омладином у свету. Ставови о карактеру мировне борбе презентирани су на међународним омладинским мировним конгресима и конференцијама преко делегата који су им присуствовали. Укратко, омладински покрет постао је значајна чињеница у политичком животу земље. То је био оквир у којем се развијао и деловао напредни студентски покрет.

Као што се зна, у првим месецима 1936. године, стање на Београдском универзитету било је не само тешко већ и драматично. Напредни студентски покрет је под снажним притиском реакционарних снага, који, уствари, траје од почетка 1935. године. За нешто више од годину дана пала је и друга жртва из редова напредних студената.

Студенти су се обратили своме народу и објавили да је у суботу, 4. априла 1936. године, Слободан Недељковић, студент права и секретар Организације националних студената, убио са два ударца ножем у леђа Жарка Мариновића, студента права, а тешко ранио и студента права Јована Шћепановића и да је тада рањен и студент права Вељко Крговић. До наведеног убиства, речено је, могло је доћи само зато што више од годину дана, колико је прошло од убиства Мирка Срзентића, није ништа предузето у циљу утврђивања одговорности. Рекли су тада јасно и то да после 4. априла за тадашњег ректора постоји само један избор — оставка.

Међутим, за ректора Ђоровића, почасног председника Организације националних студената (Орнас), ситуација на Универзитету је врло јасна. На једној страни су, како је рекао, комунисти, Црногорци, нерадници, а на другој ваљана национална омладина учлањена у организацију националних студената, чији је он био почасни председник. Узгред речено, према неким подацима, тада је око ове организације, било окупљено нешто око 30 студената.

Студенти су у својим захтевима пошли и даље и, поред осталих, истакли захтев за укидањем универзитетске полиције, полазећи од тога да је слобода мисли, речи и удружења, први услов за научни рад. У касарнској школи, какву жели да уведе господин Ђоровић, тога не може бити. Универзитет ће се, дакле, претворити у касарну. Успеси напредних снага априлских дана 1936. године донели су, као што је познато, велики преокрет у даљем развоју и снажењу напредног студентског покрета. Од тада памтимо Акциони одбор студентских стручних удружења као легално руководство за решавање стручних и других питања студентске омладине, а Уједињену студентску омладину као носиоца политичких захтева, инспиратора и организатора зборова, протеста, манифестација, демонстрација и других политичких акција.

Одбор Уједињене студентске омладине, заправо јединствено иступање свих напредних студентских група у драматичним догађајима априла 1936. године, прерасло је у легално политичко руководство напредних студената. Јединство мисли и акције, идејност, висок степен организованости, дисциплине и одговорности и ефикасност,

то су најкраће речено, велике одлике овог јединственог, масовног и слободарског покрета, стално изложеног притиску и ударима режима и реакционарних група на самом Универзитету.

Удео руководећих органа у коме је од посебног значаја. Стручна и политичка руководства знатно су налазила начина за организовано деловање и поред свих стега, притисака и прогона. Облици организовања и деловања подешавани су условима и могућностима, а у складу са захтевима и потребама датог политичког тренутка на Универзитету, и у земљи. Користећи неке легалне и полулегалне могућности стручна и политичка удружења успевала су да мобилишу најшире слојеве студената на јединственој платформи и широко постављеним и добро формулисаним захтевима студената, како оних који се тичу положаја студената и услова студирања тако и оних који се односе на политичко стање у земљи. Изјашњавају се о свим битним питањима политичког живота Своје ставове саопштавају јавности на начин и у форми који најбоље одговарају датом политичком моменту. Када се изјашњавају о државном устројству напредни студенти се залажу за уређење државног живота на бази демократије, равноправности и суверенитета народа и покрајина у Југославији.

У једној резолуцији демократских студената Словеније, студената из Црне Горе, студената из Македоније, Омладинске секције Војвођанског покрета, групе Босанско-херцеговачких студената с краја 1937. године каже се:

— Стојимо на становишту пуног историјског индивидуалитета и права на самосталан живот наших народа и покрајина;

Сматрамо да треба да буде:

1. Словенија, посебна федеративна јединица;
2. Македонија, посебна федеративна јединица;
3. Црна Гора, посебна федеративна јединица;
4. Босна и Херцеговина, као покрајина, засебна федеративна јединица, ради свог економског, географског положаја, историјског развитака, специфичног распореда и мијешања двају народа (Срба и Хрвата), те посебног положаја и осјећаја Муслимана;
5. Војводина, посебна федеративна јединица, ради своје економске самосталности и националног састава, те свог посебног историјског и културног развоја (Архив ЦК СКЈ — бр. 4532).

О илегалном руководству — о организацији КПЈ на Београдском универзитету 1935/40, поднела сам саопштење на Симпозијуму одржаном у Београду 14—15. децембра 1982. године

Ја само дајем кратак осврт на легална руководства која представљају једну од особености напредног студентског покрета — о Акционом одбору студентских стручних удружења, као стручном, и о Уједињеној студентској омладини, кратко названој УСО, као политичком руководству. Говорити о њима велика је обавеза и за учеснике покрета и за историчаре. Сваком од њих требало би посветити пуну пажњу. Свако од њих изискује обраду у научном поступку.

У свом тексту ограничила сам се на то да само потсетим и укажем на улогу и карактер ових руководства или боље рећи својеврсних масовних организација, на неке њихове одлике и карактеристике, како сам их схватила, запазила и запамтила.

АКЦИОНИ ОДБОР СТУДЕНТСКИХ СТРУЧНИХ УДРУЖЕЊА

Акциони одбор као руководећи орган студената израстао је у ватри борбе напредних студената за решавање горућих студентских питања — у борби за побољшање материјалног положаја студената и условима студирања, у борби за аутономију Универзитета и слободу мисли и науке на Универзитету.

Преузимањем управа у стручним и другим студентским удружењима и организацијама током 1935 године, које су махом биле у рукама конзервативних елемената или режимских група, створени су повољнији услови за организовање и јачање напредног студентског покрета. Рад студентских организација постављен је на нову и шири основу тако да су оне постале истински тумач интереса и захтева студената, који су у све већем броју долазили на Београдски универзитет из сиромашних друштвених слојева.

Акциони одбор покреће и руководи свим акцијама за побољшање услова живота студената и услова студирања као и акцијама за очување аутономије Универзитета. Вођењем конкретних акција на том плану Акциони одбор је стекао велики углед код студената и афирмисао се у јавности као легитимни представник напредних студената. Као такав признат је и од универзитетских власти, нарочито после априлског штрајка студената 1936. године.

Ради бољег и ефикаснијег решавања актуелних питања организују се и други органи који се ближе баве студентским питањима у разним областима — Економски одбор, који се бави економским питањима и стара о објектима за материјално обезбеђење и смештај студената; Културни одбор са својим органима, Академским позориштем и другим, ради на организовању културног и забавног живота студената; Одбор за здравствену заштиту; Одбор за борбу против туберкулозе; Одбор за правну заштиту студената и сл. Организују се такође одбори који прелазе оквири Универзитета — Мировни одбор који организује и води разне мировне акције, познате и изван наше земље, Одбор за одбрану земље у време када је запретила непосредна опасност за независност земље и др.

Акциони одбор обједињава и усмерава не само рад студентских стручних удружења, већ и рад ових и других органа и организација у склопу веома развијеног студентског живота. То је, уосталом све добро познато.

Рад студентских организација усмерен је на то да се положај студената мења, да се мобилишу и организују најшири слојеви студената и оствари јединство студената на тој основи, да се студентски захтеви уважавају и прихватају. То је основна оријентација и полазиште у раду Акционог одбора у редовним приликама, тј. када је на Универзитету релативно мирно стање.

Међутим, када је стање на Универзитету заоштрено и односи између студената и универзитетских власти затегнути и супротстављени, што није било ретко, Акциони одбор делује и као политички фактор, схваћено у ширем смислу. Тада предузима и мере које излазе из оквира његове редовне делатности. Предузима потребне мере за заштиту студената од прогона универзитетских, просветних и полицијских власти; одлучује о проглашењу и прекидању штрајка студената, формулише и поставља захтеве универзитетским и просветним властима; одржава везу са ректором и води преговоре са представницима универзитетских власти; издаје прогласе којима се

обраћа јавности и даје обавештења о стању и догађајима на Универзитету, позива студенте на демонстрације, ступа у везу и остварује сарадњу са напредним студентским покретом на другим универзитетима у земљи и сл.

Акциони одбор је у правом смислу преставничко тело студената. Сачињавају га изабрани представници студентских стручних и других удружења, органа и организација које се баве студентским питањима. Импозиран је број активиста који су у овом периоду учествовали у раду Акционог одбора било у самом Акционом одбору било у другим органима који су деловали под његовим руководством. Била је то почаст и признање онима који су делегирани у ово ауторитативно руководство али и велика обавеза и одговорност. У саставу Акционог одбора претежно су били комунисти — чланови Партије или комунисти по убеђењу. Али, било је такође и других напредно оријентисаних студената, активиста напредног студентског покрета. Но, без обзира на такав састав јединственост у раду Акционог обезбеђења је у потпуности. И то је, могу рећи, посебна одлика овог репрезентативног тела напредних студената. Посебно желим да истакнем чињеницу да су напредна схватања о положају жене у друштву заблистала на слободарском Београдском универзитету. У раду Акционог одбора као уосталом и у раду свих других студентских удружења, органа и организација учествовао је велики број студенткиња, било као представнице Удружења студенткиња или као представнице стручних и других удружења, органа и организација. То представља такође особеност напредног студентског покрета, имајући у виду владајуће схватање о неравноправном положају жене у друштву па и дубоко укоренена патријархална схватања код самих студенткиња.

Акциони одбор с великом пажњом прати рад у свим областима студентског живота. Посебну пажњу посвећује економским објектима, брине о чувању материјалних добара и располагању материјалним средствима повереним студентима. Важно је напоменути да су студенти по разним основима располагали са значајним материјалним и финансијским средствима у мензама и другим организацијама као и великим новчаним средствима од прилога прикупљених у разне сврхе. Одговорно понашање с тим у вези обезбеђено је у потпуности. И на томе се градио и неговао нови морал међу студентима који је прожимао све поре студентског живота.

Програм Акционог одбора био је близак и прихватљив за студенте. Сачињаван је на основу проблема које су износили чланови одбора из органа и организација које су представљали и других питања која су се у одређеним ситуацијама наметала.

Седнице Акционог одбора одржавале су се редовно и увек са обимним дневним редом. Ради тога трајале су обично и по неколико часова. Некада се на седницама остајало и до саме зоре, нарочито у кризним ситуацијама. У заочтреним ситуацијама на Универзитету Акциони одбор је заседао такоређи непрекидно. Требало је прагмати развој догађаја, брзо реагирати, заузимати ставове и предузимати потребне мере. Тада је владало мобилно стање у правом смислу речи, не само за активисте из Акционог одбора и око њега него и за остале активисте студентског покрета.

Седнице су се обично одржавале у просторијама Медицинске мензе, у Гараганиној улици.

Може се слободно рећи да је дисциплина и одговорност чланова Акционог одбора као и активиста који су обављали задатке на тој линији по правилу била беспрекорна. Није било места комотног понашања и олаком схватању обавеза.

И поред тога што је почетком сваке школске године неминовно долазило до измене у саставу овог студентског руководства, обезбеђиван је континуитет у раду Акционог одбора.

Председници Акционог одбора — Вељко Влаховић, Осман Карабеговић, Војо Деретић, Никола Вујановић, Богдан Капела и други, а такође и читав низ преданих радника на овом сектору напредног студентског покрета, остали су записани у историји овога покрета и запамћени као изузетне личности и врсни организатори и руководиоци на Београдском универзитету.

Нажалост, не могу без одређене резерве поменути и још једног од истакнутих председника Акционог одбора — Ратко Митровића, који је несрећним завршетком свога живота потамнио ту светлу страницу свог револуционарног пута и живљења.

Као председник Акционог одбора и председник Студентског правничког друштва запажен је као студент широке културе и финог људског опхођења, као добар организатор, руководилац и инспиратор многих акција на Универзитету и био веома цењен и омиљен у редовима студената. Уживао је велики углед и код универзитетских власти са којима је као председник Акционог одбора и Студентског правничког друштва често био у контакту и успешно сарађивао. Својим умећем, наступом и тактом успевао је да се решавају текућа питања. Може се рећи и то да је Ратко Митровић био миљеник ректора Драгослава Јовановића. Једном приликом, када је био ухапшен, на молбу студентских представника, ректор Јовановић је отишао у управу града да га обиђе у затвору и издејствовао код полицијских власти да га пусти на слободу. Но, у време окупације допао је затвора у специјалној полицији. Изложен мучењу Ратко Митровић није издржао и одао је полицији другове и илегалну организацију у Београду и тиме нанео велику штету Партији. Несрећно је завршио свој живот у специјалној полицији.

УЈЕДИЊЕНА СТУДЕНТСКА ОМЛАДИНА

Уједињена студентска омладина (УСО) као јединствена политичка организација напредних студената заузима истакнуто место у напредном студентском покрету Београдског универзитета.

Не улазећи ближе у приказ конкретних облика деловања указаћу само на неке моменте који карактеришу ову организацију која је у времену после априлског штрајка 1936 године, постала признати политички фактор, како у редовима студената тако и код универзитетских власти. По свом значају и утицају прелази оквире Универзитета и непосредно утиче на развијање и јачање омладинског покрета уопште.

Организација КПЈ на Универзитету, иако малобројна, инспирише и води политички живот на Универзитету, зналачки гради политичке односе и у највећој могућој мери користи легалне могућности за окупљање и политичку активизацију студената. На тој основи организује и сарадњу са групама демократски оријентисаних сту-

дената које су као огранци грађанских опозиционих партија деловале на Универзитету. Организовањем заједничких акција учвршћује политичко и акционо јединство студентске омладине у условима сталне политичке затегнутости и сукоба са режимом и његовим експонентима на Универзитету.

Тако, стварањем Уједињене студентске омладине сарадња разних група демократски оријентисаних студената добија одређену организациону форму и нови политички квалитет.

Уједињена студентска омладина делује као самостална политичка организација и легални политички представник напредних студената на бази јединствене политичке платформе, јасно формулисаних политичких циљева и захтева општег политичког карактера као и захтева који се тичу слобода на Универзитету. Стварање такве политичке организације утицало је не само на политичку активизацију него и на формирање јединствене политичке свести код масе студената, што чини посебну карактеристику ове јединствене организације. То је уколико значајније што се јединствени политички покрет студената развијао и јачао упркос настојањима режима и његових експонената на Универзитету да га онемогуће. Уједињену студентску омладину сачињавале су ове политичке групе: народни студенти, студенти демократи, самостални демократи, земљорадници, леви земљорадници и радикали. На челу организације био је Одбор уједињене студентске омладине биран од представника наведених политичких група и неких студентских удружења и организација.

Група народних студената била је најбројнија и посебно је интересантна. О овој политичкој групацији било је посебно говора у саопштењу поднетом на претходном симпозијуму који сам већ поменула.

Уједињена студентска омладина као политичка организација брзо се афирмисала као значајан политички фактор, не само по јасно израженим политичким циљевима него и по великом угледу руководиоца и активиста, мајстора пера и реске политичке мисли, одличних говорника и масовика у правом смислу речи.

За рад Уједињене студентске омладине непосредно су везана имена студентских руководиоца који су највећим делом и у каснијим револуционарним збивањима испојили високе политичке квалитете и организаторске способности као што су: Вељко Мићуновић, Мијалко Тодоровић, Мирослав Попара, Мирко Томић, Пуниша Перовић, Слободан Принцип, Радован Грковић, Богдан Капелан, Грујо Новаковић, Раша Стакић, Илија Дошен, Боривоје Ромић и многи други. И у овој као и у претходној генерацији студената било је изванредних говорника. Поред општих говорничких квалитета, по начину изражавања, топлини, одмерености и убедљивости истицао се Ратко Митровић, по елоквенцији и жустрини Иво Лола Рибар, по жестини и темпераменту Рифат Бурдовић и Осман Карабеговић. Итд.

Одбор Уједињене студентске омладине прати политичка збивања, брзо реагује у свим ситуацијама и заузима ставове о свим важнијим политичким питањима и догађајима, износи ставове Уједињене студентске омладине на студентским зборовима, редовним или ванредним, зависно од ситуације или их саопштава широј јавности путем прогласа, летака, упућивањем протеста или организовањем демонстрација. Демонстрације и манифестације као и друге поли-

тичке акције изван Универзитета изводи са студентима или у заједници са радницима, према потреби и могућностима.

На свим важнијим скуповима и зборовима студената иступају и представници уједињене студентске омладине. На редовним општим студентским зборовима Уједињена студентска омладина иступа са својим рефератом. Реферати и говори се брижљиво припремају и састављају тако да јасно изражавају политичку линију у датом моменту; такви су да могу понети масу а да у исто време не изазову незадовољство универзитетских власти. О томе се посебно морало водити рачуна с обзиром да је у то време била успешна сарадња студената са ректором Јовановићем и великим бројем демократски оријентисаних професора, пријатеља студената, да би се избегло заостравање односа на Универзитету и избегле интервенције спољних власти, колико је год било могуће. Говорници су такође брижљиво одабирани. Одређивани су махом они студенти који су већ афирмисани или они млађи који су били перспективни — способни да изложе политичку линију у датом моменту, јасно ефектно. Био је то тежак и деликатан задатак. Говорило се усмено. Треба рећи да су говорници по правилу оправдавали очекивања. Морам да нагласим, да је међу студентима моје генерације било пуно способних за такве задатке. Уствари, политички радници, сагласно политичким захтевима времена, морали су бити добри говорници и масовици.

На актуелне догађаје ширег политичког значаја, Уједињена студентска омладина обично је реаговала издавањем и растурањем прогласа или летака, исписивањем актуелних парола, организовањем манифестација или демонстрација.

Поводом боравка Ивона Делбоса, министра иностраних послова Француске, на пр., издаг је летак од стране земљорадничке, радничке, Уједињене студентске и друге омладине, у коме се даје оцена актуелне политичке ситуације.

Стојадиновићево шуровање са Берлином ствара опасност за опстанак ове земље, оно представља издају њених интереса, издају наших опробаних савезника Чехословачке и Француске, цепа Малу Антанту и доводи у опасност светски мир.

Омладина поздравља Делбоса као гласника антиратних снага читавог свијета и као представника демократске и слободарске Француске, каже се поред осталог у овом летку.

Студенти су се масовно одазивали и учествовали не само на студентским зборовима него и у оваквим акцијама. Наравно, томе је претходно један интензиван пропагандни рад партијских радника. У периоду релативно мирног рада и успешне сарадње са универзитетским властима разграно се рад студентских удружења и организација у свим правцима. Побољшали су се услови за решавање студентских питања. На Универзитету је владала једна радна и пријатна атмосфера, пред којом су устукнули експоненти режима на Универзитету.

Но, провокације и напади националних студената у њиховом стилу као и интервенције полицијских органа и даље се догађају, када им се укаже згодна прилика.

У једном писму Ректору 1937. године студенти му изражавају захвалност на заузимању око похапшених и моле га да на над-

лежном месту саопшти захтев студената, да се најстрожије казне органи Управе града Београда који су пребијали ухапшене студенте и да се студентима обезбеди потпуна слобода кретања. Данас ни један студент у Београду није више сигуран у свој живот. Ако се овом захтеву не изађе у сусрет студенти ће бити приморани да другим начином прибаве себи сатисфакцију и своје животе, у овом режиму силе и кундака, сами заштите, речено је поред осталог

У једном летку из октобра 1938. године Уједињена студентска омладина се обраћа јавности и објашњава једну такву ситуацију на Универзитету.

— Ненародни режим Стојадиновића, идући трагом својих претходника а припремајући нападе и на оно мало слободе које је народ очувао, похитао је да ликвидира слободу и аутономију Универзитета. На том плану је дошао и насилни упад полиције на технички факултет. Извршена су затим масовна хапшења студената.

Слобода Универзитета је сачувана, а као залога те слободе нашли су се у одвратној главњачи око 100 студената.

Ускоро треба да буду изведени пред суд 22 студента од многих који су прошли кроз главњачу. И данас када се они налазе пред суђењем ми јасно кажемо свима, да се не суди само двадесет и двојици студената који по вољи режима треба да буду криви, суђени и осуђени. Ако су криви они, онда се за исте „кривице“ могу оптужити и свих 7000 студената Београдског универзитета. Каже се поред осталог у овом летку намењеном јавности

А после смрти ректора Драгослава Јовановића активирали су се режимски експоненти на Универзитету и појачао притисак спољних фактора, што је убрзо довело до веома затегнуте ситуације на Универзитету и атака на извојеване тековине напредног студентског покрета.

На крају треба додати да се деловање уједињене студентске омладине не ограничава само на Универзитет. Она се све више јавља као чинилац у оквиру опозиционих снага изван Универзитета. Пре свега, Уједињена студентска омладина преко одбора у унутрашњости и на друге начине непосредно утиче на јачање омладинског покрета и стварање јединственог омладинског фронта.

Масовним учешћем напредних студената на опозиционим зборовима и у другим политичким акцијама и иступање представника студената са захтевима општег политичког значаја, напредни студентски покрет ступа на ширу политичку сцену.

У акцијама за одбрану земље руководство Уједињене студентске омладине поступа као зрело политичко руководство дорасло датом политичком тренутку. Делегација Уједињене студентске омладине подноси политичке захтеве влади Цветковић—Мачек и у директном разговору са потпредседником владе Влатком Мачеком захтева да их влада усвоји и предузме кораке за успостављање демократске владавине у земљи и ефикасне мере за одбрану земље од претеће фашистичке опасности. Отворен и оштар дијалог између представника студената и потпредседника владе забележен је у историографији. Он говори о високој политичкој свести, зрелости и борбеној спремности организације и покрета који је ова делегација представљала у овом изузетном политичком тренутку.

„СТУДЕНТ“ — ГЛАСИЛО НАПРЕДНОГ СТУДЕНТСКОГ ПОКРЕТА

У условима ограничених слобода и цензуре, студентско гласило лист „Студент“ игра важну улогу у раду студентских руководства и студентског покрета уопште

С посебним задовољством бележим нека своја иако непотпуна сећања у вези са издавањем и уређивањем гласила студената Београдског универзитета. Рад у редакцији листа био ми је један од партијских задатака. Наук из рада у илегалној партијској техници пре доласка на Универзитет корисно сам употребила у редакцији листа „Студент“. Поред осталих послова у редакцији све што је било потребно преписивала сам на писаћој машини. Тада је у нашим редовима било мало студената који су владали том вештином. Као што се зна, први број листа „Студент“ појавио се 15. марта 1937. године. То је био још један значајан успех напредног студентског покрета.

Од тада, на страницама листа налазе места прилози о актуелним политичким питањима и догађајима као и прилози посвећени питањима из студентског живота. Као верни тумач студентских тежњи и захтева лист је веома брзо стекао популарност међу студентима. Први број листа појавио се под називом „Студент“. Његов први уредник био је Иво Лола Рибар, што је, разуме се, познато. Редакцију су сачињавали напредно оријентисани студенти. Поред Рибара, на уређивању листа првобитно највише су се ангажовали: Милутин Поповић, Пуниша Перовић, Мирко Давичо, Милован Матић и други.

По својој политичкој концепцији и великој популарности код студената, лист је убрзо скренуо на себе пажњу органа власти тако да су одмах настале тешкоће са цензуром. Због тога је долазило до све чешћих забрана. Због тих забрана, у даљем раду лист је морао да мења назив и уредника, да би на крају настало стање као да је постојала стална забрана излажења листа. Тако је готово после сваког броја требало мењати назив листа и уредника. Због тога се касније гласило студената појављује као „Народни студент“, „Наш студент“, „Београдски студент“. Али, у свести читалаца био је то увек „Студент“. После Рибара уредници листа којих се сећам били су: Богдан Пешић, Божићар Пејовић, Душан Костић. Но, иако су се уредници листа из наведених разлога мењали, одговорност за уређивање листа везана је и даље за Рибара.

За уреднике и чланове редакције ангажовани су напредни студенти који су имали афинитета за овакву врсту посла, углавном из грађанских породица или други студенти који нису били политички експонирани. То је био предуслов и за добијање дозволе и за излажење листа.

Сви послови у редакцији обављали су се на добровољној основи, разуме се у оквиру знања и умећа радника на редакцијским пословима. Плаћале су се, наравно, услуге око штампања. Организационе послове и припремање материјала за штампање, највећим делом је обављао Милован Матић. Радио је то са пуно умешности и одговорности.

Треба рећи да су тешкоће око издавања листа биле перманентне. Поред тога што је цензура напросто сакарила припремљене текстове, полицијски органи су будно пратили све што се у вези са

припремањем листа догађа и знали су изненада доћи у штампарију и запленили читав број.

У време заоштрених односа са универзитетским властима редакцијски послови су се не ретко обављали у стану породице Рибар, у покрајњим просторијама зграде у којој су становали. При томе, уживали су пуну подршку и помоћ мајке и сестре Ива Рибара. Истовремено, студентски лист се све више тражи и с нестрпљењем очекује његово излагање. А време је било такво да се јавна реч није могла износити јасно и отворено. Али, на Универзитету је изграђен посебан стил рада и начин изношења јавног мишљења, у листу посебно, да би се измакло интервенцијама цензуре и другим мерама и у исто време изразило политичко становиште. У томе су сарадници и уредници листа били прави мајстори.

Питање штампања и пуштања листа у продају представљало је посебну тешкоћу. У датим околностима била је права вештина пронаћи штампарију у којој ће пристаћи да штампају лист и заварати траг полицијским органима. Постојала је једна група студената која је о томе посебно бринула. С посебном упорношћу и умећем успевали су ови драги људи да савладавају препреке, да на време обезбеде штампање и пуште лист у продају. Чак и онда када је лист био забрањен, често им је полазило за руком да муњевином брзином извуку лист из штампарије и пуште у продају, уз помоћ изванредних дистрибутера из студентских редова. Одређене екипе су некад успевале да изнесу лист из штампарије пре него полицијски органи сазнају где ће се лист штампати. Била је то стална трка с временом. Било је у томе и неке посебне дражи и жеље да се довијањем изиграју представници полицијских власти, који су иначе били веома будни и ефикасни. То је уједно значило и стицање одређене предности и политичког престижа у тој неравној борби.

Иначе, било је устаљено неколико места где се у тако тешким условима лист могао штампати. У неким ситуацијама, у тим штампаријама су се штампали и разни пропагандни материјали — леци, прогласи и сл., који би се иначе морали штампати у илегалној партијској техници.

Надам се да ће ово мало речи о студентском гласилу, датих више на основу посредних сазнања, подстаћи некога од преживелих актера на овом послу да изнесе више појединости о тешкоћама и довијањима да би се лист појавио у одређено време.

За продају и популарисање листа „Студент“ а тиме и политичке платформе и студентских захтева посебно су заслужни нераздвојни другари Обрад Стишовић и Суљо Манџука. Остала ми је у живом сећању њихова слика са пуним торбама студентске штампе и друге напредне литературе. Десило се, међутим, да је Обрад Стишовић, тај редовни посетилац ауле Правног факултета и других студентских састајалишта, одједном нестao. Испоставило се касније да је овај тихи и скромни продавац листа „Студент“ пронашао неки илегални канал и отишао у Шпанију да се бори за Шпанску републику.

И поред свих тешкоћа, сметњи и честих забрана лист се одржао све до 1941. године, када је сасвим онемогућен нормалан рад на Универзитету.

Студентска илегална штампарија 1939—1941. године

Улога студентског покрета у предратним годинама коју је он имао у политичком животу земље и Београда, наметала је потребу, да се поред других облика деловања, изнађу могућности да се и писмом речју изразе и у јавност саопште ставови и расположења студената како о условима живота и рада на Универзитету, тако и о бројним друштвеним, политичким и економским проблемима у земљи, а посебно о спољној политици владајућих кругова који су у Југославији из године у годину све више увлачили у ратне комбинације великих европских земаља.

Студентски покрет је на разне начине изражавао своје гледање и ставове: на састанцима народних студената; на општим студентским зборовима; масовним учешћем студената на политичким демонстрацијама, културним, забавним и спортским приредбама и посебно, у студентској штампи. Међутим, због стања у земљи па и на Универзитету, било је све потребније да се нађе решење за штампање летака, прогласа, разних саопштења и других сличних материјала који због своје садржине нису могли да прођу у „Студенту“ и другим легалним публикацијама. Каткад су такви материјали, они мање иритирајући, били штампани у приватним штампаријама, али је и то решење постајало све неповољније и теже остварљиво. Власници приватних штампарија све теже су хватали да штампају сумњиве студентске текстове, а полиција је све више контролисала њихов рад и запленивала штампане студентске материјале. У таквој ситуацији успели смо постепено створити могућности да сами организујемо неку врсту мале, илегалне штампарије за потребе студентског покрета.

У јесен 38-ме године уписао сам се на Математичку групу Филозофског факултета и као члан удружења студената математике био делегиран у Централни одбор студената Филозофског факултета — ЦОФ. Тамо сам се упознао и спријатељио са досга другарица и другова из других удружења. Међу њима је било неколико старијих и искуснијих студената и активиста и чланова партије Милка Минић, Пуниша Жижић, Зденка Шеговић, Радован Радовић, Зага Блажић и др. Удружење студената математике је још од раније имало један доста стар, али још увек употребљив, гештетнер на којем су извлачена стручна скрипта и други материјали за потребу удружења.

Другови из ЦИФ-а тражили су од мене да им удружење студената математике омогући да повремено користе гештетнер за штампање материјала за погребне ЦОФ-а и Акционог одбора ССУ. Са друговима из Удружења математичара Војом Дајевићем, Ернестом Стипанићем, Заријом Булатовићем и другима, ствар је била брзо договорена, с тим да сам ја требао примити обавезу да бринем о гештетнеру. Негде у новембру 1938. године, гештетнер смо пребацили у подрум (на старом Правном факултету у тзв. просторије културног Одбора. Тада се постепено информирала мала група која је у почетку ређе, а затим све чешће, извлачила на том старом гештетнеру разне материјале: летке, прогласе, саопштења и др. најчешће за погребне Уједињене студентске омладине и Акционог одбора стручних студентских удружења. Групу смо чинили нас тројица: Махмут Бушатлија — Буш, студент права, руководилац групе, уствари наш шеф, члан КПЈ, Слободан Тузлић — Бутум, такође студент права и народни студент и ја, најмлађи по годинама и по студентском стажу, такође народни студент. Буш је доносио текстове које је требало одштампати, одређивао време рада и тираж, доносио потребан новац за папире и боје, организовао доношење готових текстова и све друго што се тицало организације нашег рада. Бутум је добијене текстове прекуцавао на матрицу на својој писаћој машини коју је држао у стану или на неком другом месту. Сем тога, он је у прво време најчешће руковао гештетнером и у томе је био врло спретан и умјешан. Моја задужења као најмлађег члана екипе састојала су се у куповини потребне хартије, боје и хемијског сапуна, у припремање просторије и гештетнера за рад, у руковању гештетнером, затим у паковању штампаног материјала, уклањању отпадака после обављеног посла и на крају у „затварању дућана“. Иначе, ја сам први долазио на посао, најчешће око 6 сати изјутра, да би припремио гештетнер и просторију за рад. Бутум је долазио 15 до 20 минута касније, па потом Бушатлија и тада би рад могао да отпочне.

Првих месеци радили смо по три четири текста месечно, а некада и више, зависно од тога колико је руководству Уједињене Студентске Омладине и Акционог одбора имало потребе за нашим ангажовањем. Првих мјесеци најчешће смо користили просторију Културног одбора, тј. једну собу у подруму на тадашњем Правном факултету. Захваљујући аутономији Универзитета, могли смо да неметано доносимо потребан материјал, да радимо и да у пакетима износимо одштампане ствари. Сама просторија није била много запуштена, била је доста велика, са два прозора и висином од око пола метра изнад уличног тротоара. Међутим, имала је једну озбиљну ману — налазила се у сусједству просторије у којој су биолози препарирали мишеве, па нам је то причињавало велике тешкоће. Сем тога, у просторијама Културног одбора често су одржавани разни састанци народних студената и други, па смо ради тога понекад морали користити собу Удружења „Стјефан Митров Љубиша“, која се налазила у близини, на углу према згради Ректората. Тамо су, међутим, услови за рад били изузетно лоши, тако рећи немогући. Соба је била пуна свакаких ствари, ту је било кутија, сандука, гомила хартије, патос и све на њему било је покривено предебелим слојем прашине. Прозор нисмо смели да отварамо, па је унутра било врло тешко остати дуже од 3 до 4

сата, после чега смо бивали потпуно ошамућени. Но, ове просторије користили смо само изузетно, у пар случајева. Касније, у пролеће 1939. године, Бушатлија је својим везама успео да се убацимо у просторије Удружења студената славистике на чијем је челу тада као председник био Јурај Спевак, а које су се налазиле у подруму на десном крилу зграде Филозофског факултета, које данас више не постоји. Биле су то две пристојне собе, једна и за друге. Прва, мања, према улици, са прозором у висини уличног тротоара, служила је за састанке и имала је сто и неколико столица, а друга, са пар ормана за књиге и столом за пинг-понг, служила је за потребе удружења планинара и друге сврхе. У овим просторијама смо најчешће обављали своје штампарске послове. У јануару 1940. године, ја сам по налогу Партије у коју сам примљен новембра 1939. године, отишао у свој крај, а у Београд се вратио октобра исте године. После ове вишемесечне паузе поново сам наставио старо занимање. Услови за рад су се нешто били променили. Бушатлија се ређе бавио нашом групом, а његову улогу постепено је преузимао Саво Бурић, студент права. И Слободан Тузлић Бутум, био је ускоро повучен са овог посла. Захваљујући томе што је Саво Бурић дуже времена радио у „Самопомоћи“ као и његовој особини да се брзо спријатељи са људима, он је у ово време већ био у добрим, пријатељским односима са чика Ристом, домаром на Правном факултету. Том везом Бурић је створио услове да са гештетнером изађемо из подрума и сместимо се на платоу степеништа иза физичке сале, (сада Сале народних хероја), које је било изоловано од дела зграде који је био стално коришћен. Но, на новом радном месту нисмо имали толико посла као раније, прероватно и ради тога што су били организовани и други слични пунктови. Тако сам, колико се сећам, добио задатак негде крајем новембра или првих дана децембра 1940. године да гештетнер пребацимо у Земун на Агрономски факултет Бурић и ја спаковали смо гештетнер у сандук, омотали га у модри пак-папир и позвали ауто-такси. Пошто смо пакет убацили на задње седиште, сместио сам се и ја поред пакета и у свом старом хубертусу настојао да изгледам што више као пословни путник. Шоферу сам казао да вози до Земун а касније до Агрономског факултета. Испред факултета је већ чекао Фредо Сантини, студент агрономије члан КПЈ родом из Сплита, погинуо у августу месецу 1941. године код Сиња као политички комесар сплитског одреда. Нас двојица смо изнели пакет из кола, а ја сам платио возњу која је, колико се сећам, износила 80 динара. Пошто се таксиста удаљио ја сам се поздравио са Сантинијем и вратио се трамвајем у Београд. То је била моја прва и једина возња ауто-таксијем прије рата и мој расанак са добрим гештетнером са којим сам друговао више од двије године. Као што сам већ рекао, у овој малој штампарији — ако се извлачење текста на гештетнеру може тако да назове — умножавали смо разне ствари за погребне студентског покрета, које су сматране полу-илегалним, или илегалним, по мерилима државних и универзитетских власти и које због тога није било могуће штампати у приватним штампаријама или у легалној студентској штампарији. У нашој штампарији нису умножавани партијски материјали, јер је то, претпостављам, био став Универзитетског комитета СКП, сем два-три случаја када је то било неопходно. Илустрације ради, шта је све извлачено на гештетнеру у овом времену навешћу неко-

лико наслова наших „производа“ који се чувају у Архиву Савеза комуниста Југославије.

У 9-том месецу 1938. године штампан је проглас Уједињене студентске омладине — „Омладини, свој поштеној и родољубивој јавности“ — Поводом пресуде Државног суда за заштиту државе од 17. 11. којом су осуђени Павле Пап, Слободан Башић, Милинко Кушић и други. Године 1938, 13. децембра — писмо Уједињене студентске омладине главном бирачком одбору у којем се протестује због фалсификата избора. Марта 1939. — проглас Уједињене Студентске Омладине „Свим студентима Београдског универзитета и свој поштој културној и родољубивој јавности“, поводом покушаја љотићеваца и полиције да продру на Технички факултет. 9. априла 1939. — Коминике број 2 „Истина о догађајима у Албанији — вести из земље и иностранства“ — потпис Уједињена студентска омладина, а 10. априла, Коминике број 3 „Југославија је у опасности — Истина о догађајима у земљи и иностранству“ — потпис, опет Уједињена студентска омладина, 12. априла, па затим, Коминике бр. 4 — „Југославија је у опасности“ — саопштење о догађајима, итд., потпис: Студентски одбор за одбрану земље — Већ 14. IV „Меморандум београдских студената свим факторима државног и јавног живота“ — Меморандум је издао Студентски одбор за одбрану земље поводом међународних догађаја после чехословачке и агресије на Албанију. У њему се поред осталог каже: „Оваквом стању ствари потребно је хитно учинити крај У том смислу ми апелујемо на све чиниоце нашег државног и јавног живота:

Прво, да се омогући пуно и истинско обавештавање све наше јавности о догађајима на нашим границама и у међународној политици.

Друго, да се предузму најенергичније мере за сузбијање и онемогућавање сваке делатности организација и група људи који у нашој земљи раде по налогу Берлина и Рима, као и против свих њихових помагача и издајничких и капитулантских елемената.

Треће, да се омогући пун и слободан развој родољубиве акције омладине и свих народних снага и да се престане са прогонима и мерама против њих.

Четврто, да се на бази демократије и народног споразума омогући хитно решење наших унутрашњих питања, у првом реду хрватског, и да у земљи у овим судбоносним часовима стане на чело влада свих правих представника народа, влада народне одбране.

Пето, да се предузму мере за моралну и материјалну припрему народа за отпор и одбрану његове државе. Ми позивамо све народне снаге да се заложу за остварење ових мера од којих зависи опстанак и будућност свих нас. Студентска омладина у заједници са свим омладинским и родољубивим снагама наставиће још борбе и пожртвованије своју акцију у том смислу“

Потпис, Студентски одбор за одбрану земље.

Априла, 14, 17, 19, 21, 22, 25 и 27. а затим 2 и 17. маја 1939. године, били су објављени коминике број 5, 6, 7, два пута коминике бр. 8, затим 9, 10, 11, 12 и 13 у којима се говори о збивањима у земљи и иностранству у светлу политике КПЈ за одбрану земље. Сви бројеви су носили потпис Студентског одбора за одбрану земље. Осмог маја био је издан специјални Коминике број 1. у којем је у целости био објављен говор др Влатка Мачека одржан на ванредној седници Хрватског народног заступства у Загребу 8. маја

1939. године, као и Резолуција конференције посланика ХСС из целе земље под истим датумом. Трећег децембра 1939. године, штампан је летак „Обавештење омладини и јавности“, — летак Уједињене студентске омладине против увлачења нашег народа у „крваво коло“, а 11. децембра 1939. године штампано је саопштење Акционог одбора стручних и студентских удружења „Истина о догађајима и ситуацији на Београдском универзитету“ на четири странице. 14. децембра 1939. — летак Акционог одбора „Против провокација реакције, за слободу и неометан рад на слободном универзитету“, а поводом забране одржавања Општег студентског збора заказаног за 14. децембар. Децембра 39-те штампан је летак „Радни народе“, потпис учесници 14. децембра, поводом пуцања полиције у демонстранте. А 16. децембра 1939. — Проглас Уједињене Студентске Омладине, поводом пуцања у демонстранте. — Саопштење Уједињене студентске омладине, о посети студентске делегације др Влатку Мачеку издато је 21. XII 1939. Децембра 1939. објављен је „Студентима и јавности“, летак Акционог одбора, поводом демонстрација 14. децембра, а 8. јануара 1940. — саопштење Уједињене студентске омладине у вези са растом, на 4,5 страница. 26. октобра 1940. саопштење број 1 „Студентима Београдског универзитета и јавности“ и саопштење бр. 2 поводом напада полиције и љотићеваца на Технички факултет.

Дакле, као што се, на основу набројаних послова, може да види наша мала штампарија је у време све веће опасности од увлачења земље у рат и агресије на Југославију, објективно постала орган Уједињене студентске омладине, односно Студентског одбора за одбрану земље, издајући 14 бројева Коминикеа, Меморандум београдских студената, Специјални коминике, и све то у времену април — мај 1939. године.

То је био период нашег најинтензивнијег рада. Коминикеи су извлачени на две, три и четири странице, у укупном тиражу од неколико десетине хиљада примерака и били растурани у Београду и по целој земљи. Радила се у тешким условима, са примитивним средствима, али смо посао почињали у раним јутарњим часовима, расположени и орни за рад. Прве стотине примерака бивале су веома чисте и читљиве, без грешака, а после 4 до 5 сати, када би се заморили и ми и наш тештетнер, текстови су бивали прљави и теже читљиви, матрице су се све чешће гужвале, а ми постојали све нервознији. После обављеног посла очекивала нас је још једна обавеза, да по пола сата и више перемо руке, иако смо, нажалост, само делимично успевали да отклонимо тратове боја са наших прстију. Хемијски сапун смо куповали у оближњој апотеци по цени од 12 динара, тј. по цени од два до три ручка у мензи. Но, поред све пажње и уложеног труда на сваком летку остајали су отисци наших прстију.

Имајући све то у виду, Бушатлија је од нас захтевао да никако не прихватамо учешће у дељењу летака и прогласа по граду, које су растурали народни студенти, груписани по срезovima. То је мене често доводило у веома неугодну ситуацију. Другови из мог среза позивали су ме као и друге, незнајући шта ја радим. А Бушатлија је изричито забрањивао да се укључујем у такве акције, чинећи то са ауторитетом руководиоца групе одговорног за њен рад. Морам да признам да сам у неколико наврата прекршио директиву, али ми је касније, да изађем из те мучне ситуације, помогао друг

Милић Каљановић, студент права, са којим сам у то време ста-
новао и који је схватио моје тешкоће и уредио са друговима да ме-
не ангажују на оваквим пословима.

Сматрао сам својом дужношћу да, иако недовољно систематизовано
и повезано, кажем нешто о овој малој студентској штампарији
колико ради тога да се сачува од заборава њен скроман допринос
акцијама и угледног студентског покрета, толико, и пре свега,
ради тога да се у прилици када се говори о предратном студент-
ском покрету, потсетимо на тројицу прекрасних другова, младих
ентузијаста са дивним људским и револуционарним особинама, који
су, сваки на свој начин, обављајући савјесно и одговорно своје
задатке, у пуној мери били оличење хуманизма и револуционарности
и прогресивности студентског покрета на Београдском универзи-
тету. Своју оданост и приврженост слободи човека, радничкој класи
и свом народу потврдили су целим својим бићем и својим животом.
Махмуд Бушатлија, неустрашиви демонстрант, Народни херој и
истакнути руководилац устанка у Босни и Херцеговини погинуо је
у Источној Босни октобра 1941. године. Слободан Тузлић, тај увек
насмејани плавојко, са много смисла за глуму и режију, храбро
је пао на Сутјесци у јуну 1943. године. Саво Бурић, народни херој,
човек и друг у коме су се на најсрећнији и најбољи начин спајале
све вредности и љепоте и чари студентског покрета и I пролетерске
бригаде, завршио је рат као командант III Црногорске дивизије и
умро 1962. у 46-тој години живота.

МИЛАН М. НОВИЧИЋ

Студентски економско-комерцијалне Високе школе у студентском покрету

ОСНИВАЊЕ ЕКОНОМСКО-КОМЕРЦИЈАЛНЕ ВИСОКЕ ШКОЛЕ

Развој економских односа у предратној Југославији и „опорављање
од велике економске кризе тридесетих година, оживљавање при-
вреде, прилагођавање привредног живота новим условима, развој
економске мисли у свету, подстакнут потребом изучавања узрока
и последица економске кризе, као и мера економске политике по-
десних за превазилажење тешкоћа“¹, — захтевао је повећање
степенa образовања и стварања стручњака који би обављали по-
слове и задатке произашле из потребе и могућности повећаног
улагања капитала, повећања производње и остваривања профита.
У Загребу је, већ од раније, постојала тзв. Експортна академија у
рангу факултета, док су у Београду, Сарајеву, Скопљу, Подгорици
(Титограду) и неким другим местима постојале државне трговачке
академије, које су образовале способне средње комерцијално-еко-
номске кадрове, који нису били довољни захтевима времена. Поред
њих, економско-комерцијално образовање се стицало у двогодиш-
њим трговачким школама и грађанским школама привредног смера,
док се више образовање добијало на такозваним абитуријентским
курсевима, а високо на Правном факултету у Београду, на коме
су организоване и постдипломске студије, односно курсеви за док-
торанте из области економских наука.

Као резултат таквог стања, у Београду је 31. марта 1937. године,
по одлуци Министарства просвете Краљевине Југославије, основана
у рангу факултета Економско-комерцијална висока школа, која
није била укључена у Београдски универзитет. Њен задатак је био
„да даје стручну спрему из области економских, финансијских и
комерцијалних наука, да својим слушаоцима даје теоретску, научну
и стручну спрему за државну (самоуправну) службу и слободна
економска звања (привредни саветник, ревизор) и да оспособљава
кандидате за наставничку службу из економско-комерцијалних и
привредно-правних предмета“².

Органи Високе школе су били Сенат, Професорски савет, Ректор и
Декан. Први наставници школе су редовни професори др Алексан-

¹ „40 година Економског факултета у Београду“, стр. 11.

² Исто, стр. 11.

дар Јовановић, ректор, др Славко Стојковић и др Лаза Костић, а имала је укупно 22 наставника различитих статуса. Наставни план је обухватао 54 наставна предмета, који су представљали веће или мање делове различитих наставних области, па чак и компоноване делове две или више одвојених и посебних дисциплина. Висока школа је, такође, имала скромну Библиотеку, Технолошки завод и Привредни институт.

Прве школске године, 1937/38., уписало се 217 студената, 1938/39. било је укупно 240, 1939/40. године 1.079, а предрадне 1940/41. године укупно 981 студент, да би се тај број у току ратних година стално смањивао.

Кретање броја положених испита било је у складу са бројем студената. Тако су школске 1937/38. студенти положили 2.121 испит, 1938/39. године 3.250, 1938/40. године 6.520, а 1940/41. године 3.668 испита, док је полагање испита за време окупације знатно смањено. Економско-комерцијална висока школа (ЕКВШ) је приликом оснивања смештена у један део стамбене зграде у Балканској улици број 4, у чијем се приземљу налазио биоскоп („Луксор“). Школа је имала 15 слушаоница, од којих су 2 биле веће, за око 400 и 250 слушалаца, а 3 мање за 50 до 100 слушалаца.

После ослобођења Београда и земље ЕКВШ је наставила нормално да ради под истим називом све до 7. фебруара 1947. године, када је претворена у Економски факултет и укључена у састав Универзитета у Београду.

УЧЕШЋЕ СТУДЕНАТА ЕКВШ У НОБ-У И РЕВОЛУЦИЈИ

Од релативно малог броја студената ЕКВШ, у Народноослободилачкој борби и Революцији учествовао је знатан број, од којих су једну другарицу (Ђорђина — Ђина Врбица) и два друга Владимир Перић — Валтер и Мите Богојевићи проглашени за народне хероје, а 33 друга и другарица (од којих 24 друга и 9 другарица) погинули су у НОБ-у.

— *Ђина Врбица*, рођена 1913. године у Подгорици (Титоград), активно учествује у студентском и радничком покрету у Београду од 1939. године. У НОБ је ступила 1941. године, а погинула 1943. године у Босни. Члан је КПЈ од 1934. године — *Владимир Перић* — *Валтер*, рођен је 1919. године у Пријепољу. Активно је радио у студентском покрету од јесени 1939. године. У НОБ је ступио 1941, а погинуо 1945. године, при ослобођењу Сарајева. Члан је КПЈ од 1940. године. — *Мите Богојевић*, рођен је 1919. године у Болном код Охрида. На ЕКВШ уписао се 1939. и био активан у студентском покрету. У НОБ је ступио 1941, а погинуо 1942. у Болном. Члан је КПЈ од 1939. године.

Међу студентима ЕКВШ погинулим у НОБ био је већи број партијских и студентских активиста, као што су: Бранко Глеђа, Радослав — Рајко Маринковић, Миланка — Мила Јевтовић, Зора Јовановић, Добривоје Т. Исаиловић, Предраг — Пеђо Ђорђевић, Гојко — Глиша Лакчевић, Владимир Ј. Мартиновић, Даринка Павловић, Милица Радовановић, Оливера Парезановић, Рајко Шотра и други. — Наравно, и међу студентима ЕКВШ који су преживели рат и Революцију, а у њима су учествовали, налази се и већи број позна-

тих имена предратног револуционарног и студентског покрета, као што су Јован Божовић, Боривоје Ромић, Ксенте Богојевић, Гроздана Белић, Видак Поповић, Божо Јанковић, Десанка Шутић и други.

ОСНИВАЊЕ СТРУЧНОГ СТУДЕНТСКОГ УДРУЖЕЊА

У оквиру ЕКВШ, упоредо са порастом броја студената, (школске 1939/40. године укупно је било на студијама 1.079), и доласком средњошколаца из Србије, Црне Горе, Македоније и Босне и Херцеговине, који су у претежном броју завршили државну трговачку академију, као и порастом активности студената Београдског универзитета, указала се потреба за оснивањем стручног студентског удружења, каква су постојала на осталим факултетима и високим школама. Школске 1938/39. године основано је Удружење студената Економско-комерцијалне високе школе, које није било тада формално представљено у Акционом одбору студентских стручних удружења Београдског универзитета, ЕКВШ није била у саставу Београдског универзитета. Удружењем студената ЕКВШ руководио је Управни одбор од 7 чланова, чији је председник, школске 1939/40. године био Аксентије Богојевић (Ксенте Богојевић), а чланови Јован Божовић, Рајко Шотра, Радослав — Рајко Маринковић, Весна Бутјер, Иван — Иво Апостоловић и Милан М. Новичић. У истом саставу изабран је Управни одбор школске 1940/41. године. Удружење студената имало је неколико секција, за поједине области живота и активности студената. Око Одбора Удружења односно у секцијама окупљао се заиста велики број активиста и тај се круг све више проширивао, захваљујући предузетим акцијама и активностима које је спроводило Удружење студената. Значајну улогу подизања угледа Удружења студената ЕКВШ имало је и његово чврсто повезивање са Акционим одбором стручних студентских удружења Београдског универзитета и Уједињеном студентском омладином, као и учешће у свим акцијама које су они предузимали.

Пошто је ЕКВШ била нова школа није било довољно штампаних уџбеника, па се Удружење ангажовало у издавању скрипата скоро из свих предмета, што је и наставницима одговарало, тако да је и с њима успостављена чврста и активна сарадња. Сва скрипта издавало је Удружење, што је био озбиљан задатак за Одбор Удружења и одговарајућу секцију. То није био само велики издавачки посао, већ је он окупљао студенте око Удружења, а доносио и извесне приходе, који су употребљавани за разноврсне акције Удружења: обезбеђивање скрипата за сиромашне студенте, давање извесне материјалне помоћи најсиромашнијим студентима и друге повремене помоћи и акције. Издавање скрипата и огромни рад око тога, окупљао је бројне студенте, а нарочито оне који су већ били прогресивно опредељени или су изражавали симпатије према покрету. Скрипта су на матрице кућали студенти и у том послу смењивали су се многи који су знали да раде на писаћој машини. То је рад који се није плаћао. Матрице су умножаване у специјализованим бироима, мада су неки запослени студенти успевали да их бесплатно штампају у својим установама, а затим су ови слогови умножених матрица доношени у Удружење, које је, у великој учиници на првом спрату, организовало њихово слагање у књиге —

скрипта, која су имала од 200 до 500 страница. Само онај који је на том послу радио зна колико је он замашан и значајан. На том послу би се радило после завршетка предавања, обично у вечерњим часовима, од 18 часова па често до поноћи. Понекад је радило по више десетина студената. Посао је пре поноћи морао да се прекине, јер је требало трамвајем ићи у изнајмљене скромне станове, домова или код своје породице. Овим последњима је било лакше него осталима. Њих су чекали родитељи или породица и макар скромна вечера, а остали су свраћали у аутоматски ресторан „Касина“, на Теразијама, где се за три и по динара добијао тањир јела са хлебом, или у млекару „Србиновић“, на почетку данашњег Булевара револуције, где се за динар и по могао узети јогурт или кисело млеко са хлебом. Они студенти који су могли, у те касне сате, после напорног добровољног рада, да свраге у „Касину“ или код „Србиновића“, одлазили су на спавање мирно, док је било оних који сваке вечери ни за то врло скромно јело нису имали новца. То је само илустрација, али конкретна и драстична, врло тешког живота студената у Београду. Наравно, запослени студенти нису тако тешко живели. Међу њима био је знатан број оних који су били идејно чврсто повезани са студентским покретом, и активно учествовали у његовим акцијама, поред тога што су многи од њих били активни и у синдикатима, претежно у СБОГИЧ-у (Синдикату банкарских, осигуравајућих, трговачких, индустријских чиновника), у коме су посебно активни били чланови КПЈ и њени симпатизери. Велико интересовање студенти ЕКВШ су показали за расписани идејни конкурс за израду значке Удружења, на коме је узео учешћа већи број интересената. Тада се родила идеја да се Удружење скраћено назове „Устек“ (Удружење студената економије), што је нашло места и на самој значки, и тај назив је ушао у редовну употребу студената.

ЗНАЧАЈ ОКУПЉАЊА СТУДЕНАТА ЕКВШ

Удружење је имало, на крају сале на I спрату, једну просторију од око 15 m², у коју су студенти долазили за преузимање поручених скрипата, за разна обавештења, за међусобно сусретање и упознавање. Мали простор собе продужавао се у салу и тако омогућавао већем броју студената да бораве у Удружењу, погођено оним данима када се предавања заврше у поподневним часовима. А како је било „отворено“ до касно увече, нарочито у време акција око скрипата, Удружење је многим било нека врста клуба где се могло састајати, наравно без послужења. То место је било основа масовног окупљања студената и облик најбољег њиховог повезивања за разговор, учење, дискусије о савременим проблемима и догађајима. Одбор Удружења био је стога у могућности да прошири своју активност на приређивање предавања о политичким и економским проблемима у земљи и свету. Изабирани су савремене теме, а предавачи из редова професора ЕКВШ и других факултета, афирмисаних публициста и новинара, као и из редова студената ЕКВШ. Предавања су била популарна код студената. После њих развијале су се широке дискусије, укрштала мишљења и пружала разјашњења, у којима су студенти-комунисти и други студенти прогресивне оријентације узимали најживљег учешћа. На та предавања долазили су и студенти са других факултета, па и они различите идеолошке

оријентације, тако да су понекад дискусије биле врло бурне. Остали су ми у сећању предавање публицисте Всеволода Тумина о стању привреде у Совјетском Савезу, једна гада изузетна тема, која је окупила велики број слушалаца, затим критички осврт једног студента на нову Жишкину књигу „Раг за петролеј“, предавање о Мичурину и његовим биолошким истраживањима у пољопривреди, и друга.

Биле су популарне и забавне приредбе, на којима се изводио уметнички програм са актуелним садржајем: кратки скечеви, карикатуре и кригички хумористички осврти на италијански фашизам, немачки нацизам и домаћу реакцију. Свака прилика је коришћена да се студентима разјасне текућа савремена збивања. После изведеног програма, који је припремала одговарајућа Секција Устека, у договору с Одбором Удружења, настављало се игранком, такође врло интересантном за младе људе.

ЗАЈЕДНИЧКЕ АКЦИЈЕ С АКЦИОНИМ ОДБОРОМ ССУ

Сарадња са Акционим одбором стручних студентских удружења била је врло чврста, преко делегираних представника Устека. Усклађиване су акције Устека са студентским иступима на другим факултетима које су водили Акциони одбор и Уједињена студентска омладина. Заједно са радницима и студентима осталих факултета, студенти Устека бројно су учествовали на демонстрацијама одржаним 14. децембра 1939. године, када је, поред још неколико других студената, смртно рањена и касније подлегла ранама Босиљка — Боса Милићевић, студент ЕКВШ. — Исто тако, у масовним демонстрацијама одржаним 29. маја 1940. године на Теразијама, поводом штрајка радника аеронаутичке индустрије, учествовали су и студенти ЕКВШ. — Бројно је било учешће ових студената у демонстрацијама поводом годишњице почетка другог светског рата, одржаним 1. септембра 1940. године на већем броју места у Београду, на којима, услед забуне, полиција није подуже интервенисала. — Врхунац масовног учешћа радника, студената и ученика био је заједнички излет двадесет хиљада омладинаца у Кошутњаку, одржан 8. септембра 1940. године. Том приликом полиција је убила неколико учесника, а изванредан број ранила из ватреног оружја. Разумљиво је да су студенти ЕКВШ узели активног учешћа и у многим акцијама, демонстрацијама и манифестацијама општег значаја, заједно с радницима, омладином и народом у целини. Тако се организовано учествовало у великим демонстрацијама 26. и 27. марта 1941. против рата и за савез са Совјетским Савезом, као и 6. априла ујутро на Каленића пијаци, одложене код „Мањежа“, а пре тога у манифестацијама приликом дочека Едуарда Бенеша, председника Чехословачке и Ивона Делбоса, министра спољних послова Француске, као и у протестним демонстрацијама приликом доласка у Београд фон Нојрата министра спољних послова Немачке. — Поред тога прикупљани су и слати пакети за шпанске борце — Посебна активност показана је током борбе за аутономију ЕКВШ и приликом постављања захтева за промену Уредбе за полагање испита, за олакшање студирања у погледу испитних рокова. Према уобичајеној пракси, студенти Београдског универзитета заједнички су организовали дочек нове године у просторијама Опште студентске мензе и Мензе војвођанских студената. Међутим, од

универзитетских власти није добијена сагласност да се и дочек нове године 1940/41. одржи у тим студентским мензама. Зато је одлучено, у договору са руководством Акционог одбора, да се дочек нове године за све београдске студенте одржи у великој сали ЕКВШ. Одговарајуће секције Устека и поједине екипе студената ангажовале су се у томе. Сала је лепо декорисана, музика ангажована, јело и пиће припремљени. Улазна врата ЕКВШ требало је да се отворе у 20 часова. Активисти Устека раније су се окупили. Али, нешто после 19 часова на дан 31. децембра 1940. године, агенти Управе града Београда блокирали су улаз у зграду СКВШ, а два агента дошла су у велику салу и захтевали да се дочек нове године не одржи. Док је једна група студената водила разговоре, захтевајући да се полиција повуче и престане да крши аутономију Универзитета, друга је позвала дежурног професора да интервенише и заштити аутономију ЕКВШ од полиције, и ступила у телефонску везу са секретаром ЕКВШ, јер ректора телефоном није било могуће наћи. Секретар је врло брзо дошао и наставио заједно са нама разговоре с агентима у сали и с онима на улазним вратима. Они од захтева нису одступали, већ су претили да ће све студенте у згради присунути похапсити, као и оне који буду хтели насилно да уђу у зграду. Агенти на улазу растеривали су студенте који су се окупљали на простору испред биоскопа „Луксор“ и хотелског улаза „Москве“ у Балканској улици, и хтели да уђу у зграду. После извесног консултовања са дежурним професором и секретаром одлучено је да студенти напусте зграду, с тим што су се агенти обавезали да неће хапсити студенте који се разиђу. Одлучено је такође да један студент, који је тих дана био изашао из затвора и сматран је компромитованим, не изађе, већ да остане и проведе ноћ у згради ЕКВШ, па га је стари омиљени послужитељ, чика Михајло, сместио да проведе новогодишњу ноћ у кабинету професора дра Мије Мирковића на V спрату зграде, а ујутро око 5 часова обавестио да је излаз слободан да на улици нема агената.

И друге акције студената ЕКВШ биле су заједничке са онима Акционог одбора и УСО. Устек је 1. марта 1941. године упутио протестно писмо Универзитетском савету Београдског универзитета (под бројем 122) поводом крвавог напада на Технички факултет и упада у Дом студената „од стране органа Управе града Београда и њихових плаћеника из Дома“ и хапшења „тридесетшесторице поштених и радних студената“, који „значе још један гнусни напад на студенте који хоће да се озбиљно посвете науци и истини“. У писму се даље каже:

„Ми студенти ЕКВШ у Београду спремни смо да, у заједници са својим друговима са Београдског универзитета, устанемо, као и до сада, у одбрану Слободе и Аутономије високих школа, те стога најенергичније протествујемо против оваквих злочина који се врше над студентима“.³

Значајна је била акција солидарности поводом петогодишње комеморације Мирку Срзентићу, студенту Правног факултета, убијеном од стране органа Управе града Београда, на дан 1. фебруара 1935. године. На позив Акционог одбора поводом комеморације узели су учешће и студенти ЕКВШ, а пристигли су делегати и телеграми

³ Писмо Удружења студената ЕКВШ, број 122, од 1. марта 1941. (Архив Србије, Београд).

из целе земље. На пример, у телеграму у име „студената из Чачка и околине“, потписаном од стране Милорада Ј. Јевтовића и Ратка Митровића, поред осталог се каже:

„наставићемо узвишену борбу да наш Универзитет буде слободан, слободно васпитава синове народа, ствара праву народну интелигенцију; борићемо се да наш Универзитет буде огњиште слободне мисли, културе, науке и напретка. Нећемо дати убицама Срзентића да својим поганим ногама кроче прагу нашега Универзитета, јер би нас крв палих бораца проклела“.⁴

Европом надирући нацистички терор, а посебно онај над Јеврејима, паишао је на разумевање управљача старе Југославије. У припреми се налазила Уредба о упису Јевреја на високе школе, којом се, као и у нацистичкој Немачкој, забрањивало њихово студирање. Одбор Устека сазвао је пленарни састанак студената, са кога је упућено писмо Акционом одбору стручних студентских удружења, у коме се изражава солидарност у акцији против доношења такве уредбе, следећим речима:

„ми студенти ЕКВШ, као представници Управе и свих секција нашег репрезентативног и потпорног удружења, упућујемо Вам своје жеље да Акциони одбор, као представник студената Београдског универзитета, а у заједници са г. г. професорима поведе што кешћу акцију за укидање поменуте Уредбе“.⁵ Ово писмо својеручно су потписали 60 студената ЕКВШ, који су, нешто касније, скоро у целини учествовали у НОБ-у, а многи од њих су или погинули у току рата и Револуције, или се вратили у Београд као истакнути борци и градитељи нове Југославије.

ЗАКЉУЧАК

Приликом процењивања учешћа студената ЕКВШ у студентском покрету Београда, треба имати у виду да је ова Висока школа пре априлског рата 1941. године постојала свега три и по године, да је број уписаних студената био релативно мали (задње школске године пред рат било је свега 1.079 студената) и да нема архивске грађе Удружења. Али, ипак се може констатовати да су студенти ЕКВШ допринели проширењу и јачању студентског покрета у Београду.

Ово кратко излагање, састављено од илустративних примера активности Устека у предратном периоду и његовој чврстој повезаности са београдским студентским покретом, као значајним делом предратног радничког и револуционарног покрета у Београду, завршићу речима Гојка Николића у сећањима на студенте Београдског универзитета, у књизи „Мемоари“:

„Био сам сведок истинског другарства, солидарности и јединства међу људима У мензама, на демонстрацијама, јавним приредбама, свуда је човек осећао блискост друга. Тај осећај је био тако снажан да су се опрез и бојазан шпијуна (којих је свуда било) практично занемаривали, ако смо се налазили у маси.“ И даље: „Другарство и солидарност међу људима, дисциплинованост и безгранично поверење у партијско руководство бијаху велике врлине предратног револуционарног покрета.“⁶ Сви се добро сећамо да је тако било!

⁴ Писмо „Студената из Чачка и околине“ од 21. Јануара 1940. (Архив ЦК СКЈ).

⁵ Писмо Удружења студената ЕКВШ упућено акционом одбору стручних студентских удружења Београдског универзитета (Архив ЦК СКЈ).

⁶ Гојко Николић: „Мемоари“, Загреб, 1981., стр. 123.

„Политика“ и студенти Београдског универзитета уочи другог светског рата

Први Рибникар који долази у Србију у XIX веку, др Фрања, лекар, рођен је 1840. године, у месту Стенично у Крањској, у Словенији. Пореклом је из многочлане породице земљорадника. Као најмлађе дете у породици, био је миљеник оца. По жељи оца који је био религиозан човек, што није изузетак у том крају и времену, Фрања завршава средњу школу у Љубљани, затим одлази на студије у Беч и уписује теологију. Теолошке науке ни изблиза не задовољавају разноврсна Фрањина интересовања и он, пун младалачког ентузијазма и жара за новим сазнањима и богатњим садржајима, уписује медицину, без знања свога оца. Фрања завршава Медицински факултет са одличним успехом, 1865. године у Грацу, са звањем магистра хирургије. Доцније је положио државни испит у Цириху и добио диплому доктора медицинских наука.

Пре доношења одлуке о преласку на рад у Србију, 30. јуна 1868. године, оженио се у Костајници Милицом — Милком, рођеном Срнић, кћерком Антонија Срнића, гостионичара из Костајнице.

У периоду преласка многих школованих људи са подручја Аустро-Угарске монархије на територију Србије, у жељи да се боре за уједињење југословенских народа и пруже своју помоћ и услуге српском народу, и млади др Фрања Рибникар прелази у Србију са својом супругом Милицом, 16. маја 1869. године.

У Трстенику, где је започео своју лекарску каријеру, постављен је за среског лекара. Ту му се родио син Владислав, 1871. године, син Фрања — Слободан родио крајем 1873. године, а 1878. године, родио Даворин.

Владислав Рибникар, најстарији син др Фрање, уписује се на Филозофски факултет, Одсек за српски језик и књижевност. После одслуженог војног рока одлази на даље усавршавање у иностранство, боравећи најдуже време у Паризу и Берлину. У иностранству се бавио књижевним и преводилачким радом, а ради и као дописник неколико листова. У Србију се враћа после мајских догађаја 1903. године и у њему се буди идеја да у Београду покрене нови лист. Лист добија име „Политика“. Листови истог назива излазили су у Коленхагену и Варшави, а касније и у Прагу.¹

¹ Мр Миодраг Симић, Породица Рибникар и њена улога у штампи, Годишњак града Београда, Књ. XXIII-1976, 240.

Појава првог броја листа „Политика“ 12/25. јануара 1904. године био је посебан догађај за српску журналистику. Покренута је у периоду када је Србија ступала на пут убрзаног развојног, како политичког тако и привредно-економског, у време када се српска буржоазија ослободила стега деспотизма, успевши да се обогати и политички осамостали. У тим условима, лист „Политика“ је својим демократским и независним опредељењем и савременим новинарским изразом представљао не само новину у новинарском изражавању, него је и доприносио могућностима продора прогресивних идеја ондашњег друштва.

Својом разноврсношћу и информативношћу, одмереним тоном и начином писања, као и језиком и спољним изгледом, лист „Политика“ се издвајао изнад тадашње штампе политичког карактера. Лист успева да погоди укус тадашње читалачке публике, што му омогућује да постане најугледнији и уједно најчитанији српски дневни лист. Својим примером лист „Политика“ позитивно утиче на осталу штампу у Србији, која почиње да је подржава у начину писања и стила.

Угледни информативни листови покренути пре, и у време излагања „Политике“, делили су се у две групе. У једној су били сензационалистички, као што су „Београдске новине“, „Вечерње новости“ и „Мали Журнал“, а у другој боље уређивани и озбиљнији — „Правда“ и „Штампа“.

Предлажући програмску оријентацију у првом броју „Политике“, да слободно прегреса сва јавна питања, Владислав Рибникар је истицао да лист „Политика“ има да служи правилном масовном информисању. На основу утврђене политике листа, уредништво је свакој појави, збивања и догађају приступало на начин који одговара средствима масовног комуницирања: да шири научне, политичке, моралне и друге идеје. Зато је, за власника листа, развој штампе означавао борбу за слободу мишљења и изражавања, као основе тзв. политичких слобода, које су уско повезане са другим слободама, као што су слобода савести и вероисповести, комуницирање итд.

Почетком 1904. године у Београду је излазило 16 политичких листова од којих су 13 били дневни; стручних — 13; књижевних — 6; сатирична — 3; црквена — 2; војна — 4; званична — 2. У унутрашњости Србије излазило је: у Нишу 4; у Крагујевцу и Шапцу по 3; у Јагдини, Пожаревцу, Градишту, Параћину, Ђуприји, Негтину, Свилајци, Алексинцу по 1. Укупно је у Целој Србији излазило 90 листова од којих 72 само у Београду, осталих 18 у унутрашњости.² Политички став Рибникаревих, власника листа „Политика“, био је југословенски прожет дубоким хуманизмом и љубављу према човеку, што је посебно утицало на оснивача Владислава и његову браћу, сараднике у листу, Даворина и др Слободана, који су у својим акцијама преко листа заузимали бескомпромисан југословенски став, доказујући га увек и у свакој прилици па чак и својим животима цементирајући своја опредељења за остваривање југословенске идеје и уједињења југословенских народа, попут Владислава и Даворина.

Њихов став и идеја, коју су спроводили кроз концепцију листа „Политика“, огледао се у сарађивању са напредним људима њихо-

² Др Јован Скерлић, Историјски преглед српске штампе 1791—1911, Београд, 1911, 74—75.

вог времена, нарочито са револуционарном омладином. Сарадња је била и са представницима осталих јужнословенских народа. Тако су на делу успели да скину одијум са своје породице којој су многи представници политичких странака у Србији пребацивали „теразијско родољубље“, доказујући своју југословенску оријентацију у првим борбеним редовима у првом и другом балканском рату у коме су били рањени и погибијом Владислава и Даворина у борбама првог светског рата о чему у уводном чланку под називом „Смрт браће Рибникар“ у броју од 2. септембра 1914. године пише једна од највећих српских књижевница Исидора Секулић — Стремицка, која је у уводнику о којем је реч, изразила сву тугу и жал за изгубљеним Рибникарима који су се жртвовали за једну светлу и хуману идеју, идеју југословенства, што је у редовима читалаца листа и шире, само потврдило право и редак ангажман ове, заиста, родољубиве породице.

Лист „Политика“ добија свој изузетан значај у међуратном периоду, када се на челу листа као директор налазио Владислав Слободана Рибникар, рођен у Београду 15 јуна 1900. године. Он је завршио архитектуру у Паризу, где се бавио и новинарством, настављајући тако светле традиције своје породице. Постаје директор листа „Политика“ 25. септембра 1924. године, после смрти свога оца, др Слободана Рибникара.

Владислав Рибникар се својим ставом залаже за националну независност, а против фашистичке политике владајућих југословенских гарнизора. Улази у полемике, осуђује раздор у земљи, групаштво и политиканство. Преко чланака у листу зачетник је друштвене критике оштро нападајући корумпираност и бројне девијације тадашњег буржоаског друштва и тражећи заштиту радничке класе од сурове експлоатације.

Запажен је његов одлазак у Совјетски Савез на прославу десетогодишњице Октобарске револуције 1927. године. Прве потпуније вести о Совјетском Савезу читаоци добијају из пера директора „Политике“ Владислава Рибникара. Његове репортаже дају нова сазнања о овој земљи, животу и раду њених људи и њиховим остварењима. Његови написи о првој земљи социјализма јављају се у листу у периоду од 3. XII 1927. до 19. II 1928. године.

Посебно, његова способност долази до изражаја у периоду оштре цензуре режима, која се јавља у време Шестојануарске диктатуре у Југославији. Под његовим руководством и његовом заслугом лист „Политика“ у многим питањима, како спољне тако и унутрашње политике, заступа прогресивна схватања, добијајући уочи другог светског рата све изражитију антифашистичку оријентацију. Бавећи се политичким и економским питањима, свестрано образован, он посвећује велику пажњу сликарству и уметности. Разумевањем и прихватањем младих, стимулише их на стварање, јер преко „Политике“ уводи годишње награде из области сликарства и скулптуре. Његовим настојањем са оваквом праксом наставља се од 1932. године до априлског рата 1941.

Доласком у земљу Јосипа Броза Тита, генералног секретара Комунистичке партије Југославије, 1937. године, Владислав Рибникар, власник листа „Политика“, постаје њен симпатизер. Својим утицајем омогућује да у листу буде што већи број чланова, кандидата и симпатизера Партије и то као редовних и стално запослених уредника и сарадника, спољних сарадника и дописника из целе

земље. Они писаном речју и карикатуром доприносе популаризацији демократије и слободе. Тако су, до 1937. године, у „Политици“ радили чланови и кандидати Партије: Владимир Дедијер, Лазар Лилић, Александар Маркишић, Мирослав Виторовић, Веселин Маслеша, Живорад-Жикица Јовановић, др Отон Крстановић, Вилко Винтерхалтер, Дејан Лапчевић, Вук Драговић и други.

На тај начин, у ери, непосредне ратне опасности, лист „Политика“ постаје моћна трибина, чији се сарадници и уредници боре против фашизма. Чланови поменуте групе, скрећу на себе пажњу широког читалачког аудиторијума, јер у својим чланцима указују на опасност која од фашизма прети демократским уређењима света. Нарочито су ангажовани чланци из шпанског грађанског рата, суђења Георги Димитрова и они који говоре о територијалним освајањима преко губљења слободе и територијалног интегритета земаља као што су: Абисионија, Албанија, Чехословачка и Пољска. Из редова новинара листа „Политика“, као комунисте, полиција хапси двојицу сарадника: Лазара Лилића и Васу Срзентића.¹

Поучена наведеном акцијом београдска полиција врши притисак на власника листа Владислава Рибникара да опусте комунистички настројене новинаре. Тако, комунистички оријентисани сарадници „Политике“, Живорад Јовановић и Мирослав Никитовић, добијају отказ 1. октобра 1936. године.² Јовановић се после отпуштања из „Политике“ запошљава као сарадник у вечерњем листу „Штампа“ где је због својих изванредних способности био цењен као врстан новинар. После 1. маја 1937. године, заједно са својим другом Чедом Крушевцом, сарадником листа „Политика“, одлази у Шпанију да својим доприносом, као што је то учинило преко 1.300 Југословена, помогну борбу шпанског народа у очувању републиканизма и у заједничкој борби против коалиције фашистичких сила.

Живорад Јовановић се борио у Шпанији у 45. републиканској дивизији. По завршеном рату, преласком Пиринеја задржан је у француским логорима Сен Сипријен, Аржелес, Гирс и Верне, све до јесени 1940. године кад се напokon вратио кући. Његови хици у Белој Цркви огласили су почетак беспоштедне борбе против окупатора и квислинга. Борио се све време до 12. марта 1942. године када је у селу Радановцима, на падинама Маљена, у близини Дивчибара, пао погођен непријатељским метком.

Под полицијском принудом власник листа „Политика“ Владислав Рибникар отказује службу 1. маја 1937. године, следећим сарадницима: др Отону Крстановићу, који је стајао на челу свих акција у листу у вези са прикупљањем помоћи за Партију, обједињавајући рад чланова Партије и њених симпатизера у листу „Политика“ у којој завично није постојала партијска ћелија. Затим, Владимиру Дедијеру, Алекси Маркишићу, Чеди Крушевцу и Живојину Балугџићу.

Ова група је отпуштена по налогу владе Стојадиновић — Корошец. Балугџић је отпуштен због својих антинемачких и антиталијанских уводника у листу који су наилазили на одличан пријем код читалачке публике; Алекса Маркишић, због критике клерикализма у Словенији; Владимир Дедијер због чланака у прилогу републиканске

¹ Архив СФРЈ, Фонд Милана Стојадиновића, Ф-37, ф-34. У вези са откривањем неке групе комуниста, ухапшена су и два сарадника листа „Политика“, Лазар Лилић и Васу Срзентић 25. XII 1935. године.

² Мирослав Никитовић, Сећања некадашњих сарадника, „Политика“, ЗI. I и II 1979.

Шпаније и др Отон Крстановић због текстова са изразитом социјалном нотом и тенденцијом

Владислав Рибникар као симпатизер Комунистичке партије Југославије помаже акцију „дрвене помоћи“ и после одласка из листа др Отона Крстановића Ову акцију у листу „Политика“ и даље негује и развија сарадник у листу Дејан Лапчевић⁵ који прикупљену помоћ предаје, на даљу надлежност и предају Партији, сараднику листа „Политика“ Милораду Гајићу, који је имао велику улогу у стварању и формирању кружока новинара као секцију за идеолошко-политичко уздизање Ову групу чинило је више новинара из неколико београдских листова, из „Политике“: Милорад Гајић, Милорад Панић, Гојко Бановић, Васа Медан, Душко Јерковић, Богдан Поповић, Милојко Чоловић, Вилко Винтерхалтер, Бранко Драшковић и Дејан Лапчевић; из „Правде“: Јоца Јовановић, Михаило Лалић, Миодраг Васиљевић, Наталија Хаџић, Сипе Пекић и Дејан Богдановић; из „Времена“: Вера Степановић и Радмила Крстајић; из „Авале“: Предраг Удицки. Састанцима кружока присуствовао је често и Владимир Дедијер.⁶

Управа листа „Политика“ на челу са директором Владиславом Рибникаром и изузетно хуманим човеком, администратором листа Дишом Стевановићем, иначе акционаром у листу, настојали су да у свакој прилици пруже могућност решавања egzистенцијалних питања добром броју студената Београдског универзитета и свршених средњошколаца путем запошљавања у листу на разним помоћним пословима, за која није постојала посебна заинтересованост стално запослених радника. Понуђена занимања, иако на одређено време, пружала су појединцима уз временска одрицања, сасвим задовољавајуће услове живота уз могућност завршетка започетих студија на бројним факултетима Београдског универзитета. Оваква могућност пружала се у одељењу Експедиције листа, где су поред сталних радника, већином запошљавани сиромашни студенти који су паковали, лепили адресе и вршили утовар одштампаног листа у возила и претовар у поштанске железничке вагоне на Главној железничкој станици. Морамо констатовати да је долазак свршених средњошколаца и студената унишао много на подизању револуционарне свести стално запослених радника, јер су у већини случајева привремено запослени студенти били чланови Комунистичке партије Југославије и Савеза комунистичке омладине Југославије, што се може видети из бројних акција које су привремено запослени студенти вршили на својим радним местима: слање илегалног материјала у новинским пошиљкама за земљу и иностранство и слично. Рад у Експедицији одвијао се у следећем ритму. Лепљење и паковање дневних примерака листа „Политика“ обављао се ноћу између 22 и 24 сати. Суботом је рад на лепљењу и паковању одређених бројева примерака започињао нешто раније управо због знатно повећаног тиража недељног броја. Исплата за обављени посао вршила се одмах по завршеном раду. За посао од два сата висина надокнаде исплаћивана је, сваком појединцу привремено запосленим, у износу од 20 динара.

Међутим, било је послова у Експедицији листа који су тражили ангажовање привремено запослених студената од 24—08 часова.

⁵ Из необјављених сећања Дејана Лапчевића о раду у листу „Политика“, Музеј листа „Политика“.

⁶ Из сећања Дејана Лапчевића.

Ово су била места издавача новина за велики број београдских колпортера који су продавали новине по улицама града. Студенти који су радили на оваквим радним местима добијали месечни износ од 1200 динара, што је потпуно могло да задовољи основне животне потребе, па и праћење наставе на факултетима где нису биле обавезне вежбе.

Поједина места у Експедицији, на којима су запошљавани студенти, захтевало је њихову присутност у Експедицији и обављање одређених помоћних послова у временском интервалу од 19—24 сати и за то време студентима је исплаћиван дневни износ у висини од 25 динара по завршеном послу.

Због повољног материјалног положаја и више него коректног односа од стране управе и предрадника у Експедицији, студенти који су се запошљавали на наведеним местима обично су на њима остajали до завршетка својих студија.

Власник листа Владислав Рибникар и администратор Диша Стевановић, водили су рачуна о студентима, па су им како је то био обичај у оно време за стално запослене, исплаћивали тринаесту плату пред Нову годину у износу од 600 динара, што је доприносило да се знатно поправи буџет студената.

И поред неповољних хигијенско-техничких услова који су били присутни у свим штампаријама оног времена, у листу „Политика“ овом питању се поклањала посебна пажња, на чистоћу просторија, њихову загрејаност и остале погодности, што је знатно олакшавало рад у ноћним сменама, а тиме и привремено запосленим завршеним средњошколцима и студентима.

Као што смо нагласили, директор листа „Политика“ Владислав Рибникар припадао је напредном покрету а у његовој кући у Београду у Божићевој улици, где је данас Музеј 4. јула, био је смештен генерални секретар Комунистичке партије Југославије Јосип Броз Тито, где је и одржана историјска седница Политбироа ЦК Комунистичке партије Југославије 4. јула 1941. године, на којој је донета историјска одлука о подизању оружаног устанка народа и народности Југославије.

Због одбијања захтева окупатора да покрене лист „Политику“, бива ухапшен и са групом београдских интелектуалаца заговорен у логор на Бањици, којим је руководио злогласни агент и бивши полицијски чиновник Свегислав Вујковић. У логору на Бањици Владислав Рибникар се налазио од октобра 1941. године до марта 1942. године. Пуштен из затвора, држан је у кућном притвору, под будним присмотром окупатора и његових помагача.

После успостављене везе са НОП-ом, успева да са својом супругом Јаром и групом Београђана пређе на ослобођену територију, јуна 1943. године, у источној Босни. На ослобођеној територији, 5. новембра 1943. године као најближи сарадник Моше Пијаде, учествује у оснивању Телеграфске агенције нова Југославија (ТАНЈУГ) и био њен први директор.

После ослобођења Београда, 28. октобра 1944. године, са својим сарадницима обновио је излагање „Политике“, чији је последњи број изашао 6. априла 1941. године, на дан бомбардовања Београда. У времену од 1934. године до избијања краткотрајног априлског рата 1941. године у листу „Политика“ у Експедицији и службама обезбеђења, радио је велики број студената Београдског универзитета, који су на позив Комунистичке партије Југославије и њеног

генералног секретара Јосипа Броза Тита, одмах ступили у Народноослободилачки рат и социјалистичку револуцију дајући свој пун допринос победи југословенских народа и народности. Овом приликом, споменућемо неке од њих:

Чедомир Друловић, дипломирао на Правном факултету у Београду у фебруару 1941. године. Члан Комунистичке партије Југославије од 1941. године. У Народноослободилачку војску ступио почетком устанка 1941. године. За народног хероја проглашен 27. XI 1953. године. Данас је генерал-потпуковник ЈНА.

Гојко Друловић, студент филозофије. Члан Комунистичке партије Југославије од 1941. године. Ступио у Народноослободилачки рат почетком устанка 1941. године. Погинуо на Врањаку код Пријепоља 1943. године. Проглашен за народног хероја.

Блажо Смиљанић, студент филозофије. Члан Комунистичке партије Југославије од 1939. године. У Народноослободилачки рат ступио почетком устанка 1941. године. Погинуо на Сујесци 1943. године. Војо Ковачевић, студент технике. Члан Комунистичке партије Југославије од 1934. године и члан партијског руководства Београдског универзитета пред други светски рат. Ступио у Народноослободилачки рат почетком устанка 1941. године. Проглашен за народног хероја. Данас је генерал-пуковник ЈНА.

Бошко Ђуричковић, студент права. Члан Комунистичке партије Југославије од 1939. године. У Народноослободилачки рат ступио почетком устанка 1941. године. За народног хероја проглашен 10. VII 1952. године. Данас је генерал-пуковник ЈНА.

Владимир Жулић, студент права. Члан Комунистичке партије Југославије од 1941. године. Учесник је Народноослободилачког рата од 1941. године. Био је заменик савезног јавног тужиоца. Пуковник је у пензији.

Радоје Прелевић, студент права. Члан Комунистичке партије Југославије од 1939. године. Учесник Народноослободилачког рата од устанка 1941. године. Данас је пензионер.

Велиша Лековић, студент Ликовне академије. Учесник Народноослободилачког рата од устанка 1941. године.

Бора Силвестер, студент филозофије.

Браћа Мацуре, Филип и Слободан. Филип је био студент Медицинског факултета. Ухапшен од стране окупатора 1941. године и одмах стрељан на Бањици.

Василије — Чиле Ковачевић, учесник Народноослободилачког рата од устанка 1941. године. Члан Комунистичке партије пре 1941. године. Проглашен за народног хероја. Умро на дужности генералног конзула наше земље у Сан Франциску, Калифорнија, САД.

Међутим, с обзиром на околност потребе испомоћи у Експедицији када је био тираж листа „Политика“ удвостручавао, за празнике: Божић, Ускрс и Духове, а лист излазио као троброј, увек је као додатна испомоћ радила група студената чији је број ишао и до 10. За рад који се одвијао од поподневних сати до зоре, исплаћивана је једнократна накнада у износу до 120 динара.

У наведеним акцијама у испомоћи Експедицији, у групи студената који су радили само два до три пута годишње, истицао се својом појавом и присуством, који је пленио околину својим другарским односом и улогом право масовика, био је Бурџовић Рифат — Тршо, који је почео да студира Правни факултет 1933. године, а постао члан Комунистичке партије Југославије 1934. године. Од 1937. го-

дине постаје секретар партијског руководства Београдског универзитета.

На челу Експедиције, као шеф одељења, налазио се Јелисије Симоновић а његови помоћници били су Милан Стевановић и Милован Павловић. Њихов однос према стално запосленим радницима и привремено запосленим студентима и свршеним средњошколцима био је више него коректан. У разумевању тешкоћа студената нарочито се истицао Јелисије Симоновић, које је у току демонстрација које је организовала Комунистичка партија Југославије и у њиховим редовима учествовали и запослени студенти у листу „Политика“, Јелисије је увек настојао да толерише њихова одсуствовања са посла, која су понекад трајала и неколико дана све у циљу да би се склонили од пресретања полиције и евентуалних хапшења. Сваком од студената који су одсуствовали са посла таквим поводом, исплаћиване су дневнице, а остали привремено запослени, обављали су и њихов део послова у знак солидарности са својим друговима.

Хумани однос власника листа „Политика“ Владислава Рибникара, допринео је великој толерантности према радницима у листу, што је посебно мотивисало све запослене да се посао обави благовремено и да нико не буде оштећен.⁷

⁷ Коришћена сећања на дане проведене на раду у листу „Политика“: Владимира Жулића, Чедомира Друловића и Воја Ковачевића.

*Неки видови активности студената Београдског
универзитета у Паризу (1935—1937. године)
са посебним освртом на делатности
Сергија Димитријевића*

Париз је, током тридесетих година, био место окупљања напредних студената, будући да је Француска, која је иначе са великим демократским традицијама, у то време била отворена за сва прогресивна струјања. Француска је, поред осталог, и колевка народнофронтовског покрета, који је убрзо добио велики размах и масовност, а имао је и знатног одјека у свету. Зато је ова земља, а посебно Париз, била привлачни центар и многим напредним, прогресивно оријентисаним људима и комунистима. Често се догађало да комунисти које су протеривали ненародни режими, као и они који нису могли да нађу окриље у другим европским центрима и метрополама, пронађу прибежиште у Паризу који је предњачио у демократским и другим слободама, а посебно у погледу идејно-политичке отворености. Слободоумни студенти који су дошли у сукоб са полицијом у својој земљи, или они којима је претила опасност да падну под руку диктатуре и терора, склањали су се на париски Универзитет, заједно са већ раније компромитованим комунистима, скојевцима и симпатизерима. У том периоду у Француској је била доста јака југословенска економска емиграција. По једној слободној процени знатан број студената, потом више стотина индустријских радника и нешто политичких емиграната из Југославије. Међу студентима је било, по свој прилици, неколико десетина организованих комуниста, скојеваца или активистички усмерених симпатизера.* Оцењујући снагу и размах организованог дела југословенских партијских и синдикалних радника у Француској у то време, С Димитријевић даље констатује да је „постојала релативно јака југословенска партијска и синдикална организација.“ А излажући њену организациону структуру дословце пише: „Скожер читаве југословенске комунистичке организације у Француској представљала је тзв. југословенска подсекција која је била при Комунистичкој партији Француске (секција Комунистичке интернационале). То је била партијска организација која је обухватала све Југословене чланове Француске комунистичке партије, односно све чланове КПЈ настањене у Француској (изузев чланова ЦК КПЈ) Југословени, чланови Комунистичке партије који су трајно боравили у Француској, не само да су били повезани и радили у оквиру Француске

* Др. Сергије Димитријевић, Рад на стварању интернационалних бригада у шпанском рату, и одлазак Југословена преко Париза. Наше стварање, 1975, бр. 1—3, стр. 39.

комунистичке партије, они су једновремено имали и своје посебне југословенске партијске групе које су биле окупљене у поменутој подсекцији и представљале посебну организацију која је политички радила и деловала међу југословенским емигрантима“.*

О угледу који су у Француској уживале југословенске партијске и синдикалне организације и њихово руководство говори и чињеница да су имале своје седиште и просторије у самој Француској синдикалној централи у улици Grange aux Belles бр. 33. Из тога се види природа и карактер веза југословенских организација са француском синдикалном централом (ЦГТ), тзв. МОИ (Main d'oeuvres immigrés — усељена радна снага). А поменуто седиште и просторије биле су основни пункт и станице окупљања југословенских студената, потом добровољаца који су преко Париза одлазили на шпанско ратиште и других.

Поред тога, овде треба поменути и Исељеничко удружење које су обновили водећи кадрови југословенске подсекције, на основу утврђених смерница за рад у масовним организацијама, потом Комитет жена против рата, беде и фашизма у Pas de Calais-у, па радничко културно певачко друштво „Слога“ у Паризу, као и већи број масовних организација и културно-уметничких удружења и секција попут хорске групе „Јадран“, која се касније трансформисала у хорско-музичку секцију Удружења југословенских студената.

Када је реч о броју партијских и симпатизерских група и обухвату чланова у њима у периоду пред шпански грађански рат, он се донекле може сагледати на основу сачуваног „Извештаја о раду централне југословенске секције КПФ за друго полугође 1935. и два прва месеца 1936.“* Поменуте групе обухватале су 47 партијаца и 173 симпатизера, што укупно износи 220 политички организованих радника и студената. Уз то, треба поменути и 118 чланова југословенског Исељеничког удружења и синдикалне групе југословенских радника (Напред изложеним бројевима нису обухваћене прокомунистички оријентисане југословенске организације, културно-уметничка друштва, ни новостворене групе у париском рејону).

У напред наведеном студијско- мемоарском тексту С. Димитријевић закључује: „Крајем 1936. године укупан број политички организованих и међусобно повезаних југословенских радника и студената достигао је 700—800 лица (по личном сећању)“.

Значајну улогу у окупљању студената, радника и других појединаца и омасовљавању партијских, синдикалних и других група имали су тада и Борис Кидрич, по преласку из Прага у Париз, донекле Љуба Илић, пре одласка у Шпанију и Србије Димитријевић.

О овом периоду постоје и значајна сећања академика Павла Савића који је у Париз дошао непуну годину после Димитријевића и тамо се са њим непосредно упознао најпре у оквиру рада Удружења југословенских студената, а потом и у раду студентских комунистичких и симпатизерских група. Говорећи о својој активности и боравку у Паризу у периоду од краја 1935 до краја 1939. Савић дословце каже:

„Испраћао сам револуционаре у Шпанију, дочекивао преживеле у повратку. У партију сам примљен 1939. године, у време највећих тешкоћа у раду са ураном. Сретао сам многе наше револуционаре

* Ибид., стр. 37.

* Архив за југословенски раднички покрет Фонд КИ, бр. 237/В.

Кидрича, Влаховића, Сергија Димитријевића, Прежихова Воранца“ (подвукао Н. Ц.) После краће присећања на Прежихова Воранца помиње да је по налогу Партије био председник Удружења југословенских студената, да је посећивао марксистичке кружоке и проучавао одређену литературу.*

У другој прилици П. Савић се опширније сећа активности Удружења југословенских студената у Паризу које је било достојан представник „револуционарног студентског покрета, какав се стварао у то време у земљи“, сарадње са Борисом Кидричем и сусрета са другом Титом у своме дому у Паризу. У овом смислу могу бити занимљива и сећања Бранке и Павла Савића која се односе на каснији период, а забележио их је Момчило Стефановић.** Пре него што се детаљније осврнемо на појединости о раду Удружења југословенских студената у Паризу, укажимо на неколико појединости из партијско-политичке биографије С. Димитријевића. Димитријевић се бави илегалним револуционарним радом од 1931., док је члан КПЈ постао у јуну 1933. Као студент одржавао је везу између Покрајинског комитета у Београду и илегалне партијске организације у Лесковцу. Био је делегат Окружног комитета Лесковца на IV партијској конференцији за Србију (Београдски део) одржаној у Београду 1934. године. По завршетку студија на Правном факултету у Београду, по партијском задатку прелази у Париз, децембра 1934, од када и суделује у међународном радничком покрету. У два маха био је секретар југословенске студентске партијске организације у Паризу, и то од пролећа 1935. до јесени 1937. године, и поново 1938/39. Од 1935. године био је председник Удружења југословенских студената у Паризу. Исте године улази у руководство југословенске партијске организације у Француској (Југословенска подсекција КП Француске — секција Коминтерне) чији је секретар био од јесени 1935. до јесени 1937. У периоду 1935—1936. издавао је „Организациони билтен који је садржао директиве за рад партијских и синдикалних организација у Француској. Уз то био је и представник југословенског илегалног комунистичког покрета у Међународној студентској организацији против рата и фашизма, од 1935. до септембра 1937. године; а у раздобљу 1936—1937. југословенски представник у Међународном комитету за формирање међународних бригада у Шпанији. Учествовао је на Међународној конференцији омладине за мир одржаној 29. фебруара и 1. марта 1936. године у Бриселу, као и на Међународној студентској конференцији за помоћ републиканској Шпанији, одржаној почетком 1937. године у Паризу.*

ПОЈЕДИНОСТИ О РАДУ УДРУЖЕЊА ЈУГОСЛОВЕНСКИХ СТУДЕНАТА У ПАРИЗУ

У првим данима пролећа 1935. организовани су избори за нову управу Удружења југословенских студената у Паризу, што је уз неколико претходних акција (нпр. растурања Светосавске прославе у Паризу — казивање Боре Благојевића), и представљало почетак

* Брата Причепа. Слика за више портрета академика Павла Савића. Дуга, 15. март 1980., Н. С. бр. 158, стр. 22.

** Момчило Стефановић. Тајни сусрет у Паризу. Политика, 25. III 1980.

* И. Претковић, Учесници лесковачких скојеваца и младих комуниста у међународном радничком покрету у периоду између два рата. Лесковачки зборник, XX, 1980, стр. 65—67.

његове обнове у отежаним политичким условима. Јер, један број чланова претходне управе био је разјурен и похапшен после атентата у Марсељу, Удружење скоро распуштено, тако да је било неопходно предузети одређене организационе мере у смислу његовог оживљавања. Тада је уз активно суделовање југословенске илегалне комунистичке групе, која је имала у виду важност тога да се на челу управе нађу партијски организовани студенти, скојевици и симпатизери, договорено да се истакне кандидатска листа са Бором Благојевићем на челу. То је практично била народнофронтска опозициона листа под руководством комуниста на којој је био и Бора Барух као секретар Удружења, потом Љубиша Илић као члан управе, Сергије Димитријевић као потпредседник итд. У ствари организатор обнове Удружења била је југословенска комунистичка студентска група, коју је организовао С. Димитријевић заједно са свим другим студентима опозиционо усмереним. Може се рећи да су у ово настојање да се обнови Удружење биле укључене и све напредне народнофронтске снаге које су биле ангажоване и у ширим процесима рада и деловања симпатизерских и комунистичких група.

Повремено, на појединим организованим састанцима Удружења југословенских студената у Паризу, долазио је и узимао учешћа у раду и Љуба Илић који је такође имао и друга сложена и одговорна задужења и обавезе. Он је тако непосредније суделовао у раду Удружења, као и на скуповима и манифестацијама припреманим од стране Удружења. О многим акцијама и манифестацијама Удружења студената комунисти су се договорили у оквиру комунистичких и симпатизерских група, па су то касније спроводили у дело.

Задржимо се мало опширније на сачуваном *Извештају Управе Југословенског студентског Удружења у Паризу о раду у 1935. год.*, као и на условима у којима је радило ово Удружење.

На самом почетку Извештаја говори се о неповољним околностима у којима је изабрана нова Управа чија је активност требало да се одвија после једног периода у коме је „нормални рад у Удружењу био онемогућен услед репресија које су наступиле после Марсејског атентата“. У тој политички сложеној атмосфери нова управа је од претходне примила „једино печат Удружења, непотпуна правила и дуг од 65 франака“, како дословце стоји у поменутом Извештају, а то значи да је морала практично да крене из почетка, у погледу организовања или окупљања, припреме програма, уз напоре око „оздрављења“ незагодне материјалне ситуације и стварања основних услова за рад. Ситуација је била утолико деликатнија што су нове организационе мере и избор Управе извршени негде у пролеће 1935., па је радна периода, како пише у Извештају „била краћа него ли обично“. А што је још важније рад Управе, па и Удружења као целине, био је утолико више отежан што је број ранијих чланова сведен на минимум, па је ваљало организовано приступити њиховом активирању уз обухватање нових чланова и омасовљење Удружења. Осим тога, Удружење је испрва радило у условима када нису могле да се успоставе званичне везе са постојећим студентским удружењима у земљи, око чега је Управа била ангажована.

Нећемо погрешити ако кажемо да је С. Димитријевић, заједно са Б. Барухом, Б. Благојевићем и другима био обновитељ Удружења југословенских студената у Паризу. Нова Управа са њима на челу

морала је да предузме опсежне мере у циљу оживљавања рада овог Удружења на више различитих подручја.

Из Извештаја се, поред осталог, види да су одржана три редовна састанка и да је на једном од њих, што је посебно значајно, вођена дебата о питању студентског уједињења, тј. о ликвидирању „Југословенског Академског националног студентског удружења“ које је тада створено од Посланства, у разбијачке сврхе. Смагтрајући питање студентског уједињења прворазредним политичким питањем, С. Димитријевић који је својеручно писао Извештај, даље прецизније подвлачи да је цепање студентских редова услед деловања поменуте профашистичко-националистичке организације била опасност коју је требало отклонити. Наиме, тада је постојала тенденција да се створи и Правничко Удружење које би, како се прецизира у Извештају, „било потпуно одвојено од постојећег Удружења“, које је обухватало студенте свих струка, што је успешно спречено захваљујући по свој прилици деловању истакнутијих чланова нове Управе. Нова Управа удружења водила је борбу против реакционарног Југословенског Академског националног удружења када су, упркос отпору и потешкоћама, створени услови за његову ликвидацију. Ово је утолико значајније што је Академско студентско удружење било режимско и окупљало је националистички оријентисане студенте.

Насупрот Југословенском Академском националном студентском удружењу, које је настојало да на основама подвијања према структурама — разбије јединство студентских редова — деловали су студенти правници, тежећи окупљању на народнофронтским основама. Поменуто Академско удружење је углавном окупљало студенте медицине, технике и других углавном мање политизираних струка. Тако је, на пример, лекар Ј., који је касније прешао на позицију НОБ-а, био један од барјактара ове националистички расположене и усмерене групе. Међутим, тим релативно малобројним снагама врло успешно су се супротставили студенти правници, који су већ према природи својих студија били много више политички упућени, па је скоро природно што је највећи број опозиционо и антирежимски расположених младих људи потицао управо из тих редова.

Нагласимо да је, поред ових настојања, Управа удружења југословенских студената у Паризу, у врло кратком периоду од пролећа до лета 1935. године остварила више конкретних ангажовано-политичких акција. Једна од њих је: издавање прогласа којим се осуђује рад „цепача студентских редова, ствараоца овог Удружења“, и у њему објављује искључивање седморице актера тих реакционарно-секташких тенденција,* што је наставак напред поменутих напора и борбе за очување јединства студентских редова на основама прогресивне и опозиционе народнофронтске оријентације. Потом, Управа је према наводима из истог документа: протествовала против хапшења студената, што је супротно закону, као и поводом ограничења слободе школовања у иностранству. У томе је, без сумње, била садржана наглашена политичка компонента деловања нове Управе удружења

* Поменути проглас, у виду летка, са именима седморице искључених студената добио је С. Димитријевић из архиве Коминтерне и његову копију чува у својој збирци.

Саставни део садржаја рада овог Удружења чинило је одржавање разних предавања, као и активност на музичко-хорском пољу и сличним видовима културно-стваралачког деловања. Тако су, према овом Извештају, у оквиру редовних састанака одржана предавања на којима су С. Димитријевић и Н. Лалић говорили о томе „Да ли је задругарство начин за решавање данашњих друштвених проблема“, док је другом приликом Михајло Смирнов говорио „О друштву народа“. Уз то, захваљујући вероватно ангажовању Управе удружења, као и ширем интересовању чланства, за богатији музичко-стваралачки живот, створена је музичко-хорска секција, у којој су се, поред старих чланова „Јадрана“ окупили остали студенти

Пошто је Удружење било у неповољном материјалном положају јер је, као што смо напред истакли, наследило и извесно дуговање, покренута је акција прикупљања добровољних прилога, потом је тражено од дужника да врате примљене позајмице, а наплаћено је и део чланских улога. Поред тога, Управа је у више махова организовано захтевала од одговарајућих установа југословенског Office scolaire-а и Посланства неопходну материјалну помоћ, и према истом документу „успела је да добије на име потпоре 100 фр. од прве установе (Office scolaire) и 300 фр. као помоћ за стварање хора од друге“ (Југословенско посланство у Паризу, Н. Ц.) — Та скромна средства, поред прилога и уплата чланарине, представљала су материјалну основу за рад Удружења југословенских студената у Паризу

Припремане су и различите културно-уметничке акције и манифестације од стране Управе и чланова Удружења. Једна од њих је била и изложба слика југословенских уметника који су се у то време налазили у овој метрополи модерне уметности. На изложби организованој 1937. године, која је окупљала најзначајнија имена наше савремене уметности, поред осталих, учествовала је и Љубица Сокић са серијом драгоцених цртежа са бувље пијаце, потом Васа Поморишац, Бора Барух и Пеђа Милосављевић, који је радио као секретар Југословенског посланства у Француској. Занимљиво је да је С. Димитријевић сачувао две фотографије са изложбе која је за то време била репрезентативна и представљала својеврстан догађај за наше људе у Француској. Са тих фотографија се види да је на изложби учествовао и Васа Поморишац на пример, те тако оне представљају својеврсно сведочанство о њеном одржавању.

Од 1935. до почетка рата променило се неколико управа на челу Удружења југословенских студената у Паризу. Председник једне од њих био је Павле Савић, а друге Миодраг Ђорђевић Микица, из породице земљорадника десничара, који је истовремено био народнофронтски оријентисан и врло присно и непосредно сарађивао са студентима комунистима, чије је ставове у основи прихватио, а њихову демократску суштину чак и симпатисао. Активностима у Удружењу прикључили су се касније и Богдан Кризман, из групе студената Хрвата и Словенац Долфе Вогелник

Удружење је иначе све време било под утицајем студентске партијске организације из које је потицало главно акционо језгро саме Управе. С. Димитријевић је непосредно утицао на креирање политике и основних смерница рада Удружења у време када је био секретар овог партијског руководства (1935—1937 и 1938—1939) дајући боју и тон свакој иницијативи

При резимирању појединих резултата у оквиру рада Удружења југословенских студената у Паризу уочавају се и истичу у првом реду: моменат освајања Удружења од стране комунистичких и народнофронтовских снага, потом, формирање нове управе и усмеравање активности с њене стране, као и стварање југословенског студентског партијског руководства и више комунистичких симпатизерских студентских група. У том обухватном и разноврсном раду могло је бити и ситних пропуста, али је најважније да је оријентација овог Удружења била прогресивна.

Додајмо овде да је до првог сусрета и познанства између Бориса Кидрича и Сергија Димитријевића, које ће се после Кидричевог поновног доласка у Париз, на повратку из Москве, претворити у дубљи другарски и сараднички однос, дошло негде крајем 1935., или почетком 1936. године, у време када је Кидрич као секретар СКОЈ-а боравио у Паризу. Тај је сусрет био у свему радни и информативно-политички, јер је Димитријевић онда, поред остарог, био и секретар југословенске партијске студентске организације. У том својству, по директиви партије, Димитријевић се повезао са Кидричем, видимо из разговора који је вођен са Бибером „Чини ми се да нас је повезао члан Политбироа Хенри (Ловро Кухар), рекао је Димитријевић Д. Биберу. Тада сам изложио другу Кидричу стање наше студентске партијске организације и њен рад, примајући директиве за даљу активност на овом пољу“

Том приликом дошло је до неколико састанака и разговора између ова два партијска радника и револуционара. На сваком од њих они су, поред питања о раду поменуте студентске организације* и Удружења југословенских студената у Паризу, додиривали и проблеме рада и деловања Међународног студентског комитета против рата и фашизма, у коме је од пролећа 1935. Димитријевић био стални представник илегалног југословенског студентског комунистичког покрета, а за шта се Кидрич посебно интересовао. Уз то, свакако је било речи и о раду у оквиру југословенске подсекције која је истовремено била повезана са ЦК КП Југославије и Француске комунистичке партије. За све то, без сумње, било је потребно више сусрета и разговора између два револуционара у циљу узajмног информисања и подробнијег упознавања.

УЧЕШЋЕ НА БРИСЕЛСКОЈ МЕЂУНАРОДНОЈ КОНФЕРЕНЦИЈИ ОМЛАДИНЕ ЗА МИР

С. Димитријевић са Београдског универзитета је, као што смо напред напоменули, постао стални представник илегалног југословенског студентског комунистичког покрета у Међународној студентској организацији против рата и фашизма и то од пролећа 1935. до септембра 1937. године. О томе на свој начин пише Тодор Вујасиновић истичући да је од Покрајинског комитета тражено да се у Француску легално упути један студент који би тамо могао да се задржи дуже време. Он би, према његовом публикованом сведочењу, требало ваљано да познаје прилике у земљи, а у првом реду у омладинском и студентском покрету како би могао да уђе у руководство Међународне студентске организације за борбу против рата и фа-

шизма „У договору с Трајком Стаменковићем и Јоцом (секретар Земаљског бироа КПЈ тзв. Зембиља, Ђорђе Митровић) решили смо да то буде Сергије“.* Тако је С. Димитријевић представљао и студенте Београдског универзитета, као и цео југословенски напредни студентски покрет у овом значајном међународном форуму.

У то време је Светска студентска левичарска организација са седиштем у Паризу, односно Међународни студентски комитет против рата и фашизма, била у рукама напредних комунистичких снага. Ова у свему прогресивна светска студентска организација је у јесен 1935. године донела акциони план и програм борбе против рата и фашизма, а дала је и свој значајан допринос у припреми бриселске Међународне конференције омладине за мир, као и касније женевске конференције. У изради тог акционог програма борбе** неопосредно је суделовао и поменути учесник у београдском илегалном студентском комунистичком покрету. Окосницу тог програма чинило је настојање усмерено у правцу уједињења свих прогресивних снага студентске омладине у одбрани и очувању мира.

Поменута Међународна студентска организација, као што смо напред истакли, била је један од иницијатора и организатора Међународне конференције омладине за мир, одржане 29. фебруара и 1. марта 1936. године у Брислу. У раду ове конференције активно су учествовале, осим комунистичких и неке друге народнофронтовски оријентисане, прокомунистичке, социјалистичке и напредно усмерене организације из више земаља; оне су биле не само званични учесници већ су се пред светским јавним мњењем показале као сазивачи и непосредни организатори.

Овде треба подвући да је Удружење југословенских студената у Паризу делегирало свог председника С. Димитријевића. О свом легалном представнику из иностранства Удружење се званично изјаснило на пленарном састанку, када је за делегата предложен и Шемза Дервишевић, који је иначе тада био народнофронтовски оријентисан. У Брислу је председник Удружења југословенских студената у Паризу добио партијску везу са Ивом Лојом Рибаром, који је био једини делегат омладинског и студентског напредног покрета из земље. „Постоји могућност да је он био делегат не само београдских студената, већ и неке друге напредне омладинске организације из земље, као н. пр. загребачких студената...“, али је сасвим извесно да осим њега и поменутих делегата из Париза, југословенски омладински и студентски комунистички покрет није имао других представника на бриселској конференцији.*

Да би Лола Рибар и Сергије Димитријевић могли несметано да се припремају за своја иступања, да дотерују и усклађују своје реферате и да се међусобно консултују и договарају, они су другог поменутог представника Удружења југословенских студената у Паризу Ш. Дервишевића предложили за члана радног председништва у коме су биле заступљене све делегације. То им је омогућило да слободно раде на текстовима својих реферата које су заједнички усклађивали, уносећи одређена прецизирања. Колико се С. Димитријевић сећа он је донео готов прекудан текст свог реферата, а И. Л. Рибар га је написао у Брислу

* Т. Вујасиновић, Мучне године. Свјетлост, Сарајево, стр. 116.

** Др С. Димитријевић, Сећања о Међународној конференцији за мир... Сећања узео М. Васић. Заведено у Архиви радничког покрета Југославије фонд МГ II, 2Б, 88.

* Ибид., стр. 2.

„На самој конференцији по првој тачци политички реферат одржао сам ја, а по другој тачци организациони реферат одржао је друг Лола Рибар“, стоји дословце у забележеним сећањима С. Димитријевића. Ово најбоље могу да потврде материјали са конференције уколико су сачувани, јер се међу њима по својој прилици могу пронаћи стенограми и два поменути реферата, што би отклонило неке недоумице и погрешна указивања на садржај тих реферата (Милица Дамјановић). На основу тих рефератских текстова које су Лола Рибар и С. Димитријевић заједнички ускладили, могла би се тачније прецизирати и појединачна улога и функција ових делегата. Једно је извесно да су ови реферати били врло запажени по критичкој смелости и одлучности са којом су указивали на растућу опасност од фашизма, на потребу уједињавања свих прогресивних снага на народнофронтским основама, што је Димитријевић врло интензивно заговарао све време бављења у Паризу, а нарочито у време одржавања конференције. У те реферате била су уграђена и значајна борбена искуства и сазнање из тада већ врло развијеног револуционарног покрета београдских студената афирмисаног и у међународним релацијама. Димитријевић је у свом реферату у првом реду говорио о политичким приликама и студентским борбама у Југославији, користећи вероватно поједине елементе из своје студије „Искуства партијског рада у Србији и Македонији“ А искуства београдског студентског покрета која су била врло драгоцене, користила су му и за оформљење реферата, појединих ставова и гледишта. Уосталом сва су та значајна и у пракси проверена искуства илегалног студентског комунистичког покрета на Београдском универзитету непосредно примењивана код свих студената који су активно политички радили и у Србији, Црној Гори и Босни и Херцеговини. При крају ове бриселске конференције догодила се једна мало необична незгода, јер је донета одлука да се радно председништво претвори у стални Биро конференције; а то је значило да би онај трећи делегат кога су Рибар и Димитријевић на изврстан начин удаљили од себе и изоловали, требало да уђе у састав тог врло важног међународног омладинског форума. Два поменути делегата комунистичке омладине и студената Београдског универзитета то нису никако могла прихватити, па су после донете одлуке одлучно интервенисали код председништва, те је извршена измена, „тако да је у стални Биро конференције у име југословенске омладине ушао Сергеје Димитријевић“ — стоји дословце у изјави коју је у виду сећања забележио М. Васић.

Нагласимо да је Димитријевићев избор у стални Биро Међународне конференције омладине за мир представљао једну врсту легализације његовог чланства у међународним омладинским организацијама будући да је он још од 1935. године био делегиран као стални представник илегалне југословенске студентске комунистичке организације у Међународну студентску организацију против рата и фашизма у Паризу. А ко га је делегирао у ову Међународну организацију? Можда ЦК СКОЈ-а, илегална студентска комунистичка организација на Београдском универзитету, или ЦК КПЈ, Димитријевић то не зна — „Ја сам добио директиву од члана Политбироа КПЈ Ловра Кухара, познатог књижевника Прежихова Воранца да се повежем са комунистом Андре Виктором, румунским студентом из Бесараби-

је, иначе руководиоцем ове организације“* — додаје С. Димитријевић у једном од каснијих разговора који смо водили са њим.

„Исто тако избор Акционог одбора стручних студентских удружења Београдског универзитета за члана Светске студентске организације за мир, слободу и културу, за време ове конференције, такође представља само легализацију тог чланства, јер је Акциони одбор илегално већ од пролећа 1935. године мојим делегирањем у ову организацију био приступио истој.“**

Пошто смо навели горњи исказ у коме се помиње Акциони одбор стручних студентских удружења Београдског универзитета, забележен од стране М. Васића, тражимо да нам Димитријевић неке појединости у вези са тим мало појасни и прецизира.

Према његовом ауторизованом казивању Акциони одбор стручних студентских удружења Београдског универзитета, или Акциони одбор студената, не може се у свему тачно ситити званичног назива, био је легализован још 1934. године. (Тај Акциони одбор, у другој прилици, сазвао је велики састанак у Физичкој сали Филозофског факултета (Капетан Мишино здање) на коме су учествовали представници студентских удружења, на пример, медицинара, агронома, техничара и сл. као и Побратимства и др. На том састанку се, поред осталог, расправљало и о различитим студентским питањима и проблемима). „Ја сам тада на неки начин био илегални представник југословенског студентског комунистичког покрета у Међународној организацији против рата и фашизма у Паризу и то од пролећа 1935. године. Са мојим уласком у стални Биро Међународне омладинске конференције као представник југословенских студената — легализовало се чланство београдског студентског комунистичког покрета у поменутом међународном студентском форуму.“

Ту Димитријевић додаје да су илегалне студентске комунистичке организације из Немачке и Италије послале своје делегате на ову конференцију. На бриселској конференцији је договорено да се не објављују имена делегата из оних земаља и покрета који су били илегални или полулегални.

У вези са овим само по себи се наметнуло питање: како је дошло до тога да С. Димитријевић буде упућен у Париз и тамо по директиви Ловра Кухара буде укључен у Међународну студентску организацију против рата и фашизма?

О намери да се С. Димитријевић упути у Париз недвосмислено сведочи и писање Тодора Вујасиновића које смо напред цитирали. А како је до тога дошло за сада се може само претпостављати. Једно је извесно — половином тридесетих година илегални студентски комунистички покрет на Београдском универзитету био је најразвијенији у земљи. Имао је велики број организованих партијских и симпатизерских група, борбено се, још од почетка тридесетих година, потврђивао у бројним антирежимским демонстрацијама, а остваривао је и сваковрсне политичко-опозиционе и друге борбене ак-

* Мр Н. Цветковић, Учесће С. Димитријевића на Међународној конференцији омладине за мир, Наше стварање, 1978, 5—6, стр. 116—118.

** Др С. Димитријевић, Сећања о Међународној конференцији за мир, одржаној 29. фебруара и 1. марта 1935. године у Бриселу. Сећања узео М. Васић, април 1965., стр. 3.

У каснијем разговору (Хвар, 9. II 1986.) С. Димитријевић напред наведени текстови коригује и прецизира на следећи начин: „Исто тако долазак делегата београдских студената за време ове конференције, такође представља неку врсту укључења југословенског студентског покрета у студентску међународну организацију, у којој сам илегално већ од пролећа 1935. представљао југословенски студентски револуционарни покрет“

ције. У тој ситуацији је по свој прилици Политбиро ЦК КПЈ или руководство СКОЈ-а, или неки други виши форум, затражио од Покрајинског комитета за Србију да одабере и предложи једног делегата. А политички и организациони секретар ПК за Србију, који су лично познавали идејно-марксистичку и политичку изграђеност С. Димитријевића, определили су се за њега, имајући у виду креативне могућности овог кандидата. Тако је он, вероватно, на њихов предлог и упућен у Француску.

Напомињући да на Међународној конференцији омладине за мир у Брислу нису присуствовали само представници комунистичких него и свих других прогресивних покрета и организација из низа земаља, Димитријевић овим речима оцењује учешће на самој конференцији: „Велики успех представљала је сама чињеница да су на ову конференцију дошла три легална делегата револуционарне југословенске омладине. Мада сам на конференцији наступио под правим именом, што ће се сигурно наћи у материјалима конференције у Брислу, организатори конференције су се постарали да се имена представника студентских организација из земаља где је комунистички покрет био проглашен не објављују у штампи“

БОРИСЛАВ БЛАГОЈЕВИЋ

О неким аспектима деловања Југословенског удружења студената у Паризу

Пошто сам више пута цитиран без велике заслуге, хтео бих да поменем једног свог друга који је уствари, највише заслужан што није дошло до цепања Удружења у Паризу. Он није био члан партије ни онда ни данас, али је својим енергичним држањем физички, а још више речју и деловањем, спречио иницијативу Амбасаде Краљевине Југославије. Реч је о професору Николи Степановићу, професору Правног факултета у Београду, који је, заиста, имао највише заслуга да смо успели да сачувамо јединство нашег Удружења студената у Паризу.

Хтео бих да подвучем да у свим нашим разговорима о историји студентског покрета не би требало да заборавимо и удео макар колико малог броја професора, наставника, асистената и административног особља на факултетима, који су пружали помоћ студентским акцијама. Једна од политичких акција нас у Паризу била је да су, на пример, у дуплом дну сандука пронесена Лењинова дела у Југославију. Била је то значајна политичка акција, иако данас то не изгледа тако. Онда је то нешто било. Онда када је Бата Увалић то чинио, када је то његова жена чинила. А она је то урадила јер је била велики активиста у Паризу, једна од најактивнијих људи у политичком раду. Ангажовала је и нас и уводила у тај рад. Мислим да то треба подвући, јер је то заиста био одређени партијски рад. Пре но што сам постао председник Удружења претходило је испитивање, политичка припрема. Мене је, уствари, друг Милован Ђилас, били смо школски другови, гурнуо у политику, јер ја за њу нисам био предодређен. Био сам из боље породице, добар ђак и гледао сам на време да завршим.

Припремала се прослава светог Саве у Паризу. Било је то 1935 године, а организовала ју је краљевска Амбасада. Ми смо сматрали да то треба да онемогућимо па смо прво издали летке, па смо их напољу раздавали и покушавали да спречимо Французе да уђу у салу. Они су ипак улазили. И неки наши људи. Али, и ми смо ушли у салу, па смо онда мало викали, лупали и тако онемогућавали прославу. То је била политичка акција, политичка провера. Кад говоримо о светом Сави, да, успут, поменем да смо ми, у ослобођеној земљи, 27. јануара 1945. године, организовали прославу светог Саве у згради у којој смо јуче имали пријем, овде, у Београду.

¹ Текст редиговала редакција.

Ја сам био помоћник другарице Митре Митровић, тадашњег министра просвете, био сам задужен по државној линији, а друг Дероко по уметничкој. Нацртао је био и једну већу слику, од 6 метара која је била тешка, па је стајала мало нагнуто. Био је то велики пријем, званични, управо поводом прославе светог Саве. Ето, такве су биле промене које смо доживљавали. Шта је добро, шта није, о томе ће судити будуће генерације.

Дуго сам провео на Универзитету, 48 година а, једноставно, хтео бих да говорим о једном човеку. Поред напредног Ректора, друга Драгослава Јовановића (није реч о Слободану Јовановићу), хоћу да кажем да је било још професора који су морали да буду нека врста покривача — гаранта нашим зборовима, који су морали пред полицијом да гарантују за ред и мир. И, човек који нас је највише покривао и кога смо најчешће користили за тај посао био је професор Правног факултета Милан Жујовић, добар човек, из добре фамилије. После рата одвео је једну студентску организацију, групу студената, у Женеву, да види Палату Организације Уједињених нација. Тамо га је срео брат, који је био политички емигрант, и братови пријатељи, па је донео једно писмо овде, фамилији. Нашли су му то писмо, био је осуђен и отпуштен с Правног факултета, односно пензионисан, тај Милан Жујовић. Исти.

Хоћу да истакнем да смо га ми сви поштовали и после тога. Данас он ужива пензију и још увек је жив, а ја желим да кажем да би у оцени људи требало да узмемо све периоде њихових развоја. Да будемо праведни. Има различитих ситуација у којима су се људи налазили. И млади и стари. Ситуација лаких и тешких. И има много што-шта што би требало да опишемо из живота нашег Универзитета.

Добро би било ако бисмо покушали да прво сагледамо етапе развоја Универзитета и напредног студентског покрета, да покупимо све чињенице и околности, да тражимо ко може да нам да највише података. Добро је ово што смо до сада урадили али, мислим, да би требало систематски да почнемо да прикупљамо грађу о појединим одређеним етапама, чињеницама, или појавама које су биле, како су биле и како су се одвијале, шта су тачно и колико значиле у нашем развоју, на Универзитету.

Рече ми Ректор да ће током ове две године наћи финансијских средстава и ангажовати људе, мислим многе од нас који смо овде, и друге који нису, да бисмо у једном времену док смо још у могућности дали што је могуће више података, да оставимо што је могуће више за историју Универзитета и историју наше Партије. Јер, мислим, није мала ствар оно шта је ова кућа и људи који су радили у њој и кроз њу прошли, оставила народу.

СЛАВОЉУБ ПЕТРОВИЋ-ЂЕРА И БОЖИДАР РИСТИЋ

Београдски универзитет и завичајне активности његових студената из Ниша

Утицај прогресивних идеја и велике политичке ангажованости студената Београдског универзитета, осећао се снажно и у Нишу, нарочито у периоду 1935—1940. Тај утицај је оствариван преко релативно великог броја студената из града и његове околине. Њихов тачан број се не зна, али по масовном учешћу студената у свим политичким збивањима и манифестацијама оног доба, може се рећи да је био завидан и да је огромна већина била политички ангажована, добро усмерена и повезана са осталим напредним политичким снагама и срединама. Посебан допринос давали су покрету и активности нишке омладине народни студенти, обогаћујући садржај те борбе и уносећи динамизам, на исти начин на који је то радио БУ у релацијама Београда и читаве земље.

О масовном окупљању и учешћу нишких студената у политичком, културном и јавном животу града говори и чињеница да су студенти били у стању да сами организују политичке скупове и протестне митинге (као онај у згради Соколане противу Конкордата) затим културно-уметничке приредбе и академије, усмене новине у Учитељском дому, масовне излете и друге јавне манифестације. Према документу који је оставио један полицијски денунцијант, само на помену Ратку Вукићевићу студенту права из Ниша, погинулом у шпанском грађанском рату, и поред забране полиције, било је септембра 1939. године присутно преко педесет студената. По другом податку, на почетку устанка (мај—септембар 1941. године) око 170 студената било је активно ангажовано у разноврсним акцијама партије и СКОЈ-а, да би већина њих, одмах иза тога, кренула у партизанске одреде.

*
* * *

Неки студенти су у свом граду и околини били најактивнији за време школских распуста, а од 1939. године партијска организација БУ практиковала је да најактивније међу њима шаље на политички рад и преко целе године. Садржај политичке борбе студената био је, првенствено, окупљање напредне омладине за борбу против надирућег фашизма, за одбрану земље, противу покушаја фашизације Југославије од стране Стојадиновића и Љотића, противу издајничке владе Цветковић—Мачек, за демократске слободе, за солидарност и

сарадњу са напредним снагама Европских земаља угрожених од фашизма. Поента је била на широком народно-фронтском повезивању са демократским и напредним круговима из грађанских партија, из сталешких, културних и спортских организација. Овај садржај требало је остварити кроз разноврсне форме прихватљиве за широки круг омладине уз сталну будност да се избегне сумња и интервенција полиције.

*
* * *

Нишки студенти су освежили и преузели ондашње туристичко друштво „Морава“, које је било врло активно и за ондашње прилике масовно, па су често организовали излете у околину самог града. Та форма окупљања показала се као врло погодна и корисна, јер су излети били изван свакодневне контроле и домета полиције, а истовремено су омогућавали садржајан политички рад са учесницима. Ови скупови учинили су да је гро нишких студената, као и већина омладине, био добро обавештен о политичким приликама у земљи и главним међународним збивањима.

*
* * *

Значајан успех су нишки студенти постигли отварањем Народног универзитета у Учитељском дому а то је учињено у сарадњи са напредним учитељима нишког Учитељског удружења и напредним покретом жена. На њему су пред бројном заинтересованом публиком држана предавања и усмене новине са политичком, социјалном и културном тематиком. На предавања и усмене новине позивани су истакнути друштвени и културни радници из Београда и других места, а напредни професори БУ радо су се одазивали позиву нишког Народног универзитета и у тој средини увек имали заинтересоване слушаоце.

Сећам се нпр. доласка професора Кирила Савића, Смише Станковића и познатог карикатуриста Пијера Крижанића. Окосница тих предавања и разговора била је борба против долазећег фашизма. Организација спортског друштва „Соко“ и скаутска организација често су коришћене као место окупљања и активности нишке омладине па и нишких студената. Посебно је било значајно стварање, 1939. године, тзв. „Покретне библиотеке“ од неколико стотина одабраних књига из области политике, економије и лепе књижевности. Те књиге, су, уз прецизну организацију нишких напредних студената, брзо кружиле, из руке у руку, са кратким роковима и масовно се читале. Полиција је наслућивала циркулацију тих књига и настојала да открије извор и организатора, али због добре организације и строге конспирације, у томе није успела.

*
* * *

Студенти Ниша су били врло активни у прикупљању средстава за Црвену помоћ. Карактеристично је да је та акција била тако добро организована и политички припремљена да су били ретки појединци

који су тражени прилог одбили. Прикупљање Црвене помоћи отворило је нишким студентима широке могућности за контакте са великим бројем радника, интелектуалаца, трговаца, занатлија и других и то је попримило облик трајног политичког рада и утицаја. Многи угледни грађани, који су у тешким условима окупације и терора непријатеља, пружили снажан и разноврстан отпор окупатору, а у послератном периоду социјалистичке изградње учествовали и дали свој значајан допринос, успоставили су са напредним радничким покретом и КПЈ трајну политичку сарадњу баш у том периоду и преко акције нишких студената.

Треба нагласити да ту није било секташтва и левичарења и да су студенти најшире окупљање антифашистичких и антиратних снага и политику Народног Фронта правилно схватили и ефикасно спроводили. Оваквим радом нишки студенти су у својој средини стекли велики политички углед, а у одређеним круговима остварили јак утицај, што је за судбоносне догађаје који су се приближавали било од непроцењиве важности.

*
* * *

Уочи рата, у казнионама бивше Југославије, било је све више осуђених напредних људи из разних политичких и других средина. Као и у другим казним заводима и у Нишу је отворено одељење политичких осуђеника. Контакт са њима и указивање помоћи, добрим делом су усмеравани преко нишких студената. Помоћ у достављању књига била је драгоцене. Они су и тај поверени задатак са успехом извршавали.

*
* * *

Нишки студенти су дали свој удео и у акцијама за популарисање и помоћ шпанској Републиканској Армији. Поред политичке акције, тумачења догађаја у Шпанији, у више, скоро јавних испраћаја и скупова веома популарног студента Ратка Вукићевића (који је касније тамо погинуо као капетан Шпанске Републиканске Армије) код студентске и средњошколске омладине, (створена повољна атмосфера), а борбу шпанског народа толико приближила борби нашег народа да је свака акција у том домену имала масовни одзив.

*
* * *

Политички рад нишких студената знатно је добио када су у Нишу 1938. године обновљени и реорганизовани месни и окружни комитети КПЈ и СКОЈ-а. Тиме је створен јак ослонац за све разноврсније активности, директан контакт са Партијом и могућност организовања студената у СКОЈ-у и у самом граду.

*
* * *

Те исте године искоришћени су парламентарни избори за јаче укључивање у борбу противу режима. Повезивањем са другим нап-

редним снагама и срединама Удружене опозиције, студенти су настојали да покрену многе корисне политичке иницијативе и дају тон зборовима, на којима су разобличавани ненародни режими. На сличан начин коришћене су демонстрације организоване противу потписивања Конкордата са Ватиканом.

*
* *

Широку антифашистичку активност предузели су нишки студенти поводом Хитлерове окупације Судетске области и касније окупације целе Чехословачке. Поводом тих догађаја одржавани су протестни састанци и прављени спискови добровољаца за одбрану Чехословачке.

*
* *

Овакав интензиван, разноврстан и обиман политички рад није било лако остварити јер је Ниш важио као бастион реакционарних политичких партија ЈНС и ЈРЗ, односно њихових вођа Николе Узунковића и Драгише Цветковића, иначе Нишлија по рођењу. Поред тога, Ниш је као политички, економски и културни центар југа Србије имао стратешки значај за режим, па га је овај многобројном и квалитетном полицијом обезбеђивао, укључујући ту и специјалну политичку полицију. Упркос томе, рад напредних нишких студената одвијао се из године у годину све интензивније и организованије захваљујући пре свега доброј организацији и Партије и СКОЈ-а и личним квалитетима најактивнијих студената. Они су били познати и угледни у граду. Политички уздигнути, образовани и културни су у сваком сусрету са нишким радницима и интелектуалцима деловали достојанствено, као саговорник чије се мишљење уважавало.

У хроникама онога доба имена Ратка Вукићевића, Видака Марковића, Михајла Палигорића, Наде Томић, Миле Ђорђевић, Душка Тасковића, Мије Петровића, Израела Тилка Хазана, Илије Крстића, Ђорђа Лазаревића, [?] Буцека, Владете Петковића, Божидара Лешјанина и других заузеле истакнуто место међу великим родољубима и борцима који су пали у нашој народноослободилачкој борби или у борбама у Шпанији.

Поред поменутих другова који су пали у НОБ и револуцији, у свим генерацијама нишких студената било је истакнутих ликова, који су показали велику храброст, пожртвовање и изузетну активност а истовремено на факултетима су били солидни студенти и са успехом завршавали своје студије. Још увек се памте имена Милета Виторовића, Предрага Вучковића, Стеве Марјановића, Љубише Манојловића, Добривоја Митровића, Велизара Пешића, Љубе Стаменковића, Зијаха Ајановића, Винка Имперла, Владе Поповића, Кринке Витровић, Владимира Паскаљевића, Заге Стојановић, и других. У предвечерје априлског рата и окупације организација нишких студената била је све масовнија, организованија, активнија и повезанија са студентима на БУ. Наводим о тој повезаности једно сачувано писмо студента права Данила Букића упућено студенту Мији Петровићу а преко студента Заге Стојановић. Букић пише:

„Сигурно си видела да је у недељу студентски збор. За њега морате да пошаљете телеграм и у њему поздравите збор и истакнете жељу да се настави снажна борба за очување универзитета и крваво стечена права, да студентски покрет још више ојача за добро науке и народа. О томе обавести одмах Мију (примедба С. П. Мија Петровић, студент права, у оно време члан градског комитета СКОЈ-а и један од најактивнијих студената). Дешу пошаљите по могућности још у седам сати јер збор почиње већ у осам и тридесет“.

Из ово неколико реченица на брзину срочених и скриваних од полиције, види се степен високе организованости људи који су у овим политичким догађајима били ангажовани и као ефикасност у одржавању контакта са снажним БУ који је у оно време играо тако значајну политичку улогу.

Кулминација добре организованости постигнута је у првим месецима окупације, када су почеле припреме за устанак и прве диверзантске акције. Радило се у изванредно тешким условима јер је окупатор, обзиром на прворазредни стратешки значај Ниша довео у град и околину крупне Немачке, Бугарске и квислиншке јединице, Гестапо, Бугарску полицију, Фелдјандармерију, оделење специјалне полиције из Београда, српску државну стражу, четнике Косте Пећанца, Љотићев добровољачки одред и злогласни концентрациони логор све за борбу противу нашег покрета. Први удар, усмерен на радничке, студентске и средњошколске организације Партије и СКОЈ-а, нанео је велике губитке, али их није уништио. На списку првих 14 стрељаних од стране Немаца у Србији, шесторица су били из Ниша, од којих 4 истакнута студента БУ.

Када је у лето и рану јесен 1941. године КПЈ формирала 7 партизанских одреда, на југу Србије, десетине студената БУ биле су међу борцима тих одреда, а многи од њих на истакнутим партијским политичким и војним функцијама.

*
* *

Студенти Ниша били су такође чврсто повезани са студентима других суседних градова на југу Србије — са Лесковцем, Врањем, Прокупљем, Пирогом, Алексинцем, Зајечаром, Крушевцем и другим и врло интензивно сарађивали у свим акцијама које су симултано вођене у тим местима. Уходавање ове сарадње, поверење и личне везе доћи ће до посебног изражаја и биће од изванредног значаја у периоду НОБ-а када су се, тих шест округа, тако чврсто повезали и усклађивали своје војне и политичке акције да су практично представљали јединствено-политичко партизанско подручје.

*
* *

Ово кратко саопштење не може ни из близа (а то није био ни циљ) да прикаже велику политичку активност нишких студената у једном веома бурном периоду наше политичке историје. Ми смо само означили неке моменте и навели имена неких учесника. Предлажемо да Нишки универзитет који за то има све могућности и способне кадрове, а највише интереса, тај посао темељније обави и са већим бројем још живих сведока и учесника у тим активностима.

Одјек антифашистичке борбе студената Београдског универзитета у Нишу, 1936. године

Студентске демонстрације и политичка збивања на Београдском универзитету средином тридесетих година, наилазиле су на разумевање и подршку свих напредних студената у земљи, па самим тим и код чланова Удружења студената у Нишу.

Тадашњи студентски покрет, понет широком борбом за очување аутономије Универзитета, одражавао је, још од почетка шестојануарске диктатуре, отворено супротстављање њеном постојању, које је значило не само гажење грађанског парламентарног поретка у земљи, већ и неку врсту крсташког похода војнофашистичке диктатуре против радничког покрета и свих политички напредних снага у нас. Студенти Београдског универзитета, инспирирани програмом Партије и СКОЈ-а, борили су се пожртвовано не само за своје проблеме и аутономију Универзитета, већ и за основна права својих — као и свих других — народа, на хлеб, мир и слободу.

Студенти Ниша, покренути широком антифашистичком борбом студената у Београду, повели су, такође средином тридесетих година, ту исту борбу у своме крају. Била је то жива и упорна борба, у којој је током времена узело учешћа на хиљаде младих, од којих су касније многи изникли у првоборце и хероје НОР-а, као и послератне руководиоце у нашој обнови и изградњи.

Као и у Београду, тако је и у Нишу, борба вођена на два плана: на легалном и илегалном. Но, како је то добро уочила другарица Даница Мариновић¹, такву борбу вребала је двострука опасност. С једне стране, могућност да се као легална сувише отвори и открије према органима репресије, који су једва чекали да је угуше, а са друге — да се сувише законспирише и илегално зачури и удаљи од задатака непосредне борбе. Овој другој опасности Партија је посветила посебну пажњу још на јунском пленуму ЦК КПЈ, 1935 године, на коме је речено² да и поред успеха постигнутих у организационом јачању Партије и СКОЈ-а, њихов развитак није ишао укорак с објективним могућностима које су настале у време полета револуционарног антифашистичког покрета. Такође је речено да поједине месне и друге организације и руководства нису показивале довољно политичке ширине у прилазу разним појавама, покретима и организацијама, споро су се ослобађала у својој свакодневној активности

секташких парола и завереничких облика организације. Због тога је на поменутом пленуму и констатовано, да су: „због организационих и политичких слабости Партије многе револуционарне и антифашистичке акције маса носиле још увек печат спонтаности и имале карактер изолованих акција“³.

Са једним таквим проблемом срело се почетком 1936. године и Удружење студената у Нишу. Било је то поводом одржавања Прве омладинске антифашистичке конференције у Нишу, на којој је требало да говори Иво Лола Рибар, непосредно по његовом повратку из Брисла, где је учествовао на Међународној конференцији омладине за мир, као делегат студената Београдског универзитета. Непосредно по Лолином повратку из Брисла, један члан Удружења студената из Ниша, срео се са њим у Београду⁴ и том приликом Лола му је говорио о великом успеху Међународне конференције, на којој је учествовало око 300 делегата из 25 земаља Европе, Азије и Америке. Говорио му је о јединственој сагласности младих из 200 организација широм света — различитих убеђења и припадности, од центра до левице — која се манифестовала на тој конференцији по свим питањима изложеним на скупу. На конференцији је био изабран Президијум од 20 чланова, који је представљао основу будуће Међународне асоцијације свих омладинских антиратних и антифашистичких организација. У тај је президијум изабран и Лола.

Говорећи даље о конференцији у Брислу, Лола је нагласио да наш студентски покрет стоји пред великим задатком покретања нове, широке активности студената за окупљањем најширих редова наше омладине у борби против фашизма и рата. Сврха тога окупљања требало би да буде испуњена напорима за што бољим упознавањем најширих редова наше интелектуалне, радничке и сеоске омладине са борбом и активношћу омладине света у борби за мир. Изражујући подробно значај ове активности, Лола се пожалио да му се већ на првим корацима чине велике тешкоће са објављивањем и популарисањем завршних материјала са конференције у Брислу. Навео је колико је тешкоћа имао само да објави један такав чланак у „Политици“ Макар да је за то имао сагласност директора Рибникара, текст му је пуштен тек после великог скраћивања од стране цензуре.

Наводећи ове тешкоће, Лола се пожалио на још веће незгоде које има око одржавања једног ширег јавног скупа, или бар предавања у Београду, Загребу или Љубљани, на коме би приказао потпуније резултате рада Међународне конференције у Бриселу. Схватајући ситуацију у којој се Лола налазио, студент из Ниша скренуо је Лоли пажњу на могућност објављивања његовог чланка у целости у једном опозиционом листу у Нишу, кога уређују напредни студенти. Истовремено му је предложио да се у Нишу организује једна шира омладинска конференција, јер је Ниш у то време имао око десетак хиљада радника, неколико стотина студената и више хиљада средњошколске омладине, међу којом је био и приличан број деце са села. Осим тога, Ниш је годинама био политички упориште носилаца реакционарних политичких режима, Николе Узновића и Драгише Цветковића, па би и то била прилика да се режим туче тамо где се сматрало да је најјачи

¹ Даница Мариновић: „Организација КПЈ на Београдском универзитету 1935—1940“, стр. 84.

² Преглед историје СКЈ, Београд, 1963., стр. 232.

³ Ибид., стр. 232.

⁴ Види о овоме више у часопису Марксистичке теме, часопис за марксистичку теорију и праксу, Ниш, год VIII, бр 1/84, стр. 75—93.

Лоли се предлог допао. Рекао је да ће се о томе договорити с друговима и да ће му следећег дана доставити одговор. При поновном сусрету, суградан, Лола је саопштио да постоји сагласност да се скуп одржи у Нишу, али под условима да се легализује. То је значило да се скуп обавезно пријави надлежној локалној власти, да се његов садржај прикаже као конференција демократске омладине за мир, да се на њој окупи што шири круг радничке, студентске, средњошколске, а по могућности и сеоске омладине, као и да се са припремама почне што пре, јер је Лоли убрзо предстојало неко путовање ван земље.

По повратку у Ниш, члан Удружења студената обавестио је одмах руководство свог Удружења, које се сагласило са предложеном организацијом омладинске антифашистичке конференције, на којој би говорио Лола. Оцењено је да би таква конференција корисно послужила као полазни корак у окупљању младих у нашем крају. Но, ова сагласност била је само један део посла. Главна тешкоћа појавила се са руководиоцем месне организације КП која, додуше, још није била званично формирана, али на чему је активно радио Милисав Игњатовић, адв. приправник из Ниша. Он је још за време студија у Београду постао члан КПЈ и повезао се са неким руководећим људима у Партији и СКОЈ-у, па је у том смислу третиран од стране нишких студената као предстојећи секретар месног комитета. Међутим, Игњатовић је, по својој констигуцији био крут и искључив човек. Подозрив, формиран под условима строго конспиративног рада, он се тешко прилагођавао новим формама омладинског рада. Посебно се недопустиво понео према нашем предлогу о организовању предложене конференције, као и предлогу да на њој говори Иво Лола Рибар, за кога је казао да је „буржујчић из Београда, син бившег председника Народне скупштине, за чијег је мандата донета „Обзнана“ и злогласни Закон о заштити државе“. Требало нам је доста напора да објаснимо да је Лола Рибар не само син Ивана Рибара, већ и напредни студент и скојевац, који као такав ужива одређени углед међу студентима Београдског универзитета, па је са тим својствима и заступао сва удружења Београдског универзитета на Међународној омладинској конференцији у Бриселу. Према томе, ако је могао да наступи у Бриселу, могао би да говори и у Нишу.

Упркос овим разлозима и аргументима, сагласност није постигнута. Шта више, упозорени смо, да нам се може конференција и да бојкотије, уколико се не повинујемо Игњатовићевом ставу. Угрожени могућношћу бојкота чак и од стране оних од којих се претпостављало да ћемо бити најправилније схваћени и помогнути, организатори Прве омладинске антифашистичке конференције у Нишу нису поклекли. Ослањајући се чврсто на ставове и линију студентског покрета на Универзитету у Београду и у договору са њима, ангажовали су се још упорније за успех конференције. И он није изостао. Конференција је одржана 22. марта 1936. г., у хотелу „Књажевац“, у центру Ниша, у присуству око седам стотина омладинаца. На конференцији је говорио Лола. Он је изнео не само резултате рада Конференције у Бриселу, већ и своје визионарско схватање тадашњих збивања у свету. Нагласио је да је свет стигао до руба једне нове катастрофе која се приближава као неумитна опасност многим народима, а пре свега младој генерацији. Човечанству прети пожар од новог светског рата. Стога је упозорио: „да

не би били једнаки у смрти, будимо једнаки у фронту омладине и радног народа, као гаранција за будућност, за ослобођење од закона профита, за нову, слободну историју човека“.

На крају свог излагања Лола је прочитао Апел Међународне омладинске конференције за мир у Бриселу.

Завршетак Лолиног говора био је праћен бурним аплаузима, поклицима миру и борби против фашизма. На крају Конференције прочитан је апел омладини источне Србије. У њему је речено да се омладина Ниша и околине отворено изјаснила против политике фашизма и рата, па у име принципа хуманости и поштовања човекове личности позива сву радничку, сеоску и интелектуалну омладину источне Србије на што тешњу сарадњу у оквиру Лиге за мир и заштиту права човека. „Тражимо легално и слободно организовање омладине против фашизма и рата, да нас рат и фашизам не би сјединили у смрти“ — речено је на крају овог апела.

Огроман успех конференције, која је снажно одјекнула у Нишу и околини, одиграо је пресудну улогу у организовању не само омладинског антифашистичког покрета у источној Србији, већ и у покретању и револуционарном усмеравању младе генерације овог краја за дане који ће наступити. Својеврсну потврду значаја ове конференције представља и чињеница што се сада у Нишу прославља дан на који је она одржана, као Дан студената Универзитета у Нишу.

С обзиром да се, 22. марта 1986. године, навршава 50 година од организовања ове конференције, оправдана је сугестија, да би било корисно скренути пажњу Универзитету у Нишу да се пажљивије осврне на њу ради реafirмације њеног правог места и улоге у нашем студентском покрету, поготову, што је до данас о њој и њеном утицају на формирање омладинског антифашистичког покрета у источној Србији веома мало писано, иако зато постоје изворни материјали као и приличан број преживелих учесника. Најзад, не треба заборавити ни то, да је ова конференција по својој историјској димензији била прва јавна омладинска антифашистичка конференција не само у Нишу или Југославији, већ и на Балкану уопште!

Рад Удружења студената у Ужичу 1935—1937. године

Одбацујући нереалну парољу о оружаном устанку у Југославији, коју је почетком 1929. лансирао ондашњи ЦККПЈ са седиштем у иностранству, од друге половине 1929. године, ужички комунисти, сагласно оријентацији комуниста у многим другим нашим местима, наставили су да делују у двама омладинским легалним организацијама све до краја 1932. године. Били су то Раднички спортски клуб „Слобода“ и Савез трезвене младежи који је, под уредништвом комунистичког симпатизера гимназијског професора Милутина Смиљанића, својевременог члана Клуба студената марксиста, издавао, најпре, месечник „Трезвеност“, забрањен после 2. броја у 1929. години, и петнаестодневник „Млада трезвеност“ у 1931. и 1932. години. Више плана у овај рад унела је, крајем 1931., обновљена илегална основна партијска организација коју су сачињавали обућарски радник Здравко Петаковић, столарски радник Јосип Шибер и студент права Бранко Јевремовић.¹

Пошто је полиција онемогућила рад трезвењачког покрета отпуштањем из службе професора Смиљанића средином 1932. и распустила РСК „Слободу“, непосредно због откривања илегалног рада клупског благајника и вође лоптачке секције члана КПЈ студента права Добросава Добра Симића а и на основу формално недоказане претпоставке² да тако поступају и други код власти осумњичени као комунисти, новообразована партијска ћелија остала је тренутно без ослонца за масовни политички рад Али, већ је почетком 1933.

¹ „Раднички покрет ужичког краја“, „Рад“, Београд, 1965, стр. 255.
Здравко Петаковић (Ужиче, 1904—1945, Ужиче), члан КПЈ од 1927—1937, секретар МККПЈ за Ужиче 1935—1937; због комунистичког рада осуђен од Државног суда за заштиту државе 1938. на 2 и по године робије; 1941. одведен у немачко ратно заробљеништво.

Јосип Шибер (Градачан, 1908—1941, Керестинац), члан КПЈ од 1929., један од покретача партијског рада у Ужичу 1929—1932; члан МККПЈ за Београд 1934; живео у СССР од 1931. до 1937; погинуо при неуспелом бекству из усташког логора.

Бранко Јевремовић (Ужиче, 1909—1969, Београд), правник, члан КПЈ од 1931, члан привременог Обласног комитета КПЈ за Србију у 1934; због комунистичког рада осуђен од Државног суда за заштиту државе у 1938. на седам месеци затвора; 2. светски рат га затиче у СССР-у где 1943. постаје командант батаљона прве Југословенске бригаде. После ослобођења обављао је одговорне партијске и државне функције а од 1963. био члан Уставног суда Југославије.

² М. Крстовић, Б. Пилчевић: „Пет деценија рада СД „Слобода“, Титоово Ужиче, 1975., стр. 26, 43, 44.

Добросав Добро Симић (Ужиче, 1912—1942, Гаг, Гацко), правник, члан КПЈ од 1932. до 1937., члан МККПЈ за Ужиче 1935—37. Због комунистичког рада осуђен од Државног суда за заштиту државе 1938. на седам месеци затвора. Погинуо као борац 2. пролетерске бригаде.

године успоставила везу са Веселином Маслешом, покрајинским партијским секретаром, посредством свог бившег члана Бранка Јевремовића, који је преласком на студије у Београд, постао и члан универзитетског руководства напредног студентског покрета.³ Ћелија је масовну политичку делатност наставила почев од октобра усмеравањем својих чланова и комунистичких симпатизера на оснивање нових подружница у оквиру реформистичког синдикалног савеза УСССЈ,⁴ стварањем крајем децембра новог Спортског друштва „Грађански“⁵ и деловањем од почетка 1934. године и међу студентском и средњошколском омладином.⁶

Више крупних унутрашњополитички повољних промена омогућило је и олакшало овакву оријентацију основне партијске организације: осетно ублажавање монархо-диктатуре; под утицајем Партије оснажени напредни студентски покрет на Београдском универзитету, којим од јуна 1934. године легално руководи Акциони одбор стручних удружења; обнављање руководства КПЈ за Србију на покрајинској конференцији, септембра 1934. и, нешто касније, одржавање Четврте партијске конференције КПЈ, децембра 1934. године.⁷

Делатност студената чланова КПЈ, комуниста и симпатизера међу осталим студентима и средњошколцима одвијала се под утицајем Месног комитета КПЈ за Ужиче у три периода. У првом периоду комунисти су деловали истовремено преко Народне књижице и читаонице и Удружења студената. Напредну оријентацију спроводила је управа Књижице, у којој су се налазила: два напредна професора ужичке гимназије Остоја Василић, у својству председника и Драгутин Прљевић; студенти права Добросав Добро Симић, члан КПЈ, Јован Трипковић и Реља Словић, симпатизери.⁸ Већем окупљању средњошколске омладине допринели су и нови сарадници Петар Тодоровић, студент филозофије и Добрило Петровић, студент права, симпатизери КПЈ.⁹

За три године оваквог рада Књижица је радницима, студентима и средњошколцима, најпре омогућила да се, упознавањем с легалном марксистичком литературом и тзв. социјалном књижевношћу, заин-

¹ „Раднички покрет ужичког краја“, н. д., стр. 257.

² Исто, стр. 259, 260.

³ „Пет деценија рада СД „Слобода“, н. д., стр. 45.

⁴ Милица Дамјановић: „Напредни покрет студената Београдског универзитета“, Београд, 1974., стр. 88.

⁵ „Историја Савеза комуниста Југославије“, Београд, 1985., стр. 125.

⁶ Сећање Миливоја Ковачевића, Институт за историју радничког покрета Србије, М. ОК. Ужиче, 12, X, стр. 1—2.

⁷ Остоја Василић (Ужиче, 1888—1968, Т. Ужиче), професор ужичке гимназије. Био секретар месне организације ССРПЈ(к) у Ужичу (1919), кмет комунистичке општине у Ужичу (1920) и убрзо се повукао из покрета. Између 1934. и 1937. сарађивао са комунистичким студентима.

Драгутин Прљевић (Ужиче, 1903—[?]), либерално оријентисан професор ужичке гимназије, наклоњен напредној омладини. Симпатизер НОП-а. После ослобођења радио у просветним установама. Као пензионер живи у Београду.

Јован Трипковић (Ужиче, 1911—1971, Загреб), правник. Припадник НОП-а у немачком заробљеништву. Члан КПЈ од 1945. са последњом функцијом пом. начелника у Министарству финансија Србије.

Реља Словић (Ужиче, 1909—1944, Београд), приватни чиновник, симпатизер напредног студентског покрета. Стрелан у логору на Бањици.

⁸ Нанце Љубодрага Ђурића, „Зборник сећања о делатности напредног учитељства Југославије до 1941“, Београд, 1974., књ. 1, стр. 403.

⁹ Петар Тодоровић (Раони, Ужиче, 1913—1942, Београд), дипл. студент филозофије, члан КПЈ од 1936. до 1938, борац Ужичког НОП одреда, умро од туберкулозе.

Добрило Петровић (Ужиче, 1914—1942, Гаг, Гацко), студент права, члан КПЈ од 1936, члан МК КПЈ за Ужиче (1938—1940), члан ОККПЈ за Ужиче (1941). Погинуо као политички комесар 2. пролетерске бригаде.

тересују за масовну политичку активност коју је КПЈ водила у оквиру широког антифашистичког фронта. Подстакла је, затим, гимназисте и учитеље да стварају полулегалне разредне књижнице с марксистичком литературом и организују читалачке кружоке. Ти кружоци се, најзад, претварају у широке омладинске активе, чији се најактивнији припадници преводe у скојевске активе, а по завршетку школовања и у партијске организације. Рад, средином 1937. године онемогућене, суштински забрањене Књижнице, наставља се у нешто смањеном обиму, међу радницима у Радничкој књижници која је при Дописништву Радничке коморе основана почетком 1938. године¹⁰

Од средине 1935. године, када је Народна књижница и читаоница успешно деловала међу омладином, значајно су се промениле опште прилике у Југославији и међународном комунистичком покрету. Петомајски избори 1935. године су суштински означили крај монархистичке диктатуре и, у извесној мери, олакшали опозициону грађанску и левичарску политичку активност. Међународни комунистички покрет се на Седмом конгресу коминтерне, одржаном од 25. јула до 21. августа, определио за антифашистичку народнофронт-товску платформу, коју је прихватила и КПЈ.¹¹ У таквој ситуацији се Месни комитет КПЈ за Ужице, почетком јесени 1935, одлучио на легално организационо окупљање свих студената који су стално живели у ужичком крају, а одлазили на полагање испита претежно на београдском Правном факултету. Зато је одредио свога члана Добросава Симића да с другим комунистички оријентисаним студентима оснује Удружење студената.¹²

ЦИЉЕВИ И ЗАДАЦИ УДРУЖЕЊА

Акциони одбор који су сачињавали студенти права Ратомир Бадњаревић, Богдан Филиповић и Миливоје Ковачевић сазвао је, уз претходно одобрење полицијских власти, на дан 15. децембра 1935., Оснивачку скупштину Удружења у сали хотела „Париз“.¹³ У при-

¹⁰ Стеван Игњић: „Ужичко читалниште“, Титово Ужице, 1983, стр. 25.

¹¹ „Историја СКЈ“, т. д, стр. 130, 131.

¹² Сећање М. Ковачевића, т. д, стр. 8.

¹³ Записник са скупштине Удружења студената. Архив Народног музеја Титово Ужице, инв. бр. 1805, стр. 1—4.

Ратомир Бадњаревић (Ужице, 1913 — Чачак, 1958), правник, симпатизер НОП-а. Члан КПЈ од 1943. Последња функција после ослобођења — председник Округлног суда у Чачку.

Богдан Филиповић (Сарајево, 1912—1977, Београд), правник, симпатизер НОП-а у немачком заробљеништву. Члан КПЈ од 1945. Последња функција после ослобођења — члан Вишег привредног суда у Београду.

Миливоје Ковачевић (Ужице, 1915—1981, Београд), правник, члан КПЈ од 1936. Учесник НОБ-а од 1941, секретар првог НОО у Ужицу 1941. Био интерниран у Немачку. После ослобођења налазио се на дужности секретара МКККП за Ужице, са последњом државном функцијом као председник Врховног суда СР Србије. Младен Марковић (Ужице, 1911), правник, симпатизер НОП-а. После ослобођења био на разним судијским дужностима. Живи као пензионер у Титовом Ужицу.

Михајло Никачевић (Ужице, 1912—), студент права, полиц. писар. Нестао у 2. светском рату.

Миодраг Милошевић (Прокупље, 1912), правник. Симпатизер НОП-а. Последња функција после ослобођења — судија Округлног суда Титовог Ужиче. Живи као пензионер у Пожеги.

Миомир Јунговић (Младеновац, 1915), студент права. Симпатизер НОП-а. Последње задосељење после ослобођења — Запод за статистику Србије. Као пензионер живи у Београду.

Момчило Јелић (Ужице, 1915—1944, Тузла), студент права. Нестао у повлачењу с четницима.

суству 25 студената Скупштину је у име Акционог одбора отворио Богдан Филиповић и у кратком извештају изнео како је циљ Удружења да пружа помоћ сиромашним студентима. Затим је изабрана привремена управа од десет чланова са задатком да изради правила и да их властима поднесе на одобрење. У ту управу је изабран студент филозофије Петар Тодоровић и девет студената права — Богдан Филиповић, Добрило Петровић, Младен Марковић, Михаило Никачевић, Миодраг Милошевић, Миливоје Ковачевић, Миомир Јунговић, Момчило Јелић и Милан Лукић.

У наставку је усвојено и неколико предлога Већином гласова је решено да сваки студент може постати чланом овог удружења изјавом секретару уз обавезу да при упису плаћа годишњи улог од десет динара, од чега су ослобођени чланови који овај износ не могу да уплате. У расправи о овом предлогу учествовали су Добросав Симић, Момчило Јелић, Драгић Кораћ, Милија Николић, Новица Гузина, Миливоје Ковачевић, Мирослав Драговић и Богдан Филиповић. Прихваћене су и иницијативе Богдана Филиповића да Удружење затражи одобрење од школских власти за спремање слабих ученика и Добросава Симића да упути молбу Министарству просвете да се Удружењу додели радна школска сала у којој би одржавало своје приредбе. На крају је студент технике Милија Николић, у својству председника Удружења студената Ужичана и Рудничана у Београду, обећао „потпору и попомагање“ новооснованом Удружењу. За председника Удружења изабран је Богдан Филиповић, а за секретара Петар Тодоровић. Већ у првом наредном броју од 22. децембра посредством Петра Тодоровића, „Ужички глас“ је објавио вест о оснивању Удружења студената за потпомагање својих сиромашних другова и међусобну културну сарадњу. Грађани су позвани „да помогну студенте у овом њиховом потхвату посећујући њихове приредбе, јер ће им то бити једини извор материјалних прихода.“

Банска управа Дринске бановине¹⁴ је 22. фебруара 1936. одобрила Правила Удружења сагласно, т. 4. члану 4, Закона о удружењима, зборовима и договорима. На молбу за одобрење Правила као оснивачи Удружења потписали су се: Богдан Филиповић, Градимир Недељковић, Добрило Петровић, Миливоје Ковачевић, Петар Тодоровић, Михаило Никачевић, Момчило М. Јелић, Мирослав Драговић и Ратомир Бадњаревић.

Правилима су утврђена три циља Удружења: помагање сиромашних студената, рад на подизању културног нивоа својих чланова и сарадња са сличним удружењима у земљи. Ови циљеви се остварују: приређивањем састанака, излета, концерата, забаве, оснивањем друштвене књижнице и читаонице, држањем јавних предавања у градовима и селима, чланским улозима и добровољним

Милан Лукић: (Винисева, Башта, 1914 — студент права, Драгић Кораћ (Раса, Пожега, 1910—), студент технике. Нестао у 2. светском рату.

Милија Николић (Ужице, 1912—1959, Београд), дипл. студент технике. После ослобођења радио у предузећу „Водовод“ у Београду.

Новица Гузина (Фојница, Гацко, 1910), учесник НОБ-а. После ослобођења био официр ЈНА и службонао у СДК у Београду. Живи као пензионер у Београду.

Мирослав Драговић (Лозница, 1912—1965, Београд), правник. Члан КПЈ од 1945. Последња функција после ослобођења — саветник у СИБ-у.

Градмир Недељковић (Крагујевац, 1913), правник. Припадник НОП-а у немачком заробљеничком логору. Последња функција после ослобођења — секретар у Привредној комори у Београду.

¹⁴ Акт о одобрењу Правила Удружења студената, Архив ПМТУ, инв. бр. 18 ц, 6/1—4.

прилозима. Редовни чланови могу бити само студенти и студенткиње ма кот Универзитета у земљи, а и ветерани који су завршили студије, а плаћају на име улога 5 динара месечно, или 50 динара годишње. Помажући чланови, утемељивачи, добротвори и велики добротвори су сва она лица која годишње уплаћују, или завештају Удружењу, између 100 и 500 динара.

Правилима се апсолутно искључује политичко ангажовање Удружења. Сваког члана Удружења, који се у име Удружења и у Удружењу (на скупштинама, састанцима итд.) политички експонира кажњава Управни одбор: опоменом, искључењем из Удружења за један семестар и искључењем за свагда. Исте санкције се примењују и према члану који својим радом омета задатке Удружења, нарушава Правила и Правилнике Удружења или худи достојанству Удружења. Искључени члан има право да се на одлуку о искључењу, коју Управни одбор доноси изјашњавањем две трећине присутних чланова, жали Скупштини Удружења, чије је решење обавезно и за члана и за Управу.

Управу Удружења сачињавају Управни и Надзорни одбор. Управни одбор сачињавају: председник, потпредседник, секретар, благајник и шест чланова. Надзорни одбор се састоји од председника и два члана. Редовне скупштине се одржавају почетком сваке школске године празничним даном у месецу децембру, а ванредне према потреби.

ПРИРЕДБЕ, ЗАБАВЕ

Све до априла 1936 год. у Удружењу је преовладавао чисто културно-просветни и забавни рад. Једине податке о томе оставио нам је недељник „Ужички глас“, у чијој се редакцији, по многим знацима, морао налазити и комунистички студент Петар Тодоровић. Ужичка јавност је о програму рада новооснованог Удружења обавештена информацијом коју је лист објавио у броју од 29. децембра 1935. Уз поздрав студентској активности непописани аутор између осталог пише: „Пред постављеним циљем, који је без приговора и за једнодушну похвалу, студенти су, како сазнајемо, изабрали беспрекорна средства за постизање истог. Својим приредбама и концертима, популарним предавањима, забавама — надају се да ће у многоне задовољити нашу публику. Као што се види, студенти се нису одлучили за купљење милостиње, популарним „касицама“, већ ће се потрудити да за додељени улог дају публици један еквивалент, било забавни или културни.“

Већ у истом броју листа објављена је вест да је Удружење, ради помагања својих сиромашних другова, приредило, у недељу 22. децембра, матине у сали основне школе. „Посете је било довољно. Доиста је било души слатко суестри здраву младост, самодисциплиновану и свечано расположену.“

„Ужички глас“ од 29. марта најављује да „Удружење студената за потпомагање сиромашних другова приређује данас, у недељу, у 9,30 часова увече, у хотелу „Париз“, велики бал студената са концертним делом. За ову приредбу ангажован је и чувени студентски цез оркестар „Хана“ из Београда у коме свира и наш Ужичанин Ђоко Караклајић. Улазница је добровољни прилог.“ „У наставку вести

лист додаје да Удружење истога дана после подне у 2,30 часова приређује матине у Соколском дому са истим концертним делом. Улазнице: за грађанство 8 динара, а ђаци 5 динара.“

УСЛОВИ ЗА ПОКРЕТАЊЕ МИРОВНЕ АКТИВНОСТИ

Између маја и октобра 1936. целокупна активност Удружења студената прожета је, сагласно општој линији КПЈ, организованом борбом за мир, а против фашизма и рата, најпре у оквиру београдског студентског покрета, а убрзо и у оквиру Лиге за мир као акционог одбора Народног фронта слободе. Оваква оријентација је настала под утицајем више значајних међународних и унутрашњих догађаја.

На веома заоштрену опасност по светски мир, која је наступила међународним јачањем фашизма, израженог у јапанској окупацији Манџурије (1931) а, посебно, Хиглеровим доласком на власт у Немачкој (1933), Коминтерна је реаговала директивама, које је преносио и орган ЦККПЈ „Пролетер“, о организовању неколико међународних омладинских и студентских скупова за мир. Сагласно томе су у Паризу одржана три таква скупа: у септембру 1933 — Светски омладински конгрес против империјалистичког рата и фашизма и Интернационална студентска конференција против рата и фашизма; у 1935. години — Међународна омладинска конференција за мир, слободу и напредак, а у Брислу је, крајем децембра 1934, одржан Светски конгрес студената против рата и фашизма, на коме је основана Светска студентска заједница за мир, слободу и културу. У раду ових међународних скупова југословенску омладину и студенте заступали су политички радници који су се налазили у иностранству а које је руководство КПЈ и СКОЈ-а слало зато што је реакционарни југословенски режим спречавао одлазак делегата изабраних у земљи.¹⁵

Под утицајем закључака пленума ЦККПЈ у Сплиту, јуна 1935, одлучујуће сагласно директивама Седмог конгреса Коминтерне, из августа 1935, о стварању антифашистичког народног фронта, а користећи извесно попуштање унутрашњег полицијског притиска у време петомажских избора 1935. године, КПЈ се боље припремила и организовала за акције на свим подручјима, па и на овом омладинском подручју. Конкретни повод представљало је заказивање Светске омладинске конференције за крај фебруара 1936. године у Брислу. Овога пута је легално руководство напредног покрета студената Београдског универзитета, изражено у Акционом одбору стручних студентских удружења (АОССУ), на седници 16. фебруара 1935. одредило Иву Лољу Рибара као свог представника за бриселску конференцију. Наш делегат је изабран у Председништво конференције, одржао је веома запажен реферат, а АОССУ Београдског универзитета се учланио у Светску студентску заједницу за мир, слободу и културу. Тако су припреме за ову конференцију, повезане са много организованим ширим припремама за најављени Светски омладински конгрес у Женеву за крај августа, представљале темеље југословенског покрета за мир, као значајног дела светског омладинског и мировног покрета. Комунисти су сада преко

¹⁵ Милица Дамјановић, и. д, стр. 237—238.

мировног покрета наступали на легалан начин први пут у историји прогресивног омладинског покрета.¹⁶ У Ужицу је, као и у неколико других места у унутрашњости, такво стање трајало само шест месеци у 1936. години.

Привременом афирмисању овог покрета у Ужицу допринела је, најпре, одлука Месног комитета коју је с пролећа 1936. године спровео његов члан Д. Симић о стварању посебне партијске ћелије интелектуалаца, састављене од студената Миливоја Ковачевића, Петра Тодоровића и Добрила Петровића, за рад са студентима, гимназистима и учитељцима. Други, још значајнији догађај, представља помоћ коју је ужичком Месном комитету пружио члан Политбироа ЦККПЈ Сретен Жујовић, током четири боравка у граду, у лето и јесен 1936. године. Захваљујући Жујовићевом деловању осетно се развио и илегални и легални вид партијске делатности, који је Ужице уврстио у значајне партијске пунктове у ужем делу Србије.¹⁷

УКЛАПАЊЕ У ОМЛАДИНСКИ МИРОВНИ ПОКРЕТ

Удружење студената је своје приступање активностима мировног омладинског покрета обележило оснивањем позоришне секције. О томе је анонимни аутор, највероватније Петар Тодоровић, у „Ужичком гласу“ од 10. маја, написао између осталог и ово: „Неколико 'овлашћених' позоришних група гостовало је у нашој средини. Ретко ко је био задовољан са гостовањем ових група, то су јевтине шале са голицајућим насловима... Овдашњи студенти основали су позоришну секцију. Са дилегантима из других удружења, они ће покушати да упознају грађанство са драмским делима, која су далеко од тога да буду скеч, да покажу грађанству да бина није циркуска арена, нити глумац глупи август.“ А онда следи срж текста: „Студенти су већ отпочели са спремањем комада 'На крају пута' од енглеског писца Шерифа... Овај комад је са успехом приказиван у београдском Народном позоришту. Стога се може очекивати да студентска секција постане мали драмски студио, који ће репрезентовати стремљење напредне студентске омладине и омладине уопште. Без сумње, то би за наш крај била значајна културна тековина.“

„Ужички глас“ од 24. маја најављује да се вечерас, у недељу, приказује обећана позоришна представа, а не стиже да забележи да је премијера одржана дан раније. Целу страницу свог броја од 31. маја посвећује књижевним делима о првом светском рату. Анонимни рецензент(А) најпре констатује да је „На крају пута“ потресна драма човека, односно људи, који су одређени на пут с којег нема повратка. „Крај тога пута даје писац у фином драмском ткању. Западни фронт је линија максималних техничких напора, врхунац захтева постављених живцима, лудо просипање ратног материјала и

¹⁶ Исто, стр. 240—243.

¹⁷ Чланак Ангелине Станковић, „Ужички зборник“, бр. 3, 1973, стр. 206, 207, 210. Сретен Жујовић (Мала Врбница, 1898—1976, Београд), друштвено-политички радник, члан КПЈ од 1924. Због револуционарног рада емигрирао 1933. у СССР. Постављен за инструктора ЦККПЈ 1935. и члана Политбироа ЦККПЈ, јуна 1936. Изабран за члана ЦККПЈ на Петој земаљској конференцији. Био један од организатора устанка у Србији, командант ГШНОПО Србије, члан ВШНОВ и ПОЈ. После ослобађања налазио се на дужности министра финансија у влади ФНРЈ до 1948. када је због прихватања Резолуције Информбироа био искључен из КПЈ. До пензионисања радио као директор Привредног института и комерцијални директор „Борбе“.

за то фронт истребљења.“ У закључку истиче да је „извођење било на висини. Интерпретација складна и одмерена. Особито су се истакли главни носиоци радње г.г. В(ојко) Петровић,¹⁸ Д. Симић и Р. Бадњаревић. Остали сви добри. Инсценација и режија беспрекорна. Уопште, културни догађај за наше место.“

У тростубачном чланку под насловом „Књижевници о рату“ — поводом Шерифовог комада 'На крају пута' — П(етар) Т(одоровић) пореди два антиратна дела: „Огањ“ — роман француског књижевника Анри Барбиса и драму енглеског књижевника К. Шерифа.

Један француски инфатерист, констатује П. Тодоровић, који је пре рата писао плачне и љубавне песме, почео је да муцаве крикове компоује у сажете речи и написао књигу, која је највећа оптужба рата. То је Анри Барбис. Он није велики, није неустрашив, зато што је он осудио рат, он је велики зато што је изрекао осуду подјармљеног народа, осуду повезаних легија, које су вешти управљачи подвојили, тако да нису осетиле своју силу и моћ. Ову осуду он је изрекао управо онда (пр. аут. — књига је изишла усред 1 светског рата 1916) када су шовенке и шовени са крстовима и орденима на грудима сипали богоугодне фразе да се дотуче немачки милитаризам. Он је знао да се уморне легије неће одрећи својих речи и да ће оне заједно с Барбисом послати поруку будућим генерацијама да не буде рата. И пред визијом страховитог будућег рата Барбис застаје и пита се: „Али, колико ће бити људи који ће се усудити да се дигну пред општим потопом који ће настати на крају као што је био на почетку: 'Не!' и да изрекну необориви и страшни закључак. На свету постоји само једна томила паразита и заводника који побеђују и један народ који је побеђен.“

Барбис је, наставља П. Тодоровић, приказао људе који су — после толико виђених трупа која пливају по рововима напуњеним водом, после раскомаданих лешева, који путују у сусрет — почели расуђивати и чији се једнодушан шапат пренео кроз масовне ровове: „Треба убити рат! Рат треба убити!“

Шериф је, пак, написао драму оних што заповедају, слушајући неопозиве заповести других, а не драму оних који ратују, с тога му се не може ни пребацити што није јаче осветлио невидљиве мреже рата, што његова драма представља само једну слику из велике драме рата.

У закључку П. Тодоровић објашњава своју упоредну анализу: „Хтели смо, уосталом, само да бацимо једну грубу паралелу између уметника-борца Барбиса и Шерифа-писца драме 'На крају пута' и да у тој светлости коју је Барбис бацио на незапамћено клање, схватимо Шерифа и заузмемо став према његовом делу.“

Због цензуре, аутор чланка, наравно, није могао да објави битне податке из биографије писца Барбиса, који је у Москви умро августа 1935. Наиме, да је приступио Комунистичкој партији Француске, да је са симпатијама прагио развој Русије после Октобарске револуције, да је у два књигама изнео оптужујућа сведочанства о методама борбе ондашњих балканских властодржаца против својих напредних грађана и да се, путујући по балканским земљама, задржао почетком децембра 1925. у Београду одакле је упутио по-

¹⁸ Војин Војко Петровић (Ужице, 1921—1942, Маковиште, Пољен), обућарски радник, синдикални функционер. Члан КПЈ. Учествовао у припремању устанка у ужичком крају. Погинуо у борби с четницима.

здравно писмо преводиоцу свога романа „Пакао“ Моши Пијаде, кад је сазнао да је недавно осуђен на 12 година робије због комунистичке пропаганде.

Некако у то време гимназисти-скојевци су у оквиру ђачке литерарне дружине „Напредак“ одржали комеморативни састанак преминулом књижевнику. Уз приказ његовог књижевног рада који је саставио Мирко Билић,¹⁹ одломак из његовог антиратног романа „Отањ“ прочитао је Миодраг Жико Аврамовић.²⁰ Тиме су се гимназисти суштински придружили студентској мировној активности, наравно у договору са члановима студентске хелије од које су, као и учитељици, добијали упутства за рад.

Ангелина Станимировић наводи да су „спремност и заинтересованост за рад у револуционарном омладинском покрету показали ученици старијих разреда ових школа. Поменућемо само неке: Миодраг Аврамовић, Александар Тодоровић, Мирко Билић, Добривоје Видић, Буро Кладарин, Љубодраг Ђурић, Милосав Матовић²¹ и други. На састанцима које је Миливоје Ковачевић одржавао у својој кући, или приликом шетњи, разговарало се о положају омладине у савременом друштву, о потреби њеног интензивнијег рада у ђачким дружинама, нарочито литерарној, као и о потреби праћења листова и часописа који третирају савремене проблеме. Овој групи ученика Ковачевић је давао разну марксистичку литературу на читање.

Оваквим радом припремане су васпитне групе које су своја сазнања обазриво преносиле и на друге ученике.“²²

Драму „На крају пута“ позоришна секција је приказала у свим среским местима ужичког округа, па и у Чачку и Краљеву. У селима ужичког среза и у среским местима давала је и приредбе културно-забавног карактера.

¹⁹ Мирко Билић (Јабланица, БиХ, 1919—1977, Загреб), новинар, члан КПЈ од 1939. Учесник у НОБ од 1941. На ослобођењу био гл. уредник „Ослобођења“, „Вјесника“, дописник из Рима и Москве, секретар за информације РИВ Сабора СР Хрватске, директор културно-информативног центра СФРЈ у СР Немачкој.

²⁰ Миодраг Жико Аврамовић (Београд, 1920), новинар и публициста. Члан КПЈ од 1940. Посилац „Споменице 1941“, политички комесар баталјона у 2. пролетерској бригади. Био главни уредник „Вести“, „Глас“-а, Новинске агенције Танјуг, генер. секретар СНЛ. Као пензионер живи у Београду.

²¹ Александар Тодоровић (Пријеполје, 1919 — поч. 1945, Аустрија), студент права, члан КПЈ, борац Ужичког НОП одреда. Са Вањице интерниран и убијен у једном логору у Аустрији.

Добривоје Видић (Чачак, 1918), друштвено-политички радник. Члан КПЈ од 1939, члан ПККПЈ за Македонију. Посилац „Споменице 1941“. Један од организатора устанка у ужичком крају. Члан и секретар ОККПЈ за Ужице, секретар ПККПЈ за Војводину, амбасадор у Лондону, Москва и у ОУН. Члан ЦК СК Србије и ЦК СКЈ, председник Председништва СР Србије. Сада члан Председништва ЦК СКЈ. Буро Кладарин (Лакавена, САД, 1916), друштвено-политички радник. Похађао Учитељску школу у Ужицу. Члан КПЈ од 1939, секретар СККПЈ за Петрињу 1940. Био један од организатора устанка у Банији, политички комесар 7. банијске и 28. славоњске бригаде и политичке управе ЈНА, посланик Саване окупационе, члан ЦКСКХ и ЦКСКЈ и члан Савета федерације. Као пензионер живи у Београду. Љубодраг Ђурић (Ужице, 1917), учитељ. Члан КПЈ од 1939. Посилац „Споменице 1941“. Био командант 2. пролетерске бригаде и 2. пролетерске дивизије, први командант ослобођеног Београда, шеф кабинета Врховног команданта оружаних снага, генерални секретар владе ФНРЈ, директор „Службеног листа СФРЈ“. Као пензионер живи у Београду.

Милосав Миће Матовић (Добраче, Арње — 1942, Бугојно), учитељ. Члан КПЈ од 1939, секретар СККПЈ за мравички срез 1941. Погинуо као заменик команданта баталјона 2. пролетерске бригаде. Проглашен за народног хероја 1951. године.

²² Ангелина Станимировић, и. д, стр. 210.

СТУДЕНТСКА МИРОВНА КОНФЕРЕНЦИЈА

Приказивање антиратног позоришног комада било је својеврсно припремање за другу велику мировну акцију Удружења студената. Реч је о конференцији Удружења за избор делегата за Покрајинску мировинску конференцију за Србију која би се одржала 12. јула 1936. у Београду, у оквиру припрема за женевски омладински састанак.

Дан уочи ужичког скупа, чије је одржавање 10. јула, иначе, одобрено, Начелству среза ужичког је преко Банске управе Дринске бановине, актом од 8. јула, пренесено строго поверљиво саопштење и наређење Министарства унутрашњих послова. У саопштењу се истицало да ће сасвим левичарски карактер имати Међународни омладински конгрес за мир свих европских држава, изузев оних са фашистичким режимима, заказан за крај августа у Женеви. Према обавештењима је сасвим сигурно да ће се на њему испољити комунистичко схватање у свима питањима која су на дневном реду, као и да ће се донети резолуција у комунистичком духу. Истовремено је наређено да се ни једном комунисти, нити омладинцу-комунисти, било правом комунисти или крајњем левичару, не издаје пасош за путовање у иностранство док конгрес не прође, а за одлазак на конгрес у Женеву не изда пасош ни једном лицу без претходног обавештења и одобрења Министарства.²³

Редовно пријављена и одобрена у Ужицу је, 10. јула у 9 часова увече, у хотелу „Париз“, одржана конференција Удружења студената на позив Удружења омладине за Лигу народа, која се односи на предстојећи Међународни омладински конгрес за мир у Женеви, као и за избор делегата који ће заступати ужичку омладину на припремном састанку заказаном за 12. јул у Београду.

Конференцију је отворио председник Удружења Богдан Филиповић, студент права. Први говорник Миливоје Ковачевић изнео је узроке ратова, наводећи да је велики светски рат, као и уопште сваки рат, донео нечувене профите сопственицима великих оружана, Крупа и других. Рат је њихово дело. Он напада Италију и Немачку као фашистичке земље. Осврће се на последње женевске састанке Друштва народа и јасну судбину Абисинаца. Позива омладину да се на предстојећем конгресу сложено изјасни за мир.

Други говорник, Петар Тодоровић истиче да омладина не може бити равнодушна пред непризнавањем међународних обавеза, пред блиском опасношћу злочиначког клања и неслућеног крвопролића које прети свим народима. Пред заједничком опасношћу омладина целог света треба да се уједини како би се избегао рат. Затим приказује брзо наоружање Немачке и у осврту на први светски рат износи податке о погинулим, рањеним, инвалидима и ратној сирочади.

Трећи говорник, Загорка Јовановић,²⁴ дипломирани студент филозофије, у име омладинки предочава мајкама ратну опасност и страдања у евентуалном рату. Опасност изводи из брзог наоружања у целом свету и у великом порасту извоза оружја.

Новица Гузина, студент права, осуђује рад Друштва народа и по-

²³ Акт Банске управе Дринске бановине од 8. јула 1936, Архив НМТУ, ин. бр. 9069.

²⁴ Загорка Јовановић Мрчарица (Ужице, 1913), гимназијски професор у Београду и Ужицу. Припадник НОП-а. Као пензионерка живи у Београду.

себно му пребацује неодлучност која је довела до окупирања Абисиније.

За делегата припремног састанка у Београду, 12. јула, изабран је Петар Тодоровић, студент филозофије.

Конференција је била прилично посећена од стране студената и грађана и завршена у потпуном реду.

Податке о овој конференцији аутор је узео из поверљивог извештаја које је Начелство среза ужичког упутило 11. јула Другом Управном одељењу Банске управе Дринске бановине.²⁵

Очекивани извештај о овој конференцији није се појавио у првом наредном броју „Ужичког гласа“ од 12. јула, вероватно на захтев ужичке полиције после упозорења Министарства унутрашњих послова.

Веома шкрту информацију о овом догађају објавио је лист тек у броју од 8. августа. Она садржи податак да је 10. јула иницијативом Удружења студената одржан збор омладине на коме је говорено о колективном наступу омладине у одбрану светског мира и краће изводе из реферата Загорке Јовановић и Петра Тодоровића

Уместо извештаја са конференције, „Ужички глас“ од 12. јула објављује напис Петра Тодоровића под насловом „Противу рата — за мир Омладина целог света устаје у одбрану мира.“ У коментарском прегледу приказује неколико омладинских мировних акција. Уз апел који су омладини целог света упутили британски лорд Сесил, књижевници Ромен Ролан, Селма Лагерлеф и професори Рисен, Муреј и Раш, наводи део у коме се каже „да је седамнаест година мира више учинило за рат него осам милиона мртвих за мир“, а затим даје и овај коментар: „Заиста, за седамнаест година мира одиграо се читав низ трзавица у међународном животу. Били смо сведоци препада Хитлерове Немачке, која је верно наставила са традицијом гажења уговора, да би се несметано могла наоружати. Били смо сведоци 'цивилизаторских операција' италијанског фашизма који је, својом надмоћношћу, прегазио немоћну Абисинију.“

Из декларације америчких студената преноси њихову констатацију да се социјална и економска правда не може створити ратом, као ни припремањем рата, који ће угрозити сигурност америчког народа као и осталих народа. И да се на седамнаестогодишњицу мира они боре за свет мира у коме ће све генерације несметано моћи радити на обогаћењу заједничког живота.

Највећи део простора аутор је посветио раду Светске омладинске конференције у Брислу 29. фебруара и 1. марта 1936, којој су присуствовали делегати 220 омладинских организација из 23 земље. Истакао је да су они одлучно и једнодушно осудили нападачки рат италијанског фашизма и маневре јапанског империјализма, изразили своју одвратност према сваком терору, глачењу и прогањању, и упутили позив омладини и народима широм света да остваре јединство живих, да не би у заједничким ракама остварили јединство мртвих.

На крају, П Тодоровић истиче, да се, следујући овом позиву, омладина целог света, па и код нас, спрема за Први конгрес омладине света, који ће се у Женеви одржати од 31. августа до 6. септембра 1936. Циљ конгреса је да омладини свих земаља пружи прилику да

²⁵ Акт Начелства среза ужичког од 11. и 16. Јула 1936, Архив НМ ТУ, инв. бр. 9070/1, 2 и 9071/1, 2.

измени мисли о међународним пигањима и да прихвати заједнички акциони програм за спречавање рата и организовање мира; да у ту сврху пронађе практична средства за успоставу сарадње омладине свих земаља на основу међусобног разумевања и поштовања различитих народа, да учврсти везу између омладинских организација у појединим земљама.

Покрајинска омладинска мировна конференција за Србију одржана је 12. јула 1936. у Београду уз присуство 200 делегата, међу којима се свакако налазио и уредно изабран ужички представник. Она је изабрала три делегата за Земаљску мировну конференцију омладине која је одржана 29. јула у Загребу, где је одређено пет делегата за светски конгрес у Женеви, крајем августа. Тако су ужички студенти применом делегатског начела учествовали у припремању југословенске омладинске делегације на највећу међународну омладинску мировну манифестацију.

Само, Управа Дринске бановине није олако прешла преко одржавања студентске мировне конференције у Ужичу. Она је, актом од 14. јула, затражила од среског начелника детаљан извештај о овом скупу. Заменик среског начелника је, најпре, изнео да је конференцију пријавио секретар Удружења студент Петар Тодоровић. Начелство није овај састанак могло третирати као политички скуп те није, сагласно поверљивом наређењу из 1935. године, телефонски обавестило Управу о његовом одржавању из следећих разлога. Прво, сагласно одобреним Правилима, чланови Удружења нису ниједном приликом на својим седницама испољили макакве политичке, а још мање комунистичке циљеве. Циљ састанка није био претресање политичких питања, већ дискусија о женевском Конгресу омладине и избор делегата за припремни састанак омладине у Београду. Расправа на састанку је вођена у границама апела који је о овом предмету објављен у „Политици“ од 4. јула, са незнатним додацима. Ужички студенти нису испољили намеру да скуп претворе у политички збор или да остваре макакав политички циљ. Сами су истicali да право учешћа у дискусији имају једино студенти због чега је скуп напустила једна група присутних радника. Отуда се број од стотину лица присутних у почетку, свео на тридесет студената при избору делегата.²⁶

ПОПУЛАРИСАЊЕ ЖЕНЕВСКОГ КОНГРЕСА

Удружење студената је још два пута пропагирало идеје женевског конгреса преко „Ужичког гласа“. Учињено је то у уводнику броја од 2. августа под насловом „У одбрани мира—против рата“ Поновљено је то чланком Петра Тодоровића „Пред женевски омладински конгрес“, објављеном у броју од 30. августа, дан уочи почетка Конгреса.

Од јануара месеца 1936. године, пише аутор, у целом свету врше се припреме за женевски конгрес омладине, који је сазван од Међународне уније Удружења за Лигу народа. Први пут у историји састаће се омладинци из целог света да, поштујући свако мишљење и убеђење, као што то доликује скупу који је добио назив Парламена младих, продискутују о одбрани угроженог мира, да осуде

²⁶ Акт Начелства среза ужичког од 16. Јула 1936, Архив НМ ТУ, инв. бр. 9071/1, 2.

све оне који проузрокују рат и користе се њиме, и да покушају изнаћи конкретне закључке чијим би спровођењем било онемогућено гажење међународних уговора и поробљавање малих народа. Парламенат младих претресаће и сва питања која се односе на тежак положај младе генерације и изграђивање ведрије будућности. Омладина је потпуно исправно схватила да се мир не може обезбедити само голим убеђивањем, већ борбом, непрекидним освајањем. Женевски конгрес требало би да буде једна значајна етапа у тој борби.

Аутор преноси и део прогласа који је Омладински одбор за припрему женевског конгреса упутио целокупној српској омладини. „Да би рад Друштва народа био успешан, да би се спречило ново страшно крвопролиће, потребно је, да не само владе, већ и најшире народне масе, узму учешћа у одбрани мира. Омладина, којој рат прети сигурном смрћу, којој рат прети блатњавим рововима и загушљивим гасовима, позвана је прва да се супротстави рату“

У свом коментару истиче како је Конгрес далеко од тога да буде политички маневар ма које политичке групе, како му то покушавају наметнути противници акције за мир. Борба за мир није подвргнута никаквом монополю, и свако монополисање је за осуду. Али, у нашем јавном животу, све више се осећа неко устезање, неко плашљиво неповерење од широких народних покрета, који избијају као спонтана реакција на прилике под којима живимо.

На крају, аутор каже како тако треба схватати и акцију за мир која је поведена у Ужицу. Сва омладинска друштва која су начелно за мир, треба да раде на одржавању једног ширег састанка, по могућству митинга, на коме ће омладина из места и околине бити у потпуности обавештена о женевском конгресу и манифестовали своју оданост миру и колективној безбедности.

МИРОВНА ОРИЕНТАЦИЈА НА НАРОДНОФРОНТОВСКОЈ ОСНОВИ

Мировна акција у Ужицу, непуних месец дана по завршетку светског омладинског конгреса у Женеви, проширила се са омладинског на шире друштвено подручје. Да се то догодило под утицајем инструктора и члана Политбироа ЦК КПЈ Сретена Жујовића, који је у лето и јесен 1936. године боравио више пута у Ужицу, сведоче и извештаји у којима се залагао да се партијске акције у вези са организовањем борбе за мир организују и међу старијима.²⁷ Логична је претпоставка да је такво мишљење Жујовић пренео и члановима КПЈ М Ковачевићу и П. Тодоровићу код којих је и привремено становао.²⁸

Ову директиву је, највероватније, спровео М. Ковачевић преко либерално-демократски оријентисаног адвоката Вељка Кремића.²⁹ У тим околностима је 9. септембра у 9 часова увече у сали кафане „Содација“ одржана седница 14 делегираних представника културних и других ужичких удружења. На седници је сазивач скупа Вељко Кремић говорио о југословенском учешћу на међународном

конгресу за мир у Женеви. Затим је образован привремени одбор за пропаганду мира међу народима. За председника Одбора је изабран В. Кремић; за потпредседника — Остоја Василић, професор и Вишња Прљевић,³⁰ домаћица; за секретаре Петар Тодоровић, студент филозофије и Нада Суботић, професор.³¹

На основу закључка ове седнице, одржана је, 27. септембра, у хотелу „Париз“, шира конференција. Конференцију је отворио адвокат Вељко Кремић. Први говорник Јулија Василић,³² професор изнела је све несреће и незгоде које рат собом оставља како у застоју културе, тако и у погледу самог човечанства, јер га чини неспособним за даљи рад у физичком и интелектуалном смислу, ако смрти, која је у рату најчешћа појава, буде избегао. Говорећи против рата као мајка, позвала је мајке, сестре и жене да се удруже и да се свестрано заложу у борби за мир, да би своју децу, браћу и мужеве спасле од последица које собом рат доноси. Критиковала је фашизам и империјализам, помињући Немачку и Италију као главне бауке данашњег мира. Истакла је да је покрет Лиге за мир интернационалног карактера, пошто жели да око себе прикупи све поштене људе који ће радити на слози и међународном миру.

Други говорник, Миливоје Ковачевић је, у име омладине, изнео све ружне последице које рат оставља на подручју културе и општег напретка али и у привреди, државним финансијама и онеспособљавању ратника за будући користан рад по друштво и државу. „Остварење социјалне правде и економског благостања — то су захтеви херојског мира. Мир, слобода и напредак — то су идеали којима геже наши народи и њихово младо поколење“

Трећи говорник, Вељко Кремић је, као председник Инвалидског удружења, изнео да и данас постоје живи примери који не дају да се заборави шта је рат, да и у нашој средини постоји мали проценат људи, а то су капиталисти и лиферанти, који би желели рат као средство за још веће богаћење. Ти људи не воле отаџбину, а ратнике који су је стварали, који је чувају и који се боре против фашизма и империјализма, презиру и пребацују им да нису национални елементи. Они су чак способни да поткупе и штампу да велича рат, Хитлера и Мусолинија

На крају је изабран Стални одбор Лиге за мир са задатком да на повременим састанцима одржава предавања у духу који је провејавао овом конференцијом. У Одбор су изабрани: Вишња Прљевић, домаћица, Јулија Василић, професор, Вељко Кремић, адвокат, Миливоје Тадић, адвокат, Лазар Бјелић, учитељ, Здравко Петаковић, обућарски радник, Драгиша Младеновић, трговац, Миле Шмакић, кафеџија, Витомир Видаковић, прота, Петар Тодоровић, студент, Миливоје Ковачевић, студент, Живојин Радуловачки, професор, Арсеније Милосављевић, опанчар. Конференцији је присуствовало 120 до 150 лица разних политичких стремљења и занимања, међу којима су преовлађивали радници

Извештавајући Управу Дринске бановине о одржаној конференцији, срески начелник је, у акту од 28. септембра, предложио да, убудуће, овакве конференције не би требало одобравати и да би требало

²⁷ Вишња Прљевић (Ужице, 1873—1950, Ужице), домаћица. Добровољна болничарка у I. светском рату. Председница опште добротворно-хуманитарних организација.

²⁸ Извештај Начелства среза ужичког од 8. и 10. 09. 1936, Архив НМ ТУ, ин. бр. 9097/1, 2.

²⁹ Јулија Василић (Пожега, Србија, 1890—1975, Београд), либерално оријентисан професор ужичке гимназије и Учитељске школе.

забрани рад овог одбора Образложење је засновао на два разлога. Прво, иако се из самог тока конференције није могло приметити да има за циљ прикупљање комунистичких елемената, јер је уз раднике присуствовао и део отмене публице, ипак се може претпоставити да би у даљем раду претежну улогу преузели људи који би скренули у „странпутицу“. Друго, у Стални одбор изабрани су припадници разних одобрених политичких странака, сем Здравка Петковића и Петра Тодоровића, који су раније били присталице Комунистичке партије.³³

На конференцији присутан полицијски писар није сазнао да се међу учесницима налазио и Иво Лола Рибар.³⁴

Ужички срески начелник није, наравно, на сопствену иницијативу предложио да се забрани даље одржавање мировних конференција па и рад Сталног одбора Лиге за мир, већ по налогу виших органа. Из сачуване поверљиве полицијске архиве произлази да је 8. септембра телефонски обавестио Управу Дринске бановине и Министарство унутрашњих послова како је одобрио адвокату Кремићу да одржи конференцију 9. септембра. На његов извештај претпостављенима, од 10. септембра, да је на конференцији одржаној дан раније изабран привремени одбор Лиге за мир, реагује Министарство, преко Банске управе, захтевом од 18. септембра да срески начелник достави накнадна обавештења. Наиме да објасни какав је то „стални одбор“ који ће се изабрати на широј конференцији најављеној за 27. септембар и да ли окупља комунистичке елементе који овакве пароле увек искоришћавају да би се несметано увукли у легалне организације и у њима, сагласно програму Комунистичке партије, спроводили своје идеје у завијеној форми и етапним путем. Начелнику је наређено да строго води рачуна о стварању овог одбора и да у самом почетку онемогући акцију комуниста ако примети да се у Одбор увлаче комунистички елементи. Сада срески начелник, сагласно наређењу Министарства, у извештају од 28. септембра анализира састав Сталног одбора да му се забрани даљи рад. На сагласност није морао дуго да чека. Тако Министарство актом од 5. октобра, преко Банске управе, потврђује своју сагласност с предлогом среског начелника да се онемогући па и забрани рад Одбора.³⁵ На то је срески начелник обавестио Банску управу актом од 17. новембра да је сагласно њеном наређењу од 15. октобра обавестио Стални одбор Лиге за мир у Ужицу, преко њеног председника Вељка Кремића, да се забрањује његово даље функционисање. Истовремено, Управи ставља на знање да, сагласно наређењу Министарства унутрашњих послова, неће одобрити нови састанак за пропаганду међународног мира.³⁶

Тако је југословенска влада, под председништвом Милана Стојадиновића, забраном пропаганде међународног мира онемогућила да се у Ужицу, и у неким другим местима у унутрашњости Србије, води ма каква легална организована активност на окупљању грађана за заштиту мира који су озбиљно већ биле нарушиле две фашистичке државе Јапан и Италија, а истим путем кренула и Хитлерова Немачка, када је заједно с Мусолинијевом Италијом изазвала грађански рат у Шпанији јула 1936

³³ Приказ конференције: „Ужички глас“, 27. 09. 1936; поверљиви извештај Начелства среза ужичког од 28. 09. 1936, Архив НМ ТУ, ин. бр. 9099/1, 2.

³⁴ „Раднички покрет ужичког краја“, и. д, стр. 255.

³⁵ Акт Министарства унутрашњих послова од 1. 10. 1936, Архив НМ ТУ, инв. бр. 9101.

³⁶ Акт Начелства среза ужичког од 17. 11. 1936, Архив НМ ТУ, ин. бр. 9103.

Развој догађаја до капитулације бивше Југославије априла 1941. године ће, међутим, недвосмислено показати како се ничим не може спречити нарастање антифашистичког мировног покрета у целој земљи, па ни у Ужицу.

За време полугодишњег легалног деловања, у овај покрет је, ангажовањем ужичког Месног комитета преко Удружења студената, био укључен део либерално и демократски оријентисаних грађанских интелектуалаца који су му остали наклоњени да би у лето 1939. опет ступили у партијску легалну акцију за одбрану земље. Тако је настављен континуитет у народнофронтовском окупљању.

Месни комитет је за то кратко време успео да мировном акцијом преко Удружења студената заталаса, а делом и организује, не само радничку и студентску већ и ђачку омладину. У време припрема студентског конгреса за мир у Женеви, студенти су обезбедили да више од 1500 грађана ужичког краја потпише прокламацију за мир, која је била послата ондашњем председнику владе Стојадиновићу.³⁷ Популарисање овог конгреса је спроведено на мировним скуповима поред Ужица и у Пожеми и Бајиној Башти.³⁸ Студенти су у лето и јесен 1936. разобличавање фашистичке интервенције у шпанском грађанском рату спроводили и прикупљањем добровољних прилога преко продаје фотографија о фашистичком бомбардовању Мадрида, због чега је казнила притвором М. Ковачевића.³⁹ У мају 1936. је, на брду Забучју, повише Ужица, одржан први организовани састанак петнаестак комунистички надахнутих гимназиста и учитељаца из виших разреда. Договорено је да се организују већи свајаднички ђачки излети изван града и да се размењује марксистичка и друга напредна литература. Већ на почетку нове школске године је првом таквом излету на брду Пора, изнад Ужица, присуствовало десетак ђака из обе школе. Пошто је препричан летошњи летак ЦККПЈ с оценом стања у земљи и свету, говорено је и о учешћу југословенске омладинске делегације на Женевском мировном конгресу и о потреби окупљања целокупне напредне омладине у борби против наступајуће фашистичке опасности.⁴⁰

Антифашистичка мировна акција обухватила је највећи део посебно ужичких житеља, а њен развој и у каснијим другим облицима полицијске власти нису успеле да омету и онемогуће.

ЗАБРАНА УДРУЖЕЊА СТУДЕНАТА

У недостатку архивског и другог писаног материјала, може се, на основу три написана објављених у „Ужичком гласу“, констатовати да се Удружење студената, после најављене и, средином новембра формално спроведене, забране антифашистичке мировне активности усмерило на наглашеније остваривање сталешког дела свога програма. Тако су уводном чланку листа од 18. октобра „Помозите туберкулозним студентима“ читаоци упознати да је током 1935. године кроз студентску клинику у Београду прошло 2556 болесних студената и да од тога 1.000 њих носи кличку туберкулозе, што представља петину од укупног броја београдских студената. Тим подацима

³⁷ „Раднички покрет ужичког краја“, и. д, стр. 262; Сећање М. Ковачевића, и. д, стр. 7.

³⁸ Сећање М. Ковачевића, и. д, стр. 7.

³⁹ Рукопис М. Аврамовића: „Раднички покрет у Ужицу, 1929—41“, стр. 27.

⁴⁰ Запис Љ. Бурића, и. д, књ. 1, стр. 407—408.

је поткрепљен позив грађанима да својим прилозима пруже помоћ у спасавању оболелих студената.

У другом напису „Удружење студената — После једногодишњег рада“, објављеном на првој страни листа од 22. новембра, приказано је скоро једногодишње залагање Удружења на пружању помоћи сиромашним члановима. Од новца прикупљеног на низу приредаба и концерата помогло је своје чланове са 4 000 динара. Из низа приредаба поименично је издвојено само приказивање позоришног комада „На крају пута“ као доказ да ужички студенти дубоко схватају реалност данашњег света и да се озбиљно усмеравају да прихвате терете будућности. Уопштено је наведена и студентска активност на одбрани мира од растуће фашистичке опасности. У трећем тексту у броју од 27. децембра 1936, којим је „због разних недаћа и неприлика“ обустављено двогодишње излагање „Ужичког гласа“, саопштено је да Удружење приређује 31. децембра у сали хотела „Париз“ дочек нове године по новом календару са концертним делом, играчком и дутријом. Почетак је у 8.30 часова увече, а улазница добровољни прилог. Крајем 1936. Удружење је имало 120 чланова и окупљало све студенте у округу, осим двојице љотићеваца.⁴¹ Реално се може претпоставити да је Удружење током зиме 1937. године одржавало забавне приредбе. Али је сасвим сигурно да је онемогућавање, суштински забрана, рада Народне књижнице и читаонице повезано са забраном мировне активности, изражавало решеност полицијских власти да угуше сваку активност студентског удружења. О томе сведочи и поверљиви захтев Управе Дринске бановине од 24. марта 1937. да се разјасни улога Миливоја Ковачевића у растурању фотографија о жртвама бомбардовања Мадрида, прикаже његова политичка припадност и његово целокупно досадашње држање.⁴² Већ 2. априла Начелство среза ужичког обавештава Управу Дринске бановине да је М. Ковачевић „по својим идејама филокомуниста и радо се дружи са људима који овај покрет симпатишу“ и „да је његово досадашње држање помирљиво и видно се не испољава.“ Уз напомену да је Ковачевић чиновник у Градском поглаварству, начелник саопштава како је скренута пажња председнику општине да највећу пажњу поклони његовом кретању и раду и да с њим поступи по закону у случају да ма шта примети.⁴³ Пуни размах целокупне партијске активности у Србији, па и у Ужицу, навео је полицију да појача прошле јесени започету примотру над радом комуниста. Агенти Управе града Београда су, у пролеће те године, и личним присуством прагели комунистичку активност у Ужицу и другим оближњим градовима. Тако је, већ крајем јуна 1937., полиција провалила у рад Обласног комитета са седиштем у Крагујевцу да би средином јула били похапшени скоро сви партијци и из Ужица.⁴⁴

Полицијске власти су овој својој акцији нашле и формални повод да остваре од раније планирану забрану Удружења студената. Предлог о забрани поднело је Начелство среза ужичког у поверљивом акту који је 20. септембра 1937. године упутило Управи Дринске бановине. Образложење је засновано на двема констатацијама. Прво, од оснивања до данас Удружење није нимало одговарало циљу из-

⁴¹ Сећање М. Ковачевића, и. д. стр. 7.

⁴² Акт Управе Дринске бановине од 24. 03. 1937. Архив НМ ТУ, ин. бр. 1818—1820.

⁴³ Акт Начелства среза ужичког од 2. 04. 1937. Архив НМ ТУ, ин. бр. 1821.

⁴⁴ Рукопис М. Аврамовића, и. д. стр. 29; „Раднички покрет ужичког краја“, и. д. стр. 267.

нетом у Правилима. На његовим седницама су третирана питања илегалне природе. Оно не може даље постојати, јер је прекорачило делокрут рада. Друго, најбољи доказ за то представља последња провала комуниста у Ужицу с центром у Крагујевцу, међу којима се налазе под истрагом и у притвору и оснивачи овог удружења: Добрило Петровић, Миливоје Ковачевић, Петар Тодоровић и Мирослав Драговић.⁴⁵ Актом од 23. септембра 1937. Управа Дринске бановине је решила да се распусти Удружење студената у Ужицу.⁴⁶ Студенти ће, међутим, већ с пролећа 1939. обновити сличну делатност под нешто измењеним општим приликама и у нешто измењеној организацији.

⁴⁵ Акт Начелства среза ужичког од 2. 09. 1937. Архив НМ ТУ, ин. бр. 1837.

⁴⁶ Акт Управе Дринске бановине од 23. 09. 1937. Архив НМТУ, ин. бр. 1838.

Сарадња Београдског и Загребачког студентског покрета у раздобљу 1938—1941. године

Сарадња студентских покрета Београда и Загреба је старог датума. Основу тој сарадњи даје програм и политика Комунистичке партије Југославије. Јер, комунисти су се за ту сарадњу енергично и упорно борили, оцењујући је као важан елемент заједничке борбе за напредак свих народа Југославије, али и као настављање историјског опредељења самих наших народа да у заједништву граде своје живљење. Сарадња студентских покрета ова два Универзитета (иако о њој говорим не треба заборавити да се она одвија у опћем оквиру сарадње свих студентских покрета у Југославији па и у свету), се одвијала у неколико праваца: стручним питањима, унутар свијетског студентског покрета, културним, политичким, спортским, економским и понеким другим. Против те сарадње огорчено наступа режим у сарадњи са већим делом универзитетских власти, а посебно сарађујући са реакционарним студентским покретима, као на пример у Загребу, са франковцима и клерикалцима.

Но, нису комунисти дуги низ година били најснажнија студентска политичка група ни на једном Универзитету, али су се они најдоследније борили за студентске интересе и на тој основи за опће јединство студената. Иако ова два студентска покрета иступају заједнички и у вези опћих политичких питања, као што је био случај с издавањем летка против Диктатуре 1928. год., ипак се тјешња повезаност гради на питањима режима студија, уписа, и томе слично, првенствено између истородних факултета. Сарадња Београдског и Загребачког студентског покрета постаје богатија после 1935. год. На програму борбе за јединство студената она се остварује у борби за: аутономију Универзитета, слободу научног рада, снижавање и укидање такса и школарина, за изградњу студентских домова и мензи, за слободу удруживања студената са различитим садржајем и програмима.

На Загребачком свеучилишту, 1936. г., студенти медицине, присталице ХСС, подржани студентима љевичарима, побјеђују на изборима за управу стручног удружења и клуб медицинара. Тако остварено јединство студената на Загребачком свеучилишту се у првом реду реализирало између ХСС и студената љевичара. Фашистички оријентирани студенти франковци и клерикалци су били против јединства студената и, јасно, против сарадње студентских покрета Београда и Загреба. Када су изнимо били присиљени да по неким питањима прихвате сарадњу са студентским покретом

Београдског универзитета, свим силама су саботирали. Према томе, колико су јачали студенти комунисти на оба Универзитета, толико је јачало и јединство студената, а преко тога и сарадња Београдског и Загребачког студентског покрета.

Године 1938., већ су врло развијене форме студентских покрета на оба Универзитета, са различитим садржајима, што је основа све шире и богатије сарадње тих студентских покрета. На Загребачком свеучилишту је извршена оштра диференцијација. На једној страни студенти љевичари окупљени око комуниста и лијево оријентисани присталице ХСС-а, а на другој фашистички оријентирани студенти, хрватски националисти-франковци и клерикалци. На Београдском универзитету је створен широк студентски покрет, који је обухваћао политички различито оријентиране студенте, под руководством комуниста, а на другој страни су се налазиле малобројне групе студената фашистички оријентиране. Уз сарадњу по стручним питањима, значајна је била сарадња и у оквиру међународног студентског покрета. То нарочито долази до изражаја већ код припрема у судјеловању на Омладинском конгресу за мир одржаном у августу 1936. г. у Женеви. Загребачки студентски покрет представљају: Еуген Пусић тајник Културног удружења студената пацифиста — КУСП, комуниста, Фрањо Пушкарић представник свеучилишне организације ХСС и Александар Богданфи, као представник омладине самостално-демократске странке. Фрањо Пушкарић је погинуо у Шпанији као борац интербригада. Београдску групу, која је представљала студентски покрет Београда, водили су Иво Лола Рибар и Ђуро Нинчић. Заједничка југословенско омладинска делегација имала је 7 чланова.

Прије одласка у Женеву Иво Лола Рибар је долазио у Загреб, на договоре, неколико пута. Но, Иво Лола Рибар је сваки пут водио разговоре у Загребу и по питањима партије и СКОЈ-а. Југославенска омладинска делегација је одржала састанак у једној гостионици, на периферији Женеве, са делегатом ЦК КПЈ Иваном Милутиновићем. Ту је дефинитивно потврђен садржај реферата наше делегације, који је на француском језику прочитао Еуген Пусић. На овакав начин су наши студентски покрети били заступљени на свим конгресима омладинског мировног покрета. У оквирима такве сарадње у раду свијетског омладинског мировног покрета и сам сам судјеловао. Рјеч је о сарадњи у раду Првог конгреса студената Југославије одржаног у Београду 8 и 9 IV 1940 године.

Као што знамо растом фашистичке опасности у Европи, расте и отпор фашизму у чему мировни покрет студената у свијету постаје све снажнији, а у коме координирају своје дјелатности напредни студенти под руководством КП свих наших универзитета. На том конгресу је судјеловало низ студентских делегација са разних загребачких факултета, од којих су неки учесници и публицирали своја сјећања, као што су: НАДА САЛАМОН, ЛАДИСЛАВ ГРАКАЛИЋ. Судјеловала је и делегација загребачких радника, омладинаца, на челу са Николом Шегром који је своја сјећања такође публицирао у едицији — „Революционарни омладински покрет у Загребу 1941—1945. године“. Ја сам на том конгресу са другарицом Тонком Спаљ представљао легално Акциони одбор студената љевичара Загребачког свеучилишта, а стварно — партијску организацију Загребачког свеучилишта. Наиме, секретар ЦК КПХ Раде Кончар, нас двоје је задужио да у Београд понесемо и штампани

партијски материјал, давши нам све потребне упуте, по којима ћемо кофер предати, гдје, када и како. Као и у другим таквим приликама доживели смо мања изненађења, али смо ипак сретно допутовали до Земуна, гдје смо требали предати материјал, што смо и учинили. На конгресу сам и говорио у име Акционог одбора студената љевичара Загребачког свеучилишта.

Врло успјешан облик сарадње студентских покрета двају Универзитета била су заједничка логоровања. Први такав заједнички логор студената организован је на Крањској гори, од 3. до 23 јула 1937. године. Учествовали су студенти Љубљанског, Загребачког и Београдског универзитета. Исте године, на Плитвицама, организован је логор у коме су судјеловали студенти из Београда, чланови „СЕЉАЧКОГ КОЛА“, о чему пише и Бора Ромић, а из Загреба чланови КУСПа. Логоровање на Плитвицама постаје традиционално. Тако је оно организовано и 1940. год. и њиме су, са стране КУСПа, руководили СЛАВКО КОМАР и ја.

Логор на Плитвицама те године вођен је са већ богатим искуством, а обиловао је веома широким облицима политичког, културног и спортског дјеловања. Специфичност тог логоровања је била у томе што смо ми, руководство логора, организовали прехрану делегата партијске окружне конференције за Лику, која се тада одржавала, као што смо преузели и дио бриге око њеног обезбеђења.

Било је и других форми сарадње студентских покрета Београда и Загреба. Само бих споменуо неке. У првом реду, свакако, најзначајнија је сарадња партијских и скојевских организација, што је свакако посебна тема. Овога пута желим само припоменути да се концем 1940 год. одржало партијско савјетовање свих Универзитетских партијских организација на новом, Техничком факултету у Београду, на коме сам ја, као секретар партијске организације Загребачког свеучилишта, исту и представљао. Значајан облик сарадње двају студентских покрета биле су и турнеје т.зв. покрајинских удружења из Београда и Загреба. Једна од најуспјелијих таквих турнеја је проведена по Босни и Херцеговини, 1940. године.

У већим градовима као што су: Бања Лука, Шибеник, Сплит, Славонски Брод, Нови Сад, Дубровник, и многим другим има студената са оба Универзитета који у њима јединствено дјелују, користећи се искуством студентских покрета и Београда и Загреба.

И не само то. Мало се зна о сарадњи револуционарног студентског покрета Загреба и Београда, на штампању једног броја „Нашег студента“ на ком, на насловној страни, пише: „Орган стручних економских, културних и спортских удружења на Београдском универзитету“. Ради се о првом броју 1 године од 23. децембра 1939. године. Као што је познато, тај број је био посвећен крвавим догађајима од 14 децембра 1939. године. На првој страни великим словима, као мементо, пише: „Овога крвавога дана, преко 50 манифестаната рањено је из пушака и пушкомитраљеза. Преко 10 радника, студената и других омладинаца подлегло је ранама. Сви су они клицали миру и слободи, за рад и хлеб, прогив скупове и ратних шпекуланата“. На истој насловној страни је седам фотографија рањених студената и погинулог студента Мирка Луковића. Режим куће Карађорђевића одлучио је да по сваку цијену спречи штампање тога броја „Нашег студента“. У тој ситуацији делегација београдских студената долази у Загреб тражећи помоћ од наше партијске организације да би осигурала штампање тог броја у За-

гребу, што Комитет партијске организације Загребачког свеучилишта, свесрдно прихваћа. Делегација београдских студената је предложила да формални одговорни уредник тога броја будем ја, образлажући тај свој предлог чињеницом да сам био студент београдског Правног факултета 1938/39. год. и да ме добро познају. Ми смо се и са тим сложили. Но, када смо о свему информисали секретара КП СКХ Раде Кончара, он није одобрио да ја будем формални уредник, јер сам тада већ био секретар Бироа партијске организације Загребачког свеучилишта, а управо тада се вршила темељита реорганизација читаве партијске Свеучилишне организације под директним руковођењем Раде Кончара и Владимира Бакарића. Раде је тражио да нађемо другог уредника потребних комунистичких квалитета. То нам није било тешко и ми смо га пронашли. Био је то студент филозофије Лука Ненезић. Он је свјесно преузео постављени задатак, спреман на све могуће последице на које је био и од самога секретара ЦК упозорен.

Тај број је изашао из штампе са заглављем на првој страници: „Загреб 23. децембра 1939. године“, а на дну задње, четврте странице писало је: „Главни и одговорни уредник Лука Ненезић, Загреб — Руњанинова 4. — тискара Прерадовић, Гајева 30“. Та је штампарија на таквим едицијама са нама сарађивала, тако да смо одштампане примерке, осим неколико бројева, изнели из штампарије, прије него што је режим забранио исти број и послао полицију у штампарију да га заплени. Тај број је стигао у Београд. Лука Ненезић, храбар, врло добар студент, вољен од свих нас, је после тога био ухапшен, како је то по устаљеном обичају и очекивано. Задржан је у затвору преко мјесец дана, а пошто је по националности био Црногорац, изгнан је из Загреба. Окупацијом наше земље он одлази у свој родни крај. Више се нисмо ни срели. Године сам трагао, шта се с њим догодило у току НОБ и, коначно, 1985. године, сазнао сам да је храбро погинуо као члан Комитета КП ГАЦКО бранећи села Горњих Бодожиста, од насртаја усташа.

Ужички студентски у освајачком платформи КПЈ: „Бранићемо земљу“ 1939. године

ЦК КПЈ је платформу о одбрани земље почео да формулише у прогласима поводом насилног присаједињења Аустрије хитлеровској Немачкој (15. марта 1938), жртвовања независности Чехословачке Минхенским споразумом, у резолуцији од децембра 1938. и „Отвореном писму члановима КПЈ“ од марта 1939.¹ Прелазак са борбе за мир на борбу за одбрану земље није значајно коренило промену политике КПЈ, зато што су обе акције садржавале борбу против фашизма и полазиле од сасвим тачне процене да фашизам значи раг и агресију у свету, а после италијанског напада на Албанију и директно угрожавање Југославије.

Сагласно таквој оријентацији је 22. априла 1939. године, у Физичкој сали Београдског универзитета, одржана Академија за одбрану мира у организацији Студентског одбора за одбрану мира. Десет хиљада учесника — радника, студената, ђака и службеника — који су заступали 23 омладинске организације разних политичких и сталешких опредељења, усвојили су на Академији „Проглас“, међу њима и Југословенска соколска младеж. У новоосновани Савез омладинских организација ушао је и Студентски одбор за одбрану мира.²

Већ 23 априла се Савез сокола Краљевине Југославије на својој скупштини солидарисао с омладинским покретом за одбрану земље и упутио својим члановима и омладини позив да се придруже овој акцији.³ Пошто је слично упутство сасвим сигурно стигло и ужичком окружном партијском руководству од Покрајинског комитета КПЈ за Србију, створени су потребни услови да ова акција обухвати и ужички крај.

Акција у Ужицу је најављена летком окружног партијског комитета, највероватније крајем априла, као непосредно реаговање на већ извршено освајање Албаније од стране фашистичке Италије. Формална иницијатива је препуштена студентима који су у име родољубиве омладине Ужица а „с обзиром на последње догађаје који се око нас одигравају“ (пр аут. — окупације Албаније) позвали на сарадњу сва градска родољубива удружења. Академски грађани поручују“ да је у овом моменту најподесније створити заједнички

¹ „Историја СКЈ“, Београд, 1985, стр. 149—150.

² Милана Дамјановић: „Напредни покрет студената Београдског универзитета“, Београд, 1974., стр. 88.

³ Милољуб Васић „Револуционарни покрет Југославије“, Београд, 1977, стр. 539.

Акциони одбор свих овдашњих организација који би имао да подиже дух отпора код месног становништва према нападачу у виду разних приредаба, академија, митинга, да се стара о пасивној одбрани становништва (обучавајући становништво у одбрани из ваздуха, градећи склоништа од напада из ваздуха, набављајући гас-маске, организујући болничке течајеве итд).“

Апелујући на патриотску свест удружења у уверењу да и она са студентима у овим кризним тренуцима деле „исту бојазан због опасности која прети слободи, независности и интегритету Југославије“ и имајући у виду „да ова велика опасност по нашу државу бива све већа“ — студенти умољавају удружења да на овај њихов предлог одговоре још у току наредног дана по објављивању летка.⁴

Тако је неутврђеног дана, вероватно, у мају, уместо Акционог одбора, као знак оправданог тактичког компромиса партијских представника, основан „Народноослободилачки одсек при Соколској жупи — Ужице“. На оснивачком састанку Одсек су сачињавали представници 13 месних патриотских, добротворних, културних, сталешких организација. Били су то представници: војске — пуковници Едуард Бороша и Артур Густовић; Удружења резервних официра и ратника — сенатор Чедомир Захарић и учитељ Лазар Ђелић; Удружења инвалида — Милорад Бошњковић; Носилаца Албанске споменице — учитељ Малиша Стефановић и општ. чиновник Мирослав Петровић; Аеро-клуба — пуковник Едуард Бороша; Црвеног крста, учитељ Тадија Тодоровић; Четничке организације — учитељ Ђорђе Новаковић; Студентске омладине — студент Филип Марјановић; Радничке уметничке групе „Абрашевић“ — мет. радник Сретен Пенезић; Удружења „Кнегиње Љубице“ — Зора Захарић; „Кола српских сестара“ — Цвета Поповић; Удружења „Кнегиње Зорке“ — Зорка Ристовић! „Сокола“ — адвокат Ђорђе Драшкић, Сирахиња Роговић, професор Учитељске школе Благоје Живковић, наставник гимнастике Јосиф Јехличка и Александра Нешовић.⁵

⁴ „Ужице 1941“, Војно дело, Београд, 1961, стр. 33—34.

⁵ Позив су за иницијативни одбор потписали пет студената и један учитељ. Богољуб Васиљевић (Ужице, 1910—1985, Ужице), апсолвент филозофије, убрзо професор. Припадник НОП-а. По ослобођењу члан КПЈ са последњом функцијом као директор Педагошке академије у Титовом Ужицу. Радисав Кремић (Ужице, 1912—1957, Бајина Башта), студент права. Припадник НОП-а. По ослобођењу члан КПЈ у функцији судије, са последњим местом у Среском суду у Б. Башти.

Миодраг Живко Аврамовић, студент права, члан СКОЈ-а. Лепа Цигић (Ужице, 1919), студенткиња права. Припадник НОП-а. По ослобођењу као дипломирани правник радила у судским установама. Сада живи на Палисаду, Чајетина.

Филип Марјановић (Ужице, 1919), студент права, члан СКОЈ-а. Учесник НОБ-а. Члан КПЈ од новембра 1941. Дипломирао на Правном факултету у Београду. Последња функција — секретар Координационог одбора Привредне коморе Југославије за економске односе са иностранством. Као пензионер живи у Београду. Добрило Видић, српски учитељ.

⁶ У првобитном саставу Одсека — налазила су се два комунистичка омладинца: Филип Марјановић и Сретен Пенезић.

Сретен Пенезић (Ужице, 1920), металски радник. Члан КПЈ од 1939. Носилац „Споменице од 1941“. Борац 2. пролетерске бригаде. По ослобођењу био директор више војних предузећа, члан РИВ СР Србије, делегат у Скупштини СФРЈ. Као пензионер живи у Београду.

Списак чланова Одсека објављен у листу „Ужички одјек“, бр 1, 1. 07. 1939., стр. 1. Народна библиотека Титовог Ужице.

Од грађанских представника у раду Одсека највише су се ангажовала два представника организације „Сокола“.

Ђорђе Драшкић (Ужице, 1890—1945, нем. зароб. логор Баркенбриге), адвокат. Секретар Месне организације КПЈ у Ужицу (1920) и посланички кандидат на листи КПЈ у Ужицу, секретар НРПЈ у Ужицу (1923). Због рада на линији НОП премештен у више немачких заробљеничких логора, на крају у Баркенбриге, где је и умро.

На пленарној седници од 9. јула Одсеку су приступила још два друштва — „Женска подружина“ преко Вишње Прљевић и Хумано друштво „Гаравац“ преко Илије Вујовића. У Извршни одбор Одсека су, уз постојећих осам чланова, изабрани још један члан КУД „Абрашевић“ и још један представник студентске омладине — Миодраг Жико Аврамовић.⁶

Одсек је свој рад обзнанио покретањем свог петнаестодневног органа „Ужички одјек“, чији је први број изишао 1. јула а последњи шести број 7. октобра 1939. године. Лист је веома мало писао о раду органа Одсека. Из информација са наведене пленарне седнице од 9. јула произилази одлука о покретању акције преко листа за прикупљање прилога у корист пострадалих од града у неколико села ужичког среза. Закључено је да се слични одсеци оснују у свим околним варошима и селима. Одлучено је да се у оквиру постојећег стрељачког одсека при Соколском друштву у Ужицу одржи стрељачки курс за омладину. Решено је да се за прикупљање средстава за излажење листа оснује посебан фонд за штампу „Ужичког одјека“.

ПОКРЕТАЊЕ ЛИСТА „УЖИЧКИ ОДЈЕК“ И ЊЕГОВ ЦИЉ

Циљ „Ужичког одјека“ објашњен је прогласом на уводном месту првог броја листа са потписима представника првобитних 13 друштава.

„Жеља да подигне, очува, ојача и одржи национални дух, потреба да се обавештава наш свет о својим дужностима у данашњици, окупила је све оне који овде код нас раде на заједничком народном послу, и њихов заједнички напор, заједничке жртве, омогућују да се појави први број „Ужичког одјека“. Лист неће служити ни једној политичкој странки, никаквој политичкој идеологији, него ће имати у виду само националне интересе. То не значи да ће занемаривати сва наша унутрашња питања, нити да ће се оглушити о данашње прилике у свету. Будно ће вратити целокупан живот нашег краја и биће отворен свима „који жели да наш лепо и национално најизразитији крај напредује у сваком погледу“. Покретачи листа се надају да ће правилност њиховог пута схватити сви који мисле да је данас најпотребније бодрити и окупљати наш народ „договећи му истину за добро лепе и велике Југославије“.⁷

Лист се током свог излажења суочавао с великим тешкоћама које није могао да савлада. Већ у уводнику четвртог броја редакција тражи подршку читалаца у два правца. Прво, да шаљу дописе из свих околних села и места. Јер, редакција жели: да лист продре што даље као једини овакве садржине; да свима покаже да у нама живи успомена на наше славне претке. Друго, да прикупљају претплаћу и редовно обрачунавају. Али, пошто се обрачуни уопште не шаљу, а претплата је незнатна, редакција је била приморана да скрати материјал и повећа огласе. Штампање је скупо, а лист не ужива материјалну потпору ни од кога.⁸

Благоје Живковић (Гроцка, 1903—1983, Београд), професор, поред осталог Гимназије и Учитељске школе у Ужицу. Објавио више књижевних дела.

⁷ „Ужички одјек“, бр. 1, 1. 07. 1939., стр. 2. Народна библиотека Титово Ужице.

⁸ Исто, уводник, стр. 1.

⁹ „Ужички одјек“, бр. 4, 19. 08. 1939, стр. 1, уводник

Три, по имену наведена, комунистичка омладинца, од којих ниједан онда није био члан Партије, залагали су се, по налогу и у договору са окружним руководством, да се у Одсеку и његовим органима спроводи партијска линија о најширем окупљању и организовању свих грађана у одбрани земље на основу искрене сарадње са франкофилским и претежно националистички усмереним грађанским интелектуалцима. Да се не би пружио повод за обнову полицијске сумње, у Одсеку се, осим друштвене раднице удове Вишње Прљевић, није налазио ниједан други члан из Сталног одбора Лиге за мир, чији је рад забрањен новембра 1936., због учешћа неколико свима познатих комуниста, што се и формално обелоданило њиховим хапшењем, јула 1937. године. Тројица омладинаца нису онда били јавно познати по својој комунистичкој оријентацији. У ствари, студенту права Филипу Марјановићу су задатке у Одсеку саопштили његови добри познаници Добрило Пејровић, члан Окружног партијског повереништва, руководиоцу близак члан КПЈ учитељ Желимир Ђурић, и студент Слободан Пенезић, који је у својству члана ПКСКОЈ-а за Србију чешће боравио у Ужицу због организовања скојевског и ширег омладинског рада, а посебно током четвртог школског одмора.⁹ Сретену Пенезићу, руководиоцу КУД „Абрашевић“ и Миодрагу Жики Аврамовићу потребна упутства је пренео први секретар Окружног партијског повереништва Вукола Дабић.¹⁰ Најважнији партијски успех је, несумњиво, био у томе што су чланови редакције листа, уз три грађанина интелектуалца — адвоката и председника ужичког соколског друштва Ђорђа Драшкића (кандидата на посланичкој листи КПЈ за округ ужички у 1920), професора књижевности у Учитељској школи Благоја Живковића и учитеља Миодрага Верговића — постали и два скојевца Марјановић и Аврамовић.

Искреном сарадњом у редакцији може се објаснити то што су скоро сви објављени написи били у духу усвојене уређивачке политике, док се комунистички омладинци, опет по директиви, нису повукли. Само, и после тога, у листу је и у два преостала броја до обуставе настављена иста уређивачка усмереност, уз једини изузетак кад је цела прва страна броја од 6. септембра била посвећена 16-том рођендану краља Петра у својству старешине соколске организације. Тако су Марјановић и Аврамовић обезбедили да се путем четири чланка поново легализује организована масовна партијска политичка делатност, која се, иначе, стварно

⁹ Изјава Ф. Марјановића дата аутору новембра 1983. године.

¹⁰ Желимир Жељо Ђурић (Ужице, 1919 — XI 1941, Ужице), учитељ. Члан КПЈ од 1939, члан Среског комитета КПЈ за Вишеград. Од октобра 1944. секретар ОККПЈ за Ужице. Један од водећих организатора оружаног устанка у ужичком крају.

Погинуо крај Ужица бранећи одступницу Врховном штабу НОПОЈ.

Слободан Пенезић (Ужице, 1918—1961, Шошић, крај Лазаревац), политички радник. Члан КПЈ од 1939, члан ПК СКОЈ-а за Србију од 1940. и члан ОККПЈ за Ужице у 1941. Један од водећих организатора оружаног устанка у ужичком крају, и заменик политичког комесара Ужичког ПОП одреда. У 1942. постао заменик политичког комесара и политички комесар 2. пролетерске бригаде, у 1943. политички комесар 2. пролетерске дивизије. У 1944. био начелник ОЗН-е за Србију а потом министар унутрашњих послова НР Србије и председник Извршног већа СР Србије. Истовремено био и посланик НР Србије и Југославије и члан ЦКСКС и ЦКСКЈ. Погинуо у аутомобилској несрећи.

¹⁰ Изјава С. Пенезића дата аутору новембра 1983. године.

Вукола Дабић (Буар, Ужице, 1903 — XII 1941, Буар, Ужице), металски радник. Члан КПЈ од 1927. Као члан Рејонског комитета КПЈ за Београд ухапшен 1929. и осуђен на 5 година робије. Међу водећим организаторима радничког покрета у Ужицу од 1935. до 2. светског рата у својству секретара Окружног повереништва КПЈ и члана ОККПЈ за Ужице. Један од водећих организатора оружаног устанка у ужичком крају и командант Ужице у 1941. Погинуо у борби с љотићевцима.

легализовала у јавним манифестацијама поводом разбијања Чехословачке и окупације Чешке и освајања Албаније. (У стварању поверења према скојевцима у редакцији одређену улогу је играло и њихово свесрдно залагање у припремању листа, поготово што је Аврамовић био и аутор, а делимично и редактор, коректор и скупљач рукописа.

Први такав текст о стварању широког политичког фронта за одбрану земље, укључујући и комунистичке омладинце, објављен је на првој страни првог броја „Ужичког одјека“, од 1 јула 1939., под насловом „Од невештих земља плаче“ са псеудонимом С. Ч. П. — Стевана Ч. Павловића, професора Учитељске школе.¹¹

У наслову сажету суштину свога чланка поткрепио је с неколико примера. Не плаче ли земља од невеште примене закона о штампи? Не плаче ли земља од невештих бабица при порођају хрватског питања? „Не плаче ли земља од злостављања омладине, од јефтиног набављања на коректност њихова слава? ... Сваки младић који није добро покривен угледом родитеља а уз то има јачу наклоност реагирања на узгредне неправде врло се лако квалификује као екстремни левичар и у његовим потезима тражи се траг Москве, и онда кад он даје израза својим најсветијим осећањима националним. У легитимисању комуниста треба бити обазрив; до екстремних левичара има читава скала умерених и њихових симпатизера; вештина је јавних радника да их не одбаце даље улево. Треба рачунати са њиховим револтом и инатом ... И пред бауком рата мора се бити обазрив према омладини ... Ко је застао у јавној функцији, нека се опомене да не сме никога изазивати против државе и да је дужан капитал светих осећања својих грађана сачувати неоштећен држави за дане искушења.“

Оправдано је што је, до краја био јасан у свом чланку „Радништво за одбрану земље“, на другој страни првог броја „Ужичког одјека“, партијски секретар Вукота Дабић, свима познати, најугледнији комуниста-радник, који је издржао шест година на робији због илегалне комунистичке активности и хапшен, без судске одговорности, у познатој крагујевачкој провали. Да би спречили окупљање свих народних снага у овим критичним данима, писао је В. Дабић, разни смугљивци капитуланти и експоненти непријатеља нашег народа, дали су се на посао да акцију радника омету подмећући им неискреност, злу намеру, итд. Радничка класа данас свима и свакоме ставља на знање да хоће да брани слободу и независност Југославије. Откако се закопитио, раднички покрет водио је борбу за слободу, за мир, за бољи живот, против ropства и насиља сваке врсте. Бранећи земљу од аустро-немачких завојевача прострељано је велико срце вође и учитеља србијанског радништва Димитрија Туцовића.

Ми хоћемо да одбранбене снаге повећамо до највише мере
А ево како:

¹¹ Лична сећања аутора.
Миодраг Верговић (Ужице, 1899—1967, Ђипово Ужице), учитељ у разним местима због полицијског прогона као припадник напредног учитељског покрета, пред 2. светски рат и у Ужицу. Био сарадник НОП-а у немачком ратном заробљеништву. Бавио се писањем и преводњем.
Стеван Ч. Павловић (Табановић, Пожсга, 1897—1944, Београд), демократски оријентисан професор Учитељске школе у Крагујевцу и Ужицу. Као припадник НОП-а за време окупације прогањан од Немаца и њихових сарадника. Погинуо при бомбардовању Београда.

1. Манити се кавге са онима са којима сутра треба заједно поћи на границу и заједно лежати у рову. Без слоге, без решења унутрашњих питања, а нарочито хрватског, нема ефикасне одбране.
2. Окупити у одбранбени фронт све здрави и поштено, ујединити све који воле ову земљу, све што може пушку понијети, јер само слободан, задовољан и уједињен народ може успешно бранити и одбрани своју независност. То чини наше снаге више него два пута јачим.

3. Погребна је борба прогив капитуланата свију нијанса ... Ово су конкретни задаци данашњице на којима треба да се окупи све поштено, демократски расположено радништво, сељаштво, грађанство и сва слободољубива јавност, а омладина у првом реду.“
Трећи такав чланак „Омладина и одбрана земље“ објављен је на првој страни другог броја „Ужичког одјека“ од 16. јула 1939. с потписом ст. права Миодрага Аврамовића. (Чланак је писан у договору с Вукотом Дабићем).

Први светски рат са свим својим страховитим последицама, светска економска криза са пропадањем ионако сиромашних слојева — све то, писао је Аврамовић, довело је омладину свих занимања, радничку, сеоску и интелектуалну у исти положај и намегнуло потребу збијања свих њихових омладинских снага за побољшање сопственог живота. Освајачким ратовима, заузимањем мањих, независних земаља без испалењеног метка, Југославија је, као и све мање земље, доведена у опасност. Омладина је, овога пута, као један човек повела акцију на духовном припремању народа за одбрану земље. Тако су студенти обишли скоро целу Србију дајући свуда културно-патриотске приредбе, одржали стрељачки курс, приредили многа предавања на универзитету, дали иницијативу за стварање Одбора омладинских организација, у коме су заслужена скоро сва омладинска удружења, а овај одбор је приредио величанствену академију у Београду, крајем априла.

Непријатељима народа, који нападају омладину да не жели искрено да брани земљу, да јој је то изговор за нешто друго и да то чини по жељи неког другог, аутор одговара овим речима: „Омладина је схватила свој данашњи рад на одбрани земље као продужење и логичан наставак своје раније борбе за мир, друштвену правду и политичке слободе ... Знајући да ће у својој независној земљи моћи најбоље и најпре наћи решења својих проблема, омладина хоће искрено, без икаквог устезања да брани ову земљу ... јер тиме бранимо себе и своје право на живот ... Како је то било пред ратове од 1912. до 1918. г није уопште питање како ко мисли, већ ... хоће ли да брани земљу, кад је за све опасност очигледна, или не. А не да се врше сумњичења и дуга испитивања о способности, желећи да се тиме прикрије издаја“

Четврти такав чланак појавио се у броју „Ужичког одјека“ од 19. августа 1939. Суштину пренесеног одломка из реферата др С. Томића са Конгреса југословенског професорског друштва у Сарајеву представља следећа мисао: „Нашем народу не прети никаква бољшевичка опасност, наша земља није легло комунизма. Она је 90 посто сељачка земља и њој прети мање комунистичка опасност него иједној другој земљи у Европи. То треба да чује читав свет, унутарњи и вањски непријатељ. Не постоји ниједна комунистичка држава која намерава да угрози нашу независност ... О бољшевичкој опасности код нас почело се говорити и писати од прије пар

година кад је ступила у акцију освајачка пропаганда са својом борбом против демократије. Глајшалтовани национализам и протекторашки дух — чедо освајачке пропаганде, једина су права опасност која прети овој земљи.“

Уз захтев да се у школи забрани туђинска пропаганда, ширена у туђем интересу и туђим новцем, говорник у име професора упућује народу поруку, понајприје драгој омладини, да схвати једну једину истину нашег времена: наша нација има данас само једног јединог непријатеља — то је сваки онај који жели да јој одузме слободу.

У том смислу је карактеристичан и уводни чланак у броју 2. „Ужичког одјека“ од 14. јула под насловом „Село и његов борбени дух“, потписан иницијалима „Др“. Распитује се село у овим данима, пише аутор, нарочито после несрећне судбине братске Чехословачке, и брине, да град не изневери. Радосно је када добије негативан одговор и уз то додаје: ми не дамо земљу, ми ћемо је бранити до последњег. Срећа је што до њега не допиру малодушност и дефетизам самозваних националиста и што их оно мушки одбија, уколико покушавају да му се приближе. „Треба ићи у село, са селом разговарати, па ће се тада сазнати шта жели и шта хоће права народна душа. „Сличним духом су провејавали и чланци: учитеља Лазара Вјелића „Учитељство и народна одбрана“, у броју 2. „Ужичког одјека“ од 14. јула, и непотписани чланак у броју од 1. августа „Наш народни споразум — Наша одбрањена линија“, двадесетак дана пре потписивања споразума Цветковић—Мачек

Међународно-политички значај наше акције за одбрану земље приказан је у двома рубрикама. Под насловом „Омладина словенских народа говори“ („Ужички одјек“, 1. 07 1939) објављени су изводи из неколико наших и страних докумената. Из резолуције са заједничке академије приликом боравка београдских студената у Софији, маја 1939. истиче се мисао: Сви народи Балкана су подједнако угрожени. Само заједничким отпором можемо се успешно супротставити свим покушајима разбијања јединства балканских народа. Из изјаве пољског одбора покрета Светског омладинског конгреса се наглашава: Нећемо више нападачу одговарати само дипломатским протестима, већ оружаним отпорима целог народа који је решен да брани интересе пољске државе и међународне правде.“ „Изјављујемо да је дух попуштања и колебања стран нашим редовима Опасан је за нашу слободу и независност, зато ћемо се против њега борити, сматрајући то за основну дужност свих родољубивих снага“ — каже се у прогласу словеначке омладине листу „Словенска младина“. Гласило хрватских студената „Нови студент“, број 3, пише: „Спасимо Хрватску — бранимо Југославију! У слободној и независној Југославији изградит ћемо слободну и сретну Хрватску — с грани освајачи раскомадат ће и опустошити нашу домовину.“ У резолуцији свих омладинских организација са скупа у Београду, значајне су ове мисли: „Апелујемо на све факторе државног и јавног живота да се у интересу одбрањене снаге сва унутрашња питања земље реше што хитније и на начин који ће осигурати пуну слободу и равноправност свих Срба, Хрвата и Словенаца. Тражимо да се наша земља... у пуној мери оспособи да наш народ у љубави и братству може да стане на браник наше заједничке државе, ради одбране њених граница и слободе.“

Из париског дневника „Евр“ пренесен је, у броју 5. „Ужичког одјека“, од 6. септембра, извештај „Једна делегација француске омладине у Југославији“. Реч је о посети коју су крајем јула, под покровитељством Светског омладинског конгреса за мир, југословенским омладинским организацијама учинили представници омладинских организација Америке, Енглеске и Француске. Одушевљен, најпре, срдачним дочеком у Далмацији где је приликом њиховог искрцавања становништво певало „Марсељезу“, француски учесник наводи да је врхунац одушевљења био достигнут на академији коју су у њихову част приредили студенти београдског универзитета у физичкој сали Правног факултета где је присуствовало преко шест хиљада особа. „Они усклици, они неописиви аплаузи, оне борбене пароле и живост нису били управљени само нама, нити пак организацијама, него Вама, целом народу Француске... За омладину Француске ми одговарамо: Да! Ми вам обећавамо да нећемо разочарати ни наше југословенске пријатеље, као ни осталу омладину, јер ми идемо путем који су нам указали наши стари.“

Остварење практичног програма рада на одбрани земље праћено је двома врстама написа. Војно-стручна објашњења и упутства су садржавали дужи текстови: „Потреба предвојничког васпитања“, „Одбрана од напада из ваздуха“ и „Нападу из ваздуха“ У вестима су приказане поједине практичне делатности. Најзначајнија је, због своје прорадничке обојености, вест „Удео наше радничке омладине у народноослободилачкој акцији“. Уз констатацију да је Ужице одувек имало свесно и напредно радништво које је умело да покаже своју вредност и преко своје уметничке групе „Абрашевић“, у информацији пише и ово: „Две последње сокољске академије показале су јасно колико је наше радништво свесно и национално, и то да се с њим увек може рачунати кад је у питању одбрана земље. Ова активност наше радничке омладине добиће ускоро код нас и одређенији облик кад огпочне систематски рад на предвојничком васпитању омладине“. Том васпитању посвећена је само једна вест да је крајем августа стрељачка дружина одржала наградна гађања за своје чланове и омладину. Није познато колико се омладинаца тога лета одазвало позиву већ уходане златиборске „Школе за безмоторно једрење Академског аеро-клуба“, али је, под руководством градских лекара Ира Гузмана и В. Маринковића, 30 жена завршило самарићански течај из прве помоћи

У посебну категорију се сврставају написи из српске националне историје. Три чланка су се односила на пораз српске војске пред османлијском најездом 1389. године: „550 Видовдан“, „Косовска битка“, „Видовданска прослава“. Шест текстова су представљала сећања учесника из првог светског рата: „Полазак из Бизерте“ (Д. Радовић), „Успомена на Кајмакчалан — 1916“ (прота В. Видаковић), „Сећајмо се 1914“ (НН), „Баџи одлазе на фронт“ и „Ни корака даље“ (Из ратног дневника М. Верговића), „Очеви и деца“. Четири прилога су била посвећена ранијим и савременим догађајима из три европске државе. Изводом из предавања професора Драгутина Прљевића била је обележена стотедесета годишњица француске револуције. Из књиге новинара Рипкеа „Чехословачка трагедија 1938. године“, у издању загребачке „Бинозе“, прештампано је више одломака. С француског су преведени чланци „Пољска омладина“ и Венеш у Чехословачкој“.

Редакција је омогућила да се у „Ужичком одјеку“ од 1. августа објави и некролог познатог комунистичког студента Петра Тодоровића „Др Драгослав Јовановић“, посвећен преминулом Ректору Београдског универзитета, научнику који је много помогао снажењу напредног студентског покрета на београдском универзитету. Само, ова сарадња са грађанским организацијама за одбрану земље није дуго трајала. Морала је бити прекинута после 23. августа 1939. године када је склопљен совјетско-немачки пакт о ненападању. Разлог се налазио у томе да се не наноси штета државним интересима Савјетског Савеза. Такву одлуку окружног партијског руководства саопштио је Вукота Дабић члану редакције „Ужичког одјека“ М. Ж. Аврамовићу. Прекид би се, без икаквог политичког објашњења, извео тако што је Аврамовић имао да тражи да се у листу обавезно објави чланак, вероватно писан у партијском комитету, у коме је разрађен ондашњи став ЦК КПЈ у прилог совјетско-немачког пакта. Два водећа члана редакције нису, како се и очекивало, прихватила поднесени чланак, па је и сарадња КП у овој акцији престала последњих дана августа 1939. године.¹²

Нова ситуација у Европи, створена немачким нападом на Пољску, капитулацијом Пољске и окупацијом делова Пољске од Совјетског Савеза, на основу тајног дела склопљеног споразума, нанела је Партији тренутно извесну штету. Настала је, најпре, недоумица међу комунистима и осталим антифашистима, привремено је ослабљен утицај КПЈ и СКОЈ-а и отежани њихови напори за стварање народног фронта и јединственог омладинског покрета. Али чињеница да је КПЈ прихватила наведени пакт само као споразум двеју држава, односно као војно-стратешки потез совјетске владе, али да истовремено није напустила своју антифашистичку позицију, изражену у борби за очување мира и независности Југославије уз наслон на Совјетски Савез — морала је донети плодне резултате.¹³ Они су се у земљи, па и у Ужицу, испољили у стварању широког антифашистичког фронта, без помоћи и против воље страначких првака, па и интелектуалаца, из грађанског тabora, чак и из његовог либерално-демократског дела.

У духу такве оријентације, Окружни комитет је већ поводом немачког напада на Пољску, 1. септембра позвао становништво на мирне демонстрације, чијим је масовним успехом кренуо у остваривање широког антифашистичког фронта сада под непосредним руководством КПЈ.¹⁴

После изласка комунистичких представника, редакција „Ужичког одјека“, чији је власник и одговорни уредник непрекидно у име Соколске жупе Ужица био адвокат Ђорђе Драшкић, издала је само још два броја листа: 6 септембра и 7 октобра. На избијање другог светског рата реаговала је на првој страни последњег броја с два коментара који су неутралност југословенске владе према овом сукобу тумачили на различите начине. У редакцијском уводнику „Крв се поново пролива“ пружена је, под условима већ пооштрог цензурисања писања штампе о ратним догађајима, недовољно прецизирана квалификована подршка владином ставу. Из неопходно слободнијег приказивања произилази да западне државе, чувајући углед великих сила, не могу прихватити мир на основу деобе

Пољске а фашистичка Немачка је већ ступила у рат. Тај најтежи дипломатски и војни проблем се не поставља за Југославију, јер га је решила пре него што је и истакнут. За то је доказ званична изјава о неутралности и мирољубивости југословенске јавности. Одувек смо били мирољубива нација, али „и спремни за одбрану као гнездо осица, за случај напада на нашу независност“.

Аутор другог чланка „За мир и неутралност“ Милош Т. Јовашевић, земљорадник из Прељине, датираним под 10 септембром, изнео је нешто друкчије мишљење сеоског становништва. „Ми нећемо никога, а ако нас нападну, бранићемо се — говоре људи и у подвести им лебди Абисинија, Шпанија, Кина, Чехословачка. И расте осећај гнева против оних који су проносили маску демократије, а у ствари су помагали нападача“ Следи још јаснија мисао „Рат се води између два тabora великих сила. Ми који смо досад слабо видели користи од њих, ми најмање имамо рачуна да се мешамо у њихов сукоб. Поготово сада, када су кривицом владајућих на Западу пропали толики напори за стварање и осигурање колективне безбедности“. На крају се износи и предлог: „Народ је противу угњетача, противу насиља ма са које стране оно долазило. Народ је способан да се бори за слободу, за благостање, за један срећнији и лепши живот... У том знаку и ми ћемо се борити ако будемо нападнути. На тој основи могло је да се изгради непробојан фронт мира“.

Тако је „Ужички одјек“ обуставио своје излагање недореченом самоиницијативном поруком свог спољног сарадника о изградњи новог непробојног фронта мира. Ту поруку ће бити у стању да употпуни само КПЈ стварањем своје платформе која ће боље одговарати значајно, ако не и битно, измењеним приликама у Европи и свету.

¹² Лична сећања аутора.

¹³ М. Васић, и. д, стр. 546—548.

¹⁴ „Раднички покрет ужичког краја“, „Рад“, Београд, 1965, стр. 272.

**Сарадња предратних партијских организација
Суботичког правног факултета и Београдског
универзитета са освртом на улогу
Ђока Ковачевића**

У овим кратким сећањима хтео бих се осврнути на предратну сарадњу студената Београдског универзитета и Суботичког правног факултета, односно њихових партијских организација. Ту бих изнео и неке појединосне, верујем, досад непознате, или мало познате, о односима и сарадњи Ива Лоле Рибара и Ђорђије — Ђока Ковачевића, првог секретара Универзитетског комитета београдског универзитета. О тим њиховим односима није до сада посебно писано и није могло бити писано и због тога што је Ђоко Ковачевић, поред тога што је био изузетно скроман човек, био исто толико и конспиративан. И најближи другови о организационим и конспиративним питањима могли су знати само онолико колико је потребно за одређени посао. Тог се принципа доследно држао. Осврнуо бих се, на крају, врло кратко, и на почетак рада прве партијске организације после ослобођења на Правном факултету Београдског универзитета, јер сам имао ти пријатну дужност да формирам ту прву организацију и да је водим од новембра 1945. до јуна 1946. године.

Прво, о политичкој и другој сарадњи између Суботичког правног факултета и Београдског универзитета.

Суботички правни факултет је организационо био везан са Београдским универзитетом. Међутим, сарадња међу њима, а поготову међу студентима, била је слаба, скоро никаква. За такво стање било је више разлога. Сам Суботички правни факултет, по својој намени, имао је, поред културно-просветне и одређену политичку улогу. На крајњем северу земље, факултет је, у многонационалној средини, са огромном већином пољопривредног становништва, малим бројем студената и још мањим бројем оних који су редовно посећивали предавања, био без скоро икаквог културног, а поготову политичког живота.

На факултету су постојала само два малобројна удружења: „Југословенски аероклуб“ и „Југословенско-бугарска лига“, са јасно израженом националистичком оријентацијом, што је још више изоловало студенте од становништва Суботице. То је потрајало тако све до пред крај 1933. године, која је означила коначан преокрет у животној и раду на факултету. На то је утицао читав низ околности, у првом реду формирање прве партијске организације. На факултет је прispела већа група студената из унутрашњости са извесном револуционарном оријентацијом, од којих су неки, у гимназијама

где су били, већ имали ближе контакте са КПЈ, а било је и 2 — 3 члана СКОЈ-а. Због лошег материјалног положаја добар део је станао код рођака колониста — добровољаца у северној Бачкој и одакле су долазили на предавања у Суботицу.

У то време, септембра — октобра 1933. године, долазе на факултет Петар Радовић и Ристо Лекић, већ искусни чланови Партије, који су били протерани са Београдског и Загребачког универзитета због свој политичког рада, као чланови КПЈ. Њима није требало много времена да већ у октобру 1933. године формирају две партијске ћелије у којима је било обухваћено 10 — 11 студената (Петар Радовић, Ристо Лекић, Крсто Попивоца, Радоје Вујосевић, Михајло Ђетковић, Гојко Дуруговић, Милорад Вуковић, Радосав Бојовић, Божо Милетић, Јосиф Мердовић и мало касније и Саво Пејановић). Од тог броја организоване су 2 групе — ћелије. Једну је водио Петар Радовић, а другу Ристо Лекић.

Петар Радовић се одмах обратио Београду, преко својих партијских веза, ради повезивања са партијском организацијом у Суботици. Баш у то време, од јесени 1933. године налазио се у земљи Благоје Паровић (рођен 1904. год. у Невесињу, погинуо у Шпанији јула 1937. године) где је остао око пола године на обнови партијске и СКОЈ-евске организације у Србији и Војводини. Он је, у пролеће 1934. године, упутио у Суботицу Мата Видаковића (рођен 1907. год. у Прковцу код Винковаца, погинуо у Београду 1941. год. код прављења експлозива за диверзантске акције — по повратку из Шпаније) и Милоша Глигоријевића (рођен 1911. год. у Прибоју на Лиму, погинуо као потпуковник Црвене армије у Пољској по повратку из Шпаније). Интересантно је да су сва тројица: Паровић, Видаковић и Глигоријевић били кожарски радници, робијашни и шпански борци Године 1934. послат је у Суботицу, ради помоћи код формирања партијског руководства, и Јован Мариновић, који је био проваљен као секретар МК КПЈ за град Београд.

Све те околности омогућиле су брзи развој политичког живота на факултету и успостављање везе са партијском организацијом у Суботици, чији су чланови углавном били Мађари, као и обухватање политичким радом добровољачких насеља од Кикинде до Сомбора и Србобрана, а такође и редовну везу са партијском организацијом на Београдском универзитету. Та се веза из године у годину стално повећавала у погледу сарадње, метода и садржаја рада. Личне везе и познанства између студената у Београду и Суботици, која су постојала још од раније из предстудентских дана имала су велики значај, нарочито у време провала, откривања организације и хапшења. Те личне везе, у оно време, значиле су много у условима прекида других веза. Ми смо, напр., у Суботици, имали од 1932. до 1940., провале сваке друге године. Увек су те провале, које су почињале ван факултета, заустављане на факултету, јер су се другови најчешће добро држали код полицијских тортура и нису одавали организацију.

Једна од најтежих провала била је октобра 1934. године. Било је ухапшено око 70 другова, чланова Партије, СКОЈ-а и симпатизера, међу њима велики број студената, од тога је 11 њих било осуђено на робију и строги затвор и већи број на мање временске казне. Но, ипак, нису сви студенти чланови Партије били откривени. Интересантно је да су код те провале двојица искусних илегалца, Видаковић и Глигоријевић, избегли хапшење. Глигоријевић је са

ланцима на рукама побегао из руку агената који су га водили да им покаже нека места где је, наводно, одржавао састанке После је успео да оде у СССР, а одатле у Шпанију и вратио се поново у СССР 1939 године, где је касније погинуо као потпуковник Црвене армије 1944 године као падобранац — партизан.

Од краја школске године 1934. до септембра — октобра 1937. год. напустио сам редовне студије и редовну везу са партијском организацијом на факултету, јер сам, по налогу ПК КПЈ за Црну Гору, задржан на партијском раду у Даниловграду, као секретар месног (среског) комитета КПЈ за срез Даниловград, ради сређивања и јачања партијске организације. Ристо Лекић је, такође, био тада задржан на партијском раду у срезу Бар, а Петар Радовић, Крсто Попиводе и Јован Маринковић су осуђени и послати на робију. Но ипак, иако је организација била јако ослабљена, а везе покидане једно време, преостали чланови партије су се повезали са комунистима и у Суботици и на Београдском универзитету, добијали материјал и сарађивали по многим текућим питањима. Један од значајних резултата у то време било је освајање студентског удружења „Светлост“ крајем 1935. год., које је нешто раније формирано као студентско погворно удружење. „Светлост“ је постало стручно студентско удружење повезано са Акционим одбором београдских студената. То је касније била солидна легална основа нашег политичког и друштвеног рада на факултету и легална веза са друговима са Београдског универзитета.

Пошто је Акциони одбор стручних студентских удружења Београдског универзитета основан јуна 1934. године њихова су искуства коришћена колико год је било могуће и на услове у Суботици. У том циљу су у Суботици долазили Мојсије Стефановић, први председник Акционог одбора, а нешто касније, 1936. године, у два пута, и Вељко Влаховић. У време борбе за јединство студената наш циљ је био поставити што солиднију и чвршћу сарадњу са удружењем „Академски север“, које је окупљало претежно војвођанске студенте који су припадали Самосталној демократској странци и један мањи део Хрватској сељачкој странци, а то су били Буњевци који су се изјашњавали као Хрвати. Та сарадња развијала се постепено, почев од заједничких шаховских сусрета, фудбалских утакмица, заједничких приредби на факултету и излета, што је довело до међусобног зближавања и најзад до заједничког штрајка 25. маја 1938. године, када је постигнуто потпуно јединство по свим питањима. У том циљу био је формиран и један јединствени одбор који је имао задатак да ту сарадњу даље развија. Два представника „Академског севера“, Сава Гаврић и Лаза Тиквицки, погинули су у овом рату, а трећи, Мома Будисављевић је такође наставио блиску и безрезервну сарадњу.

У неколико махова студенти из Суботице су масовно присуствовали зборовима београдских студената у физичкој сали и на другим манифестацијама у Београду. Једна од заједнички организованих манифестација Београдског универзитета и Суботичког факултета биле су манифестације по Војводини 27. — 29. маја 1939. године под паролом „бранићемо земљу“ (Нови Сад, Суботица, Сомбор) Велику групу, углавном војвођанских студената, предводио је Бајо Секулић. Велика група студената Београдског универзитета, са више говорника (Бранко Поповић и др.) дошла је на сахрану Босе Милићевић у Жедник код Суботице, која је рањена 14. децембра 1939.

године у Београду, а подлегла ранама 19. фебруара 1940. године. Пуну сарадњу са Акционим одбором смо имали, као и помоћ око решења питања студентског дома и отварања студентске мензе, а такође и по многим другим питањима.

Овде би требало указати на још један облик сарадње. У 1938. години и касније, полиција је чешће откривала технику за штампање материјала у Београду, па је наша организација, преко веза које смо имали, неколико пута решавала тај проблем за Београдски универзитет. Колико ми је познато, само нам је једна „лошиљка“ пропала, мислим у Батајници, јер се никад, због строге контроле у Београду, тај материјал није директно носио до Београда. Не треба заборавити да се ту радило чак и до 1 — 2 кофера штампаног материјала. Један од таквих био је и материјал за „Студент“, који је требало да изађе поводом крвавих догађаја од 14. децембра 1939. године. Материјал за тај број био је донесен у „Народни глас“, један народнофронтовски лист, који је нешто раније почео да излази (уредник је био Ђоко Јованић, а сарадници, углавном студенти из Београда и Суботице). Материјал је донео Лакав Иштван — Гига, студент Београдског правног факултета, иначе из Кикинде. Он је био један од већ познатих курира. Он је са Горданом Ивачковић, студенткињом медицине у Београду, такође Војвођанком, већ и раније обављао ову дужност. Ова питања смо решавали на разне начине преко наших добрих веза са комунистима — Мађарима, који су радили у редакцијама листова „НД“ (Мост), „NEPSZAVA“ (Народни глас), па чак и Градској штампарији и др. или у приватној штампарији ФИШЕР.

Те везе између нашег факултета и Акционог одбора, као и наших партијских организација биле су уходане, огроман број другова се упознао и зближио, да и поред великих проблема које су стварале полицијске провале, буквално сваке друге године од 1932. год. до новембра — децембра 1940. год., никад те паузе у раду и везама нису дуго трајале, поготову после 1936. године. То, у првом реду, јер организација на факултету није никад потпуно откривена, захваљујући добром држању другова на полицији. Држање Крста Попиводе 1934. године и други пут 1937. године истицано је као пример како се треба држати пред класним непријатељем. То је била чврста основа за симпатије које су студенти комунисти стекли у многонационалној Суботици и код добровољаца — колониста у читавој Бачкој. Те се везе још и данас повремено одржавају поводом неких заједничких јубилеја и прослава. Старији другови: Срби, Мађари, Буњевци и други пренели су то на своју децу, па те везе још и данас трају.

Говорећи о нашој сарадњи са Београдским универзитетом нисам истакао једну од значајних веза — посебно везу са Ђоком Ковачевићем, секретаром Универзитетског комитета до поласка у Шпанију 1937. године, који је, као „човек у сенци“, стајао и иза рада Акционог одбора и многих акција на Београдском универзитету. Наравно — не сам, и не мешајући се често директно у акције, него одабирајући пажљиво и помажући, просто негујући и подижући млађе кадрове кроз разна задужења и акције, како у раду појединих организација, руковођења појединим акцијама, тако и одабирајући, у крајњој линији, оне који су касније достојно заступали наше ставове и студентски покрет на разним међународним сретима.

Ђоко Ковачевић, као истакнути и врло заслужени партијски руководилац у једном значајном и преломном периоду, био је стално „човек у сенци“, добро познат само мањем броју другова који су са њим непосредно сарађивали, од којих је данас врло мало живих. Због тога полако пада сенка заборавља преко једне овако врло заслужне личности. Погледати на њега, његов начин рада, скромност и однос према људима, то је, донекле, део испуњења једне моралне обавезе. Из тог разлога указујем на неке мало познате или опште непознате податке.

Ђоко Ковачевић је рођен 1912. год. у Доловима код Даниловграда. Матуру је завршио у Подгорици, 1932. год. Две године је био председник удружења „Будућност“ у гимназији. Такође је био активни организатор два сусрета омладинаца литерарних друштва из Подгорице, Цетиња и Никшића 1931. и 1932. године. У 1931. год., у пролеће, био је један од тројице гимназијалаца (Никола Вујановић, Ђоко Ковачевић и Милорад Вуковић), од којих је формирана прва илегална марксистичка организација у Подгоричкој гимназији. Уписује се 1932. год. на Правни факултет у Београду, 1933. године (октобра?) примљен је у КПЈ, а средином 1934. год. на Првој партијској конференцији, изабран је за првог секретара новоформираног Универзитетског комитета КПЈ на Београдском универзитету.

О Ђоку Ковачевићу није лако писати. Он се био скоро потпуно посветио партијском раду. У суровим условима шестојануарске диктатуре, честих масовних хапшења, пребијања на полицији и слања на дугогодишње робије, Партија се бранила чврстом организацијом и строгом конспирацијом у раду. Зато се о Ђоку Ковачевићу може говорити само на основу личног искуства у раду са њим, на основу узгред написаних сећања његових сарадника и на основу крупних, далекосежних и значајних акција којима је руководио Универзитетски комитет и Акциони одбор, у чијој је сенци био Ђоко Ковачевић. Па ипак, и из тих делимичних података и сведочанстава добија се слика о његовој величини и заслугама као руководиоца, који се за кратко време истакао као даровит организатор, врло образован комуниста велике културе и изузетног такта у раду са људима, који је постао „један од најлепших ликова које је дала КПЈ између два светска рата“ (Спомен албум фотографија КПЈ и СКОЈ-а, Бгд. 1971. г.).

Његова политичка активност није била ограничена само на Београдски универзитет. За време летњих ферија он је из студентског одмаралишта у Будви активно учествовао, 1935. године, у обнови и учвршћењу партијске организације у Паштровићима. Такође је, 1936. год., за време летњег распуста, дошао у свој срез — срез даниловградски. Ја сам тада био секретар Среског комитета КПЈ. Поручено ми је да у одређено време сазовем састанак комитета, јер долази друг из „вишег руководства“. Тачно у одређено време појавио се друг из „вишег руководства“ у лицу Ђока Ковачевића. Значи, он је био ангажован од стране ПК за Црну Гору, Боку, Санџак, Косово и Метохију за помоћ партијским организацијама на терену.

Петар Стамболић у својим казивањима наводи да је „као инструктор ПК КПЈ за Србију био често ангажован на одређеним задацима које је добијао од секретара Универзитетског комитета Ђоке Ковачевића“. Та пракса да се ангажује извршан број студената

од стране партијских руководстава за извршење одређених партијских задатака практикована је и раније, а нарочито после петомажских избора 1935. године (као инструктори, чланови и секретари месних комитета итд.).

Значај и улога Ђока Ковачевића у учвршћењу и омасовљењу партијске организације на Београдском универзитету, а и шире, може се схватити ако посматрамо Ђока Ковачевића као крупну фигуру у нашој Партији, која је знала и умела да Партију и СКОЈ, као живе организме, прилагоди и оспособи новим условима живота и рада, да Партију и СКОЈ извуче из уске, чисто завереничке зачурености, да комунисти уђу у све облике друштвеног живота, у проблеме друштва, да се комунисти ангажују у решавању текућих, животног проблема друштва, у првом реду омладине, да се ставе на чело омладине и заједнички решавају своје проблеме кроз разне облике удруживања, од спортске, културне, стручне, економске и друге форме рада Ђокова је велика заслуга што се проблемима улоге и метода рада Партије прилазило све више дубоким научним сазнањима и убеђености, а не само срцем и нереалним жељама. Он је дубоко схватао и практично спроводио одлуке VII Конгреса Коминтерне и VI Конгреса Комунистичке омладинске интернационале (КОИ) (јули — август и октобар 1935. године), као и одлуке IV Земаљске конференције СКОЈ-а у Загребу септембра 1935. године. Код свих крупних заокрета у раду наше Партије, код прилагођавања метода и садржаја рада новим условима, увек се догађало да настану застоји, кашњења, отпори, неразумевања, због којих је Партија имала знатне штете. То је била последица дубоко укорених навика из оних услова тајновитости и скоро верског фанатизма, што је Партију доводило до неке врсте инертности. То се догађало преласком Партије у илегалне услове после Обзне 1920. године, после шестојануарске диктатуре 1929. године, спровођењем одлука VII Конгреса Коминтерне и VI Конгреса КОИ, излазак из строге илегалности и прелазак на широки пут народнофронтске политике. Нешто слично је било и код прилагођавања Партије на ратне услове код дизања устанка, у току НОБ-а и најзад код реорганизације и измене улоге Партије после VI конгреса КПЈ — уместо непосредног руковођења и управљања прелазак на улогу идејног усмеравања.

Значај и величина Ђока Ковачевића је у томе што је он на време знао да прилагоди партијску организацију новом садржају и методу рада, у духу поменутих одлука КОИ и КОИ.

Несхватња и озбиљне разлике у гледањима на практичну примену одлука VII Конгреса КОИ и VI Конгреса КОИ била су тако значајна да је дошло до практичне ликвидације СКОЈ-а и до честих неслагања Универзитетског комитета на челу са Ђоком Ковачевићем и инструктора ЦК СКОЈ-а Карла Лутера — Џина и Рада Укропине — Богдана. Срећом, практично су спровођени ставови Универзитетског комитета и схватања Ђока Ковачевића и других чланова Универзитетског комитета. Тек касније су схватили и признали своје грешке и Џин и Богдан.

Круна и најзначајнији резултат овакве политике Универзитетског комитета на челу са Ђоком Ковачевићем била је победа и, може се слободно рећи, историјског штрајка на Београдском универзитету, који је трајао двадесетпет дана од 3. до 28. априла 1936. године. Он је био замишљен као јединствена акција свих студената Бео-

града, Загеба и Љубљане, као и факултета у Суботици и Скопљу. Међутим, студенти Љубљане прекидају штрајк већ деветог априла, а студенти Загеба 15-ог априла. На Суботичком и Скопском факултету и није стварно било услова за овако дуготрајан подухват. Поред општег полицијског терора, на Универзитету је дивљао и терор профашистичке студентске организације ОРНАС (Организација националних студената), ударна снага реакције на Универзитету под заштитом полиције. Деловале су и грађанске политичке организације студената. Постојала је такође разбијачка троцкистичка група на Универзитету, која је била за перманентну, револуционарну борбу на челу са „чистом“ марксистичком организацијом, против сарадње са другим антифашистичким организацијама, тј. против опште политике на народнофронтовској линији. Захваљујући, у првом реду, раду Ђока Ковачевића на њиховом раскринкавању, они су били одстрањени из свих менза и удружења и потпуно изоловани, али тек пошто су нанели доста штете политичком раду и на Универзитету и ван њега. Успех априлског штрајка значио је пораз свих разбијачких група и групаца на факултету. Значај великог, двадесетпетодневног априлског штрајка, пре свега је у његовој чврстој организованости, јасним циљевима, добром руковођењу, масовности и уједињавању свих демократских снага на Универзитету. То је био и крај спонтаних, недовољно организованих студентских иступа, крај борбе издвојене студентске авангарде и почетак борбе свих студената — стварање јединственог студентског покрета.

Говорећи о месту и улози Ђока Ковачевића у свим акцијама на Универзитету, Вељко Влаховић каже: „Ђока Ковачевић је био невидљиви организатор читавог покрета напредних студената на универзитету, главни организатор рада Партије и СКОЈ-а... Био је иницијатор многих великих акција студената у оном периоду када је револуционарни покрет на Београдском универзитету почео да добија у ширини, снази и утицају. У свему томе Ђоко Ковачевић је играо водећу улогу, имао је и тада, а и касније, велике заслуге за оно што је напредни студентски покрет на Београдском универзитету значио у развоју наше Партије.“ (В. Влаховић: „Сећања из омладинског покрета, ЧЕТРДЕСЕТ ГОДИНА, књига IV). Говорећи даље о Ђоку Ковачевићу, Вељко Влаховић у тим сећањима каже: „Био је одличан организатор и изврстан аналитичар... У правом смислу „човек у сенци“, Ђоко је држао све konce илегалног рада партијских и скојевских организација, као и легалног рада који се одвијао кроз Акциони одбор и студентска удружења. На састанцима Универзитетског комитета износио је анализе рада, а мени, као председнику Акционог одбора, често је скретао пажњу на неке недостатке у раду, на основне проблеме и начин њиховог решавања. Имао је необичан осећај за потребе омладине и стално је инсистирао на коришћењу свих легалних форми рада.“ (В. Влаховић, у истом чланку).

У својим сећањима, Угљеша Даниловић, говорећи о Ђоку Ковачевићу каже „да је уживао велики углед и неподељено поверење код свих комуниста који су га познавали. Он је био познат по знању, озбиљности, одлучности и скромности. Иако је био крхког здравља, он је ванредно много радио на свом личном уздизању. Био је дубоко принципијелан и објективан. Све ове његове особине дошле су до изражаја за релативно кратко време док је руководио Универзи-

тетским комитетом и радом комуниста до лета 1937. године у коме је оставио дубок траг.“ (М. Дамјановић: „Напредан покрет студената Београдског универзитета књ. II, стр. 202—203). Његова систематичност у раду дошла је, поред осталог, до изражаја и у „Упутству за рад студентске комунистичке омладине преко школских ферија са младим сељацима“ донетом крајем јуна, или почетком јула, 1935. год. Слично упутство донео је и „Пролетер“, али скором годину дана касније.

Биле су јако запажене и теоретске дискусије Ђока Ковачевића у дебатном клубу и на Правном факултету, посебно по питањима сарадње са студентима из других демократских група на Универзитету и професорима који су били спремни на сарадњу. У тим дискусијама било је иначе доста штетног „љевичарења“ Ђоко је увек налазио праву реч и аргументе и доводио ствар у ред.

Још је у гимназији добро стајао са страним језицима. На томе је радио и преко школских потреба. Као студент, он се већ солидно, што се литературе тиче, служио француским, немачким и руским језиком. А почео је да учи и есперанто. Он је добијао RUNDSCHAU, као и L'HUMANITÉ и ПРАВДУ и са лакоћом преводио текстове. Сећам се једног случаја када сам 1936. године, у пролазу, навратио у Београд. Са Ђоком сам свратио у књижару ЦВИЈАНОВИЋ. Књижар му је испод тезге дао ВРЕМЕ, ондашњи режимски лист. Када смо стигли у стан, Ђоко је из тог ВРЕМЕНА извукао други материјал. Касније сам дознао да је у ВРЕМЕНУ био неки „пункт“ преко кога се добијала партијска пошта. Ту везу је касније, приликом хапшења, код Чања, између 3 и 4. марта 1937. године, приликом слања добровољаца за Шпанију, открио београдској полицији Адолф Мук. Он је начинио једну од највећих издаја у Партији. О свом држању је Адолф Мук још из затвора написао извештај, који је Ђилас, преко Ђока Ковачевића, послао партијском руководству у Париз (Вл. Дедијер: „Тито“, Култура 1953, стр. 256).

Доласком на Правни факултет, у јесен 1935. године, Лола се брзо нашао и зближио са Ђоком Ковачевићем. Познанство и зближавање са Ђоком Ковачевићем импоновало му је, јер је наишао на личност која се одликовала озбиљношћу, дубоком принципијелношћу, објективношћу и широком културом. Тако су се сусрела и зближила два велика човека, две велике енергије и културе, који су оставили видан траг у нашој Партији. У то време ја сам био на партијској дужности у Даниловграду, али сам са Ђоком одржавао редовну писмену везу, а повремено смо се и сретали. Добро се сећам једног писма које сам добио у пролеће 1935. године у коме Ђоко езоповски пише о Лоли, и у коме говори о њиховом односу, сарадњи и Лолином прихватању ставова Партије. Тада је већ наговештавао његов пријем у КП, пишући да, ако се „ородимо са Рибарима“, биће то од великог значаја за нашу „породицу“. Касније, када смо се нашли, у лето 1935. године, Лола Рибар је већ био члан КПЈ. Није битно да ли је Ђоко непосредно примио Лолу у Партију, али је, сигуран сам, његова сарадња и његов утицај био одлучујући.

Лолине велике способности тек тада су дошле до изражаја. Он се винуо као метеор. Лола је већ од 29. фебруара до 1. марта 1936. године био делегат студената Београдског универзитета на Међународној омладинској конференцији у Бриселу, на Омладинском конгресу у Женеву (август — септембар 1936. год.), на Међународном конгресу студентске заједнице (25. — 28. август 1937. год.) итд. Лола

града, Загреб и Љубљане, као и факултета у Суботици и Скопљу. Међутим, студенти Љубљане прекидају штрајк већ девог априла, а студенти Загреб 15-ог априла. На Суботичком и Скопском факултету и није стварно било услова за овако дуготрајан подухват. Поред опште полицијског терора, на Универзитету је дивљао и терор фашистичке студентске организације ОРНАС (Организација националних студената), ударна снага реакције на Универзитету под заштитом полиције. Деловале су и грађанске политичке организације студената. Постојала је такође разбијачка троцкистичка група на Универзитету, која је била за перманентну, револуционарну борбу на челу са „чистом“ марксистичком организацијом, против сарадње са другим антифашистичким организацијама, тј. против опште политике на народнофронтској линији. Захваљујући, у првом реду, раду Ђока Ковачевића на њиховом раскривању, они су били одстрањени из свих менза и удружења и потпуно изоловани, али тек пошто су нанели доста штете политичком раду и на Универзитету и ван њега. Успех априлског штрајка значио је пораз свих разбијачких група и груписа на факултету. Значај великог, двадесетпетодневног априлског штрајка, пре свега је у његовој чврстој организованости, јасним циљевима, добром руковођењу, масовности и уједињавању свих демократских снага на Универзитету. То је био и крај спонтаних, недовољно организованих студентских испуста, крај борбе издвојене студентске авангарде и почетак борбе свих студената — стварање јединственог студентског покрета.

Говорећи о месту и улози Ђока Ковачевића у свим акцијама на Универзитету, Вељко Влаховић каже: „Ђока Ковачевић је био невидљиви организатор читавог покрета напредних студената на универзитету, главни организатор рада Партије и СКОЈ-а... Био је иницијатор многих великих акција студената у оном периоду када је револуционарни покрет на Београдском универзитету почео да добија у ширини, снази и утицају. У свему томе Ђоко Ковачевић је играо водећу улогу, имао је и тада, а и касније, велике заслуге за оно што је напредни студентски покрет на Београдском универзитету значио у развоју наше Партије.“ (В. Влаховић: „Сећања из омладинског покрета, ЧЕТРДЕСЕТ ГОДИНА, књига IV). Говорећи даље о Ђоку Ковачевићу, Вељко Влаховић у тим сећањима каже: „Био је одличан организатор и изврстан аналитичар... У правом смислу „човек у сенци“, Ђоко је држао све konce илегалног рада партијских и скојевских организација, као и легалног рада који се одвијао кроз Акциони одбор и студентска удружења. На састанцима Универзитетског комитета износио је анализе рада, а мени, као председнику Акционог одбора, често је скретао пажњу на неке недостатке у раду, на основне проблеме и начин њиховог решавања. Имао је необичан осећај за потребе омладине и стално је insistирао на коришћењу свих легалних форми рада“ (В. Влаховић, у истом чланку).

У својим сећањима, Угљеша Даниловић, говорећи о Ђоку Ковачевићу каже „да је уживао велики углед и неподељено поверење код свих комуниста који су га познавали. Он је био познат по знању, озбиљности, одлучности и скромности. Иако је био крхког здравља, он је ванредно много радио на свом личном уздизању. Био је дубоко принципијелан и објективан. Све ове његове особине дошле су до изражаја за релативно кратко време док је руководио Универзи-

тетским комитетом и радом комуниста до лета 1937. године у коме је оставио дубок траг.“ (М. Дамјановић: „Напредан покрет студената Београдског универзитета књ. II, стр. 202—203) Његова систематичност у раду дошла је, поред осталог, до изражаја и у „Упутству за рад студентске комунистичке омладине преко школских ферија са младим сељацима“ донетом крајем јуна, или почетком јула, 1935. год. Слично упутство донео је и „Пролетер“, али скоро годину дана касније.

Биле су јако запажене и теоретске дискусије Ђока Ковачевића у дебатном клубу и на Правном факултету, посебно по питањима сарадње са студентима из других демократских група на Универзитету и професорима који су били спремни на сарадњу. У тим дискусијама било је иначе доста штетног „љевичарења“. Ђоко је увек налазио праву реч и аргументе и доводио ствар у ред.

Још је у гимназији добро стајао са страним језицима. На томе је радио и преко школских потреба. Као студент, он се већ солидно, што се литературе тиче, служио француским, немачким и руским језиком. А почео је да учи и есперанто. Он је добијао RUNDSCHAU, као и L'HUMANITÉ и ПРАВДУ и са лакоћом преводио текстове. Сећам се једног случаја када сам 1936. године, у пролазу, навратио у Београд. Са Ђоком сам свратио у књижару ЦВИЈАНОВИЋ. Књижар му је испод тезге дао ВРЕМЕ, ондашњи режимски лист. Када смо стигли у стан, Ђоко је из тог ВРЕМЕНА извукао други материјал. Касније сам дознао да је у ВРЕМЕНУ био неки „пункт“ преко кога се добијала партијска пошта. Ту везу је касније, приликом хапшења, код Чања, између 3. и 4. марта 1937. године, приликом слања добровољаца за Шпанију, открио београдској полицији Адолф Мук. Он је начинио једну од највећих издаја у Партији. О свом држању је Адолф Мук још из затвора написао извештај, који је Ђилас, преко Ђока Ковачевића, послао партијском руковођству у Париз (Вл. Дедијер: „Тито“, Култура 1953, стр. 256).

Доласком на Правни факултет, у јесен 1935. године, Лола се брзо нашао и зближио са Ђоком Ковачевићем. Познанство и зближавање са Ђоком Ковачевићем импоновало му је, јер је наишао на личност која се одликовала озбиљношћу, дубоком принципијелношћу, објективношћу и широком културом. Тако су се сусрела и зближила два велика човека, две велике енергије и културе, који су оставили видан траг у нашој Партији. У то време ја сам био на партијској дужности у Даниловграду, али сам са Ђоком одржавао редовну писмену везу, а повремено смо се и сретали. Добро се сећам једног писма које сам добио у пролеће 1935. године, у коме Ђоко езоповски пише о Лоли, и у коме говори о њиховом односу, сарадњи и Лолином прихватању ставова Партије. Тада је већ наговештавао његов пријем у КП, пишући да, ако се „ородимо са Рибарима“, биће го од великог значаја за нашу „породицу“. Касније, када смо се нашли, у лето 1935. године, Лола Рибар је већ био члан КПЈ. Није битно да ли је Ђоко непосредно примио Лолу у Партију, али је, сигуран сам, његова сарадња и његов утицај био одлучујући.

Лолине велике способности тек тада су дошле до изражаја. Он се винуо као метеор. Лола је већ од 29. фебруара до 1. марта 1936. године био делегат студената Београдског универзитета на Међународној омладинској конференцији у Брислу, на Омладинском конгресу у Женеву (август — септембар 1936. год.), на Међународном конгресу студентске заједнице (25 — 28. август 1937. год.) итд. Лола

Рибар је на тим састанцима бриљантно заступао Београдски универзитет и стекао велики углед. Иза његовог избора за делегата није тешко наслутити да је стајао „човек у сенци“, „невидљиви и неухватљиви руководилац готово свих акција напредне омладине“ — секретар Универзитетског комитета и Акциони одбор. То је и иначе био његов начин рада за одабирање и ангажовање другова у земљи и у иностранству. Он сам је један једини пут са Лолом учествовао као наш представник у иностранству, на Међународној конференцији Светске студентске заједнице у Паризу (25. — 28. августа 1937. године). Одатле је продужио за Шпанију, где је погинуо крајем 1937. године, на арагонском фронту, као комесар батаљона „Ђуро Ђаковић“ и партијски секретар југословенске групе. Пишући о Ђоку Ковачевићу, Војо Ковачевић, који је Ђока знао са факултета и из Шпаније, каже: „Доживио сам Ђокову смрт као претежак губитак — интимно најтежи у Шпанском рату. И још више — као неку врсту личне несреће („Четрдесет година“ књ. II, стр. 423).

ДРАГОСЛАВ МУТАПОВИЋ

Рад КПЈ и СКОЈ-а на Пољопривредно-шумарском факултету од оснивања и до краја другог светског рата

Пољопривредно-шумарски факултет основан је 1919 године, а прве студенте уписао је у зимски семестар 1920. године. У прво време радио је у Београду и био гост на разним факултетима, тако да су студенти трчкарали са предавања на предавање, и из улице у улицу. Тек 1933. године, у децембру, коначно је завршена нова зграда у Земуну и студенти су се преселили у њу. У прву годину, 1920., уписано је укупно 45 студената од којих 26 на пољопривредни, а 9 на шумарски одсек. И у следећим годинама број студената који су се уписивали био је скроман. Тек са усељењем у нову зграду број уписаних је знатно повећан. Са усељењем, услови за рад на Факултету су знатно побољшани.

И после пресељења у Земун, живот на Пољопривредно-шумарском факултету био је чврсто повезан са животом и радом осталих факултета Београдског универзитета, а сви заједно са политичким и економским збивањима у земљи. Општи услови студирања и живота нису излазили из оквира политичког и економског стања земље. Победнички и револуционарни занос после I светског рата брзо је и насилно прекинут. Обзанома и Законом о заштити државе забрањен је рад Комунистичке партије, настали су прогони њених чланова. Шестојануарском диктатуром 1929. године укинута су и грађанске партије. Широки слојеви народа су политички потпуно обесправљени. Овом терору се придружује и терет економске и аграрне кризе и њихов живот постаје све тежи. Рађа се отпор који постаје све организованији и јачи.

Студентска омладина, као део народа, је уз народ, иако малобројна, ступа на политичку сцену бивше Југославије и све је гласнија. Први удар Шестојануарској диктатури дали су студенти у својим демонстрацијама децембра 1931. године, да би у каснијим годинама ти удари постали све чешћи и све жешћи. Студентска омладина је у првим редовима борбе против Шестојануарске диктатуре, за бољи живот радног народа, радничке класе и сељаштва.

Активности студената се развијала у више области и праваца. На првом месту треба истаћи борбу студената за боље услове студирања, за бољи режим студија, за испитне рокове, за ниже испитне таксе, за уџбенике и скрипта, за одбрану аутономије Универзитета, нарочито у 1936. години. На овом пољу активности истичу се сукоби са професором Петром Ђорђевићем, професором ботанике и сукоби са Јованом Марковом и Танасијем Митровићем, професорима на

сточарској групи предмета. Није било уписане генерације која се није сукобљавала са Ђорђевићем. Најоштрији сукоб избио је 1936. године и прерастао у дужи штрајк студената I године. Због непедогошког и осорног држања професора Маркова и Митровића, добар број студената прекидао је студије на Факултету у Земуну и одлазио на факултет у Загребу да ликвидира групу предмета ових професора.

Друго поље делатности били су напори да се побољша економски положај студената. Врло мали број студената је добијао стипендију и могао да се смести у студентске домове. Са економском и аграрном кризом, која се нарочито заоштрила од 1929. године, живот радника и сељака, а и осталих радних људи, из чијих је редова погинула већина студената, био је све тежи, а то се одражавало и на живот студената. Чињени су напори да се кроз оснивање и рад студентских мензи омогући јефтинија исхрана за све студенте, а у исто време и да се добром броју студената омогући студирање кроз рад у студентским мензама, првенствено као келнера. Од 1931. године до рата, познате су по свом раду и активности — општа студентска менза, медицинска менза, војвођанска менза, све у Београду и менза Пољопривредно-шумарског факултета у Земуну. Радна снага у овим мензама, изузев стручне — кувара, били су студенти. Доста студената били су чланови студентске задруге „Самопомоћ“ и разносачи млека по граду, а многи су давали часове ђацима гимназије, итд.

За студенте који су, због својих напредних идеја и учешћа у покрету, били хапшени и осуђивани, организована је правна заштита и студентска самопомоћ која је успешно интервенисала и није дозвољавала да се ухапшени или прогањани студенти нађу усамљени.

На притисак диктатуре и њене маневре са изборима за општинске управе и скупштину и на стварање профашистичких странака ЈНС, ЈРЗ, као и на стварање и рад фашистичких странака Ходјере и Љотића, покушајима да се разбије и омладински покрет — првенствено студентски стварањем ОРЈУН-е и ОРНАС-а — одговара се успешним бојкотом избора 1931. године и, касније, стварањем Удружене опозиције. КПЈ ради на својој легализацији. На Петомојским изборима, 1935. године, покреће листу Павла Павловића, као листу радничке партије, а касније ради на стварању Странке радног народа. Упоредо подупирући рад на стварању Удружене опозиције настоји да се створи Народни фронт слободе. Успева да оствари сарадњу са левим крилима грађанских партија и да на зборовима и скуповима Удружене опозиције преовладавају њене пароле. Партији је успело да се на децембарским изборима 1938. године, појаве, у низу срезова на листи Удружене опозиције, и кандидати Странке радног народа — раднички кандидати.

На општинским изборима држаним раније, низ је општинских управа прешло у руке Удружене опозиције, у ствари Народног фронта Студентски покрет Београдског универзитета, као и других универзитета, учествује у раду Удружене опозиције као јака и врло организована снага КПЈ.

На Београдском универзитету, као последица рада Партије, јача њена политичка оријентација. У прво време студенти се организују као напредни, а касније као народни студенти. На факултетима се организују стручна студентска удружења која почетком 30-тих

година прелазе у руке напредних и народних студената. На факултетима се држе зборови и митинзи, излази се на улице и демонстрира, користе се разне форме рада и пропаганде; организују се излети, предавања, приредбе, посете зборовима и манифестацијама — и у Београду и изван њега; покрећу се и издају листови и зидне новине. Удружење студената Одсека за пољопривреду издаје зидне новине „Зинус“, а келнери мензе „Зинку“.

Организовано, као појединци, студенти раде изван студентских средина, међу радницима у граду, а за време годишњих распуста и у срединама из којих потичу. Шире идеје напредног покрета и организују радне људе у борбу за заштиту својих права и интереса. Примају се и улазе у илегалне организације КП и у њихове форуме и раде у њима. Помажу и стварају партијске ћелије на терену.

Студенти Пољопривредно-шумарског факултета, и ако прилично удаљени од других факултета и студената били су у свему саставни део студентског покрета Београдског универзитета. Није било ни једног мало већег догађаја на Универзитету и у Београду на коме нису организовано учествовали и студенти из Земунa. Њихова појава на зборовима, митинзима, демонстрацијама и другде, била је увек примећена по броју и специфичности наступа. С обзиром да су из Земунa у Београд прелазили у прво време само бродовима, а касније бродовима и трамвајем, често и пешке, увек су били у групама и падали су у очи.

Навешћу само значајније акције на којима су видно учествовали и студенти Пољопривредно-шумарског факултета: у јануарским демонстрацијама 1934. године на Теразијама; исте године у мајским демонстрацијама на Правном факултету после који је уследило масовно хапшење, а међу њима и велики број студената Пољопривредно-шумарског факултета; у фебруарским демонстрацијама и штрајку на Правном факултету 1. фебруара 1935. године, поводом отварања логора у Вишеграду у којем је погинуо студент права Мирко Срзентић. После масовног хапшења група од око 30 другова послата је у логор у Вишеград, а већи број студената протеран је из Београда. Међу логорашима, са нашег Факултета, били су: Вјешеслав Цимер и Угљеша Даниловић, дотерани у логор у првој групи крајем јануара, а почетком фебруара, после демонстрација, прикључени су им ухапшени: Млађа Филиповић, Каписода Стјепан, Драгослав Мутаповић, Васа Мартиновић, Воја Ивановић и Божидар Зоговић — шумар. Треба забележити масовно учешће студената, а међу њима и студенте из Земунa, на збору Удружене опозиције половином 1935. године у Крагујевцу. Нарочито је била бурна 1936. година позната по борби студената против фашизације Универзитета и покушаја завођења универзитетске страже на факултетима. Чувен је априлски штрајк те године у коме је, на Медицинском факултету, погинуо студент Жарко Мариновић, избоден ножевима банде ОРНАС-а. Овај штрајк био је штрајк свих универзитета у земљи. Чувене су и демонстрације против конкордата, 1937. године, широм земље, са масовним учешћем студената у њима. У пролеће 1937. године, на Славији, су изведене демонстрације са паролом „Спасимо живот Адолфа Мука“ и захтевом за пуштање на слободу похапшених добровољаца који су се спремали за Шпанију. И студенти Пољопривредно-шумарског факултета учествују, у пролеће 1936. године, поводом годишњице рођења Светозара Марковића, у

митингу на гробљу у Јагодини, данашње Светозарево. Исто тако масовно учествују 28. фебруара 1937. године у разбијању Љотићевог збора у Сарајевској улици, у кафани „Триглав“ Познато је учешће студената Београдског универзитета на демонстрацијама против грофа Ђана и Фон Нојрата, министара фашистичких влада Италије и Немачке у манифестације приликом доласка Бенеша и Ивана Делбоса у Београд. Студенти Пољопривредно-шумарског факултета су учествовали, поред других, у демонстрацијама јула 1937. године против конкордата, а марта 1938. године против аншлуса са Аустријом и исте године против поробљавања Чехословачке. Бројно је и њихово учешће на демонстрацијама 14. децембра 1939. године, које се завршило погибијом неколико другова — студената и радника Не може се заборавити ни излет у Кошутњак, 8. IX 1940. године, када је полиција оружаном нападом излетнике, па је било више мртвих и рањених. И, на крају, студенти Пољопривредно-шумарског факултета масовно су учествовали и у демонстрацијама увече 26. марта 1941. године, против приступања Југославије Тројном пакту, које су се 27. марта претвориле у велики народни покрет за одбрану земље.

Борбом студената Београдског универзитета као и борбом студената на Пољопривредно-шумарском факултету руководила је КП Југославије. Иако радећи под најтежим условима илегалности, стално прогањана и разједана фракцијским борбама, КПЈ је стигла све шири круг присталица у свим слојевима народа, првенствено код омладине и студената Београдског универзитета. Од пресељења у нову зграду у Земуну, са сваким новим уписом, расте број организованих, напредних студената. Избором Угљеше Даниловића за председника Удружења студената агронома у студентском покрету се, изузев појединаца, налазе сви студенти. Ово Удружење и раније је било у рукама напредних студената; пре Угљеше, председник Удружења био је Милун Ивановић, прогресивно орјентисани студент. После избора Ратка Кнежевића за председника Удружења студената шумара и шумари постају све активнији у покрету. Од тада, па све до рата, оба ова дружења су стално била у рукама напредних, касније народних студената.

По својој масовности и дисциплини студенти Пољопривредно-шумарског факултета су се видно истицали у свим акцијама и манифестацијама. Непријатељ није успео да продере у њихове редове за све време до рата. На Пољопривредно-шумарском факултету није било ни једне провале, ни партијске, ни скојевске организације док је постојала. Било је хапшења и протеривања ради учешћа у акцијама на Универзитету и изван њега. Било је и хапшења због рада у партијским и скојевским организацијама у другим срединама. То је омогућавала ширина покрета и његова активност. Није било појединаца, а ни потребе, да се нарочито издвајају и штрче како би их полиција запазила и евентуално хапсила. Сви су били активни; неорганизовани некад и бучнији од организованих. Најмање између 150 и 200 другова и другарица било је увек спремно да се мобилише и ступи у акцију на Универзитету, у Београду и на другим местима. Списак активиста уз овај текст далеко је од тога да буде потпун. Број активних студената на Факултету био је далеко изнад побројаних у списку, нарочито у њему недостају активисти са шумарског одсека.

Улицај студената у Земуну, међу радницима и грађанима, био је

врло запажен, а исто тако запажена је и њихова делатност. Писали су пароле, растурали летке и учествовали и у другој пропаганди. Сарадња са професорима на Факултету била је врло добра, изузев раније наведена три примера. Посебно је била добра сарадња са асистентима, а нарочито од када су почели да се регрутују из редова старијих генерација студената Факултета.

Сарадња са професорима огледала се не само по питању наставе, испита и слично, него и на питањима борбе против фашизације Факултета и у отпору непријатељским елементима да на њега продру. Приликом избора Ратка Кнежевића за председника Удружења студената шумара, а нарочито за време априлског штрајка 1936. године, студенти из организације ОРНАС-а су покушавали да продру на Факултет. Поред спремности студената да их у томе спрече преко Деканага, тражено је и од земунске полиције да се и она и студенти ОРНАС-овци удаље испред зграде Факултета, што је и уважено. Студенти Пољопривредно-шумарског факултета одликовали су се и дисциплином и конструктивношћу. На факултету није ни једно стакло разбијено, мада је на њему било бурних сцена. Бачено је неколико јаја и полетеле циле на ректора Ђоровића у априлском штрајку, када је дошао на Факултет да на њему „заведе ред“. Утекао је у Деканат и више се није појавио међу студентима.

На Пољопривредно-шумарском факултету радиле су организације, првенствено организација СКОЈ-а, до њене реорганизације средином 1936. године и организација КПЈ. С обзиром да је рад организација био строго конспиративан, тешко је данас утврдити и реконструисати рад Партије и СКОЈ-а на Факултету. Томе је разлог дуго време од догађаја и мало данас живих. Према казивањима друга Петра Стамболића прве скојевске групе организоване су 1933. године. Било их је три: Ђелија Добривоја Радосављевића — Бобија у којој су били: Михајло Грнчаревић, Млађен Филиповић и Павле Јовановић — Јота. Она је радила до хапшења друга Бобија 1934. године. У другој хелији, којом је руководио Васо Прља, били су: Миличко Барјактаревић, Нико Вучковић и Божидар Зоговић (сви шумари); трећој, којом је руководио Петар Стамболић припадали су: Илија Михаилов, Миролуб Костић, шумар и Угљеша Даниловић. Пре свих група, познати као комунисти, на факултету су радили: Душан Влаховић, Максим Горановић, Томаш Жижич и Боривоје Марковић — Цакан. Запажен је и рад и активност Вјећеслава Цимера.

Године 1935. и почетком 1936. до расформирања, на Факултету је радио актив СКОЈ-а у коме су били: Драгослав Мутаповић, секретар, а чланови: Видо Нонвеје, Мауриције Магашкић, Гојко Бједов, Ратко Алекса и Гојко Гошовић, шумар. Препоставка је да су у исто време на Факултету радиле најмање још две скојевске групе агронома и једна шумара. То се могло закључити по активности студената као целине и у одзиву и масовности у акцијама. С обзиром на организационе принципе илегалног рада знало се за организован рад и припадност организацији само оних другова са којима се директно радило у групи, а за остале се могло само наслуђивати. Према сведочењу Угљеше Даниловића у то доба, на Факултету су постојале 4 скојевске организације. На Факултету је радио и факултетски комитет СКОЈ-а. Секретари су били: Васо Прља, до одласка са факултета; као секретар факултетског комитета СКОЈ-а,

по казивању друга Угљеше, једно време Вјећеслав Цимер, после Вишеграда Стеван Бошковић, а после његовог хапшења Угљеша Даниловић — до реорганизације СКОЈ-а

Средином 1936 године, одлуком о реорганизацији СКОЈ-а, која је касније оцењена као погрешна, сви скојевци, према мишљењу друга Стамболића, преведени су у чланове КП. Зна се да је на Факултету организована партијска ћелија у којој је секретар био Гвидо Нонвеје, а чланови Гојко Бједов, Гојко Гошовић, Ратко Алекса и Миљивоје Ђилас. Требало је да буде организована и друга ћелија — Драгослав Мутаповић као секретар, а у њој, поред других другова, и Франц Адамич. До формирања ове ћелије није дошло због хапшења Мутаповића, а касније и због његовог одласка на одслужење војног рока. Није утврђено да ли су формиране још неке организације КП. После одласка другова: Гвида Нонвејеа и Гојка Бједова у Шпанију, у другој половини 1937. године, партијска ћелија на Факултету има следећи састав: Ратко Алекса, секретар, а чланови: Миљивоје Ђилас, Млађа Филиповић и, кратко време, Љубинка Милосављевић. У 1938. години секретар партијске организације је Миљивоје Ђилас, а чланови су Душан Асановић, Милица Крижан, Муниб Кучевић. Помињу се као чланови КП Херман Липер и Милутин Лакићевић. Према подацима Милована Марковића почетком 1939. године на Пољопривредно-шумарском факултету су радиле две партијске ћелије чији су чланови били: Душан Асановић, Драгослав Богавац, Ристо Грбовић, Миљивоје Ђилас — Миља, као секретар организације, Милица Крижан, Славко Крупеж, Муниб Кучевић, Слободан Пенезић — Крцун. У току 1939. године у КП су примљени: Петар Дакић, Слободан Мацура и Алфред Сантини. Крајем 1939. године постојале су три партијске ћелије и партијски биро. Секретар партијског бироа је био Слободан Пенезић.

Почетком 1940. године већина чланова КП послата је на рад у унутрашњост земље. Тада је за руковођење радом на Факултету формирано повереништво у коме су били: Алфред Сантини, секретар, Слободан Мацура, Предраг Новичић, Милован Марковић и Јован Радача. Овај актив је престао да ради крајем школске 1939/40. године. У јесен 1940. године већина чланова КП се вратила у Земун, на Факултет. Током 1940. и 1941. године у КП на Факултету примљени су и нови чланови: Добривоје Бабовић, Владимир Дамјановић, Бајо Јојић, Јован Пирић и Јован Радача. За чланове КПЈ кандидовани су: Маго Кнежевић, Десимир Капларевић, Предраг Новичић, Милован Марковић и Божидар Павловић. У јесен 1940. на Факултет се уписао Бајо Секулић ради покрића за легални борац и рад у Београду, а на Факултет су долазили и Добривоје Радосављевић — Боби, Петар Стамболић и Љубинка Милосављевић. Није утврђено постојање и рад СКОЈ-а на Универзитету и факултетима после његове реорганизације. Неда Вожиновић преноси сећање Добривоја Радосављевића и тврди да се СКОЈ уклопио у народне студенте и да до рата више није обнављан. Љубинка Милосављевић, која је била секретар ПК-а СКОЈ-а, у својим сећањима наводи да су у ПК-а СКОЈ-а били: Никола Никић, а после њега Слободан Пенезић, представници СКОЈ-а са Универзитета. То би био доказ да је СКОЈ обновио рад. Милован Марковић у свом тексту *Грађа за историју о партијском и скојевском раду на Универзитету од 1939—1941. године* наводи да су у школској 1939/40. и 1940/41. години радиле четири посебне групе СКОЈ-а, по годинама, из којих

су регрутовани чланови КП. По њему од генерације уписане 1937. године на Факултет у овим групама су радили: Даница Богићевић-Гајић, Владимир Дамјановић,* Петар Докић,* Бранислав Јелић, Љубо Крушчић, Слободан Мацура*, Милица Пауновић, Неда Бесарић, Алфред Сантини,* Бранко Ступар, Пирић. Од генерације уписане у 1938. години: Добривоје Бабовић, Сара Бертић, Јован Живковић, Десимир Капларевић*, Маго Кнежевић*, Томаш Марковић, Новичић Предраг*, Слободанка Стефановић, Драги Тозија и Тасо Григоријевски. Од генерације уписане 1939. године у групи су били: Салко Аљковић, Радивоје Бољевић, Слободан Глигоријевић, Мирко Ђуровић, Миодраг Дамјановић, Владимир Живковић, Милун Јанковић, Милован Марковић*, Радмила Милојевић, Илија Оровчанац, Јован Пирић*, Раденко Пејчиновић, Јован Радача*, Емин Реџепагић, Јанко Симеуновић, Добривоје Стокић, Светислав Урошевић и Будо Шакић.

Од генерације уписане 1940. године били су: Виктор Бенишек, Милован Вучковић — Геле, Бранко Дамјановић, Радисав Домановић, Јеленко Зечевић, Вукашин Кујић, Србобран Марковић, Миљивоје Милићевић, Саво Поповић, Маго Радуловић, Јусуф Реџепагић, Надежда Симовић, Ружица Станишић, Олга Џуверовић. Постојала је засебна група СКОЈ-а студената — шумара у којој су били: Даут Сулејмановић, Божидар Павловић, Владимир Сантини*, Саво Шушовић, Мирко Чемерићић, Петар Цакић, Бајо Јојић*, Будалица Касим, Радомир Јаковљевић, Александар Јанковић и Борис Грујевски. У овим групама су одржавани састанци и теоријски и радни и активно су учествовале у акцијама на факултету у Београду, на Универзитету и у радничким срединама. (Имена обележена знаком * су имена чланова и кандидата КП).

Било је студената чланова КП који су били повезани ван Факултета — Добривоје Радосављевић — Боби, Петар Стамболић, Угљеша Даниловић, Љубинка Милосављевић, Радмила Ивковић — Лала, а можда и неки други. Петар Стамболић наводи да је као члана Партије на личној вези држао Арсен Петрова (Бугарин). Од чланова КП и напредних студената тражило се да буду и добри студенти. У школској 1937/1938. години није више било студената уписаних 1932. и 1933. године, а нарочито старијих генерација. Већина студената Пољопривредно-шумарског факултета тада је завршавало студије за четири и по, највише за пет година, изузев оних који су били на робији и другова који су живели у илегалности због полицијских потера. Сви дипломирани другови напуштали су Факултет и ишли у војску или на обавезни стаж, а другарице су одлазиле на стаж. За време стажа комунисти и скојевци су улазили у организације у местима у којима су стажирали. Места за стажирања су се одмах добијала, а стажисте је плаћало Министарство пољопривреде. Са доласком Бранка Чубриловића за министра пољопривреде у влади Цветковић—Мачек, Друштво инжењера пољопривреде имало је уговор са Министарством да се инжењери пољопривреде запошљавају по ранг листи. Чим неко дипломира уписује се у њу и постављање иде по реду дипломирања. Тога се правила држало до априлског рата.

У давању података о раду КПЈ и СКОЈ-а учествовали су, поред Петра Стамболића, Угљеша Даниловић, Видо Нонвеје, Љубинка Милосављевић, Влада Дамјановић, Душан Асановић и Милован Марковић. Свакако да ово није потпун преглед развоја партијске

и скојевске организације на Пољопривредно-шумарском факултету. Све до априлског рата Факултет је остао у Земуну. Међутим, после окупације и распарчавања земље, Земун је припао Независној Држави Хрватској. Факултет је пресељен у Београд. Опрема и архива спаковани су у сандуке и пресељени у зграду на Студентском тргу, а Факултет и наставно особље у Таковску улицу. За време окупације Факултет није уписивао нове студенте, већ су само полагаани испити.

После априлског рата, негде крајем априла 1941 године, формирана је партијска организација у Министарству пољопривреде, у којој су, поред Драгослава Мутаповића, секретара, били чланови: инжењер Нада Димитријевић, Лука Мркшић, Вера Перишић, Мирко Папачо, Љубомирка Јанковић и, кратко време, до одласка у партизане, Вера Црвенчанин.

Са припремама и отпочињањем устанка у Србији, ова организација, преко нас двоје агронома, организује ударне групе на Факултету. На пољопривредном одсеку групом руководи Љубиша Илић, а на шумарском Томо Бунушевац — оба асистенти на Факултету. Група се организује и у заводима у Топчидеру. Њоме руководе Никола Ружичић и Радмило Живковић — инжењери. Трећа група била је организована у „Расаднику“ на Вождовцу, а руководили су Лако Латинчић, радник и Миша Милошевић апсолвент шумарства — управник „Расадника“. Ове групе су биле активне за све време окупације.

Одласком у партизане Мутаповића, 1. октобра 1941 године, секретар организације постаје Лука Мркшић, који исто тако услед опасности од хапшења, одласком у партизане, напушта организацију и секретар постаје Нада Димитријевић. Њеним хапшењем, септембра 1942. године, због издаје секретара реонског комитета, партијска организација престаје са радом. Сви чланови Партије, неки пре, а неки после њеног хапшења, склонили су се из Београда и отишли у партизане. У партизане су отишли и неки чланови група: Ратко Латинчић, Никола Ружичић и Петар Марковић. Чланови наше организације и чланови група учествовали су у акцијама у окупираном Београду. Мутаповић је учествовао у прихвату и смештају другарица Митре Митровић и Нате Хацић из Видинске болнице, а Петар Марковић у групи при ослобађању похапшених другарица из Општедржавне болнице: Бобе Борђевић, Вере Гуцоње-Вребалов и Вере Лазовић. Чланови наше организације су данима, из оштећене зграде Министарства унутрашњих послова, на углу Немањине и Кнеза Милоша улице, износили пакете раније заплетење илегалне литературе — Лењинова дела, Историју СКП (б), Димитрова о фашизму и друга, и предавали вишој вези.

Ни влада Симоновића, образована после пуча у ноћи између 26. и 27. марта 1941. године, није мењала политику, није предузимала ништа против Пете колоне која је вршљала по земљи и никакве озбиљније мере за одбрану земље. Напори КП чињени у правцу одбране земље нису могли да спрече катастрофу и Југославија је, за свега 12 дана, капитулирала. Међутим, напори КП показали су се као прло значајни у припреми народа за борбу и устанак који је избио само 15 дана после напада хитлеровске Немачке на СССР.

Не зна се тачно, али се рачуна да је близу 400 студената и инжењера пољопривреде учествовало у НОР-у, и било организатор устанка широм земље.

Борили су се као борци, командири и политички комесари од чете преко батаљона, бригада и дивизија. Било их је чланова главних штабова. Стамболић је био командант Главног штаба НОВ и ПОЈ за Србију. Били су секретари партијских организација, секретари и чланови месних, среских и окружних партијских комитета, инструктори ПК-а и ЦК-а, чланови ЦК-а и чланови Политбироа ПК-а. Било је већника АВНОЈ-а и већника Антифашистичких већа скупштина будућих република. Преко 120 их је пало у борби, 15 их је проглашено народним херојима.

У првим данима ослобођења Београда чланови наших група — Љубиша Илић и Тома Бунушевац су ангажовани у раду Народног фронта и народне власти у центру града, а Живковић у раду у Народном одбору Сењака и Топчидерског брда. Наш професор Синиша Станковић био је први председник ЈНОФ-а Београда, а ускоро и први председник АСНОС-а. Студенти и инжењери пољопривредно-шумарског факултета били су дирнути и поносни када су преко радија познали глас свога професора — Синише Станковића који је саопштавао одлуку Уставотворне скупштине Југославије о проглашењу Југославије Федеративном Народном Републиком Југославијом.

НАПОМЕНА:

Текст саопштен на Симпозијуму допуњен је подацима из накнадних разговора са Петром Стамболићем, Угљешом Даниловићем, Љубишом Милосављевићем и Милованом Марковићем. Користи се и текст Милована Марковића „Грађа за историју КП и СКОЈ-а на Пољопривредно-шумарском факултету.“

СПИСАК АКТИВИСТА СТУДЕНАТА И СТУДЕНТИЊА НА ФАКУЛТЕТУ ОД 1930. ДО 1941. ГОДИНЕ КОЈИ НИСУ СПОМЕНУТИ У РАНИЈЕМ ТЕКСТУ КАО ЧЛАНОВИ КП И СКОЈ-а

1. Аврамовић Милеше	38. Југо Богдан
2. Аврамовић Милутин	37. Кашица Стјепан
3. Алтарац Самуел	38. Карашић Милорад
4. Баришић Вјесо	39. Колбе Предраг
5. Баришић Давор	40. Кузмановић Драгиња
6. Веламарић Анте	41. Кутлача Невенка
7. Бертић Сара	42. Јалатовић Петар
8. Блажевски Јордан	43. Леви Алберт
9. Божиновић Анте	44. Љубојевић Милан
10. Гајић Даница	45. Маринковић Соња
11. Гајић Ратко	46. Марковић Петар
12. Гардашевић Илија	47. Марковић Радован
13. Гојковић Милорад	48. Мартиновић Васо
14. Горанин Феликс	49. Мартиновић Јулија
15. Дамјановић Живо	50. Матејић Добрила
16. Даковић Аним	51. Мијатовић Ненад
17. Димитријевић Нада	52. Миленковић Милорад
18. Борђевић Милана	53. Милосављевић Бранислав
19. Бурић Божидар	54. Милошев Васо
20. Бурић Блажо	55. Мимица Јосип
21. Бурић Душанка	56. Мирков Васо
22. Бурковић Воја	57. Митровић Димитрије
23. Желена Сокола	58. Милић Сава
24. Ивановић Војислав	59. Мишковић Милорад
25. Игњатовић Вера	60. Монти Јован
26. Јакша Невенка	61. Недић Загорка
27. Јакшић Војна	62. Недић Бисенија
28. Јакшић Драгутин	63. Недић Радмила
29. Јауковић Драго	64. Николић Даница
30. Јахура Симо	65. Ничета Божидар
31. Јеленковић Војислав	66. Павловић Љубо
32. Јеротић Слободанка	67. Павловић Милана
33. Јоксимовић Драгољуб	68. Паљевић Љубивоје
34. Јоцић Живојин	69. Пајрек Борис
35. Јоцић Миладин	70. Перосавић Анте
	71. Перишић Миланоје

72. Петровић Дује
73. Пеурача Милеико
74. Пешут Катина
75. Попантоски Славко
76. Поповић Душан
77. Поповић Душанка
78. Поповић Милан
79. Поштић Радиша
80. Поповић Петар
81. Радојевић Богомир
82. Раденковић Будимир
83. Радоњић Павле
84. Репић Бранко
85. Ружићић Никола
86. Сандић Милић
87. Сенић Завиша

88. Симишић Страхња
89. Стевић Богоје
90. Стојановић Драгомир
91. Стојановић Стојанка
92. Танасијевић Борђе
93. Тодоровић Србољуб
94. Христов Димка
95. Ђерковић Лидија
96. Ђосић Радмило
97. Ђуба Ратко
98. Ђузбашкић Милош
99. Шилњак Жарко
100. Шобајић Војо
101. Шолаја Радомир
102. Штокер Ото

ВЛАДАН ЈОВАШЕВИЋ

Радничко-студентске демонстрације 26. марта 1941. године у Београду

На Београдском универзитету студирао сам годину и по дана пред рат. Зато могу сведочити о догађајима који су се збили у том интервалу. Један од њих су и демонстрације против приступања Југославије Тројном пакту, 26. марта 1941. године. Наравно, ово је само прилог широм погледу на револуционарна збивања тога времена и учешће студената у њима.

Демонстрације против приступања Југославије Тројном пакту, у ноћ 26. марта 1941. године, догађају се у одређеној друштвено-научној ситуацији. Наиме, познато је како се немачки нацисти одмах по преузимању власти интензивно припремају за светски рат, са циљем да створе фашистичку империју. Они желе да оживотворе вековни сан пруских милитариста „Drang nach Osten“. Зато је требало да освоје словенске и друге територије у централној и источној Европи, да окупирају нафтоносна поља на Средњем и Блиском истоку, да покоре Индију, итд. У овим историјским условима и са оваквим амбицијама нациста, Југославија је постала посебан и вишеструки предмет њиховог интересовања. Управо, Немачка је настојала да силом или милом потчини нашу земљу, да окупира њену територију, да неограничено користи њена природна богатства и транзитне путеве и да робовски експлоатише наше становништво. Тако се односи између великог Немачког Рајха и Југославије укључују у опште односе војнополитичких блокова у свету.

Тада, у Југославији, слично као и у другим европским земљама, настаје поларизација на политички прогресивне и реакционарне друштвене снаге. При томе Комунистичка партија Југославије успева да мобилише и динамизира радне масе у борби за одбрану националне независности и решавање социјалних проблема у оквиру широког антифашистичког покрета. У овим акцијама, као што знамо, изванредну улогу има омладина, нарочито са Београдског универзитета, која се непосредно и свестрано организује и припрема за ослободилачки рат и социјалну револуцију. При томе се удружена југословенска — односно српска, хрватска, словеначка, муслиманска, итд. буржоазија све уже повезује са агресивним реакционарним силама у свету. Ради одбране својих непосредних материјалних и класних интереса она срља у националну издају.

Почетком 1941. године немачка солдагеска се концентрише на границама Југославије и настоји да је опколи. Југословенска владајућа екипа се колеба али постепено и сигурно политички и економски се

приближава Хитлеровом Рајху. Влада кнеза Павла Карађорђевића на челу са Цветковићем, Мачеком, Креком и Спахом — приступа Тројном пакту и постаје савезник фашистичких осовинских сила. При томе најшири народни слојеви — радници, сељаци, интелегенција и патриоти свих социјалних стања су огорчени што Влада безобзирно ниподаштава и издаје националне интересе и спремају се на отпор страном агресору. Војници, који служе кадровски рок и они који су мобилисани, радници, омладина и грађани на многим местима и у разним облицима протестују и демонстрирају против политичке Владе, нарочито против њеног Савеза са нацистима и фашизма уопште. У овим околностима народ је у свим крајевима земље и посебно у Београду, крајње депримиран, осећа да владајући режим не штити његов национални идентитет и достојанство. Атмосфера постаје крајње напета, пуна туге и пркоса. Тих дана, једног поподнева, са групом колега, налазио сам се у сали за вежбе на Техничком факултету. Радили смо пројекте из грађевинских конструкција и коментарисали политичку ситуацију. Исто-времено се Булеваром Револуције, тадашњом улицом Краља Александра, кретала већа група средњошколаца, дечака и девојчица, петнаестогодишњака. Тихо, тужно и пркосно певали су „Хеј Словени“ и „Интернационалу“. Њихова песма, која је дубоко одјекивала у срцима свих који су је чули, одражавала је стварно расположење и тежње омладине и читавог народа.

Југословенска влада је била политички компромитована, обеснажена и разоружана. Власт јој је постепено али неминуовно измицала из руку. Њен једини ослонац у борби против сопственог народа били су фашистички савезници у иностранству. Патриотски настројени официри и демократски оријентисани грађански политичари нису се мирили са политиком Владе. Комунистичка партија политички и оружаном се припрема за активност у новим условима. У таквој ситуацији она организује демонстративне акције широм земље, па и демонстрације у Београду у ноћ 26. марта 1941. године. Ове демонстрације за разлику од већине претходних припремају се на Универзитету доста јавно. О њима су обавештени не само чланови Партије и народни студенти, него и други демократски и антифашистички настројени омладинци. Међутим, пошто се очекивао брутални, оружан, наступ жандармерије и полиције у акцију су пошли најборбенији омладинци. Студенти Техничког факултета кренули су из својих удружења групно у сумрак, бочним улицама према Славији, где су почеле познате четрнаестодецембарске демонстрације. Околним улицама кретале су се групе студената, радника и средњошколаца према Славији. У 19 часова масовно смо ступили на Трг. Одјекнуле су прве пароле против немачких нациста, сила фашистичке осовине, Тројног пакта, Владе Цветковић Мачек, издајничке југословенске буржоазије. Залепшали су се транспаренти, маса народа испунила је простор Славије. Наша колона се средила и кренула централном београдском улицом Краља Милана, данас Маршала Тита. Борбена колона складно је скандирала пароле и истичала транспаренте. Успут нам се из разних праваца прикључују нове групе демонстраната. Сви се усмеравамо и концентришемо на Цветном Тргу, преко пута данашњег Југословенског драмског позоришта, и у околним улицама. Овде пристижу и нови демонстранти са разних страна. Маса се повезала и њени протести све снажније одјекују. Тада се на бетонску ограду Трга пење Милан-Бата

Јанковић, студент медицине из Чачка, иначе члан Универзитетског комитета Комунистичке партије Београда. Млади комуниста ватрено говори о издајству Намесништва, Владе и реакционарне буржоазије; о спремности народа да штити своја национална права и да се бори за социјалну правду; о неопходности Савеза са Совјетском Русијом, безкомпромисне борбе против фашистичких освајача и владајућег друштвеног поретка. Тада су интервенисали жандарми на коњима и са исуканим сабљама и спречили нам прилаз према центру града. Зато је колона кренула десно према Крунској, данас улици Пролетерских Бригада, затим се усмерила овом елитном београдском трансверзалом ка Каленића пијаци, где се такође сукобила са полицијом, која је ухапсила неколико другова. Успут смо посебну пажњу обрађали, управо убрзавали кораке, када смо наилазили на побочне улице, пошто смо могли очекивати да отуда жандарми и полиција пуцају на нашу колону.

Управо у то време, органи принуде владајућег режима, оружјем су често атаковали на демонстранте и штрајкаче и често их масакрирали — као што се десило у Београду, децембра 1939, и септембра 1940. године, и у Ужицу, Сплиту, Чачку, Мостару итд. Ове мартовске ноћи могло се очекивати да са домаћом полицијом на сцену ступе, такође наоружани, фолксдојчери и гестаповци пошто је био закључен Тројни пакт. Но, то се није догодило.

На Пашином брду наша масовна колона се разгранала, поједине групе су кренуле у разне рејоне града. Наша група — коју су чинили претежно студенти технике и станари Студентског дома, пошла је ка улици Димитрија Туцовића и околним улицама, а затим на Карабурму, где су углавном становали радници и сиромашни грађани. Успут нам се масовно придружују радници и средњошколци, а старији људи нас дочекују добродошлицом. На многим пунктовима смо организовали краће митинге на којима су наступали ватрени говорници. Наша колона се непрестано омасовљавала. Тако смо до после пола ноћи кружили радничким квартовима Београда и снажно демонстрирали. Била је касна ноћ када смо се разишли и вратили у своје станове, уверени да се непосредно приближавају и наши оружани сусрети са немачким нацистима и гестаповцима. У осталим деловима града догађаји су имали сличан ток и карактер. У оваквој политичкој атмосфери у току ноћи група официра је без отпора срушила власт првог краљевског намесника, Павла Карађорђевића и Владе Цветковић Мачек. Власт је преузела Коалиција грађанских демократских странака на челу са генералом Душаном Симићем. Ускоро је освануо 27. март. Народ је масовно и снажно манифестовао своје одушевљење због пада квислиншког режима и изразио спремност да се бори за националну независност земље и праведније друштвено уређење.

На крају хтео бих да укажем на то шта су показале и шта су значиле демонстрације 26. марта 1941. године. Пре свега, ове демонстрације представљају веома значајан догађај у политичком животу Београда и читаве земље пред II светски рат, чији се значај неоправдано запоставља. Ове демонстрације као и оне 14. децембра 1939. године потврдиле су огромну политичку снагу и ауторитет Комунистичке партије, која је успела да мобилише широке масе омладине, радника и народа уопште и да их поведе у оружану борбу против непријатеља националне слободе и социјалног прогреса. Оне

су такође показале да се радни слојеви становништва упорно су-протстављају фашистичкој и грађанској опортунистичкој идеологији, политици и пракси. Ове демонстрације и догађаји који су непосредно следили сведоче о изванредном моралном паду и дезорганизацији буржоаског политичког режима у старој Југославији. Они такође показују спремност омладине, радничке класе и сељаштва Југославије да пођу у непосредну оружану конфронтацију са иностраним фашистичким силама и њиховим домаћим трабантима и да се пожртвовано боре за ново друштвено уређење.

МИЛИВОЈЕ ТРНАВАЦ

Деловање и улога Милинка Кушића у напредном студентском покрету Београдског универзитета

У напредном студентском покрету Београдског универзитета, пред II светски рат, а и касније у НОБ-у и социјалистичкој револуцији, Милинко Кушић је имао веома значајну улогу, али стицајем разних околности многе појединости из његове богате револуционарне делатности остале су у ширим оквирима непознате или, и оне о којима се знало, бледе — заборављају се.

На Београдски универзитет Милинко Кушић се уписао у јесен 1931. године. Било је то време када је, у смелим и јавним демонстрацијама, почело политичко буђење студената против режима диктатуре, односно време када се студентски покрет почео учвршћивати као један од најснажнијих ослонаца КПЈ. Његово име већ је било познато многим студентима пошто је годину дана раније, као ђак VII разреда гимназије у Чачку, на конкурс међусавезничке деце, који је организовао ФИДАК из Париза (Federation international des anciens combattants), добио прву награду — Златну медаљу за мир — за најбоље обрађену тему „Шта мислимо о миру и како замисљам срећу коју он даје човечанству“.

Из пријавног листа датираног 30. IX. 1931. године види се да се Кушић био определио за Технички факултет, одсек технолошки. Међутим, на полеђини истог листа дописано је „Заведено у деловоднику Фил. факултета 6. X 1931. Бр. 6768“.

На Филозофском факултету студирао је српскохрватски језик и југословенску књижевност (тадашња XII група). Апсолвирао је у редовном року, у летњем семестру 1935. Мада је био вредан и добар студент, студије на овом факултету није окончао. Да би стекао диплому филолога, требало је да код професора Белића положи само испит из српскохрватског језика са старословенским језиком „на који је“ — како пише у уверењу Деканата Филозофског факултета од 26. XII 1935. — „стекао право“. Нема докумената који би потврђивали да је на испит излазио.

Када се говори о овом периоду Кушићевог живота и рада, обично се каже да се у првим годинама студија својски предао учењу, а да је касније пришао напредном студентском покрету и целим бићем и снагом се предао борби Партије, чији је члан постао 1936. Увидом, пак, у његове пријавне и семестралне листове долази се до сазнања да је готово од почетка студија испољавао значајну активност и у студентским удружењима. Тако у пријавном листу за трећи семестар (15. X 1932) стоји да је члан Удружења за Југословенску књижевност. У IV семестру (пријавни лист од 21. III 1933) већ је потпред-

седник апстинентског удружења „Истина“. Иста функција уписана је и на пријавном листу за пети семестар (14. X 1933) као и да је члан Н(адзорног) О(дбора) Удружења за српскохрватски језик и југословенску књижевност. Како је Управа тога Удружења тада у целисти била у рукама комуниста (Бориша Ковачевић, Спасе Благојевић, Ђорђе Лопчић, Сретен Живковић и други), сасвим је вероватно да им је Кушић као члан Надзорног одбора био близак. На пријавним листовима за шести (8. III 1934), седми (9. X 1934) и осми семестар (18. III 1935), у рубрику „Је ли члан управе кога студентског удружења“ Кушић уписује да је председник „Истине“. Једно време био је још и члан Н(адзорног) О(дбора) Студентске секције Бугарско-југословенске лиге (пријавни лист од 8. III 1934). Озваничено је да је Кушић у Партију примљен 1936. Имајући, пак, у виду да се утицај Партије на напредне студенте испољавао преко студентских удружења и да су се студенти марксистички као по правилу учлањавали у готово сва удружења, као и да су приликом избора настојали да њихове управе преузму у своје руке — може се са великом вероватноћом претпоставити да је Кушић у студентску комунистичку организацију примљен не 1936, већ 2 или 3 године раније, односно, најкасније 1934. Кушићево учешће и видна улога коју је имао у демонстрацијама, скуповима или зборовима напредних студената, функције у управама студентских удружења, као и функције које су му касније повераване — иду у прилог претходној тврдњи.

Деловање Милинка Кушића у напредном студентском покрету Београдског универзитета, испољено у узлазном континуитету, могло би се, условно узевши, поделити у два периода. Први период, од 1931. до окончања генералног студентског штрајка у априлу 1936, подудара се са периодом сазревања мисли о потреби удруживања свих напредних снага на Универзитету.

Када је јуна 1934 створен Акциони одбор стручних студентских удружења (координирајуће тело напредног студентског покрета и инструмент Партије за њену готово легалну делатност), Кушић избија у прве редове напредне студентске омладине. Приликом избора за апстинентско студентско удружење „Истина“, одржаних крајем 1934 или јануара 1935, комунисти у њему су, управо са Милинком Кушићем на челу, водили енергичну борбу за преузимање управе. Поред функција у већ поменутиим студентским удружењима Кушић је у овом периоду имао видну улогу у свим активностима покрета за одбрану аутономије Универзитета. О томе у својим сећањима сведоче, истина доста уопштено, Љубивоје Пајевић, Војо Никוליћ, Мирко Ђуковић, Стојан Жутић и Војо Јеремић. Виђали су га на првомајским и другим излетима у Кошутњаку и Топчидеру са Вељком Влаховићем, Ивом Јолом Рибаром, Рифатом Бурдовићем Тршом и другим напредним студентима. Био је у групи од око 600 студената која је под видом Ђурђевданског излета 6. маја 1934 лађом стигла у Смедерево са циљем да осујети режимске манифестације. О томе је Војкан Јеремић записао: „... зајапурени растурамо збор, министре, жандаре и рушимо затвор — спасавамо другове ... пловимо Дунавом поред града, срећни што на јарбол уместо заставе дижемо црвени мантил, и певамо о црвеном другу Димитрову што је ударио целате у лице.“

Као већ формиран студентски трибун учесник је демонстрација од 19 јануара 1935 и протестних зборових против хапшења и одвођења

напредних студената у логор, у Вишеград. У демонстрацијама од 1. фебруара предводио је групу која је дошла са Калемегдана и која се са Филозофског пробрла на Правни факултет. Ту, у аули Правног, био је један од ватрених говорника за распуштање логора у Вишеграду. Стојан Жутић је о томе записао: „Из уста тога, тада физички крхког и високог, студента мисли и оштре ријечи сијевале су као варнице из усијаног жељеза... његове даровите ријечи просто су нас пљигениле“. А када је полиција покушала да продре у зграду Правног, придружио се друговима који су са барикада пружали отпор. Кушићеви блиски другови осећали су његов утицај и у другим активностима вођеним 1935. и током априлског штрајка 1936, као што су: враћање Опште студентске мензе на управљање студентима, поништење Одлуке Универзитетског сената о кажњавању студената за тобожње преступе, укидање Одлуке о увођењу Универзитетске полиције и израда факултетских уредби којима би се спречило настојање режима да студирање постане привилегија само студената бољег имовног стања, односно да се онемогући делатност напредних студената.

Из овог периода Кушић излази као професионални револуционар. Подређујући личне интересе општим, не завршава студије на Филозофском. Као апсолвент нема право да буде члан студентских удружења, па зато деловање у покрету наставља у новој средини — на Правном факултету.

Уписом на Правни факултет отпочео је други период Кушићевог деловања у напредном студентском покрету, који ће трајати до средине 1938, када је проваљен и осуђен на једногодишњу робију. Постоје индиције да се Кушић на Правни факултет уписао по задатку Партије. Његово легализовање у овој средини било је, по свему судећи, од посебног значаја пред изборе за управу Студентског правничког друштва одржане 31. маја 1936. Као што је познато, на изборима је, у жестокој политичкој борби, надмоћно победила листа Народног фронта универзитетске омладине на челу са Ратком Митровићем.

У вези са напред изнетим занимљиво је осветлити околности под којима се Кушић уписао на Правни факултет. Непосредно пред генерални студентски штрајк априла 1936, он се (17. III 1936) обратио Деканату Филозофског факултета захтевом у коме пише: „Пошто сам апсолвирао на XII групи... и хоћу да се упишем на Правни факултет у Београду, то молим деканат да ми ради тога изда матурску сведоцбу и друга потребна документа.“ Већ сутрадан (18. III 1936) поднео је Ректорату молбу следеће садржине: „Молим ректорат да ми се одобри накнадни упис у летњем семестру године 1936. на Правни факултет Београдског универзитета, пошто из непредвиђених разлога материјалне и административне природе нисам стигао да се на време упишем. Документа прилажем.“ Универзитетска управа проследила је молбу Деканату Правног факултета, одобравајући Кушићу накнадни упис „ако испуњава услове чл. 189—196 Опште уредбе Универзитета“.

Студентски покрет после априлског штрајка 1936. карактерише процес јачања свих студентских удружења и прелаз њихових управа у руке комуниста. За време штрајка и касније јављају се и нови облици легалног деловања СКОЈ-а на Универзитету. Један од њих била је нова организација студената под именом Народни студенти, чије су језгро чинили студенти комунисти. Према сећањима Воја

Николића и Воја Ковачевића, Кушић је 1936, односно 1937/38, био секретар једне комбиноване партијске ћелије коју су поред њега чинили још и Зденка Шегвић, Осман Карабеговић, Миро Попара и Воја Ковачевић. Ћелија је била међуфакултетска, а пред Централним одбором Народних студената и пред Партијом одговарала је за три сектора: за Уједињену студентску омладину, са „Самопомоћ“ — организацију за економско збрињавање студената — и за Дом студенткиња. Кушић је тада руководио Народним студентима Србије и са Миром Попаром одговарао је за Уједињену студентску омладину. Иначе као секретар Партијске ћелије морао је имати, поред других квалитета и дуже партијско искуство. Осим сећања нема других података на основу којих би се могло говорити о Кушићевом деловању у студентским удружењима и организацијама од 1936. и његовом раду са појединцима.

За време летњег распуста и у јесен 1936, захваљујући у првом реду Кушићу и његовом завичају — Ивањици и околини — осетило се снажно политичко кретање међу омладином и радницима. Тако је он био организатор разбијања њотићевског „Збора“ (19. јула у Ивањици), организатор одржавања конференције напредне омладине и присталица КПЈ (18/19. августа у Приличком Кисељаку), покретач и руководилац политичког рада са омладином у оквиру Културно-просветног друштва „Јавор“ (23. август), организатор народног збора на коме се говорило о тешком економском стању у ивањичким селима (25. августа), активиста за оснивање синдикалне подружнице и организатор штрајка у руднику антимона у Лиси (14. октобра), организатор демонстрација против ограничавања слободe (8. новембра — на дан општинских избора), те организатор књижевне вечери посвећене Ђури Јакшићу са изразито идејним карактером, на којој је одржао и беседу о Ђури Јакшићу (15. новембра).

Кушићево деловање у покрету у 1937. највећим делом могуће је пратити посредно. Закључци о његовој улози и доприносу покрету могу се изводити, између осталог, и из ове две чињенице. Прва: поводом доласка председника Чехословачке Републике Едуарда Бенеша (априла 1937), прогресивне студентске групе, а међу њима и Народни студенти, издали су летке којима се разобличавају лицемери владајућег режима. Друга: на Скупштини студентског правничког друштва (најмасовније студентско друштво) одржаној новембра 1937. први пут у историји извора истакнута је једна једина политичка кандидатска листа под називом Уједињена студентска омладина на чијем ће Конгресу уједињења наредне 1938. године Кушић поднети један од три реферата.

Савременици га се сећају из 1937. као организатора и учесника у демонстрацијама против доласка Хитлеровог министра спољних послова фон Нојрата (7—10. јун 1937) и као учесника партијског курса за омладинске руководиоце, одржаног почетка зиме 1937/38. Курс је одржан скоро илегално у просторијама удружења „Стјефан Митров Љубиша“. Избор учесника курса извршен је из реда руководиоца покрајинских група Народних студената, Централног одбора Народних студената и Удружења студенткиња.

За време летњег распуста 1937. Кушић је у Ивањици организовао и предводио демонстрације против Конкордата. На једном протестном збору поводом Конкордата је говорио, због тога био ухапшен и држан у затвору 7 дана.

Од априлског штрајка 1936. па до Конгреса уједињења у фебруару 1938, стварала се, кроз акције руководства студентских политичких и стручних удружења, основа на којој је израсла нова политичка организација напредног студентског покрета Уједињена студентска омладина. Као што је речено, Кушић је на Конгресу Уједињене студентске омладине поднео један од три реферата (друга два поднели су Вељко Мићуновић и Радован Грковић). Логично је стога да је Кушић у руководством студентских политичких удружења, а посебно у Народним студентима (организација комуниста преко које је КПЈ деловала полулегално) имао веома одговорну улогу. Чином Уједињења прогресивних студентских група, њихово акционо јединство је оснажено и подигнуто на виши ниво. Тако су у складу са Резолуцијом Конгреса створени покрајински одбори и Централни одбор Уједињене студентске омладине. Делегирањем Милинка Кушића у Централни одбор, покрајинска организација Србије одала му је признање за његов дотадашњи револуционарни рад.

У руководству Уједињене студентске омладине Кушић је деловао до средине 1938. С пролећа те године у Ивањици и околини је кружио летак „Свој родољубивој јавности, свим културним демократским и народним масама“. Стигао је поштом и највероватније је да га је на адресу једног „Опозиционара“ послао Милинко Кушић. То је, иначе, онај познати летак који је уједињена студентска омладина, као окосница најреволуционарнијег дела покрета, издала после припајања Аустрије хитлеровској Немачкој и у коме осуђује издајничку политику Стојадиновићеве владе.

Иако у најужем руководству Уједињене студентске омладине, Кушић није ухапшен након режимских провокација и полицијске преметачине 17/18. маја на Техничком факултету. Ово произилази из чињенице да је 16. јуна полагао посебан испит из енциклопедије (узред, добио је деветку). Као студентски трибун и револуционар морао је, без сумње, имати значајног удела у свим политичким активностима студената вођеним после полицијске провале, као што су штрајк због повреде аутономије Техничког факултета, оснивање одбора за одбрану Универзитета и издавање разних летака и саопштења.

Тек када су неки од ухапшених после провале „технике“ Уједињене студентске омладине, под притиском страховитих метода мучења, почели да терете и Кушића, за њим је расписана потерница. Извесно време се скривао, а онда се, по директиви Партије, пријавио Државном суду за заштиту државе. Тако је избегаво тортuru Главњаче, али се 16. августа нашао у Истражном затвору на Ади Циганлији.

Режимске власти и суд оптужили су га да је члан Покрајинског одбора КПЈ за Србију и као делегат овог Одбора члан Централног политичког одбора КПЈ, те да је ширењем брошура и летака са Комунистичком садржином вршио пропаганду за промену политичког и социјалног поретка у земљи насиљем и терором.

У истрази и на суду Кушић се понашао онако како то комунисти и додикује, тако да су конци полицијске провале после тога покидани и више нико није ухапшен. Његов друг Војкан Јеремић записао је: „Ни једна од више ћелија Србијанаца (комуниста — М. Т.) није откривена... Сви ми који смо с Милинком расли и друговали — у студентском покрету били више година у ћелијама СКОЈ-а и КПЈ — са којим смо одлазили (пре и после 1936) на састанке и

демонстрације комуниста, знамо да ништа није признао. Иначе, полиција би тада похапсила нас стотине, који смо се међусобно у душу знали“.

Осуђен је на годину дана робије и две године губитка часних права. Казну је издржао у Марибору. Другови из покрета нису прекидали везу са њим. Слали су му писма, новац и пакете, а он је и у казнионицу уносио политички динамизам и поучавао утамничене другове како да марксистичку теорију повезују са живом и револуционарном праксом.

Мада је упућивањем у истражни затвор и мариборску казнионицу — окончано Кушићево деловање у студентском покрету Београдског универзитета, треба осветлити и дати праву димензију његовом „Завештању“, јер је оно у директној вези са студентским демонстрацијама од 14. децембра 1939.

У родну Свештицу крај Ивањице, где је прогнан по изласку са робије, до њега су, непосредно после крвавих догађаја, када је полиција пуцала у мирне студентске демонстрације, уходаним каналима стигли леци о томе. У исто време Партија му је поверила нови задатак. Требало је да оде у Ниш и у својству инструктора Покрајинског комитета за Србију настави политички рад. Осетивши суровост ненародног режима и процењујући да би и сам могао постати његовом жртвом, Кушић 18. децембра (чегири дана, дакле, после „Београдског покоља“) сачињава завештање за „случај изненадне смрти или коначног одласка... из родног краја“.

То завештање — тестамент) сачувано и до данас, али мало познато) велики је документ Кушићевог револуционарног стремљења и жртвовања. Оно, као и награђена му тема о миру, како једном приликом рече његов друг из студентског покрета Воја Ковачевић — „заслужују да се унесу у неку антологију људских вредности. Да би били присутни свакој генерацији“.

„Завештањем“ је Кушић оставио део своје тешком муком добијене очевине (грамзиви сродници хтели су да га искључе из наследства) „за заснивање Фонда Основне школе општине шумљанске (данас је то ивањичка основна школа која носи његово име — М. Т.) из кога ће сваке године од чистог прихода бити награђивано осам (8) понајсиромашнијих ђака који не морају бити врло добри и одлични, али не смеју бити ни сасвим слаби...“

Овим својеручно написаним и потписаним „Завештањем“, он — „Милинко Р. Кушић, студент права и апсолвент филологије“, како се потписао, а хуманиста и визионар по убеђењу и револуционар стасао на црвеном Београдском универзитету — оставио је поруку чисту, разумљиву и родитељски брижну. То је порука за будућност у коју је стремио, а у коју није стигао. Оболео је од пегавог тифуса и у буну се трагично убио 24 марта 1943. у подгрмечком селу Мајкића Јапра као комесар Четврте крајишке дивизије.

За седам година, колико је провео на црвеном Београдском универзитету, стасао је у једног од челних организатора и вођа студентског покрета. Свестрано је уткао себе у рад бројних студентских стручних и политичких удружења, СКОЈ-а и Партије и израстао у професионалног револуционара. У том изузетном времену био је изузетна личност. Зато говори о његовом деловању и улози у напредном студентском покрету значи заправо говорити о самом покрету.

МИЛАН КОЉАНИН

Студентски Београдског универзитета у затворима и логорима на подручју Београда у Другом светском рату

После војничког и политичког разбијања Краљевине Југославије у априлском рату 1941. године, на подручју под немачким Војноуправним командантом Србије, створена је мрежа затвора и логора, која је служила за постизање основних циљева окупатора: пацификација земље ради безбедних комуникација, пре свега ка европском истоку; привредна експлоатација у складу са моделом немачког „Великог привредног простора“, односно „Нове Европе“, којим је европском југоистоку намењена улога извора хране, сировина и радне снаге. Уједно, ова мрежа служила је и за спровођење нацистичке расне политике, тако да су, уз политичке противнике, затворе и логоре почели да пуне Јевреји и Роми којима у таквој Европи није било места.

За тако замашне задатке постојећи затвори нису били довољни: Главњачи и затвору Управе града Београда на Обилићевом венцу, средином 1942. године придружен је и „истражни затвор“ Одељења специјалне полиције у сутерену бивше коњичке касарне у Ђушиној улици. Гестапо је за своје потребе претворио у затвор зграду у Александровој број 5, а као затвор су му служиле и неке просторије Ратничког дома где је и било седиште Гестапоа. Све ово није било довољно, па је почетком јула 1941. године у касарни 18. пешадијског пука на Бањици организован концентрациони логор (Алхалтелалер Дедиње), који је прве заточенике примио већ 9. јула. Ташмајдан, па Топовске шупе на Аутокоманди, убрзо су попуњени јеврејским мушким становништвом постајући, уз Бањички логор, резервоар за све веће репресалије окупатора, које су расле упоредо са ширењем устанка у непокореној и слободарској Србији. Ради „коначног решења јеврејског питања“ наредбом Команданта Србије од 28. октобра 1941. године, створен је на Сајмишту још један београдски логор (Judenlager Semlin), који је, после уништења јеврејске нејачи до касног пролећа 1942. године постао, како логор за окупирану Србију, тако и за цели југословенски простор, па и за европски југоисток (Alphaltelager Semlin). Он је истовремено функционално био повезан и са системом логора у Независној Држави Хрватској.

Мрежа логора и затвора у Србији, чије су основе били логори у Београду, Нишу и Шапцу, а делом и ограничено време у Крушевцу, Краљеву, Крагујевцу, Зајечару, Пожаревцу, Лесковцу и Чачку, као и радни логори у Борском басену, Трепчи и Костолцу, све

време служила је основним циљевима окупатора, али и његових домаћих савезника, оличених у квислиншким управама Милана Аћимовића и Милана Недића. Безрезервно су се ставили у службу окупатора ради очувања класних и националних интереса, како су их они схватили, а главног непријатеља видели су у народноослободилачком покрету учествујући у злочину против сопственог народа. Управо у домену хапшења и тортуре, квислиншка управа имала је највећу аутономију за којом је толико тежила.

Иако Срби у Србији нису били изложени геноциду као у околним државама, пре свега у марионетској НДХ, тако да је Србија била уточиште за преко 400 хиљада избеглих Срба, највећи број масовних злочина у Србији носи обележје геноцида. До краја окупације у њој је уништено преко 80 хиљада лица, док их је кроз затворе и логоре прошло преко 100 хиљада. Страхове репресалије (50:1 и 100:1) и злочини, у крајњој линији, су водили истребљењу Срба и у Србији што је и одговарало њеном недефинисаном положају у Хитлеровој Европи, положају који се може упоредити са статусом Пољске и окупираних делова СССР-а.

Уз све напредне људе, пре свега комунисте, у сталној опасности била је и интелигенција, која је, осим малог броја, била антинемачки расположена. Друго планирање и хапшење 169 водећих интелектуалаца почетком новембра 1941. године, показали су да се окупатор руководи пре свега принципом кажњавања Срба. Он је посебно зазирао од црвеног Београдског универзитета, знајући поуздано да је он један од генератора социјалне револуције. То је убрзо потврдило учешће београдских студената у стварању „врућег лета“ за окупатора и квислинге широм Србије. Карактеристична је наредба IV управе РСХА од 12. априла 1941. године са потписом самог Милера, да се у целом Рајху и свим окупираним земљама похапсе и интернирају сви српски студенти и представници интелигенције. Наредба је проистекла из Хитлерових Привремених смерница о подели Југославије донетих истог дана. Свест о значају Београдског универзитета огледа се у ставу окупатора према његовим студентима и Универзитету за све време окупације. Напори квислиншке управе да стекне ширу друштвену основу нису дали веће резултате нарочито у придобијању студентске омладине. Створена на немачку иницијативу и по њиховом узору, Национална служба рада за обнову Србије требало је да ангажује, пре свих, средњошколце и студенте. Још лошији резултати постигнути су у мобилисању за Недићеву народну гарду.

Своје право расположење београдски студенти показали су учествујући у ударним групама по градовима и у партизанским одредима, не само у Србији, већ и у целој раскомаданој Југославији. Револуционарна борба из предрадног периода настављена је у новим условима, новим средствима. Многи од њих трагично су скончали управо у затворима и логорима Београда или су из њега упућени у друге логоре, одакле се мало ко вратио.

Одмах по нападу Немачке на СССР, по окупираној Европи почело је спровођење плана „Интернационала“ — хапшење комуниста и њихових присталица. Иако није дала очекиване резултате, ова акција је довела до низа хапшења: 23. јуна ухапшени су, међу осталима, и студенти — активисти КПЈ и СКОЈ-а — Милан Јовановић, Вера Гуцоња Вребалов, Иванка Недић и Вера Лазовић. Две последње су августа 1941. године упућене у Бањички логор. Баш

22. VI ухапшен је у техници ПК КПЈ за Србију Владега Поповић „Пинецки“, студент. После пет дана, у свом стану, ухапшен је и члан Покрајинског одбора Народне помоћи Слободан Шкерковић. Њих двојица су страдали већ у првим масовним стрељањима 16. и 18. јула 1941. године, међу 34 осталих заточеника.

Планом „Интернационала“ по градовима Србије руководили су изасланици комесаријата Министарства за унутрашње послове. Међу 17 ухапшених у Нишу је био и студент филозофије Видак Марковић. Сви су упућени у Бањички логор и, у року од два месеца, стрељани. У групи од 46 ухапшених Чачана, комуниста и чланова СКОЈ-а, је био и студент права Михаило Жижовић, који је уписан као први заточеник Бањичког логора. У овај логор су упућени и похапшени у Крагујевцу — међу њима и студент технике Бранислав Миленковић. Исто је прошао и студент из Лесковца Драган Томић, као и група од 33 Краљевчана у којој су били и студенти Слободан Луковић, Миломир Рајевић и Слободан Ускоковић. Луковић и Ускоковић су заједно са Драгомиром Томићем, такође студентом, стрељани у селу Скели 15. августа 1941. године.

Већина њих ухапшени су као „превентивци“, па су неки ускоро и пуштени. У групи, која је прва dospela у Бањички логор, били су и осуђени по Закону о заштити јавне безбедности и поретка у држави. Међу њима је био и студент технике Петар Плавкић. По овој основи 1941. године ухапшено је 104 лица и сви су, по правилу, стрељани. У тој групи били су и студенти Зорка Јовановић и Корнелије Сенде Поповић, која је била један од 12 учесника Шпанског грађанског рата ухапшених 1941. године и упућених у Бањички логор. Стрељана је септембра 1941. године.

У другој групи ухапшених жена, које су 2. августа 1941. године упућене у Бањички логор, су биле и студенткиње Мирјана Симовић и Љубица Срзентић, која је стрељана 16. септембра 1941. године међу првим логорашима. После суделовања у успелим акцијама спасавања Александра Ранковића, Вере Вребалов, Наталије Хоџић и Митре Митровић, ухапшени су ударници — студенти Никола Милић и Грујо Лазовић, који је стрељан септембра 1941. године. Истог месеца ухапшено је још двоје ударника — студената: Филип Мацура, учесник у паљењу гараже „Форда“ и Марија Пајић. Као и претходни, и они су после мучења упућени у Бањички логор и стрељани у групи од 91 таоца због напада на немачке војнике на Железничкој станици Топчидер. Са осталим члановима ВРК КПЈ, 25. августа 1941. године ухапшен је и студент Јован Бенишек. Сви су упућени у Бањички логор и стрељани крајем наредног месеца. Мира Мандл, студенткиња из Београда, била је члан једне од ударних група. Ухапшена је од Гестапоа на задатку и стрељана на Бањици, односно у Јајинцима. На овом сгратишту су исте 1941. године страдали и припадници НОП-а Јосиф Леви и Ото Весел, обојица београдски студенти.

Гестапо је хапшењем септембра 1941. прекинуо рад у НОП-у Рашеле Ароновић, студенткиње из Београда. Интернирана је на Бањици, а у децембру, заједно са свим преосталим Јеврејима, у логор на Сајмишту. Овај логор уништења прогутао је и њен живот почетком 1942. године.

Крајем 1941. године у логорима и затворима у Београду, било је око 10 хиљада заточеника, највећим делом на Сајмишту и на Бањици.

И нова 1942 година почела је са успелим акцијама ударника: 21. јануара спасена је из болнице са тек рођеном ћерком, Иванка Муачевић-Николиш, апсолвент медицине. У вези са овом акцијом, ухапшен је студент технике Владимир Вучинић, који је чувао стражу пред болницом, и Иванкин брат Петар, такође студент технике, који је на Бањици провео као таоц, неколико месеци. Због агентата на једног беломигранта, истог месеца ухапшени су и стрељани у самом Бањичком логору, на грудобрану, студенти Момчило Митровић и Михаило Анђелковић. Један од организатора ударних група, Ружица Шојић, студент медицине, ухапшена је у групи од 15 омладинаца које је организовала. Сви они упућени су у Бањички логор, а Ружица је стрељана у великој групи од 96 талаца 5. марта 1942. године после убиства агената Залада и Космајца. Као члан ударне групе 1942. г. ухапшен је и студент медицине Израило Хазан и стрељан исте године. Иначе, већина ударника заточена је у Бањичком логору, а само један део је упућен касније у новоосновани За-вод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци.

*
* * *

Београдски студенти били су релативно бројни у партизанским одредима Србије, нарочито у њиховим командним саставима: од 292 руководиоца од вода навише, 55 су били студенти. После слома Ужичке републике и устанка у већем делу Србије, међу ухапшеницима, који нису одмах стрељани, је био и приличан број београдских студената.

Миодраг Ивковић „Миле Цуст“, студент технике, инструктор ПК КПЈ за Србију у шабачком округу, заробљен је фебруара 1942. године и преко Бањичког логора упућен у Маутхаузен где је страдао. У Бањички логор упућени су и студенти Владимир Лаушевић и Јордан Криловић, који се после распада Подрињског одреда прикључио четницима и политички радио међу њима до хапшења. Стрељан је 19. фебруара 1943. године. У Мачви је деловала и Нада Чалић, студент медицине, која је после боравка у Бањичком логору упућена у Аушвиц Један други борац Подрињског одреда, Александар Кунић, студент, преко Бањичког логора упућен је у Норвешку, у тамошње логоре.

Преко 100 бораца Ваљевског одреда после хапшења, упућено је у логоре у Србији: највише у Шабац, затим на Сајмиште, Бањицу и у Нишу, а међу њима и студенти Миле Ивановић и Велизар Пауновић, као и Богдан Јаковљевић, борац Посаво-тамнавског одреда. Већина ваљевских партизана упућена је затим 24. априла 1942. године у Норвешку. После четничке издаје у јесен 1941. заробљен је и један од руководиоца у Ваљевском одреду Ото Леви, студент права; стрељан је 17. XII 1941 у Јајинцима. Борац Посавског одреда, Виктор Бенвениги, заробљен је од Немаца фебруара 1942. и интерниран на Бањици, а стрељан је септембра исте године. Од ужичких бораца и активиста, у Бањички логор упућени су и студенти Милорад Радишић, заменик комесара Златарског батаљона, који је одагле упућен у Маутхаузен, док су на Бањичким стратиштима страдали борци Славко Петровић, Сигисмунд Борисављевић, Миrolуб Игумановић, Александар Вучковић, заменик команданта Друге

ужичке чете и командант Ужица. У овом логору су страдали и други студенти, борци и активисти, или су преко њега упућени у Норвешку.

И Чачани, ухапшени после офанзиве у јесен 1941. године, упућивани су у Бањички логор: секретара ОК СКОЈ-а Чачка, студента Миrolуба Матијевића, четници су ухапсили и предали Немцима. И он је стрељан у великој одмазди 5. марта 1942. године. У овај логор су те и наредне године упућени и студенти Момчило Вилимоновић, члан Градског НОО Чачка и чланови ОК КПЈ Милорад Станишић и Милена Јетовић Властелица. Средином 1943. године она је стрељана са Вером Радосављевић Токић. Исти пут прошао је још један студент, Милан Милоновић. У великој одмазди 5. марта 1942. године стрељани су и борци чачанског одреда: Миливој Ђилас, политички комесар Таковског батаљона и Рајко Мутић, борац истог батаљона. Од бораца — студената, у Бањички логор упућени су и Радован Црнојакић, Милоранка Чворовић, Надежда Јанковић-Вилимановић, која је у логору родила ћерку, и Ружица Станишић. Преко овог логора, у Норвешку је упућено још двоје бораца — студената из одреда: Слободан Стишовић и Алекса Тодоровић. Овај пут је прошао и Јован Пирић, политички комесар Чибуковачке чете Краљевачког одреда, док је Миломир Рајевић из истог одреда, такође студент, убијен у Бањичком логору. У исти логор доспео је и Зенун Хасковић, студент, први борац-Муслиман у Копаоничком одреду. И из шумадијских одреда заробљени борци су упућивани у Бањички логор: Миодраг Милић, студент, борац Другог шумадијског одреда, из логора је упућен у Маутхаузен, док је Александар Мишић, из истог одреда, такође студент, страдао у логору на Бањици. У транспорту партизана упућених 24. априла 1942. године бродом за Норвешку, је био и студент медицине Никола Лукић. Део омладинских активиста је и одагле после заточења у Бањичком логору упућен у Завод у Смедеревској Паланци. У овој групи су били и студенти: Радмила Ђирковић, Надежда Мићуновић-Димитријевић, Милена Марковић и Анђелко Танасковић.

После хапшења у Крагујевцу, у Бањички логор су упућене Наталија „Нана“ Недељковић и њена кћи Ангелина, студент, члан КПЈ. Заједно су и стрељане 5. марта 1942. године. У логору је још септембра 1941. године страдао и Данило Димитријевић, студент права, секретар Среског комитета КПЈ за Руприју. Борац посавског одреда Чедомир Ковачевић, студент технике, упућен је гасом 9. маја 1942. године. Из Космајског одреда у Бањички логор су упућени и ухапшени борци — студенти Мића Поповић и Милета Виторовић „Слика“, који је одагле упућен у Норвешку. Истакнути активиста предратног напредног покрета Исак-Еди Давичо, студент философије из Београда, био је комесар чете у Космајском партизанском одреду. У борби против квислиншких јединица октобра 1941. тешко је рањен и заробљен. После страшног мучења у београдској Главњачи пребачен је у Бањички логор и стрељан 17. X 1941. Нешто касније, ту је страдао још један борац истог одреда, Јошко Зунана, студент права из Београда. Годину дана касније, почетком 1943. г. Немци су заробили Јону Пољокана, студента, борца Космајског одреда. Интерниран је на Бањицу и убрзо стрељан.

И заробљени борци и активисти из нишког краја, ако нису страдали у Нишком логору, упућивани су на Бањицу: после хапшења, фебруара 1942. године, овамо је упућен цели Месни комитет КПЈ

Ниша на челу са Мирославом Стојановићем, студентом. У логор су упућени и заробљени партизани — студенти: из Озренског одреда: Стојан Живковић, члан среског руководства КПЈ, који је стрељан у њему са групом заробљених бораца свог одреда, док је борац Сврљишког одреда Велимир Златановић из логора упућен у Норвешку. У Бањичком логору нашла су се и два заробљена борца — студента из лесковачког краја: Стојан Стефановић и Александар Стаменковић, који су заједно стрељани на стратишту у Јајинцима септембра 1943. године

После слома Ужичке републике, народноослободилачки покрет у Србији претрпео је велике губитке. Бројни партизани, активисти, па и недужни грађани побијени су на лицу места или после краћег ислеђивања, а велике групе су упућиване у логоре (у Бањички око 1.000), одакле су после краћег или дужег боравка, упућивани у логоре у Немачкој — најчешће у Маутхаузен, у Генералгуверман — у Аушвиц, у Норвешку, а касније и у Грчку. Највећи број је страдао на стратиштима Бањичког и осталих логора у Јајинцима, а касније и на Централном и Јеврејском гробљу. Међу њима су били борци свих партизанских одреда и активисти из Србије, а међу њима и велики број београдских студената.

Истовремено, настављени су прогони и хапшења и у Београду, нарочито после неколико великих провала. После мучења и ислеђивања, скоро сви похапшени упућивани су у Бањички логор где је већина страдала. Ислеђивања су вршена у затворима Одељења специјалне полиције и Гестапоа. Психоза „провале и издаје са свих страна“ је веома неповољно утицала на држање заточеника тако да је под тортуром један број признавао свој рад и одавао људе и везе. Међутим, део ухапшених држао се веома храбро, посебно међу њима студенти — комунисти. У великим хапшењима после „мартовске провале“ 1942. године ухапшена је и Драгиња Константиновић руководилац Актива СКОЈ-а на Сењаку. И поред страшних мучења није ништа признала, као ни Драгиња Маринковић Радовановић, такође студент, која је због ужасне тортуре морала да буде пребачена у болницу. Имала је сломљене ноге, сву главу у рамена. Полиција је ценила да не заслужује „да јој се казна трајне конфинације ма и најмање ублажи“. Њих 73 члана КПЈ који су преживели мучења, пребачени су у Бањички логор где су две Драгиње стрељане 25. маја 1943. године. Са њима је стрељана и Дара Павловић, такође студенткиња, курир Главног штаба НОВ за Србију, учесник у паљењу немачких аутомобила августа 1941. године код Ботаничке баште и у Руварчевој улици. У априлу 1942. године, стрељана је још једна студенткиња — комуниста, Дара Фрајденфелд из 3. реонског комитета КПЈ У „мартовској провали“, ухапшени су и Војин Николић „Студент“, секретар Месног одбора народноослободилачког фронта Београда и Александар Станковић, члан 5. реонског комитета СКОЈ-а. Обојица су стрељани почетком 1943. године. У 1942. години страдала је још једна студенткиња—активиста НОП-а, Магда Фрајденфелд.

Током 1942. године, ухапшено је још активиста — студентата: Милан Барјактаревић, секретар 8 реона НОФ који је маја 1943. године стрељан, Миодраг Здравковић, који је из Бањичког логора упућен у Маутхаузен где му се губи траг и Радослав Паљић „Бибе“, секретар 3. реонског комитета СКОЈ-а, којег је одвео Гестапо. Од рана задобијених у мучењу, исте године умрли су у болници Сава

Михић, комунист и ударник у Земуну и Драган Станковић, такође члан КПЈ и студент. Као и он, у НОФ-у је радила и Љубица Стокић, заточена у Бањичком логору исте 1942. године, која је стрељана уочи ослобођења Београда, 11. IX 1944. године.

Укупно је 1942. године Одељење специјалне полиције ухапсило 5.465 лица, од којих је 1.007 упућено у концентрационе логоре, 13 умрло у затворима од мучења тако да је крајем године у затвору остало 196 лица. Истовремено, у Гестапо је спроведено 155 лица. Велика хапшења настављена су и наредне године: до октобра 1943. године, ухапшено је 2.616, у концентрационе логоре упућено је 520 лица, а десеторо је умрло од мучења у затвору. И тада је међу ухапшенима било студената: априла је ухапшена агитациона група Милутина Старчевића. Ланац хапшења у јесен 1943. године је почео хапшењем организационог секретара ПК КПЈ за Србију, Василија Бухе. Одмах затим ухапшена је и Вера Милетић, студент медицине која је стрељана септембра 1944. године. У овој провали ухапшена је још једна студенткиња, Србијанка Букумировић, која је радила у техници ПК КПЈ за Србију. И она је стрељана уочи ослобођења Београда 7. IX 1944. године на Јеврејском гробљу, где је доведена из Бањичког логора.

Према срећом сачуваним логорским књигама кроз Бањички логор је прошло 23.637 затвореника. Највероватнија цифра је око 30.000 јер нису сви регистровани, а било је и дуплирања бројева. Према истом извору — у логору је страдало 3.849 особа. Међу заточеницима било је и 300 студената од којих је ту 71 страдао. И овај број сигурно је већи тако да се, уз оне који су подлегли у затворима или затворским болницама, као и у другом београдском логору, може сматрати да је преко 100 београдских студената страдало у београдским затворима и логорима, док их је неколико стотина кроз њих прошло. Само неколицина је пуштена, а остали су упућени у концентрационе логоре ван Србије, одакле их се мало вратило.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА:

Извори (необјављени): Историјски архив Београда, збирка Мемоарка грађа; (објављени): Зборник докумената и података о народноослободилачком рату Југословенских народа, том I, књиге 1, 2, 20, 21; том XII, књига 1, Београд, в. г. Злочини фашистичких окупатора и њихових помагача против Јевреја у Југославији, Београд, 1952. Саопштења Државне комисије за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача у Југославији, Београд, в. г.

Литература: Бањица, Београд, 1967, Беговић Сима, Бањички логор (рукопис), Борковић Милан, Конtrarеполуција у Србији. Књижевна управа 1941—1944, књиге I—II, Београд, 1979, Викторовић Александар, Централна Србија, Београд, 1967, Глишић Венцеслав, Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941—1944, Београд, 1970, Дејановић Драгољуб, Биографије бораца Озренског и Сврљишког одреда, Ниш, 1974, Ђуринић Митар, Партизански одреди у Србији 1941, Београд, 1982, Крагујевачки партизански одред у севањима бораца, Крагујевац, 1973, Љубичић Никола, Ужички народноослободилачки партизански одред „Димитрије Туцовић“, Београд, 1978, Марјановић Јован, Устанак и народноослободилачки покрет у Србији 1941, Београд, 1963, Исти, Београд, 1964, Митровић Дојчило, Западна Србија 1941, Београд, 1975, Мушовић Ејуб, Радовић Миодраг, Борци повојазарског краја пали у НОР-у, Нови Пазар, 1984, Пантелић Милојка, Маринковић М. Радован, Нишкић Владимир, Чачански народноослободилачки партизански одред „др Драгиша Мишовић“, Чачак, 1982, Пармаковић Драгољуб, Мачвански (Подрински) народноослободилачки одред 1941—1944, Шабац, 1973, Перовић Миловоје, Дескопац у рату и револуцији, Београд, 1968, Пилевић Ђорђе, Богдановић Радомир, Глишић Венцеслав, Жипковић Шикола, Швабић Михаило, Качавенда Петар, Вујошевић Јован, Димитријевић Драгољуб, Вирковић Војислав, Београд у рату и револуцији 1941—1945, књ. I—II, Београд, 1984, Роман Јаша, Јевреји Југославије 1941—1945. Жртве геноцида и учесници НОР-а, Београд, 1980, Станковић Милоје, Први шумадијски партизански одред, Београд, 1963, Филиповић Станоје, Логори у Шапцу, Нови Сад, 1967, Шкоро Гојко, Ужичани у Концентрационом логору Бањица, Титово Ужице, 1983.

Сећање на дружење с Рифатом Бурџовићем

Писати о блиском другу, који одавно већ није међу нама и на чији помен само сви ми, његови другови, увијек изнова, са радошћу и тугом, реагујемо, истовремено је и лако и тешко.

Лако због тога што је он за својих 29 година живота успео да остави тако бројне, снажне и упечатљиве успомене, да би пригодно о њему, чини се, сваки од нас могао писати цијеле есеје. Није, међутим, лако од мноштва успомена одабрати баш оне које ће савременику на најбољи начин открити сво богатство и лепоту те, рекло би се, непоновљиве људске природе.

Писати о Рифату Бурџовићу неизбежно значи писати и о најбурнијим и најзначајнијим класним сукобима и борбама у Београду у предвечерје народноослободилачког устанка 1941. године, устаничким данима у Санџаку, формирању и борбама славних народноослободилачких јединица тога краја и свему ономе сложенем и неизбежном што је пратило те историјске догађаје.

Најзад, писати о Рифату овако пригодно и ослањајући се претежно на лична сјећања и утиске, неизбежно значи и недовољно потпуно приказивање овог светлог лика нашег покрета и пишући ове редове желим само да томе дам свој лични и скромни прилог.

Сигурно је да ће будући историчари, када буду писали историју револуционарног, радничког, а посебно студентског покрета, у Београду и народноослободилачког устанка 1941. године у Санџаку, једно од највиднијих места дати, поред осталих, и личности Рифата Бурџовића. Ово не само због тога што је он низ година, веома важних за наш покрет, руководио партијским организацијама на поменути подручјима, већ посебно и због тога што је он кроз то време, својим личним особинама и поступцима знатно допринео формирању онаквог лика комунисте који је тако јасно светлио кроз све тешке године и као магнет привлачио најбоље елементе широких слојева студената и радних људи тих подручја.

Рифат је био средњег, скоро омањег раста, мршав и на око нежне конструкције. Насупрот своје скромне физичке кондиције био је врло издржљив. Лако је подносио напорна пешачења до удаљених бјелополских сабора (Куманица, Вољавац, Вјеласица), иако увек скоро неисхрањен и по највећој зими, скромно обучен, у познатом белом изношеном мантилу. Није се могло знати да је болестан или прехлађен. Јасне плаве-зелене очи, дубоко усађене испод истуреног чела на коме су се коврџали увек непослушни праменови тршаве

смеђе косе, давале су његовом лику неки фини, продоховљени израз. Његове мале, скоро дечачке руке, допуњавале су складно ту крхку фигуру која је на први поглед пре одавала уметника или префињеног интелектуалца, него срасног револуционара и популарног радничког трибуна.

У ствари, његова раскошна људска природа садржавала је у себи, у потребној мери, све ове особине. То је свакако и природно јер бити револуционар његових размера и није било могуће без свих ових својстава. Коначно, зар револуција није и највиши интелектуални и креативни чин.

Рифат Бурџовић је 1929. године, у ђачком литерарном часопису у Скопљу, објављивао песме. Јунуз Међедовић се тако сећа једног његовог стиха: „Хајдемо, друже Хивзија на мјесец — па макар у нанулама“.

Упркос његове скромне физичке конструкције он је деловао некако снажно и ауторитативно. Имао је одлучан, чврст ход и посебан начин на који је држао главу, мало повијену на десну страну, док су његове продорне очи биле увек пажљиво уперене на саговорника. Рафат је увек био спреман да стрпљиво саслуша друга, никада није журио са закључцима, без претходног брижљивог разматрања питања о коме је реч. Он је волио у разговору са млађим блиским другом да га једном руком загрли и дуго шета са њим слушајући га пажљиво.

Врло рано остао је без родитеља и имовине па су бригу о њему преузели рођаци, такође сиромашни. Мала заостала санџачка касабана, без скоро икаквих саобраћајница, сем мучних и предугих караванских веза принуђавала је становништво на убого таворење, сиромаштво и глад. Највећи део и градског становништва био је принуђен да се бави пољопривредом — нарочито сточарством. Тешко економско стање земље и друштва у целини оптерећених вековима формираним верским и другим предрасудама, чинили су ову ситуацију још тежом. У таквој мучној атмосфери стицао је своје прве представе о животној и људској дијети без родитеља Рифат Бурџовић.

Одлука о додељивању стипендије за велику Медресу у Скопљу, из основа је изменила ситуацију овог убогог, али надареног и енергичног малишана. Ова школа је имала ранг реалне гимназије — не само формално — већ је и по структури наставног програма пружала ученицима широко образовање.

Прва сазнања о најпрогресивнијим друштвеним кретањима у свету и код нас, историјској улози радничке класе итд., стекао је Рифат у овој школи и у контактима са напредним професорима и другим активностима нашег покрета ван Медресе. Он је био један од првих ученика Медресе који је остварио контакте са тадашњим напредним лијево оријентисаним интелектуалцима у Скопљу (Оскар Давичо, Душан Поповић, Радован Зоговић и др.), од њих примао напредну литературу коју је читао са својим друговима у школи. Био је активан у разним ђачким организацијама као што су литерарна дружина, ђачки оркестар, хор, драмска секција и слично. Волео је и играо фудбал, посећивао утакмице итд. Тако се постепено оформљавао овај динамични увек знатижељни младић са страним интересом за све што је било прогресивно и блиско његовој генерацији. Ипак, то су били само први и то ограничени почеци

његовог развитка, у отежаним интернатским условима живота, обавезани редовном наставом, младошћу, итд.

Прве услове, не материјалне, већ шире друштвене, за свој свестрани развитак Рифат је добио на Београдском универзитету, који је већ у време његовог доласка представљао узаврелу кошницу набијену револуционарном енергијом и који је, као дио радничког покрета, био предодређен да одигра изузетно значајну улогу у великим класним сукобима и побједама које су следиле.

Београдски омладински раднички и студентски покрет био је социјално и национално врло сложен. Београд је био велики град и као такав, иако са скромном привредом, ипак пружао какве такве услове за запошљавање радника, због чега су у њега долазили радници из целе земље. Ово делом и због тога што је Србија била традиционално пољопривредно подручје, које још није било у већој мери обухваћено индустријским трендом, због чега је већи део њеног становништва остајао на селу.

Пошто сем Загреба и Љубљане није било других универзитета Београдски универзитет је био пун студената из свих крајева земље. Ово национално шаренило обогаћивало је сазнање младих људи о историји, култури, револуционарним традицијама и сличности наших народа и народности, развијајући тако она најбоља југословенска осећања која данас називамо братством и јединством. У њему су дакле били припадници свих наших народа и народности, синови и кћери радника и сељака али, благодарећи ширини и правилној линији наше Партије, и оних из имућнијих слојева. Сви они имали су различите нивое културе, различите борбене и друге традиције, навике и сл. То је био врло масован покрет са великим бројем изванредних људи, прекрасних особина који су чинили срж оне славне генерације, која је својом огромном већином до краја остала верна покрету и револуцији.

У оштрој, упорној и жртвама испуњеној борби, као што је познато, његова генерација, у којој игра једну од највиднијих улога, успешно се изборила, прво против режимске реакције и њеног утицаја на Универзитету, међу студентима, њиховим организацијама и професорима и универзитетским властима, а затим, односно, скоро истовремено, борећи се за ширину и идеолошку чистоту покрета, против остатака ситно буржоаских и разних других секташких и фракционашких схватања (на пример: схватање о тзв. слободној љубави Александре Колонтај, троцкизма, петковићеваца, печатовштине и сл.). Треба рећи да је борба против поменутих и других девијантних појава у тадашњем радничком покрету у многоме допринела његовој идеолошкој и класној чистоти, борбеном јединству и изоштравању смисла за принципијелност у борби. Најзначајнија, међутим, карактеристика Београдског студентског покрета била је његова стална повезаност, односно, интегрисаност са револуционарним радничким покретом.

Данас је широко познато да је тај покрет обилаовао храбрим, умним, културним и високообразованим људима и револуционарима. У тако разноликој и надареним људима богатој средини (Ђоко Ковачевић, Иво Лола Рибар, Светозар Вукмановић, Вељко Мићуновић, Цвијетин Мијаговић, Добривоје Радосављевић, Петар Стамболић, Милош Минић, Милинко Кушић, Сретен Живковић, Угљеша Даниловић, Миро Попара, Пуниша Перовић, Милица Павловић, Милева Вукровић, Даница Мариновић, Олга Марасовић, Филип Влајковић, Ђуро

Стругар, Драганче Павловић, Мијалко Тодоровић, Вељко Влаховић, Хасан Бркић, Вељко Зељковић, Махмут Бушатлија, Страшо Пинџур, Мирче Аџећ и многи други) Рифат се брзо развијао усвајајући, а и сам поседујући, најбоље од ових особина своје генерације. Опредељен за социјализам и раднички покрет још у средњој школи, он се великим жаром и предано укључио у све активности студентског радничког покрета у Београду. Младог, храброг, интелигентног и изузетно упорног студента није могла да не уочи тадашња универзитетска партијска организација и упркос одређених секташких појава, карактеристичних за то време, он је примљен у КП, као што је познато, већ 1934. године.

Активно учествујући у масовном студентском и радничком покрету Београда, Рифат се истицао својом интелигенцијом, ширином и еластичношћу политичких погледа, личном храброшћу, другарском присношћу и изванредним говорничким и организационим способностима. Благодарећи овим својим особинама било је сасвим нормално што је после одласка у Шпанију Ђоке Ковачевића, 1937. године, догађашњег секретара Универзитетског комитета, за новог секретара изабран Рифат.

Он је ову дужност са великим успехом обављао у време највећег успона студентског покрета, све до краја 1939. године, када је изабран за члана Месног комитета Београда. Тај прелазак у Месни комитет био је потпуно природан јер је и студентски покрет био вишеструко везан за раднички и његови кадрови су перманентно били ангажовани у бројним радничким штрајковима („Рогожарски“, „Влада Илић“, штрајка грађевинских радника, кожарских, „Југострој“ и др). Може се без претеривања рећи да је тесна повезаност, скоро интегрисаност студентског у раднички покрет, као што је познато, била од великог значаја за покрет у целини, чему је знатан допринос дао и Рифат Бурџовић.

Време у које је Рифат примљен у Партију, и нешто касније био и један од руководилаца студентског и радничког покрета у Београду, било је по много чему значајно не само за наш већ и за цео међународни раднички покрет. У срцу Европе у њеном најразвијенијем и стратешки најзначајнијем делу, у Немачкој, са богатим револуционарним традицијама и бројном радничком класом победио је фашизам, тај не само највећи непријатељ радничке класе већ, сигурно, и свега онога демократског и хуманог што је дотадашње човечанство створило. Он је, истичући у први план своју антикомунистичку образину, у другом држао мач са којим је хтео да прекраја свет, угрожавајући тако не само империјалистичке интересе великих сила већ и само постојање читавих нација, па и расних групација.

Међународни раднички покрет није у свим својим деловањима благовремено пронашао најбоља решења за борбу против фашизма. Он је, додуше, пружао отпор у коме је дошло до изражаја heroјство и спремност на жртве али, у основи, један део радничког покрета још увек је патио од недовољне еластичности и левичарења, а други од опортунизма и малограђанског комфоризма и неборбености. Он у почетку није пронашао праве облике и садржаје који би омогућили, пре свега, јединство оба ова крила радничког покрета, а затим јединство и свих не само антифашистичких него и још шире нефашистичких снага, што је једино могло представљати препреку даљој ескалацији фашизма у Европи и свету.

Ипак, херојски покрети Астуријских рудара у Шпанији, јуначка борба бечких и аустријских радника (преко 7.000 мртвих на барикадама само у Бечу), храбри отпор покушајима фашистичких „Огњених крстова“ у Паризу, легендарни Велики марш кинеске црвене армије према Северу и стварање велике слободне територије, беспримерна храброст и револуционарна мудрост Димитрова пред фашистичким судом у Лајпцигу, све ово и многи други класни окршаји широм свијета, постали су велика тековина међународног радничког покрета и, упркос невиђених злочина и офанзива фашизма и истовремене дефанзиве тзв. демократских, буржоаских партија указивали су на праве одговоре фашистичким круговима и утирали пут будућим победама антифашистичких снага.

У то исто време, војно-монархистичка диктатура у нас показивала је озбиљне слабости: влада Богољуба Јефтића помогнута Спахом и Корощцем — тобожњим представницима муслимана и Словенаца — није успевала да, упркос колебљивости, несналажљивости и опортунизму опозиционих грађанских партија па и недовољне снажљивости саме КПЈ, обезбеди колико-толико сигурну владавину. Тешке економске прилике у првом реду радничке класе и сељаштва као и национално уњетачки карактер власти с једне и нејединство антифашистичких и опозиционих снага у нас с друге стране, стварали су атмосферу у којој су почели да се јављају и дижу главу и домаћи фашистички елементи нарочито Љотићевци у Србији, Франковци у Хрватској као и њима слични у другим деловима Југославије.

То су били дани оштрих класних сукоба и бројних штрајкова и демонстрација у којима власти не презају ни од убистава (студенти Београдског универзитета Мирко Срзентић и Жарко Мариновић) стварање концентрационих логора (Вишеград и др.). У свим акцијама које су претходиле овим догађајима и онима који су наступали после њих, студенти Београдског универзитета, руковођени КПЈ, играју врло истакнуту улогу.

За Београдски универзитет се тада говорило да је по револуционарности, масовности и оданости ствари радничке класе, био други у свету после Пекингшког.

Историјске поруке VII конгреса Коминтерне, на коме је испред ЦК КПЈ учествовао и друг Тито под псеудонимом Валтер и чувени реферати Димитрова и Ерколија (Тољатија) који су указивали на велику опасност од фашизма, његов прави карактер и упућивали на савез са што ширим масама па и деловима ситне и средње буржоазije (Народни фронт) и прекид са љевичарењем и секташtvом били су од огромног политичког значаја, прихваћени свесрдно и зналачки примењивани у нас, упркос појединачним и безначајним девијацијама.

На Београдском универзитету то је значило прекид са љевичарском фразеологијом и надмудривањем, повезивање са најширим студентским слојевима независно од њихових политичких убеђења и истицање у први план стручних и економских интереса студената на Универзитету. Било је довољно да студент није фашистички оријентисан и њему се прилазило за сарадњу на поменутих основама. Овако широка политичка платформа ускоро је показала своје велике предности: ојачале су бројне студентске економске организације, мензе, студентске задруте самопомоћ и друге, стручна удружења и бројне културне организације и оне које су имале најшири

мировни карактер. То је време и стварања чувене Уједињене студентске омладине, која је у својој борби против реакције и фашизма за аутономију Универзитета итд. окупљала поред нас тзв. народних студената (комуниста) и студенте везане за земљорадничку, демократску, радикалску и друге опозиционе грађанске странке. Ови су студенти својом већином, кроз сарадњу са народним студентима (комунистима), и када су шефови њихових странака тражили од њих да прекину ову сарадњу прелазили на наше позиције.

У таквим условима развија се и Рифат Бурџовић израстајући у бројна и моћна генерација радника и студената, којој ће историја ускоро доделити још судбоносније задатке у Народноослободилачком рату и које ће она, као што је познато, часно и са успехом испунити.

У таквим условима развија се и Рифат Бурџовић израстајући у изузетну и крупну фигуру нашег радничког покрета.

У то време било је другова који су волели да фразирају о теорији и често употребљавају цитате класика или других теоретичара марксизма. Рифат је био један од оних који нису често употребљавали цитате, али и када је то чинио, увек је то везивао за њихову еластичну примену на наше тадање услове. Великом моћи антиципације он је о теорији говорио слободно узимајући је као помоћ при решавању конкретних задатака, испољавајући при томе принципијелност, али и слободу и потребну еластичност лишену шаблона и калупа. Рифатова увек присутна оријентисаност да теорију одмах поверава и повезује са праксом, као и његова способност да брзо и самостално доноси закључке и о врло компликованим питањима политичке праксе гакође су његове битне карактеристике.

На партијском курсу у љето 1937 године у Бијелом Пољу, на коме је предавач (М. Ђилас) излагао марксистички прилаз у решавању националног питања он је постављао врло умесна питања везана за проблеме нашег краја која су након тога детаљно дискутована и објашњена.

Када су, у јесен 1938. године, заказани избори, организован је ужи састанак народних студената из бјелопољског среза којим је он руководио. После неопходне анализе политичке ситуације у земљи и односа снага у нашем срезу, он је сугерисао, што смо сви прихватили, да као нашег кандидата сматрамо популарног професора бјелопољске гимназије Милоја Добрашиновића, једног од посланичких кандидата на опозиционој листи среза бјелопољског, каснијег устаника 1941. године, првоборца и члана АВНОЈ-а. На истом састанку нас неколицина смо одређени да одемо у Бјело Поље као помоћ на изборима.

У лето 1938. године, за нас изненада, у Бјело Поље је дошао тадањи бан Зетске бановине П. Иванишевић. Био сам случајно сам са Рифатом. Он је одмах одлучио да организује демонстрације против бана и на брзину изменио са мном мишљење кога да позовемо у ову акцију. Сматрао је да немамо времена за шире окупљање и да је могуће, с обзиром на месне услове, акцију извести и са мање другова. Успут је изнео мишљење да је можда и боље тако јер ће мањи број нас бити ухапшен. Са дугогодишњим искуством у оваквим акцијама брзо смо се окупили и спровели замисао до краја.

Бан је са свом помпом и пратњом достојанствено шетао главном улицом, благодоклоно отпоздрављајући ретким појединцима са њенака, или случајним пролазницима, који су га поздрављали. Кад

је један од нас узвикнуо прву паролу „Живела демократија — доле Јереза“, он се прво са смешком окренуо подижући шешир, мислећи да се кличе њему а када је чуо други део пароле нагло и љутито се смркао и погледом потражио начелника и полицијске писаре. У пратњи су наравно били и жандарми. Ми смо брзо извикивали све нове и нове пароле, о којима смо се већ раније договорили. Жандарми су навалили на нас пушкама и бајонетима, али ми смо и даље извикивали пароле све до затвора у Николцу.

У затвору смо због лошег поступка према нама били принуђени да организујемо штрајк глађу који је у малом градићу узбунио духове. Рифат је био главни иницијатор и организатор овог штрајка. Као што је већ речено није се имало времена за шире обавештавање о овим демонстрацијама, па су неки другови о демонстрацијама сазнали накнадно. Један од њих, Драгољуб Обрадовић, организовао је групу, углавном дечака, са којима је дошао пред затвор и почео да демонстрира узвикујући антифашистичке пароле, са очигледном жељом да подели нашу судбину и буде такође ухапшен, што се наравно и догодило. Драгољуб Обрадовић био је између осталог, познат и као гурман. За време штрајка он је једном, вероватно, сањао неко своје омиљено јело и при томе у сну мљацкао угтима. Рифат је, чувши то мљацкање, помислио да неко од нас крши штрајк и да ноћу кришом једе храну. У том уверењу опрезно је, на прстима, обилазио на поду заспале другове и када је схватио о чему се ради почео је на глас и тако заразно да се смеје да смо сви поскакали на ноге и увиђајући о чему се ради придружили му се заједно са „кривцем“, стварајући у глуво ноћно доба необичну и раздрагану атмосферу.

Рифат није био лаковеран, али је веома много веровао младим људима и њиховим развојним могућностима, што је било од значаја нарочито због ширине покрета и његовог омасовљавања. Спроводићи политику партије да равномерно ангажује другове из разних крајева и тиме им створи шансу за политичко уздизање, он није, додуше ретко, увек налазио најбоља решења. Тако неколико њих, којима је поконио пуно поверење у рату и револуцији нису то поверење оправдали. Али, били су то сасвим ретки случајеви.

После окупације Чехословачке и Пољске и Аншлуса Аустрије, вођене су дуготрајне, разноврсне и успешне акције. На овој линији познатој као линија одбране земље, остварена је таква масовност и утицај наше партије на најшире народне масе да је постајало јасно да буржоазија и њен политички систем више нису кадри да се, на до тада уобичајени начин и редовним средствима, носе са радничким покретом. Изнада, било је то у јесен 1939. године, сазнали смо о споразуму Молотов—Рибентроп. На старом дрвеном Лимском — Никољачком мосту нашао сам Рифата како замишљено гледа јато кленова поред Кулине. Упитао сам га шта мисли? Хоћемо ли прекидати линију одбране земље? Рифат је брзо, као да је до тада о томе размишљао, али мирно и разложно, објашњавао да ћемо ми и даље наставити досадашњу политику раскринкавања Немачко-Италијанских империјалиста и њихове прегње миру, али да ћемо указивати и на империјалистички карактер и тзв. западних демократија, што је постало јасно нарочито после Минхенске издаје и њихове очигледне намере гурања Хитлера на исток.

Током чувених 14-децембарских демонстрација чији је он један од организатора, као члан месног комитета КПЈ за Београд, у два ма-

ха је говорио пред хиљадама демонстраната. Први пут негде испред данашњег Правног факултета после првих жандармских плотуна на Славији где је рањен студент Предраг Ајтић, и други пут када смо се после окршаја са жандармима, код Вуковог споменика, где је рањен већи број другова, повукли преко улице Димитрија Туцовића, и скупили на Црвеном крсту. На пространом тргу било нас је неколико хиљада, а трг чале његово осветљен. Рифат се попео на неку ограду и поново су зазвучале његове пламене и узбуђујуће речи. За то време жандарми су у „Марицама“, под пуном ратном опремом, пратили наше кретање и, зауставивши се на одстојању од стотинак метара, како би избегли дејство наших каменица којима смо једино могли да се бранимо, осули поново, овога пута најорганизованије, ватру на нас. На Црвеном крсту у овој акцији те ноћи погинуло је и рањено највише другова. Међу њима: Мирко Луковић, Боса Миличевић, Живан Седлан, Ибрахим Ганић и др.

Повлачећи се са Црвеног крста према Славији, данашњим улицама 14. децембра и Саве Ковачевића, били смо праћени жандармским плотунима, па смо били принуђени да прескачемо преко зидова, ограда, да се кријемо по двориштима и подрумима и сл. Скупљајући се после ових демонстрација нисмо одмах знали ко је све погинуо и ко је рањен, па су први извештаји били преувеличани. Увек ћу памтити овлажене Рифатове очи после извештаја о погибији неких другова. Сам, међутим, није опште обраћао пажњу на своју рану између левог кука и грудног коша коју је задобио исте вечери. Упорно је одбијао да нам покаже рану, говорећи да је то само огреботина.

На овим великим демонстрацијама — које се истичу и у документима V Конгреса КПЈ — владајућа буржоазија је први пут после низа година употребила ватрено оружје. Она је тако поступила јер је проценила да је дошло време да се обрачуна са комунистима који су током периода политике одбране земље остварили велики утицај и на средње грађанске слојеве и сељаштво. Наше пароле на овим демонстрацијама за мир, против скупине и сл. они су покушали да прикажу као политику слабљења наводних одбрамбених припрема земље, чиме су хтели да ослабе наш утицај у народу. Ускоро су ти исти кругови, као што је познато, срамно издали и без мекка предали земљу окупатору.

Крајем децембра 1940. године тадања југословенска влада Цветковић—Мачек доноси одлуку о распуштању УРС-ових синдиката и заплени њене имовине. Све док су владајући кругови у том синдикату имали какав-такав утицај они су га толерисали. Међутим, једна од карактеристика новог курса у радничком покрету, који је започео доласком друга Тита на чело КПЈ, била је и у појачаним напорима партије да овлада радничким масама у УРС-у, борећи се за њихове стварне интересе. Тако је УРС, упркос чињеници да су на његовом челу и даље били стари познати ренегати радничког покрета: Живко Топаловић, Милорад Белић, Богдан Крекић, Лука Павичевић и др, својим основним организацијама био окренут партији и њима су у већини руководили комунисти. Осећајући се немоћним да измене такву ситуацију власти су биле принуђене да предузму ову врло непопуларну меру, истовремено, форсирајући режимску синдикалну „организацију“ Југорас

Овде се треба подсетити да се све ово догађа после судбоносних промена односа снага у Европи и свету, после аншлуса Аустрије, окупа-

ције Чехословачке и освајања Пољске и Албаније, после крвавих 14 децембарских демонстрација. Уместо да ради на стварању атмосфере јединства народа и припреме отпора фашистичким агресорима, влада је водила све отворенију профашистичку и капитуланску политику. У таквој ситуацији једино је КПЈ реаговала на прави начин. Прво је ЦК КПЈ који је баш тих дана одржавао свој III пленум у Београду, издао поводом укидања УРС-ових синдиката свој проглас, а Месни комитет Београда предузео је и конкретне мере. Рифат Бурдовић, као члан Месног комитета, ме је тада ангажовао да организујем тзв. летећи митинг, пред два тада позната предузећа прецизне механике „Микроном“, који се и сада, вероватно, као погон неке наше веће радне организације налази у Булевару Револуције и пред „Беометалом“, на крају тог булевара, с леве стране. Дао ми је имена и адресе радника комуниста са којима треба да се повежем и договорим о акцији. Изабрао сам друга Милорада Ракочевића, да ми помогне у овој акцији. Успели смо да извршимо задатак: одржали смо „летеће митинге“ уз помоћ другова радника из поменутих предузећа и на појаву жандарма избегли хапшење и побегли. Кад сам Рифату подносио усмени извештај о овој акцији био је врло задовољан. Сећам се, такође, да су у сличним акцијама учествовали и неки други другови и, такође, подносили усмени извештај Рифату.

Рифат је био врло спретан и снажљив организатор масовних али и оних других конспиративних акција, врло хладнокрван у сукобима са полицијом и примерно храбар човек. Усто ваља споменути и његову изузетну говорничку способност. Предратни напредни омладински студентски покрет у Београду имао је више одличних говорника, али су се међу њима нарочито истицала двојица: Иво Лола Рибар и Рифат Бурдовић Први, својом свестраном ерудицијом, полемичношћу, сјајним владањем теоријом и ванредним политичким инстинктом и темпераментом Други, невероватном способношћу да одмах успостави чврст контакт са било којим аудиторijумом, а нарочито радничким и омладинским, да пронађе и интонира оне неопходне речи и мисли после којих се иде у бој без резерве, с песмом.

После 14 децембарског крвопролића, наша партија је изменила тактику честих масовних скупова и демонстрација, тактиком појачаног, ситног организационог рада, мањих скупова и састанака у становама, кратких летећих митинга пред фабрикама, штрајкова и сл. Све ово у циљу чувања кадрова од агресивне полиције и агената. Међутим, анализом односа снага одговорни партијски форуми су дошли до закључка да је могућно и нужно поново почети са масовним уличним акцијама. Тако је одлучено да се 1. мај 1940. године прослави манифестацијама на улицама Београда. То је било истовремено и прва прослава Првог маја на улицама Београда после дужег низа година. До тада смо Празник рада прослављали још масовније, али увек ван града. Пошто се очекивала оружана интервенција жандармерије и агената, у интересу конспирације, није приступљено широко обавештавању о манифестацији, већ су на исте позвани само ужи активисти, чланови партије и кандидати. Око 500 претежно младих људи, очекујући сваког часа оружану интервенцију полиције, скупило се у данашњем Булевару револуције, негде између Скупштине и Ташмајдана, и са великим, развијеним транспарентима на којима су се, први пут после 6 јануарске

диктатуре, јавно могле читати пароле као што су: „Пролетери свих земаља уједините се“ и сл. и кренули у правцу Ђерма. Код Вуковог споменика и нешто изнад њега, краће говоре су одржали један друг и другарица. Сви ми, учесници ових манифестација били смо убеђени да ће полиција пуцати на нас као и 14 децембра претходне године и управо због тога били смо некако ако се тако може рећи, свечано расположени, узбуђени и истовремено срећни што можемо и на овај начин изразити своју верност и припадност радничкој класи. Ово осећање је ваљда најбоље изразила једна другарица речима: „Испод ових паролата и застава осећам се као у најситурнијој тврђави“.

Када смо стигли у висину данашње пијаце код Ђерма, Рифат је затражио да га дигнемо на рамена да би говорио. Када смо га држови Милинко Ђуровић, Бошко Ђуричковић и ја подигли на рамена и маса га видела наједанпут је настала тишина. Већ су се из даљине виделе и чуле познате полицијске „марице“, када је Рифат у његовом познатом белом изношеном мантилу, гологлав, са бујном тршавом косом, почео говор незаборавним речима: „Сиротињо београдска“. Ове речи, да их је ма ко други изговорио, могле би да звуче демагошки и јефтино, али изговорене на његов непоновљиво снажан и узбудљив начин, испод лепршавих транспарената, који су позивали на класну борбу, зазвучале су искрено и сугестивно и просто се осећало да је маса наелектрисана и спремна за борбу. Бројни пролазници прелазили су са тротоара сврставајући се у наше редове. Одмах затим прва полицијска кола са наоружаним жандармима и агентима већ су се приближила једном од улица из правца пијаце, а иза огласног стуба појавио се познати полицијски агент, крволок и батинаш Космајца са парабелумом упереним на говорника. Ми смо му одмах скренули пажњу на Космајца, предлажући му да сиђе. Међутим, он је то одлучно одбио, у неколико реченица завршио говор и онда позвао масу да се у циљу избегавања крвопролића разиђе, подвукавши да је то директива партије. Тек после тога сишао је, а меци испаљени на њега лако су ранили другарицу Веру Црвенчанин.

Повлачећи се у правцу Црвеног крста, нас неколицина другова, обезбеђивали смо Рифата од евентуалног хапшења. Успут, причао нам је да му је партија забранила да говори како се не би излагао опасности од погубије или хапшења, али да је он проценио да би то требало да учини.

Овај храбри човек, хладни аналитичар и страствени револуционар, умео је бити мек и пун неке проицљиве и рекао бих добродушне спремности да схвати друга и у његовим интимним преживљавањима, која су се у то време по некад и без потребе срамежљиво прикривала. Ми сви смо, рецимо, Јунуза Међедовића другарски волели због његове веселости и раздраганости, духовитости, козерске и глумачке способности, музикалности и песничких склоности. Али, Рифат је имао посебно топао, скоро покровитељски однос према њему. Од милошти звао га је, не знам због чега, Угада. Једном ме је позвао да правимо друштво Јунузу који је морао по сваку цену да види своју љубав из најранијих младичких дана Дару која је тада живела у Равној реци близу Белог Поља. Он је то урадио некако топло, са мало шеретским изразом очију али без икаквих тонова који би могли да подцене Јунзову личност. План је био да идемо уз Лим до Прилића, као ловићи рибу. И нас тројица смо са панта-

донама око врата пошли уз Лим. Све време Рифат је зналачки подвлачио руке испод Лимских плоча и већег камења, тражећи рибе. Ми смо то такође покушавали, али без успеха. Рифат би радосно ускликнуо кад год би ухватио неку рибу позивајући нас да је видимо. Пошто би нам је радосно показао гледао ју је неко време, а онда је поново пуштао у воду. На наше чуђење само би рекао: „Нека је јадница“. За време док је Јунуз ишао у Равну реку ми смо га стрпљиво чекали на Лиму — ловeћи рибу. Рифат је са добродушним осмејком повремено узвикивао: „Шта ли ради наш Утада?“

У већ поменутих 14 децембарским демонстрацијама, између осталих била је тешко рањена у ногу и другарица Боса Милићевић. Она је лежала у болници и добила гангрену. Болест је била узела маха и под ондашњим медицинским условима нога је морала бити ампутирана. Боса, међутим, није дозвољавала ампутацију. О свему томе преко лекара комуниста, била је поред њене породице и њеног друга, обавештена и партија. Рифат ми је видно узбуђен објаснио целу ствар, упознао ме са њеним другом Радам Пухарићем, из колонијалног села Жедника крај Суботице, одакле је била и Боса, који је, такође, био члан КП и дао задатак да заједно настојимо убедити Босу да дозволи ампутацију ноге. Када су у болнички ходник донели Босу на носилима Раде и ја смо узалуд цели сат, колико је трајала посета, настојали на све начине и свим средствима да је наговоримо да дозволи ампутацију. Она нас је гледала са носила својим крупним, изузетно лепим очима, у којима су блистале сузе топло и блиско нарочито њеног Рада али није дала пристанак за ампутацију ноге. Када сам Рифату истог дана причао о резултату ове посете, он ме је резигнирано, некако одсутно слушао. Очи су му биле врло, врло влажне.

Међутим, радећи и борећи се у београдском студентском и радничком покрету није никад запостављао везе и бригу о развоју покрета и у свом родном крају. Облици ових веза били су често остваривани преко тзв. завичајних студентских организација које су окупљале студенте из појединих крајева, помагале им да се укључе у студентски покрет решавајући своја бројна економска и друга питања, сужавајући на тај начин простор деловања непријатељских режимских организација итд. Но, поред овог облика деловања ми смо и непосредно одржавали везе са појединим друговима, рођацима и сл. у свом крају, слали им разне партијске и друге материјале, леву литературу итд. Све то било је комплементарно са радом партијске организације у нашим местима и било им од велике користи. Позитивну улогу имао је и боравак знатног броја студената преко лета у њиховим местима. Одржаване су приредбе са хоровима и хорским рецитацијама, организована су међусобна пословања фудбалских тимова и културних екипа у околним местима, итд. Преко лета били су коришћени и традиционални народни сабори на Бјеласици и Сњајевини, а у доњем току Лима у Куманици и Вољавцу. На ове саборе ишли смо организовано и повезивали се са омладином и друговима из тих крајева, одржавали састанке и слично.

У свим овим активностима Рифат је играо видну улогу.

У касну јесен 1939. године, боравећи са Бјелополском омладином у Колашину, Рифат ме је позвао да учествујемо на састанку среског комитета у близини Колашина. Састанком је руководио Ђуро Ме-

деница, а били су још присутни: Вукман Крушчић, Војо Селић, и Б. Вујисић. Сећам се да је на дневном реду, поред осталог, била и ситуација у вези са појавом фракционаша присталица Петка Милетића, који је био родом из тих крајева и имао мањи број следбеника.

После капитулације и повратка из добровољаца у које смо ишли по директиви партије из Иванграда (тадањих Берана) до Јабуге, у правцу данашњег Титограда, свратио сам у Бијело Поље где сам се опет нашао са Рифатом. Био је тада обузет проблемима сређивања месне и среске партијске организације и неких односа међу тадањим друговима у овим руководствомима. Са олакшањем ми је причао како је сва та питања успешно средио. Међутим, доласком окупатора, већ су почеле да се раширују верске страсти. Осећајући сву опасност од даљег развијања тих сукоба по будућност борбе за ослобођење земље од окупатора, Рифат је ангажовао партијску организацију у борби против оних који су наседали тој окупаторској линији раширивања старих међуверских размирица указујући истовремено на потребу јединства народа.

Крајем априла месеца 1941. године Рифат ми је дао писмо за другарицу Лепу Стаменковић, тадашњег члана покрајинског комитета за Србију, коју сам, као и њену браћу, познавао у вези са активностима у штрајку радника у Фабрици Владе Илића 1940. године. То је било и моје последње виђење са Рифатом. Путеви борбе и револуције мене су одвели у Београд и источну и јужну Србију, а он је остао да организује и руководи устанком у Санџаку.

У тим тешким условима Рифат преузима дужност секретара Обласног комитета КПЈ за Санџак и успешно руководи устанком у тој области. Све до своје трагичне погибије он је остао доследан и неуморан комуниста и борац који је целим својим животом и делом дао велики допринос највећем остварењу ове епохе код нас, победи социјализма. Његов допринос и улога у устанку и касније у току револуције, све до трагичне погибије у својству партијског руководиоца III Санџачке пролетерске бригаде заслужује посебну обраду.

Овај изузетни човек и револуционар, насилно прекинут у свом живљењу и борби није се до краја могао развити и исказати. Али, оно што је он постигао и остварио за време својих кратких 29 година живота заслужује највећу пажњу и признање. Пред његовим доприносом револуцији, пред његовом личношћу која је тако рано sazрела и израсла у крупну фигуру радничког покрета Југославије, стојимо с љубављу и поштовањем не само ми, његови другови већ и савремене младе генерације за које се он борио и живео.

**БИБЛИОТЕКА
ГРАДА БЕОГРАДА**

САДРЖАЈ

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ — — — — —	5
Никола Љубичић — — — — —	7
Зоран Пјанић — — — — —	11
Слободан Ункович РЕВОЛУЦИОНАРНИ КОНТИНУИТЕТ У ДЕЛОВАЊУ КПЈ/СКЈ НА БЕОГРАДСКОМ УНИВЕРЗИТЕТУ — — — — —	13
САОПШТЕЊА, РЕФЕРАТИ И ПРИЛОЗИ	
Владимир Штамбук УВОДНА РЕЧ — — — — —	23
Владета М. Тешић РАЗВОЈ БУ ОД 1905—1985. ГОДИНЕ — — — — —	24
Лазар Пејић ЕКОНОМИСТИ БЕОГРАДСКОГ УНИВЕРЗИТЕТА ПОСЛЕ 1905. ГОДИНЕ — — — — —	49
Љубника Трговчевић ПРОФЕСОРИ БЕОГРАДСКОГ УНИВЕРЗИТЕТА У I СВЕТ- СКОМ РАТУ — — — — —	63
Ђорђе Станковић СРПСКИ СТУДЕНТИ У КОНЦЕНТРАЦИОНИМ ЛОГОРИМА АУСТРО-УГАРСКЕ (1914—1918. ГОДИНЕ) — — — — —	68
Станија Глигоријевић и Милана Ђурђулов УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА — НЕРАСКИДИВИ ДЕО БЕОГРАДСКОГ УНИВЕРЗИТЕТА — — — — —	78
Неда Божиновић ДОМ УДРУЖЕЊА СТУДЕНТКИЊА БЕОГРАДСКОГ УНИ- ВЕРЗИТЕТА — — — — —	86
Мирјана Петровић СТУДЕНТСКО ИСТОРИЈСКО ДРУШТВО ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА — — — — —	103
	365

Боро Мајданац УДРУЖЕЊЕ СТУДЕНАТА ПЛАНИНАРА НА БЕОГРАДСКОМ УНИВЕРЗИТЕТУ — — — — —	110
Боривоје Ромић УЈЕДИЊЕНА СТУДЕНТСКА ОМЛАДИНА НА БЕОГРАД- СКОМ УНИВЕРЗИТЕТУ — СЕЋАЊА — — — — —	115
Вељко Ђурић НЕКОЛИКО ЛЕТАКА — ПРОГЛАСА ИЗ ОБИМНЕ ПРОПА- ГАНДНЕ ДЕЛАТНОСТИ УЈЕДИЊЕНЕ СТУДЕНТСКЕ ОМЛА- ДИНЕ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА — — — — —	141
Томислав Јеремич КПЈ И НАПРЕДНИ СТУДЕНТСКИ ПОКРЕТ НА БЕОГРАД- СКОМ УНИВЕРЗИТЕТУ 1939—1941. ГОДИНЕ — — — — —	151
Жарко Јовановић СТУДЕНТСКЕ И РАДНИЧКЕ ДЕМОНСТРАЦИЈЕ 14. ДЕЦЕМ- БРА 1939. ГОДИНЕ — — — — —	177
Брано и Смиља Кораћ АКТИВНОСТ УДРУЖЕЊА СТУДЕНАТА У МОСТАРУ ОД 1935. ГОДИНЕ ДО РАТА — — — — —	194
Јаша Алмули НАПРЕДНИ ПОКРЕТ СТУДЕНАТА ТЕХНИЧКОГ ФАКУЛ- ТЕТА (1933—1941 ГОДИНЕ) — — — — —	224
Даница Мариновић ЛЕГАЛНА РУКОВОДСТВА У НАПРЕДНОМ СТУДЕНТСКОМ ПОКРЕТУ 1935—1940. ГОДИНЕ НА БЕОГРАДСКОМ УНИ- ВЕРЗИТЕТУ — — — — —	230
Ђуро Лончаревић СТУДЕНТСКА ИЛЕГАЛНА ШТАМПАРИЈА 1939—1941 ГО- ДИНЕ — — — — —	241
Милан Новичић СТУДЕНТИ ЕКОНОМСКО-КОМЕРЦИЈАЛНЕ ВИСОКЕ ШКО- ЛЕ У СТУДЕНТСКОМ ПОКРЕТУ — — — — —	247
Миодраг Симић „ПОЛИТИКА“ И СТУДЕНТИ БЕОГРАДСКОГ УНИВЕРЗИ- ТЕТА УОЧИ II СВЕТСКОГ РАТА — — — — —	254
Никола Цветковић НЕКИ ВИДОВИ АКТИВНОСТИ СТУДЕНАТА БУ У ПАРИЗУ (1935—1937. ГОДИНЕ) СА ПОСЕВНИМ ОСВРТОМ НА ДЕ- ЛАТНОСТ СЕРГЕЈА ДИМИТРИЈЕВИЋА — — — — —	262
Бврислав Благојевић О НЕКИМ АСПЕКТИМА ДЕЛОВАЊА ЈУГОСЛОВЕНСКОГ УДРУЖЕЊА СТУДЕНАТА У ПАРИЗУ — — — — —	273

Славољуб Петровић-Ђера и Божидар Ристичић БЕОГРАДСКИ УНИВЕРЗИТЕТ И ЗАВИЧАЈНЕ АКТИВНО- СТИ ЊЕГОВИХ СТУДЕНАТА ИЗ НИША — — — — —	275
Стеван Марјановић ОДЛЕК АНТИФАШИСТИЧКЕ БОРБЕ СТУДЕНАТА БЕОГРАД- СКОГ УНИВЕРЗИТЕТА У НИШУ 1936. ГОДИНЕ — — — — —	280
Миодраг Жико Аврамовић РАД УДРУЖЕЊА СТУДЕНАТА У УЖИЦУ 1935. И 1937. ГОДИНЕ — — — — —	284
Душан Чалић САРАДЊА БЕОГРАДСКОГ И ЗАГРЕБАЧКОГ СТУДЕНТСКОГ ПОКРЕТА У РАЗДОВЉУ 1938—1941 ГОДИНЕ — — — — —	302
Миодраг Жико Аврамовић УЖИЧКИ СТУДЕНТИ У ОСТВАРИВАЊУ ПЛАТФОРМЕ КПЈ: „БРАНИЋЕМО ЗЕМЉУ“ 1939. ГОДИНЕ — — — — —	306
Милорад Т. Вуковић САРАДЊА ПРЕДРАТНИХ ПАРТИЈСКИХ ОРГАНИЗАЦИЈА СУБОТИЧКОГ ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА И БЕОГРАДСКОГ УНИВЕРЗИТЕТА СА ОСВРТОМ НА УЛОГУ ЂОКА КОВА- ЧЕВИЋА — — — — —	316
Драгослав Мутаповић РАД КПЈ И СКОЈ-а НА ПОЉОПРИВРЕДНО-ШУМАРСКОМ ФАКУЛТЕТУ ОД ОСНИВАЊА И ДО КРАЈА II СВЕТСКОГ РАТА — — — — —	325
Владав Јовашевић РАДНИЧКО-СТУДЕНТСКЕ ДЕМОНСТРАЦИЈЕ 26. МАРТА 1941. ГОДИНЕ У БЕОГРАДУ — — — — —	335
Миливоје Трнавац ДЕЛОВАЊЕ И УЛОГА МИЛИНКА КУШИЋА У НАПРЕДНОМ СТУДЕНТСКОМ ПОКРЕТУ БЕОГРАДСКОГ УНИВЕРЗИТЕТА — — — — —	339
Милан Кољанин СТУДЕНТИ БЕОГРАДСКОГ УНИВЕРЗИТЕТА У ЗАТВОРИМА И ЛОГОРИМА НА ПОДРУЧЈУ БЕОГРАДА У ДРУГОМ СВЕТ- СКОМ РАТУ — — — — —	345
Бранко Поповић СЕЋАЊЕ НА ДРУЖЕЊЕ С РИФАТОМ БУРЏОВИЋЕМ — — — — —	352